

ВАСИЛЬ

СТУС

ВАСИЛЬ СТУС

**В житті, творчості, спогадах
та оцінках сучасників**

VASYL STUS

HIS LIFE AND WORKS, RECOLLECTIONS AND ESSAYS BY HIS CONTEMPORARIES

(In Ukrainian)

Compiled and edited
by Osyp Zinkevych
and Mykola Francuzenko

Published by V. Symonenko Smoloskyp Publishers
Smoloskyp, Inc.
Baltimore-Toronto, 1987

ВАСИЛЬ СТУС

**В ЖИТТІ, ТВОРЧОСТІ, СПОГАДАХ
ТА ОЦІНКАХ СУЧАСНИКІВ**

**Упорядкували і зредагували
Осип Зінкевич
і Микола Француженко**

diasporiana.org.ua

**Українське Видавництво «Смолоскип»
ім. В. Симоненка
Балтимор — Торонто
1987**

Volodymyr Kostyuk
260 Scarlett Rd. #111
Toronto, Ont. M2H 4K5

Бібліотека «Смолоскипа» ч. 53

Серія — «Розстріляна й заборонена творчість
діячів української культури», ч. 1

Обгортка роботи Лесі

Cover designed by Lesya

Library of Congress Catalog Card Number: 86-62087

ISBN: 0-914834-57-6

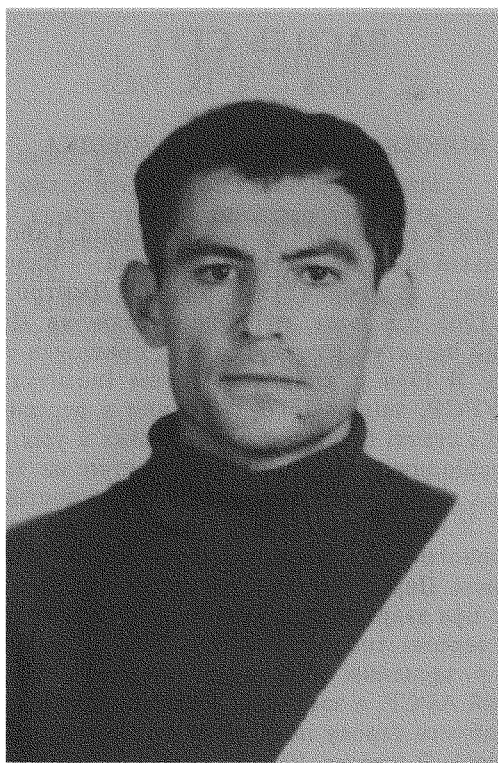
Published by V. Symonenko Publishers,
Smoloskyp, Inc.
A non-profit organization

Smoloskyp, P.O. Box 561, Ellicott City, Md. 21043, U.S.A.

Smoloskyp Trust, P.O. Box 430, Sta. "E", Toronto, Ont., M6H 4E3
Canada

Printed by UKRAPRINT, INC., 10902 Summit Ave., Woodstock, Md. 21163

Printed and bound in The United States of America

Василь Стус

ВАСИЛЬ СТУС

(8. I. 1938 — 4. IX. 1985)

КОРОТКА БІОГРАФІЧНА ДОВІДКА

Народився 8 січня 1938 р. в с. Рахнівці Гайсинського р-ну Вінницької обл., одружений (дружина — Валентина В. Попелюх, нар. 18 червня 1938 р.; син Дмитро, нар. 15 листопада 1966 р.), поет, публіцист. Закінчив Донецький педагогічний інститут, служив в армії, працював учителем, робітником. В 1964 р. став аспірантом Інституту літератури АН УРСР, звідки його звільнили в вересні 1965 р. Його поезії і статті були друковані майже в усіх республіканських періодичних виданнях. За виступ на захист заарештованих українських інтелігентів був постійно переслідуваний. У червні 1966 р. був звільнений з посади старшого наукового співробітника Державного історичного архіву в Києві. Перед першим арештом працював старшим інженером. Був заарештований у січні 1972 р. і засуджений у Києві у вересні того ж року до 5 р. табору суворого режиму і 3 р. заслання. Ув'язнення відбував у концтаборі в Мордовській АРСР, а заслання в Магаданській обл. Після повного відбуття строку покарання повернувся на Україну і жив у Києві. В жовтні 1979 р. став членом Української Гельсінкської Групи. За участь в Групі був заарештований у травні 1980 р. і засуджений того ж року до 10 р. ув'язнення і 5 р. заслання. Покарання відбував у концтаборі ч. 36-1 в Пермській обл., де важко хворів. Помер у тому ж концтаборі 4 вересня 1985 року.

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Це — книга про громадянина-патріота.

Це — книга про українського інтелігента.

Це — книга про поета, літературознавця, критика, філософа, співтворця сучасного українського культурного відродження.

Це — книга про політв'язня, який волів умерти, аніж зганьбити свою честь, гідність, совість на угоду режимові.

Це — книга — про друга-товариша, про сина, чоловіка, батька.

Це — книга про Українця.

*Українське Видавництво «Смолоскип»
ім. В. Симоненка*

Видавництво складає щиру подяку Ніні Строкатій і Олексі Веретенченкові за допомогу у підготовці цього збірника.

УКРАЇНСЬКОМУ ЧИТАЧЕВІ

Воістину, сказатись легше, аніж бути собою, бо ані зубила, ані молотка.

З табірною щоденника Василя Стуса.

Куди б не закинула доля українця, він усім серцем тужить за Україною. Тим і прислухається до всього, що дістається з задротованого краю. А це здебільшого скупі вістки про життя тих, кому важко бути українцем на власній — не своїй землі. Та куди більше новин доходить про репресії, про те, що молох ГУЛАГу забирає з України сили, які могли б сприяти загальному національному піднесенню.

Зосередження в таборах і тюрмах активного прошарку нації змушує приглядатися до всього, що є дорібок невольницької думки. До того дорібку належать поезія й малюнки, есеї та нотатки, листи й заяви: протестні, інформативні, благальні.

Каральна система СРСР позбавляє змістовних новин і невольника, котрий був воїном свободи, і невольника-інтелектуала. В таких умовах думка й уява обертаються навколо тем з добре знаного минулого, а ідейний та духовний обмін в середовищі запроторених допомагає шліфувати погляди, концепції, світогляд. І може, саме загратована думка найбільш здатна відтворити дійсність, бо раз-у-раз перевіряє себе в щоденних сутичках з силами тиранії.

Василь Стус був одним з тих, хто в неволі знайшов волю. Тим то й запрошуємо до знайомства з його творчістю й поглядами. Василь устиг сказати про те, хто, як і коли маніпулює громадською думкою; про те, що час кличе мистця на опір та на волячий терпець; про те, що приносить участь в дозволенних формах національного життя; про капітулянтів у поезії; про надпотужний тиск над людиною і про те, як важко виробити ідеальний взірць поведінки. Кожен читач Василя Стуса знайде в його

невольничих роздумах якусь частину своїх власних роздумів.

Хто збирається «думать, сіять, не ждять, і посіане жать», той візьме думки й муки Василя Стуса у свою дорогу до наступного століття, що йтиме через нетрі, джунглі й сади двадцятого віку.

ІВАН СВІТЛИЧНИЙ

В. СТУСОВІ

*У нас нема —
зерна неправди за собою.*
Т. Шевченко

Коли твій вистражданий злочин,
Твоя окрадена любов,
Тоді нехай в чаду обмов
Ганьблять тебе ганьбою збочень,

Відступництва, і зрад, і змов, —
Той чорний суд тобі ні по чім
І ти в пусті й холодні очі,
Як в прірву, глянеш знов і знов,

І будуть глузи, глум, погорда —
Тобі найвища нагорода, —
І ти на проби й гарт готов,

Ти крізь Мордовії й Сибіри
Нестимеш гордо світло віри
В свою незраджену любов.

СВЯТОСЛАВ КАРАВАНСЬКИЙ

НА СМЕРТЬ ПОЕТА

Умирають в тюрмі поети...
Умирають в тюрмі пророки...
І ніхто, десь, на всій плянеті
Не зуміє сказати, доки?

Доки будуть на душогубства
Християни дивитись мовчки,
Нахвалятися братолюбством
І дружити з поріддям вовчим?

Доки будуть молити Бога,
Хоч не жде він від нас молитви?..
Те, що жде Він — це перемога,
Перемога на полі битви.

Буде Бог не по наших боці,
Доки ми не йдемо всі разом,
Доки Гриць ворогує з Троцем,
А в чоло дістається блазень...

Тільки де ж того слова взяти,
Що єднає вогонь і воду,
Що до брата зближає брата,
І сварню оберта на згоду?

Хтось забрав нам слова високі
Й дав їх іншим на цій плянеті...
Умирають в тюрмі пророки,
Умирають в тюрмі поети...

НА СМЕРТЬ ВАСИЛЯ СТУСА

Не перебільшуйте важливості поетів!
В Америці, наприклад, хто їх знає?
Малий школяр назве вам президента,
зірок екрану, славних бейзболістів —
чи знає він поета хоч одного?
Пізніше, може, юним гімназистом
у школі прочитає про Шекспіра
і, може, вивчить на завдання вірш...
Якщо він технік, медик чи правник,
то і пізніше, в університеті
поезія йому буде чужа,
і він адвокатом чи лікарем не знає,
що Вітменовий міст на Делавері
у небо виріс із листків трави...
Не перебільшуйте важливості поетів!

І парадокс: стоїть потужна сила,
що запускає кораблі у космос,
що дулами ракет континентальних
лякає мирний люд на святі миру —
імперія від заходу до сходу
з форпостами на всіх кінцях землі —
і раптом: паніка, істерія, терор,
бо появились десь ліричні вірші,
що їх читає горстка могікан:
Електронічну зброю — на поетів!
В концтабір їх! На клапті дерти вірші!
(— стара традиція Шевченкових часів —)...
Яка ж непевна влади ця держава,
що так простих боїться палімпсестів.

РОЛЬФ АППЕЛЬ

НЕКРОЛОГ ВАСИЛЕВІ СТУСОВІ

Українському поетові, що загинув у таборі праці

Вони посадили свободу
за високі огорожі
вони посадили свободу
в тюремні каземати
вони заслали свободу
в невільницькі табори
але Василь живе

Вони заткали поетові
рот і уста
та піддали його
мукам і тортурам
щоб врешті доконати
його людську подобу
але Василь живе

Вони викрали його поезії
та знівечили його тіло
вони заборонили йому
вживати рідної мови
але Василь живе

А потім
вони позбавили його життя
і надіялися, що нарешті
обтяті його крила
але над мертвим тілом
піднявся орел до свобідного лету
бо Василь живе

Він живе в своїх віршах та писаннях
і жодні тортури ані смерть
не зможуть перешкодити
щоб Василь був аж таким вільним
щоб простити своїм убивцям
всім тим

державним чинушам

тому що в них менше життя
ніж у Василевих тлінних останках
що тепер немов шуляк
кружляє над їхнім сумлінням
і Василь живе

ГАЛЯ МАЗУРЕНКО

БЕЗСМЕРТНИКИ

Ой, чути! Чи не чути?
Чи неначе за стіною, тою глухою
І шум, і плач, і гомін?
Чи знати, чи не знати? Чи маємо ми доказ?
Чого розбивсь термометр та й пропав рукопис?
Розсипалась на ліжку ртуть. Її вже не зберуть!
Або не знав, що діяв, той, що йшов на злочин?
І в'язень після «землетрусу» не воскресне
У лічниці, і «діло шите крите і кінці у воду»
І дійсно все, мов проковтнуло совість,
Шусть і змовкло!
Та потім відгукнулись, як рідня
Стійкі, уперті, чесні люди...
І голову безсмертники оточуть
У поета,
І згодом запитає внука у бабусі:
«Скажи, я хочу знати все про Стуса Василя,
Про його твори, про його жорстоку долю!»
А бабуся відповість:
«Сказала б я. Та двері мають вуха.
І я боюся тої смерті, щоб від отруї не умерти.»

Walter L. Markie

ПАМ'ЯТІ ВАСИЛЯ СТУСА

I

Бота вбиває поетів. Сталін митців щонайкращих
Довго виводив на скін, Стуса добив Горбачов.
Завжди стріляють у мозок, нищать знеможене тіло
Ті, хто не в силі спинити мислі визвольної лет.

II

Поетогубці, вольностей кати,
Що стали пострахом навколо Кремлю,
Ви осквернили благодатну Землю
І чисте Небо й зоряні Світи!

Нашадки вбивця, вбивці правоти,
Не скаже Бог «На суді відокремлю
Всі ваші злочини». Йому я внемлю —
Кремлівський клір до плахи повести!

Стоять ряди опричників суворих
На мавзолею смертолюбних хорах,
Де хижо скалить граненим клинком

Очей чавуни сталінська подоба —
І дротяним звисає канчуком
Тавро диявола з тупого лоба.

III

Ти не самотній, Стусе, в Колимі
Чи десь на рвистих берегах Байкалу:
Важкі вітри виспівують зимі
Твій красний вірш із болю і металу.

Мільйони душ у пралісах густих
Єднають сили праведного труду.
І на чолі їх сам Архистратиг
Веде убивців генія до суду.

РОЗДІЛ I

*СТАТТІ, НОТАТКИ І ВИСТУПИ
ВАСИЛЯ СТУСА*

ДВОЄ СЛІВ ЧИТАЧЕВИ

Перші уроки поезії — мамині. Знала багато пісень і вміла дуже інтимно їх співати. Пісень було стільки, як у баби Зуїхи, нашої землячки. І таких самих. Найбільший слід на душі — од маминої колискової «Ой, люлі-люлі, моя дитино». Шевченко над колискою — це не забувається. А співане тужно: «Іди ти, сину, на Україну, нас кленучи» — хвилює й досі. Щось схоже до тужного надгробного голосіння з «Заповіту»: «Поховайте та вставляйте, кайдани порвіте, і вражою злою кров'ю волю окропіте». Перші знаки нашої духовної аномалії, журба — як перше почуття немовляти в білому світі. Це були — враження од дитинства. Гарного дитинства.

Шкільне навчання — вадило. Одне — чужомовне, а друге — дурне. Чим швидше забудеш школу, тим краще. В четвертому класі щось заримував про собаку. По-російському. Жартівливе. Скоро минуло. Відродилося в старших класах, коли прийшла любов.

Інститутські роки — трудні. Перша публіцистика віршована — позви з історією. Захоплення Рильським і Вергарном. Ще чогось прагнув безтелесий дух. І знову ж — любов. Стужілий за справжньою (не донецькою) Україною, поїхав учителювати на Кіровоградщину, поблизу Гайворона. Там витеплів душею, звільнився од студентського схимництва. Армія — прискорила. Почувся чоловічиною. Вірші, звичайно, майже не писалися, оскільки на плечах — погони. Але там прийшов до мене Бажан. Тоді ж — перші друковані вірші — 1959 рік.

Післяармійський час був уже часом поезії. Це була епоха Пастернака і — неочачно велика любов до нього. Звільнився — тільки десь 1965-6 рр. Нині найбільше люблю Гете, Свідзінського, Рільке. Славні італійці (те, що знаю). Особливо — Унгаретті, Квазімодо.

Ще люблю «густу» прозу — Толстого, Гемінгвея, Стефаника, Пруста, Камю. Вабить — і дуже — Фолкнер.

З молодших сучасників найбільше ціную В. Голобо-

родька. Потім — Вінграновського. І, звичайно, Л. Кисельова. Ненавиджу слово «поезія». Поетом себе не вважаю. Маю себе за людину, що пише вірші. Деякі з них — як на мене — путящі.

І думка така: поет повинен бути людиною. Такою, що, повна любови, долає природне почуття зненависти, звільнюється од неї, як од скверни. Поет — це людина. Насамперед. А людина — це, насамперед, добродій. Якби було краще жити, я б віршів не писав, а — робив би коло землі.

Ще зневажаю політиків. Ще — ціную здатність чесно померти. Це більше за версифікаційні вправи!

Один з найкращих друзів — Сковорода.

Київ, 1969

Василь Стус

НА ПОЕТИЧНОМУ ТУРНІРІ

«День поезії» завжди нагадує чимось поетичний турнір. Читач має змогу розважно поцінувати як книгу в цілому, так і окремі виступи, не беручи до уваги ні біографій, ні заслуг визнаних чи невизнаних, молодих чи вже підстаркуватих літературних талантів. Вбираючи в себе краще з створеного останнім часом нашими поетами, такий збірник значною мірою засвідчує стан сьогodenної нашої поезії.

Автори «Дня поезії», представлені одним-двома віршами, пізнаються трохи інакше, ніж коли б ми знайомилися з ними за їх окремими виданнями. Об'єктивність підходу читача до того чи іншого автора такого збірника значно зростає. Через те деякі поети виграють у наших очах, інші ж — чимало втрачають. Про таку книгу не скажеш словами Гете, що головне — чи сподобалась вона в цілому, а не окремі образи в ній. Тут доведеться брати до уваги і те, й інше. Адже в «Дні поезії» поразки одного відтіняються чи, навпаки, стушовуються успіхами іншого, тематична окресленість збірника може, залежно від принципу добору матеріалу, дуже мінятись, але, сказати б, напрямки художнього освоєння дійсності в ній легко запримитити. Тому й хотілося б спинитись на деяких питаннях, що стосуються художньої практики наших поетів, наскільки вони окреслені в книзі.

У «Дні поезії» є немало гарних творів. Музично скомпонований вірш П. Тичини з його в кількох ракурсах виявленою глибинною діалектикою життя і творчості («Срібної ночі»), тугий ритм поезій М. Бажана, стиснений філігранно чіткою афористичністю триптих М. Рильського, в якому читач віднайде розлогі авторові асоціації, кілька віршів А. Малишка з їх трудною любов'ю і вірою людини, громадянина, поета.

Оздоблюють книгу й вірші П. Воронька і В. Мисика, Л. Костенко і В. Симоненка, Б. Нечерди та І. Жиленко. Так, талановитих поезій немало, як немало й продукції зразкових віршоробів, отих пристяжних літературних шкап,

до яких так пасує мораль відомої байки Глібова про орачів та муху...

Передусім відзначимо ширшу низку проблем, що їх намагаються розв'язати наші поети. Однак художнє втілення цих життєвих проблем не завжди досконале, щоб не сказати більше. І тут ми підходимо до найбільючішого питання нашої поезії — міри естетичності багатьох віршів, їх художньої внутрішньої цілісності. Часто складається враження, що той чи інший поет, згубивши за якимсь поворотом художні орієнтири, заблудився в хащах повзучого емпіризму, ковзької ілюстративності, претенсійного менторства чи усталено-традиційного милування й оспівування, звідки вже не сила вибитись на дорогу справжнього мистецтва. Зовнішній осучаснений антураж, збагачений на ракети, космодроми, антиречовину, Пікассо, кібернетику чи галактики, не може врятувати слабкого і малоестетичного в своїй суті вірша. Зріс тільки словниковий запас; розуміння поетичного зросло в значно меншій мірі. Звичайно, то добре, що нарешті наш поет пересічного рівня помалу відходить від важко експлуатованої довгими когортами поетичних бездар багатой української фльори, де над садочками, квіточками, квітниками, вишнями гудуть бджоли і цвірінкають немудрі горобці, де в кожному гаї традиційні солов'ї вже вкотре рятують убогість поетичної фантазії і життєвих інтересів вірного служителя муз. Хоч сліди такого «патріотичного» замилування ще помітні в книзі, але їх не багато. Певно, слово «відкриття» збагачене нашим часом на імперативний відтінок.

Петро Дорошко, наприклад, пише:

Краса обступала, як злива,
Радів я, либонь, до нестями.
Бо всі ці побачені дива
Моїми були відкриттями.

Одне біда: ці відкриття, які поет бере, за власним визнанням, «на доказ», є тільки його власні. Недостатня льокалізація теми, а почасти й абстрактна її постановка спричиняються до багатьох істотних помилок; відсутність внутрішньої життєвої (отже, й поетичної) цілісності не дає змоги художньо втілити свій задум. Виною цього є те, що деякі поети йдуть не від конкретної дійсності, а від наперед заданої схеми. Мистецтво — не ілюстрація постульованих істин, в кращому разі воно, художньо відбиваючи дійсність,

може мати з ними дотичні точки. Так само не може воно виходити з логізованих, нехай і дуже правильних, істин. Чи не тому виникають вірші чисто баєчного типу, які нібито й писані задля моралі («Щастя» П. Ребра, «Справжнє золото землі» Ю. Стадниченка, «Сталеве дзеркало» В. Ткаченко, «Вершина краси» К. Журби). І саме через це залишають нас байдужими вірші, де поет пише не про окрему подію, окрему людину, а про «плач острова Різдва» (П. Ребро), про «британський музей» (М. Шеремет) і т. ін.

Чимало в книзі й поетичної публіцистики. Маючи меншу здатність емоційно заражати читача, такі вірші потребують глибокої думки чи бодай гострої і переконливої авторської пристрасти. Одним із небагатьох вдалих публіцистичних віршів є поезія В. Симоненка «Монархи». Скупо подані автором гостро сатиричні, часом гротескні деталі («роззявляли пащі, мов кратери») зцементовуються реальною, живою думкою. «Диктаторів, королів, імператорів», що з калюж крові прориваються таким же кривавим голодним ревом: «ми — символ доби», потішають безхребетним холуйством плазуючі блазні...

Тема нібито уривається. Насправді вона підхоплена автором, що тепер подає її в контрасті:

Ідоли обслинені, обціловані,
Ішли величаві в своїй ході...
А поруч вставали некороновані —
Справжні монархи й вожді.
Вставали Коперники і Джорджоне,
Шевченко підводив могутнє чоло,
І біля їхнього вічного трону
Лакузи жодного не було.

Як бачимо, цей вірш публіцистичний — аж до композиційного ведення теми.

Віршам В. Коротича властива така ж сама оголена думка. Але їм багато шкодить занадто логізований розвиток теми, менторське звучання рядків («не підробляйтеся під час, а визначайте час собою»), яке робить вірш змістовним не в цілому, а лише в окремих його рядках, деталях, висловах. Не один поет міг би позаздрити лаконічній місткості віршів Коротича:

Я зневажаю слово «взагалі».
Не взагалі народ — як на плякатах,

Не взагалі земля — а грам землі
У корінцевих нитках волохатих.

.....

Життя конкретне,
і конкретна смерть,
і тільки лиш безликість неконкретна.

Але відсутність *поетичної* композиції (вона обумовлена у В. Коротича лише логічними поворотами думки), така ж відсутність емоційно скріпленої концентрації художнього змісту починають ставати йому на перешкоді. Менторство, намагання обов'язково поставити крапку над «і» сприймається як чужорідне поезії тіло. Адже «мораль» вірша, прикінцеве «надавлювання» останніх рядків, яке притаманне Л. Дмитерковій, і В. Вільному, і М. Шаповалу, свідчить про відсутність *єдності* задуму, органічності теми. Ще Гегель вказував на те, що в дидактичних віршах «мистецтво не носить свого призначення і своєї останньої мети в собі самому, а його поняття міститься в чомусь іншому, якому воно служить засобом», що в менторському вірші «чуттєво-образна оболонка є лише непотрібним додатком». Зрештою, поет, який збивається на баєчний стиль, визнає свою нездатність *емоційно* вплинути на читача, художньо-дійово переконати його.

Такі ж недоліки, але підсилені ще й бідністю думки, властиві поезіям, які зачіпають складні питання мистецтва. Замість того, щоб серйозно вирішити складні проблеми нового й традиційного, вони здебільшого сходять на грубий бурлеск. Характерні самі назви: «На абстрактній кобилі» С. Олійника, «Естет і онуча» П. Сліпчука, «Він і маса» С. Воскресасенка.

Грубий гумор першого, вигаданість ситуації у другому, надуманість і художня непереконливість у третьому віршах знижують дійовість цих творів.

Надто грубим є вірш Я. Шутька «Роботам поезії». Поет, критикуючи «кібернетичну» поезію й вірші поетів-«новаторів», припускає недовірливо:

щоб їх читати,
хоч дещо збагнути, по змозі,
кажуть, треба ще й мати
кібернетичний мозок.

Дивно, що поет уявляє собі сприймання мистецтва без будь-яких розумових зусиль. Невже мистецтво і справді

мусить бути таким бездумним? Людство вже кілька сот років «відкриває» Шекспіра, більше ста років вчитується в «прости» рядки Т. Шевченка, щоразу віднаходячи щось нове, раніше не бачене. Простота Льорки і Маяковського, Тичини і Лесі Українки не лежить на поверхні; вони стали простими тільки тому, що ми збагатились їхніми знахідками. А наш поет піддає сумніву, чи треба мати якийсь специфічний для цього мозок...

Подібні вірші не влучають у ціль. Літературний примитив — зло, не менше за формалізм. Крайнощі, як відомо, сходяться. І епігон у літературі є майже зразковим формалістом. Загальновідомо, що принцип наслідування носить виключно формальний характер.

Без справжнього відкриття, справді нового бачення світу годі написати путячого вірша про космонавта чи про сучасних металюргів, скажімо, «Запоріжсталі».

Без такого відкриття поет легко опошлить навіть цікаву тему. Ось, для прикладу, «Монолог Космонавта» Д. Бакуменка.

Людина, що вперше в світі досягла космосу і побачила всю землю перед своїми очима, мусить відчутти значно більше, ніж то відчув ліричний герой Бакуменка:

Я спитався рідні —
В народу свого трудящого,
І дав він усе мені,
Що має в собі найкращого.
Я силу людську ввібрав
Роками в єдине скупчену,
І я дорогу проклав,
Ніколи й ніким не зучену.

Невже герой не збагатив свою душу на небо, в якому він був, невже він отак по-кабінетному, так методично мислить?

Євген Бандуренко торкнувся вже не раз вирішуваної теми дружби народів, але так і не спромігся художньо розв'язати її.

Що я з берегів дніпрових,
А ти з берегів Кури,
Оспівуй струнку чинари,
А я — свої явори.

У вірші немає жодної нової думки і, згадавши про те, що

Ти любиш Баку безмежно,
А Київ кохаю я,
Одначе обом нам рідна
Москва і твоя, й моя,

поет починає знову своєї «співай».

Іншим виявом такого ж примітиву є деякі вірші, автори яких пишуть про космос, галактики, Пікассо, Атланта — поета, що не рік і не два підпирає своїми плечима небо. Це стосується, передусім, окремих молодших наших поетів.

В своїй негації до збитих і переспіваних, як солов'ї, тем ці поети з однієї крайности кидаються в іншу. Несмачна красивість відрізняє вірш «Моцарт» Василя Борового, чимало художніх зривів є в цілому непоганій поезії П. Скунца «Всесвіт, гори і я». Маштабність, до якої доросли Довженко чи Межелайтіс, сприймається молодими поетами в її верховинних злетах, але міцної основи, здатности утриматися на тій же висоті у них немає, і тому все це зближується з епігонством, хай і на новітній кшталт. І навіть тоді, коли поет «космічно» забарвлює свої рядки, легко відчуті несмак і сурогатність. Ці зовнішні вияви романтики часом сприймаються як груба проза.

Прикладів земного, художньо переконливого змалювання дійсности можна було б навести чимало. І чимало — невдалих. Нам здається, що ота загальникова романтичність стає на перешкоді дальшого розвитку сьгоднішньої поезії. Більше того: в тому романтизмі є багато консервативного — і в формі, і в змісті. Молодий Рильський і молодий Мисик після епічної поезії Франка додали свій, у кожного окремий, епічний струмись у нашу українську поезію. Цьому частково прислужився й Малишко. В молодій поезії такого поета майже немає. Певні спроби є у Коротича. Добре поєднання ліро-епічної стихії частково дав Б. Нечерда. Зовсім недавно прохопився В. Голобородько, поет здорового ліро-епічного хисту.

А молодим поетам, що прагнуть художньо осмыслити буденні факти нашої дійсности (скажімо, так, як це робить білоруський поет В. Сидоренко), заважає намагання «оспівати», «возвеличити» цю дійсність. Якою ціною те робиться, можна пересвідчитись на вірші І. Ліберди «Токар». Головну тему автор весь час зводить на манівці. І кожного

разу такі повороти спричинені прагненням «оспівати», «опоетизувати» таку, бачите, «просту» професію, як токар...

На руках —
Мозолі в рублях.
Це б мені
Отакі слова!

Ген у небі
Супутником стали
Задивилась на цвіт землі...
Є і токарева деталь
У космічному кораблі
і т. і.

Композиційна невправність, вірніше, художня невиправданість композиційного ведення теми властива і Марії Куравській, і Петру Сингаївському, і не одному з більш досвідчених наших поетів. І майже в кожному випадку ця невправність викликана чи то невідчуттям єдності теми, чи то намаганням забарвити «прозаїчну» тему («але садок, садок вишневий — у сяйві електричним весь»), чи то викривленим почуттям художньої правдивості твору.

На мою думку, зразком найдовершенішої композиції в книзі може служити вірш П. Тичини «Срібної ночі». Дуже вдало композицію має вірш Л. Костенко і Б. Нечерди, В. Соколова і Г. Кривди.

Композиція вірша Нечерди дає змогу викликати у читача додаткові «обертони» змісту і настрою. Так подовжено лунають вечірні дзвони.

Видно, мало відіграно маршів
і одміряно верст ногами.
Людство в небі господарем майже,
та при боці тримає нагани.

Сумно-ніжна земля довірливо усміхається людям, мужчини дарують квіти люблячим дружинам і збираються в солдати. У вірші немає жодного зайвого ходу. Читачеві довіряється дослухати відзвуки складної гами почуттів, збудженої автором.

Складнішу композицію має «Біла симфонія» Л. Костенко. Вона веде тему двома плянами — сумно-упокорено і гірко-усміхнено.

Вірш, початий спокійно-притишено, можливо — навіть злегка опоетизовано, як починається лапатий сніг, світлі-

шає од легкого жарту автора. Це все — зі спогадів. А далі — виринання з них і терпке, гіркотливе повітря реальности. І пожвавлення інтонації («А нам з тобою — до сміху! А нам з тобою — не смутно!») згасає на кінцевих придихах, докінчуючи снігову симфонію.

Нашій поезії, надто молодій (йдеться, зрозуміло, тільки про ту, яка представлена в розглядуваному збірнику), треба багато зробити для того, щоб збагатити себе тими величезними художніми набутками, які дали поети ХІХ і ХХ століть.

Творчість Шевченка і Франка, Василя Чумака і раннього Тичини, Рильського і Бажана, здається, ще замало навчила наших молодих поетів.

Нарешті, хотілося б побажати, щоб наступні випуски «Дня...» більш повно (і менш випадково) представляли всю нашу розмаїту поезію.

Василь Стус

НАЙ БУДЕМ ЩИРІ...

Інтелектуальне багатство поетичного світу завжди було визначальним. Смішно говорити, що Франко — поет великий тим, що дав зразки, наприклад, інтонаційного вірша, що Леся Українка — здобула геніяльності завдяки своїм білим віршам, а Маяковський — новатор тільки тому, що приніс із собою акцентну поезію.

На жаль, багатьом нашим поетам бракує саме глибокої інтелектуальної позначеності. Коли знайомишся з поетичною продукцією останніх двох років, відчуваєш, що справжніх успіхів не так і багато, більше того — окремі, в цілому гарні збірки, вірші, думки мало не губляться в шлаковій масі пересічного поетичного мислення, поверхових розумувань, узвичаєної в поезії атрибутивності.

Кращими з виданих двома останніми роками є, на нашу думку, збірки Б. Олійника «Двадцятий вал», В. Коломійця «Плянета на житній стеблині». Дещо слабша «Вулиця волошок» В. Коротича. Радісним було знайомство з «Материком» Б. Нечерди. Серед старших поетів заслуговує на увагу збірка А. Кацнельсона «Літа мої», де підсумовано довгорічний авторський дорібок. Нарешті, недавно видана книга В. Симоненка «Земне тяжіння» є значним, мало не етапним явищем у нашій поезії.

У збірках В. Підпалого, В. Борового, М. Лиходіда, Б. Мамайсура, Р. Кудлика зустрічаєшся з кількома досить гарними віршами, які в деякій мірі виявляють загальний потенціал того чи іншого письменника. Не всі поети в однаковій мірі заявили про себе. У деяких з них (Б. Нечерда, В. Підпалый, частково — Р. Кудлик) уже визначився свій стиль, своє відчуття світу. Інші, виявляючись у розмаїтій стильовості, в недостатній, означеності теми, здається, ще не натрапили на «жилу». Їх окремі успіхи свідчать більше про те, що вони, шукаючи, вміють часом знаходити. Часто це тільки наслідок літературного навчання, а не їх індивідуального, вивільненого з пут численних літературних впливів, відчуття світу. Нарешті, є чимало збірок,

убогих і змістом, і формою. Тут у першу чергу треба назвати збірку «Шевченко йде по світу» О. Ющенко, «Полум'я троянди» В. Гринько, «Душа і дума» М. Подоляна, «Гомін землі і серця» І. Цинковського. Досить пересічне враження лишають поетичні збірки О. Стрілець, В. Крищенко, М. Красюка і В. Лазарука, нехай навіть у останнього автора і зустрічаються часом досить цікаві образи, рядки, композиційні ходи.

Втім збірку не можна оцінювати по окремих вдалих образах і рядках. Головне — що важить збірка в цілому. Критику не пасує роля старателя, що, блукаючи поетичними пустелями, вимиває кілька піщинок, які тільки на колір здаються щирим золотом. Є рівень мистецтва, на якому ставляться високі вимоги, як є рівень літературного школярства, де таке «старательство» конче необхідне. Автора, що видає в світ книгу, читач має право судити за кожен вірш, бо коли це справжній поет, який знає, що і для чого він пише, то пізнати його можна в кожному творі. Є усталений рівень людського мислення, який відбивається в кожній думці. От про цей інтелектуальний рівень творчості окремих наших поетів, насамперед — молодих, і хочеться поговорити, не претендуючи, звичайно, на повноту і вичерпність цієї розмови. До того ж усвідомлюючи, що рівень поезії визначається не тільки її інтелектуальністю.

I

Те, що інтелектуальний рівень нашої поезії загалом невисокий, що він не завжди відповідає рівневі мислення сьогоднішнього читача (а він уявляється нам людиною культурною, різнобічних інтересів і знань), не є відкриттям ні вчорашнім, ні тим більше сьогоднішнім. Про це ведуться суперечки уже кілька років, то стихаючи, то вибухаючи з новою силою. Робилися також відчайдушні спроби піднести той рівень, подолати той небезпечний відрив поезії від життя, від потреб та інтересів нашого сучасника. Згадайте: ще кілька років тому деякі молоді поети аж до необачності різко пробували вирватися з кола пересічного мислення й узначасности. Вони заповнювали свій ритм прізвищами, що мали свідчити про ерудицію («вогненно-рудий художник Гоген!»), взятими напрокат вузькотехнічними термінами («синхрофазотрони ридають, як леви»), назвами творів, наукових напрямів тощо. Це була лобова атака.

Інтелектуальність більше прикрашувала, ніж наповнювала вірш. Цей період майже минув. Нині кращі поети опускаються в штольні людського життя, пізнання, власних психологічних відчуттів.

Поет мусить постійно враховувати рівень читача. А цей рівень став незрівнянно вищим. Писати для такого читача — стає все важчим і важчим письменницьким іспитом. В життя, в побут входить наука, техніка, проникаючи в усі сфери людської діяльності. Для деякої частини читачів ближче поняття про транзистор, ніж про мерехтіння росяної краплі, що обважнює розпуклу квітку троянди. Реалізм відображення потребує атрибутивного та інтелектуального розповнення вірша. Як дивно, що у нас ще й подосі лишається підсвідоме розрізнення поетичної і непоетичної лексики! Техніцизми ввійшли в наш постійний словесний обіг, в основний фонд нашого слововжитку. А поет, мучений бездушністю техніки, прагне «опоетизувати» її. Він потерпає, що приміром, пральна машина чи холодильник дуже незвичні в обжитому досі колі тепличних квітів, паморозі на вікнах і тихого затишку добре герметизованої кімнати. Він розуміє, що й світ науки і техніки *повинен* стати об'єктом спостережень художника. Незрозуміло тільки, як саме увібрати його в рядок. І тоді поет відшукує дуже приблизні відношення між цим новим світом і освяченим літературною традицією побутом. Тоді над шахтним териконом летять журавлі, співають жайворони, тоді ківш екскаватора вгризається в небо, вибираючи зорі в свої ікласті пригорщі. Тоді поет акцентує свою увагу на видертій з корінням ромашці, що прилипла межі зуб'я ковша... Коефіцієнт використання нової техніки дуже низький. В одному разі жайворон, в іншому — журавлі чи квітка ромашки скрашують урбаністичну голість зображуваного. Лінія, проведена поетом, дуже випадкова. Необхідного контролюючого зв'язку між предметом і людиною-творцем не знайдено. Суть предмета (в тому числі і його естетична суть) відшукується не в самому предметі, а тільки в його численних відношеннях. Ось М. Лиходід пише про сталевара:

Яблуні,
Які він леліав після роботи,
Вперше цвіли
У ранковому дзвоні.
Очима розумними

Торкнувся до цвіту,
Угледів райдугу
На листках, в росинах.

Без цього, здається поетові, читач не відчує всієї людяності сталевара. Б. Нечерда, наприклад, знайшов справді художній вихід з теми про електромонтерів, наповнивши її глибоко людським змістом:

Мені подобається діло,
Що вимагає над усе:
Буденно
Їздити по світу
І роздавать до сивини
Запаси внутрішнього світла,
Якщо у тебе
Є вони.

Наш технічний час витворює нову естетику, а традиція стає їй часом на заваді. Інтелектуальне зростання поета йде по твердих шлакобетонних сходах маршів нашої реальності. Всяке необважено-патетичне мудрування повисає в повітрі.

Сила поезії саме в тому, що в ній зберігається нерозщеплена конкретність навколишньої реальності, де є і своя краса, і своя мудрість, і своя етика.

Всяка «галузева» поезія: пейзажна, філософська, лірична, дидактично-баєчна, публіцистична є небезпечним виявом у літературі. Клясика не знає такої вузької спеціалізації. Не знають її і кращі сьгоднішні поети. Така вузька спеціалізація загрожує нашим молодим поетам. Серед них різко виділились публіцисти. Точно окреслені лірики. Тільки синтезування ліричного, епічного і драматичного начал може дати справжнього поета.

І коли ми говоримо про потребу поглибленої інтелектуальності, в цьому теж є певне обмеження сфери поезії. Але така часова тенденційність потрібна для того, щоб вирівняти іншу крайність: примітивний рівень мислення у пересічного поета.

II

Інтелектуальність поезії не рівнозначна сухій логічності. В прагненні до інтелектуального збагачення поезія не може переступити тієї грані, за якою розкладається лагідна

округлість форми, коли реальний предмет починає зникати в логічно виділеній різноманітності своїх якостей. Таке розкладання предмета на окремі якості нищить синтезну властивість поезії, збіднює її. Суха інтелектуальність може поезію знищити. Але про це ще рано говорити. Необхідний ступінь поетично-інтелектуальної насиченості багатьом нашим поетам іще слід досягти.

Інтелектуальний рівень поета приховати не можна. В поезії він відбивається якнайкраще. Коли, скажімо, весь вірш написано заради однієї прикінцевої максими, то можна запитати: а для чого ж тоді попередні рядки? Якщо вірш написано заради одного рядка, слова, образу (а таких віршів іще чимало), то можна багато сказати і про автора, і про його ставлення до читача.

У збірці С. Тельнюка є «Баляда про біном Ньютона». Учні вечірньої школи закохані в молоду вчительку. Поет весь час звертається до Олександри Іванівни, яка з умарозуму звела цілий клас. Вона не знає, як хлопці «приходять додому, як курять ізнов і ізнов». Друге, що роблять хлопці — це «складають поеми, де тисяча слів про любов». Звичайно, до холодного поту вчать математику, на заняття ходять «всі при галстуках, добре поголені, гарні і молоді». Чому ж ви, Олександро Іванівно, не сказали хлопцям, що одружені? — стає автор на бік потерпілої сторони.

Як узнають хлоп'ята —
це буде така трагедія,
що Ромео й Джульєтті
й приснитися не могла.

Автору забракло слів, щоб передати, який то буде масовий траур. Їхнє горе — невимовне. Свою любов вони не забудуть ніколи. Дочок колись назовуть ім'ям вчительки і повік пам'ятатимуть Ньютонів біном. От вам і любов. Та ще й яка! Куди там Шекспіру до цієї дешево-міщанської мелодрами.

Це, так би мовити, «філософський» твір — згадано ж бо біном Ньютона. А ось вірш того ж таки С. Тельнюка «Чай». Придивіться до його інтелектуального рівня, до того, як поет мислить і як він осмислює зображувану подію. У вірші, який, здається, має на собі печать «легендарної буденщини» його збірки, розповідається про цілинну героїку. Коли сядеш під вагончиком, умнеш кашу і Вірочка

налле «цілу квартиру нашого чаю», тоді вже можна і по-філософствувати:

В ньому неначе і пахощі лану,
і степової ромашки запах,
неначе пахучі вітри Казахстану
на мить побували (?) у кухлях пузатих.

Втім головне — не видатись сухо-публіцистичним. І тут уже подається читачеві кілька рядків цілинного кохання.

Ох же ж і чай! Так би й пив без міри!
Зорі, як іскри, у кухлі скачуть!
Ох же ж і чай! Наче серце у Віри —
студиш, а він все одно гарячий!

Поет спробував торкнутись цікавої теми, але не пішов далі змалювання міщанського степового кохання. Великий світ, відображений у поезії, вимірюється суб'єктивним маштабом автора. І, як ми іще не раз побачимо, цей світ часом багато втрачає у своїй величі.

У книжці Валерії Гуртовенко «Промені і тіні» чимало віршів інтимно-любовної теми, яка розгалужується на теми людського щастя, страждання, етики. І є непогані вірші. А от, читаючи вірш про Павлова, дивуешся, як поетеса змогла отак холодно-байдуже обмежитись поетичними загальниками:

великий подвиг цього чоловіка —
його життя,
достойний приклад нам...

Або ж:

єдність світу (?)
і всього живого
через клітину мозку він довів...

Найбільше, на що здобулася поетеса:

Це значить, можна все перемінити!
Це значить, можна оновить життя!
Це значить, треба по-новому жити!
Прийшло з Росії світле відкриття.
Його бояться там,
за океаном... —

власне, нічого нового не додає до тисяч поетичних штампів-заготовок, які стали зручним і всюдисущим інструментом наших пересічних талантів.

Дуже гарний задум нової збірки О. Юценка «Шевченко йде по світу». Що ж до його втілення, то можна сказати, що тут гранично виявляється все провалля між світом Кобзаря і маленьким світиком О. Юценка. У вірші «Душа поета», який здається кращим серед багатьох абсолютно сірих віршів, читаємо:

Не матиме ніколи забуття
У вічно свіжій пам'яті народу
Отой, хто, не жалюючи життя,
Крізь терновиння йшов, жорстокі нагороди.
Душа його — то глибина небес,
Душа його — за дальні виднокола.
... Легенда є про того, що воскрес.

Поет не воскресав, бо не вмирав ніколи. Новизна останньої думки досить сумнівна.

Простежимо за розвитком поетичної думки у вірші В. Лазарука «Школа».

Хмуриться церковка дерев'яна
і на школу свариться хрестом.

Дзвоник сміється, церковний дзвін замовкає. Сонце тягнеться до червоних галстуків піонерів. Оце і весь поетичний зміст авторської інформації.

Такі поетичні задачі, що потребують знань на рівні арифметичної таблиці множення, ставить у багатьох своїх віршах автор збірки «Мої!» О. Стрілець.

Читаючи такі твори, можна подумати, що для деяких поетів відкриття є тільки банальність, мудрістю — тільки охололі п'ятаки істини, новаторством — уміння мінімально підлаштовуватись до зовсім побічних новинок кращих наших поетів.

Коли Пушкін услід за Гете говорив, що поезія має бути дещо недалекою в своїх розумових сяганнях, то чимало наших теперішніх поетів розуміють це аж надто буквально.

«Великий поетичний твір» І. Цинковського про Василя Чумака (так оцінено його в анотації) було б краще назвати довгим, але з думками малими, надто пересічними. Тут немає ні історичної, ні психологічної правди. Звичайно,

цією родиною (згадайте роллю Фатуму в античних отців трагедії), пізнав би доброго Лазаря та злого Лафета і чудернацькі експерименти над поезією, правдою, українською мовою.

«Сюди до мене у скачки (?) йди швидше», — каже один з героїв. Авторіві бракує елементарного знання мови й історії. «Статуя», «простим людям», «вмішається», «напивсь крові», «шуба», «вояки», «у батенька він точно весь пішов» — це тільки деякі приклади насильства І. Хоменка над мовою.

Рівень інтелектуальності поета відбивається і в головній думці вірша, і в композиції, і в самому стилі. І тут можна говорити про культуру почуття, вірність деталі і вибір самої деталі. Словом, усі складові елементи твору можна вивірити на пробному камені інтелектуального рівня автора.

Поема В. Борового «Розмова з флейтою» виразно філософського задуму. І цікаво простежити, яких же верхів мудрости сягає автор. Гарний білий вірш В. Борового веде нас до Баварії. Саме ховають людину. Ліричний герой роздумує про смерть і марність життя, і філософська флейта рятує його від хвилинних сумнівів. Небіжчик встиг зробити в житті чимало. Але він помер. І тромбони гримлять:

На безкраїх просторах плянети
Час панує над кожним живим.
Час і гори розмеле на порох,
Все одмінить — і море, і твердь.
Та хіба — невідвладна в просторах —
На Землі буде вічною смерть?

Флейта дуже легко рятує оптимізм ліричного героя, що досить марно душукувався його в стосах книг. Йій недовго довелось звучати, бо кінець кінцем автор уже знає, що оптимізм є необхідною рисою людини. Навіщо тоді ця партія флейти, коли вона скаже те ж саме: «дух твій і мисль не вмира», коли вона заклично голосить:

Так еднайтесь, живі, для діяння,
Розметавши безправ'я дроти,
Перемога ще буде остання —
Смерть з земної орбіти змести!

Флейта, ліричний герой і автор поеми одностайно згод-

жуються на тому, що нічого нема тлінного — в добрих людських діяннях. Вони переходять у помисли прийдешніх поколінь. Тільки до чого ж тоді весь цей зовнішній антураж — зі скрипками, тромбонами і флейтами? Хіба це не звичайна собі пустопорожня розмова, ведена *по верхах мудрости!* Хіба така поверхова віра і така поверхова зневіра щось додають до добре відомого і з дитинства завченого школярського оптимізму? Хіба модифікований прикінцевий рефрен:

Без страждання — немає діяння,
Наші помисли рвуться в зеніт! —

може претендувати на якусь новизну? Хіба побіжні мотиви подоланности атомної загрози дають читачеві щось нове?

Треба сказати, що поема В. Борового при всій своїй недалекості вигідно вирізняється межі багатьох інших, абсолютно вбогих віршів, поем і т. ін., які зустрічаємо, наприклад, у Данила Бакуменка, у Миколи Подоляна або у Івана Цинковського.

Ступінь інтелектуальности в поезії — це ступінь обізнаности з тим, про що поет пише, ступінь заглиблення в об'єкт, ступінь розуміння зв'язку цього об'єкта з кардинальними питаннями життя людини, народу, людства. Хочеться ще спинитися на поетичній публіцистиці. Нам потрібні хороші, бойові публіцистичні вірші.

Публіцистичність у нашій поезії досить поширена. Особливо ж помітна вона у творчості В. Коротича, Б. Мамайсура, Б. Олійника, хоч має дещо поверховий характер. Справді гарні публіцистичні вірші є у В. Симоненка.

Розглянемо дещо характерні, з цього погляду, поезії Б. Мамайсура, для якого вірші — це «інструмент робочий». Автор гнівається на графоманів, любителів легкого гононару, на міщанина в поезії. Часом він розповнює приказку («Кажуть: добрий, хоч на хліб намазуй»), розширює її, але втрачає лаконічність; часом, починаючи з заперечення («Теж мені людина — цар природи»), розвиває вірш, проводячи кілька різнорядних заперечень, так і не доходячи до ствердження. В інших віршах (наприклад, дистих «З полемічного», який більше нагадує шкіц) в авторовій негації можна вловити чимало позитивного. Проте і в кращих віршах поет не доходить справжньої глибини. Це — молодість поета, часом невправного в композиції, в мові, в розмірах, в логіці свого, може ще й суб'єктивно не проясненого по-

чуття, але його задерикувата віра в те, що не слід писати тільки «задля ажурних форм», залишає нам трохи упевнености: Б. Мамайсур тільки починається.

Публіцистичність у нашій поезії — це одночасно заперечення старої домашньої естетики віршомазів, які ілюстраторство возводять у ранг поезії, і — з другого боку — це вияв безсилости поетів перед естетичним подоланням своєї, іще неясної теми. Недаремно майже всі молоді — багатостильні. Візьмімо, наприклад, у цілому гарну, останню збірку Б. Олійника. Насамперед, відчувається безсумнівний вплив М. Бажана, до якого Б. Олійник тяжіє найбільше:

Ти не тримай на запобіжнику
Своїх чуттів вулканний зблиск,
Віддай до дна і гніву й ніжності
Не половину — повен диск!

В годину клекотіння кратерів
В серцях і на материках
На половинчатості Гамлета
Ми ставимо презирства знак.

Це вірш «Тільки будь!». Сліди впливу Бажана тут очевидні. Б. Олійник має хороші ремінісценції з П. Тичини («Як упав же він...»). Гарна мелодійність цього вірша, така ж лагідна балайдність є безсумнівним успіхом поета:

Вийшла мати в синій вечір,
А з високої імлі
Впали гуси їй на плечі
І заплакали.

Це переважно «пісенний» Б. Олійник. Вплив Ф.Г. Льорки пізнається не тільки в еспанській тематиці деяких віршів.

У В. Коломійця можна відчути тембри П. Тичини, Ф.Г. Льорки та епічного В. Мисика.

В згаданій поемі «Розмова з флейтою» В. Борового досить помітне наслідування «Похорону друга» П. Тичини.

Іноколи за цими впливами-ремінісценціями не можна впізнати, де ж справжній голос автора. На нашу думку, багатостильність молодих нерідко є виявом їх навчання літератури, ніж наслідком природного поетичного відчуття. І тоді починається формалізм, уже — як наслідування ві-

домих зразків. Це — гріх молодости. На жаль, він триває часом дуже довго.

Отже, щодо публіцистичности в поезії Б. Олійника. Не секрет, що поет шукає образів вагомих, складених з гострих граней, містких. Щоправда, їх відшукувати не легко.

Візьмімо сюжетний вірш Б. Олійника «Двадцятий вал», який дав назву цілій збірці. Людина зайшла у вагон життя, де весело і справжньо. А внизу, на полиці, чийсь підозріливий очі настирливо нишпорять по його обличчю.

І чому раптом сів я в цей,
а не в інший з вагонів?
А чому, бач, моє лице
Посмутніло сьогодні?
А чому я не спав сю ніч
Ще й зідхав поза пляном?!

Автора стає тільки на те, щоб підсилити цю першу колізію іншою: в брудному вагоні цей хворий на підозріливість не дає ні підмести, ані відчинити вікон. Добре, що нагодився якийсь «чоловік кремезний, в літах». Хоч він зумів організувати аврал.

Перенесення пекучої життєвої проблеми в алегоричний плян звузило саму тему. Емоційна місткість від цього багато втрачає. Коли є умовності, які свідчать про силу поезії (метафори, гіперболи тощо), то алегоризм свідчить про її слабкість. Про це колись гарно писав О. Потебня. Адже в самому алегоричному задумові є вже момент логізованого абстрагування від дійсности, спроба виділити з неї тільки один якийсь плян.

III

Відношення між читачем і автором дуже складне. Це відношення прямого і зворотного зв'язку. Вони впливають обопільно, допомагаючи один одному зростати. І кожен з них іде від реального життя, що, як суворий суддя, відділяє правду від фальші. З цього погляду варто розглянути і так звану поетичну умовність.

Коли у Б. Олійника зустрічаємо такі рядки:

Розстріляли тишу громами
Двадцять сім металевих смерчей,
Двадцять шість — у життя Грімау,
Двадцять сьомий — в моє плече,

авторів. Така умовність охоплює і більші компоненти художнього твору.

Можна говорити про умовність і в ширшому образному пляні. У фільмах О. Довженка ця умовність вражала. Оживають образи, розмовляють коні. Для О. Довженка все це було органічним. Тут багато важив контекст, щирість авторського романтизованого бачення світу. Довженко-мистець ходив по грані. Найменший ухил убік — і умовність ставала б фальшем. Це добре ілюструють деякі наші поети. Коли О. Довженко бачив зорі, то Р. Кудлику чи П. Мовчану, аби їх так само близько побачити, доводиться ставати на котурни.

— Ми сонцелюби!
У зіницях наших
Кружляє сонце.
.....
— Ми працелюби, —
Співав до сонця батько.
І дзвоном кричі
Розколював ранкову свіжість.
В долонях теплих, в затверділих м'язах
Він ніс затишок хати.
А між рожевих губ
Ховався запах хліба... (?)

Так пише П. Мовчан у своїй поемі «Багатолюбви». Зовні це виразно довженківська манера письма. Поети стали гратися в зорі, як у крем'яхи. Кожен другий з молодих поетів підпирає плечима небо, даруючи зорі коханим, друзям, просто зустрічним.

А зірки — ну немов
Цигаркові вогники, —

пробує епатувати читача Р. Кудлик. Він має рацію. Коли зорі з кожним днем втрачають поетичну цінність, то чому б і не попросити у них вогню... Таку ж «злаякісну» умовність можна побачити і в хитромудрощах поетичних асоціацій.

Ліричний герой М. Лиходіда згоден залюбки колисати планету, як зернину у колоску (штучність і фальш добре виявляється у порівнянні: колисати, як зернину), цигарковий попіл нагадує Р. Кудлику фашистські крематорії, а у В. Коротича:

Пролітають стрімко
Розколотими світами
І падають зеленими метеорами
Каштани.

Зразки таких же, м'яко кажучи, неточних асоціацій знаходимо у М. Подоляна:

Цілувало мене сонце
Ніжно на світанку...
Ні, не скосить мене стронцій,
Не здолають танки.

Прямо таки, як у приказці: «На городі бузина, а в Києві дядько». Тільки в кінці вірша читач дізнається про причини цієї «антеївської» сили ліричного героя М. Подоляна. Виявляється, його «мати породила сівачем любови».

Якщо опустити ці анекдотичні приклади вільно-поетичних асоціацій, то треба сказати, що причина художніх зривів часто полягає у відсутності послідовного асоціативного ряду. Беруться тільки крайні точки лінії. Необхідні проміжні ланки асоціативного ряду випущені. І від того створюється враження штучності асоціації. Так, наприклад, веде тему Р. Кудлик:

Скрізь на землі
Вапняні бризки
Яблунового цвіту.
Весна.
Це борода
Фіделя Кастро,
Це Лумумби
Діти.

Є інші причини таких невдач. Випадкова, психологічно не обумовлена асоціативна в'язь плететься абсолютно довільно. Так, наприклад, зроблено в «Легенді про вірного друга» В. Крищенка. Заметіль. Заблудився подорожній. Немилосердний вітер хизується своєю силою. Людина в розпачі.

Проте знайшлися друзі добрі —
Тополі і дубки.

Тож послухаємо далі автора, коли його «турбота (?) слова просить»:

На полі чистім, біля двору,
Навкруг крутих яруг
Хай деревце зростає вгору —
Воно

людині
друг!

Саме оця авторська «турбота» і провадила читача труськими шляхами вигаданих асоціацій.

Тут, здається, доречно перейти до питання зв'язків між зображуваним фактом і його емоційною характеристикою. Смішно було б, спостерігаючи, як падає в небі метеор, волати про космічну катастрофу. Можна дивитись байдужим оком на багаття чабанів і осуджувати середньовічні інквізиції. Лихо тільки в тому, що енергію емоційному спалахові дає сам життєвий факт. При цьому не стільки важить питання поетичної майстерности, скільки, сказати б, суворі вимоги закону збереження енергії. Справді, хіба важко, дивлячись на металічне перо авторучки, дійти до вихвалання важкої індустрії? Звичайно, ні.

Розглянемо для прикладу вірш В. Підпалого «Біля вогню». Люди гріються біля грубки. Надворі мороз. І вже хочеться обійняти друга, сказати слова звичайні й незвичайні. Оця невідповідність емоційної реакції на звичайний факт вивершується такою невмотивованою думкою:

О Прометею! Даючи вогонь,
Ти перший людям заповів братання!

Переважно це помилка лірика, який, ведучи тему, не має єдиного стрижня. Вірш, маючи епічно-ліричну основу, мусить виростати з епічного, реального тла. Це епічне тло живить не тільки авторські, а й читачеві емоції. Емоційно-ліричні відношення автора і читача йдуть від спільного центру. Читач, стежачи за ходом розвитку авторової думки, водночас перевіряє її своєю життєвою практикою. Емоційні розпади енергії факту, предмета, явища залежать від «маси» ірадійованого предмета. А обов'язок поета — використати цю енергію. Міра такого використання залежить від уміння бачити, відчувати і відображати. Від уміння автора «вслухатися» в предмет, який, навіть будучи віддзеркаленим, зберігає свою емоційну послідовність. Він, цей «промовистий» предмет зображеного, єднає автора і читача.

Якоюсь мірою — це ключ до розуміння успіхів і невдач

мистця. Епічне тло у вірші наявне не завжди. Спільність людської життєвої практики дає змогу відчуті і приховані джерела поетичних роздумів. Так читач легко реставрує епічний фон гарного дистиху В. Коротича «Січень».

Нарешті, хочеться спинитись на самому розумінні художності. Задавленіла традиція романтизму, яка є найбільш впливовою в нашій літературі традицією, ще й досі диктує свою естетику. Звідси тяжіння до героїки, недостатньо шанобливе ставлення до краси звичайного буденного факту.

Звідси — і формальні надмірності, і прагнення до гіпертрофованої поетичної умовності, яка досить часто межує з фальшем. Більшість наших поетів, які ідуть у тому річищі поезії, яке зветься романтичним, за всяку ціну прагнуть красивостей. Це призводить до звуження тематичних і стильових сфер поезії. З багатой української флори право попасти в вірші мають тільки троянди, конвалії, волошки і оранжерійні квіти. Музичні терміни мають ширше представництво. Техніцизм одержати візу дуже тяжко. Таке прагнення до красивості — найвразливіше місце поетики В. Коломійця:

Густіє добро, наче світла кванти,
До сонця летить молодий Ікар.
О, будь — щоби кельма в руках — мов троянда,
Щоб човник верстата адажію ткав.

У поетів цього пляну дається взнаки естетика символічної невиразності, ажурності, легкості і, звичайно, цікавих ритмо-мелодійних варіацій.

Ці поети більше люблять «співати», ніж живописати. Навіть там, де немає штучного прикрашування, спостерігається прагнення обирати лише красивий плян. У В. Коломійця є вірш «Акварель»:

Ген з-за корівника
вихопилась,
мов язичок полум'я,
пісня.
То вервечка дівчат босоногих...

Що й казати — акварель дуже гарна. Поет, потроху прагнучи вийти з цього поля, витолоченого багатьма іншими поетами, стоїть на правильній дорозі до поетичного змужніння. Час уже йому відмовитись од надмірного уживання новотворів-поетизмів: перетлінь, пахить (що це: хіть

чи пахощі?), хмаровінь, мрієво. Епічно розповнені поезії (напр., «На пристані Білих Троянд», «В степу») сприймаються куди краще. Картина типу:

Сміхотливе дівча над кулешою й соломинка,
що плаває в кухлі теплого свіжого молока, —

робить наше сприймання конкретнішим, а тому і глибшим.

Така романтизована безплотність поезії — явище досить масове. «Опускаючись» до прози, такий поет за всяку ціну прагне прикрасити реальну буденність. Ніби життєва конкретність потребує прикрашування. Так робить, наприклад, В. Гринько, у збірці якої чимало віршів присвячено праці. Але цю тему В. Гринько уявляє абстрактно, не розуміє правди праці мозольної.

З хутряної шапки-вуханки
Тугі випручаються коси.
Карниз викладаєш зранку,
Як квітку, красиво й просто.
Тебе не знайду я завтра.
Ти будеш на іншій будові.
Вони (?) виростають, як правда,
У серці Програми нової.

Краси мозолястої праці В. Гринько не розуміє. Обвітрене обличчя мулярки може й не бути гарним, а одяг не завжди відтіняє її форми. Але таке вже романтизовано-сентиментальне розуміння поезії у В. Гринько. Все це спричиняється до життєвого і художнього фальшу. Інша причина невдачі (і не однієї В. Гринько) — відсутність у автора точного і конкретно-ясного поштовху до написання вірша. Конкретність вражень від конкретної ситуації робить конкретним і вірш.

Саме це, здається, мав на увазі Б. Олійник, коли писав:

Не купуйте теми в магазинах,
Не шукайте істини у пальці, —
В картузах, у вицвілих хустинах
Ходять теми на роботу вранці.

Колись Фльобер, торкаючись болючого питання художності, писав, що раніше вважали, ніби «тільки цукрова тростина дає цукор, а тепер його добувають майже з усього. Те ж саме і з поезією; будемо одержувати її будь з

чого, бо вона у всьому і всюди. Немає атома матерії, який би не містив поезії; привчимо себе розглядати світ, як твір мистецтва, в якому треба відбити всі світові явища». Так само писав Е. Гемінгвей, відзначаючи, що мистецтво — «це архітектура, а не мистецтво декоратора, і часи барокко минули». Відшукування краси самої суті речі, відчуття краси як пізнання речі притаманне небагатьом нашим поетам. Гарний приклад М. Бажана мусить бути повчальним для всієї нашої поезії.

Процес естетичного освоєння самого реального предмета, реального факту життя у їх внутрішній сутності, а не в численних зовнішніх відношеннях, — цей процес усе активніше торує собі дорогу в поезію. Творчість П. Неруди, Н. Хікмета, Т. Ружевича доводить, що розуміння художності розширилось незвичайно. По суті нову естетику обстоював мистець-революціонер Бертольд Брехт. Добра, надійна краса непомітного факту має значно ширші підвалини, ніж ажурна аротність естетики романтизму. Тяжіння до такої «заземленості» поезії властиве частково І. Франкові, М. Рильському, В. Мисіку, особливо — М. Бажанові.

З молодих поетів почасти притаманне воно І. Драчеві, В. Коротичу, більше — В. Симоненку. Певні спроби цього нового естетичного освоєння дійсності можна спостерігати у Р. Кудлика, В. Борового, В. Коломійця тощо. Поезія — не декорація. Вона — в суворій простоті факту. Але — не оздоблення. Не оспівування. Не поза.

І якщо говорити про досягнення художнього рівня сучасності, то воно невідривне від глибшого і ширшого естетичного освоєння світу — як об'єктивного, так і свого власного, від значного інтелектуального зростання поета, від міцного зв'язку мистця з життям народу. Тоді будуть знайдені справжні, *активні* інтереси мистця, які його доконачно звільнять від необхідності формального наслідування, від почуття сибаритства. Тоді поглибиться увага поета до простої людини, трудівника — будівника нового дня. Тоді стане точніше пізнаною наша клясика. Тоді, нарешті, можна буде відчутти, що тематично-стильові особливості нашої клясики потребують свого розширення і збагачення.

Необхідність гармоніювати стильовий «букет» нашої літератури вимагає ширшого засвоєння художніх здобутків інших народів світу.

Немає ніяких підстав побоюватися, що все це призведе до нехтування національною традицією. Таке плідне між-

літературне схрещення тільки піде на користь нашій поезії.

Збагачені кращим досвідом літератур світу, поети зможуть пильніше роздвитися і власну національну школу. Та й хіба цей процес літературного навчання — не паралельний? Хіба досі повністю використані величезні мистецькі набутки Т. Шевченка, І. Франка або, скажімо, М. Бажана?

Головне тільки — зберегти власну мистецьку ширість. У поезії, цій, може, найбільш інтимній галузі мистецтва, не можна заховати нічого. Вся індивідуальність мистця в ній — як на долоні. Тож, як казав Іван Франко: «Най будуть щирі, щирі, щирі!»

Василь Стус

ДО ПРЕЗИДІЇ СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

Копія: СЕКРЕТАРЕВІ ЦК КПУ Ф. Д. ОВЧАРЕНКОВІ

Копія: РЕДАКЦІЇ ЖУРНАЛУ «ВСЕСВІТ»

Нещодавно в «Літературній Україні» було надруковано статтю О. Полторацького «Ким опікуються деякі гуманісти». Стаття викликає цілий ряд істотних заперечень і спонукає до глибших роздумів.

І. Як відомо, чорна сотня культовиків відновила свої погроми ще з середини 1965 року. Упродовж наступного часу були засуджені з політичних мотивів десятки людей — художників, науковців, інженерів, педагогів, студентів; обшукано сотні квартир представників творчої інтелігенції, звільнено з посади багато вчених, кваліфікованих редакторів; виключено з вузів чимало студентів; зарізано не одну талановиту книгу — М. Осадчого, М. Далька, М. Холодного, В. Кордуна, М. Воробйова, Л. Костенко; травмовано тисячі душ. Про багато з цих погромів ішлося в листі В.М. Чорновола до уряду (проскрипційний список після того збільшився не на одну сторінку). Репресії не припиняються й подосі. Зовсім недавно було звільнено з роботи відомих учених — історика М.Ю. Коцюбинську, палеонтолога Г. Бачинського, фізика І. Заславську, спеціаліста з кібернетики Боднарчука; виключено зі Спілки художників А. Горську, Л. Семикіну, Г. Севрук та ін., зацьковано і віддано в солдати одного з найбільш обдарованих сучасних українських поетів В. Голобородька.

О. Полторацький, спростовуючи «ворожі наклепи», згадує тільки про С. Караванського і В. Чорновола.

Запитую, чого Полторацький і К^о не писали памфлетів, коли провадилися масові арешти, коли багато людей зверталося з запитам до уряду? Чи дали полторацькі цим людям якунебудь переконливу відповідь? Чого Полторацький озброївся своїм талановитим пером тільки тоді, коли про варфоломіївські ночі минулих літ заговорили на Заході?

Певно ж полторацьким зовсім байдуже, як ставляться

до подій у країні їхні співвітчизники, і дуже незручно, коли про це довідуються їхні вороги. Припускаю, що компанії полторацьких не так страшні їхні зарубіжні недруги, як свої ж співвітчизники. Хіба не дивно, що перші публічні згадки про минулі суди з'явилися у «Вістях з України» (газеті, що видається для закордону), а у тутешній пресі про них до цього часу не було ані згадки, коли не брати до уваги гидкий фейлетон домашнього римороба на І. Дзюбу.

II. Як відомо, майже півторака киян у своєму листі обставали за конституційними правами й демократичними свободами радянських народів. Цей головний зміст листа Полторацький свідомо обходить, оскільки він майже не надається до «нищівної критики». Автор статті спиняється тільки на окремих фактах, але й при цьому дійшлий літературний флібустьєр дуже безталанно бреше.

Вся стаття тримається на екскурсах у далеке минуле Караванського (при цьому Полторацький не бентежить, що цього прізвища в листі немає зовсім). Що й казати, минуле Караванського, коли вірити написаному Полторацьким, великих симпатій не викликає. Але чи можна вірити Полторацькому? Непохвальне минуле засудженого автор статті згадує підозріливо докладно. Чи ж не для того, щоб нічого не сказати про сучасне? Може, Караванського запроторили до Владимирської в'язниці не за минулі, а за якісь недавні вчинки, про які Полторацький воліє не згадувати? І, може, вони теж не надаються до нищівної критики? Міг же автор статті бодай словом обмовитись про «антирадянські» звернення Караванського до комуністичних партій світу з приводу репресій на Україні в 1965 р.! Неважко зрозуміти, чому Полторацький вирішив не розшифровувати «злочинницької» діяльності Караванського в 1964-65 р.р.

III. Талановито бреше Полторацький і тоді, коли «вириває» В.М. Чорновола.

1) «Колишній інспектор» по рекламі В. Чорновіл перед лихоліттям працював редактором Львівської телестудії, був секретарем комітету комсомолу Київської ГЕС — всесоюзної молодіжної показової комсомольської будови. Той же «інспектор» Чорновіл завідував відділом молодіжної газети «Молода гвардія», надрукував кілька десятків рецензій і літературознавчих статей, склав кандидатський мінімум, блискуче витримав вступні іспити до аспірантури

Київського педінституту. А відразу ж після початку погромів йому довелося стати інспектором...

Звичайно, всі ці факти з біографії Чорновола для Полторацького досить не вигідні, і тому він їх замовчує (тобто бреше) або ж перекручує (тобто безсоромно бреше).

2) Полторацький пише, що В. Чорновіл «був спійманий на гарячому, коли писав, розмножував і розповсюджував на Україні та пересилав нелегально за кордон наклепницькі листи». Тут же що не слово, то брехня. Факти ширення Чорноволом матеріялів судів 1965-66 років не були доведені навіть судом. Тим більше немає жодних підстав винуватити Вячеслава в тому, що впорядковані матеріяли він нелегально пересилав за кордон. Давайте розважимо. Хіба винен, скажімо, О.І. Солженіцин у тому, що його «Раковий корпус» опинився за рубежем замість з'явитися на батьківщині? Хіба не винна в цьому наша жорстока цензура, що призвела до такого поліття на літературу «самвидаву»?

3) Зовсім непереконлива оцінка листів як наклепницьких.

Як відомо, в першому листі В.М. Чорновола йшлося про численні факти репресій над молодістю українською творчою інтелігенцією, про арешти, звинувачення, слідства і самий перебіг судових процесів. Лист містив у собі тільки матеріяли судочинства і свідчення окремих очевидців. Аналізуючи всі ці документи, В. Чорновіл цілком логічно доходив висновку, що всі судові процеси 1965-66 рр. були незаконними і протиконституційними. Припускаю, що в листі могли бути окремі неточності, оскільки звірити свої матеріяли за стенограмами закритих судових процесів В. Чорновіл не міг. От би Полторацькому і розповісти істину, спокійно аргументуючи кожную таку неточність! Але він цього не робить, а натомість упадає в мало переконливу пасію: все це наклеп!

Що ж стосується другого листа, «Лиха з розуму», то тут містились тільки короткі біографічні довідки про кожного з засуджених, давався перелік їхнього творчого дорібку, цитувались апеляції в'язнів до уряду, листи з мордовських політичних таборів. Що ж у цьому всьому було наклепницького? Звичайно, коли, скажімо, талановитому художникові П. Заливасі суворо заборонено «писати и рисовать», а про це довідуються поза Мордовією, то полторацьких бере лють. От вони й зганяють її на тих, хто розповідає про ці бенкендорфівські методи «перевиховання».

Сьогодні вже багатьом людям стає зрозуміло, що всі

минулі арешти, обшуки, слідства, закриті процеси, драконівські вироки непомильних, як боги, законників — все це було кричущим знущанням з соціалістичної законності, правосуддя, демократичних свобод і, зрештою, ідеалів Маркса, Енгельса, Леніна.

4) Підлість Полторацького сягає апогею, коли він приписує В.М. Чорноволові страхітливу фразу про комсомол. Будучи товаришем Вячеслава, я не маю ні найменшого сумніву, хто є справжнім автором цієї фрази. Зрештою, не треба бути доктором Шаховським чи Бабишкіним, щоб відчутти в ній типовий стиль полторацькомовних. Не зайвим буде нагадати один історичний факт. Ось як «писалось» Г. Епікові в 1935 році під владою шефа тодішнього КДБ [ДПУ] Балицького: «Підготовляючи терористичні акти, ми з безневинним виглядом запевняли партію у своїй відданості і чесності і протягом багатьох років грали такі ролі, у порівнянні з якими дії розбійника з великого шляху є зразком чесності і гуманності. Я розумів, що наймилостивіший вирок пролетарського суду — зробити зі мною так, як роблять з оскаженілою собакою, знищити, як сапного коня, вийняти з тіла суспільства. Комуністична партія великодушно повірила моєму каяттю. Партія подарувала мені життя, давши мені цим найбільшу з усіх можливих нагород на землі — право на життя, на радість праці».

А те, що Полторацький вдається до такої нечуваної брехні, тільки додає впевненості, що він безсилий знайти будь-які аргументи на виправдання погромів.

IV. Автор надрукованої в «Літературній Україні» статті не розуміє, як, викриваючи «злочинців», він викриває самого себе. Спинює тільки на одному моменті. Із садистською насолодою Полторацький відзначає, що згадані ним «людці» — зовсім безталанні, бо про цих письменників у нас ніхто й не чув. Безсилий гнів полторацьких спричиняється до грубих помилок, навіть прорахунків. Поперше, що читається досить недвозначно: цим ми таки не дали ходу, знищили на цвіту. Подруге, який це має стосунок до суті звинувачень? Хіба «талановитий член спілки» і «безталанний інструктор товариства» не підлягають одній і тій же моралі, хіба вони мають не однакові права й обов'язки? Полторацький і не туди, що його ж логіка його ж таки й побиває: бачте, «ніякий не письменник» В. Чорновіл ошукав (!) П.Ю. Шелеста, В. Касіяна і Нікітченка і за це був покараний в'язницею, а «талановитий літератор» Полто-

рацький обдурює десятки тисяч читачів «Літературної України» і за це, певне ж, одержує ще й подяки!

Нарешті, історія показує, що полторацьким завше було байдуже до чужих талантів. Хіба ж вони в свій час не відмовляли в хисті О. Вишні, М. Зерову, Л. Курбасові, Ю. Яновському, М. Рильському та багатьом іншим? Ще одна паралель. В 1934 р., поспішаючи закріпити за собою право першого, Полторацький інформував громадськість, що ще чотири роки перед тим «основного мені пощастило досягти — визначити вперше в українській радянській критиці антипролетарськість, бездарність і куркульську ідеологію „творчости” цього суб’єкта» (О. Вишню — В.С.). Патент йому справді було затверджено: «цього суб’єкта» було кинено на 10 років у концтабори надуральської тундри. Тож як не радіти людині, що так прислужилася українському красному письменству: «Тепер я щасливий відзначити, що подібне уже сталося й що моя стаття стає епітафією на смітникові, де похована творчість О. Вишні».

Виступаючи на другому обласному з’їзді Рад Київщини в 1935 році І. Ле сказав: «Контрреволюціонерам — Косинкам, Фальківським, та іншим їх прихильникам важко, неможливо здобути ім’я українських письменників. Будьмо щирі і одверті. Яке значення Косинок, Фальківських, Досвітніх, Пилипенків, Підмогильних і ін. у нашому літературному процесі? Чи були вони відомі широким масам, чи взагалі були письменниками? Не були вони письменниками. Це були халтурники». Дозволю собі ще одну цитату. Горезвісний І. Стебун (той, чиїми стараннями було звільнено з Донецького університету В. Голобородька), виступаючи на зборах письменників Києва 17 жовтня 1947 р., заявив: «На пленумі була піднесена гостра критика творів М. Рильського, Ю. Яновського та І. Сенченка не тому, що ці письменники займають визначне місце в українській літературі. Їхні антихудожні, ідейно ворожі твори не мають будь-якого значення в українській літературі». Щоправда, тоді українські письменники були, за словами того ж Стебуна, оточені постійною увагою особисто тов. Л.М. Кагановича. Чисю ж постійною увагою оточений Полторацький, коли він, зле справляючись як із своїми письменницькими, так і з поліцейськими обов’язками, ось уже сорок літ міцно сидить у своєму яничарському сідлі?

В. Дуже гірко відчувати, що Полторацький завше має рацію: і коли вбиває, і коли займається реанімацією вчорашніх жертв. А таких, як він, чимало. Ті, що займаються

літературним вандалізмом, майже ніколи не помиляються. Досить згадати всіх цих санових, стебунів, шамот, моргаєнків, хінкулових, пронів, щупаків, гансів, агуфів...

Двадцять літ тому Шамота, розглядаючи «Весняні води» М.Т. Рильського, заявив: «Лікар Іван Іванович закінчує своє життя героїчно. Що йому дало силу на подвиг? Все той же такий абстрактний гуманізм, „любов до ближнього“, а не світла ідея комунізму, не пристрасть радянського патріота. „Філософія“, перед якою схиляється М. Рильський, не така вже невинна, як може здатися на перший погляд. Вона вже не раз служила ворогам трудящого народу».

Як бачите, «гуманісти» Рильські служили ворогам народу. А шамоти, полторацькі, санови, стебуни, моргаєнки (гуманісти без лапок!) — всі вони чесно і самовіддано служать народові. Воістину, як у одній з мудрих поетичних вісій Василя Голобородька:

Все переплутане
голуби зліталися на побоїще
і скльовували очі вмерлим воякам
круків відгодовували на площах
малювали як вони цілюються дзьобами
і співали про них пісень

хіба перелякаємося тільки здивуємося
і кишнемо голубів із мерців
бо жаліємо круків.

Чи не соромно українським письменникам, ЦК КПУ за те, що вони віддають на поталу полторацьким нашу літературу? І доки, нарешті, сили Справедливості і Добра будуть відчувати на своїх сполосованих спинах одвічну правоту слуг Вельзевула?

В кінці 40-их років С. Складенко публічно говорив про Стебуна: «Де тільки не нашкодив цей материй недруг нашого народу? Він — і в Спілці письменників, він, цей неук, — і в Інституті літератури Академії Наук, і у видавництві „Радянський письменник“, у „Дитвидаві“, у видавництві „Молодь“, у радіокомітеті, кіностудіях, учбових закладах — всюди, усі місця посів — штатні й нештатні». Коли ж ці слова будуть повторені знову?

VI. Чи не соромно редакції «Літературної України» за те, що вона надала Полторацькому свої сторінки для лжі?

Чи, може, ця редакція служить народові разом із полторацькими?

За проклятих старих часів таких, як Полторацький, викликали на дуель. Сьогодні Полторацькому це не загрожує, оскільки ми живемо за прекрасних часів. Крім того, свідомі наклепники завше уникали чесного двобою: боягузтво — друге наймення підлости.

[1968]

Василь Стус

Домашня адреса:

Київ — 115, вул. Львівська, буд. 62, кв. 1

РЕДАКТОРОВІ «ВІТЧИЗНИ» Л. ДМИТЕРКОВІ,
КОПІЯ «ЛІТЕРАТУРНІЙ УКРАЇНІ»

МІСЦЕ В БОЮ ЧИ В РОЗПРАВІ?

(З ПРИВОДУ СТАТТІ Л. ДМИТЕРКА «МІСЦЕ В БОЮ»
— ПРО ЛІТЕРАТОРА, ЯКИЙ ОПИНИВСЯ ПО ТОЙ БІК
БАРИКАДИ)

Барикади завжди були окрасою героїчних революційних літ. Так було ще в 1789, 1830, 1848, 1871, 1905 рр. Зараз іде рік 1969 — рік мало героїчний, рік повсюдного наступу реакції. А в роки реакції барикад не будують, в ці роки вони стають тільки художнім засобом, шабльовою фігурою поліцейської статистики, яка ні до чого не зобов'язує. Тим більше до думання.

Справді барикади мають тільки один бік, на якому стоять люди, що обороняються. Вони — в глухій обороні. В наступі — ви. Вони захищаються. Наступаєте ви — шпальтами газет і журналів, загонами фіскалів і кагебістів, цензурними лещатами й арештами, таємними нарадами та закритими судилищами. В наступі ви — і хай благословить вас реакція всіх часів і народів, яка ці барикади завжди трошила!

Барикади мають тільки один бік і він не ваш, Дмитерку, не ваш! Ваше постійне місце — бути супроти барикад. Там ви прописані навіки. Так що — наступайте в лавах реакції, утвердуйте свою художню індивідуальність! Залишайтеся вірними собі.

Слава Богу, вам уже є кого нищити: після кривавої доби сталінщини на Україні з'явилася інтелігенція, що почала свій родовід не від щасливих трудівників соціалістичних ланів села Дзвонкового (це родовід дзвонарів типу Корнійчука і Ко), а від безпашпортного колгоспного люду, якого цензура ще й досі не пускає в л і т о в а н у літературу. Після 1956 року з'явилися вірші Ліни Костенко і

Миколи Вінграновського, статті І. Дзюби, Сверстюка та І. Світличного — людей, які повернули нам почуття самоповаги. Це пробіски нашого налюднілого зору, свідчення нашого самовідродження, морального одужання.

Ви добре знаєте, що на шпальтах теперішніх газет і журналів цих прізвищ майже не зустрінеш, як не зустрінеш багатьох тих, кому імponує Дзюбина «заповзятість і красномовство». І ви добре знаєте, що важить тут не воля згаданих осіб, а воля тих, хто затверджує списки людей, позбавлених публічного права голосу. Ви редактор журналу, Ви знаєте цих людей поіменно: їхній список лежить у вас у шухляді робочого столу.

Зараз на голову одного із них чигає небезпека. Прикрившись вашим ім'ям, якийсь таємний чорний чоловічок готує розправу над Іваном Дзюбою. Хто він, цей чорний чоловічок? Чого він так старанно приховує своє справжнє обличчя — за псевдонімами типу Богдана Стенчука, за авторитетами людей, до яких він не має жодного відношення, за спинами осіб, ладних dokonувати що завгодно і як завгодно?

Зараз цей чорний чоловічок готується дати бій людині, зв'язаній по руках і ногах, позбавленій природного права захисту. Він користується вашими послугами, аби створити видимість чесного двобою. Насправді ж він готує розправу. Навіщо ж вам — це місце в розправі? Над ким? Над найчеснішим лицарем нашої культури, критиком, рівних якому радянська українська література майже не знала за своїх п'ятдесят років!

Горе тій країні, де цькують людей, як І. Дзюбу, де їх прагнуть обернути на пропашу силу, де безмозкі чорні чоловічки вбивають при цвіті тисячі талантів, так важко народжуваних матерями. Вірю, що вже завтра ці чорні чоловічки будуть народом прокляті.

Коли наші нащадки будуватимуть не барикади, а храм справедливості, їм найбільше стане в пригоді той, кого ви зараз цькуєте. Може, саме за його порадами вони визначатимуть висоту склепіння.

Прошу вас — не ображайте нащадків. І — пожалійте свою сиву голову. Хіба вам замало минулої ганьби?

[1969]

Василь Стус
Київ, вул. Львівська, 62, кв. 1.

ДО ЦК КПУ,
ДО КДБ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР

Нині зрозуміло кожному, що ми живемо напередодні якихось істотних змін. Про це йдеться і в самвидавівських текстах, і в промовах на пленумах ЦК, в розмовах пасажирів, і в інтимних сімейних радах.

Останнє десятиріччя було періодом майже систематичного погіршення матеріальних і духовних умов існування. Продовжується загальна девальвація цінностей — від курсу карбованця до багатьох економічних, політичних, етичних і естетичних понять.

Певен, що сьогодні є багато таких питань, необхідність розв'язання яких майже однаково відчують О. Солженіцин і Ю. Андропов, В. Нікітченко і В. Мороз, В. Козаченко і І. Дзюба, І. Світличний і М. Шамота.

Потреба здорового діалогу все зростає. Необхідний референдум з багатьох питань. На жаль, здорове обговорення багатьох питань заборонене. Щоправда, це обговорення ведеться, але в ненормальних умовах — або на закритих партійних засіданнях, або в самвидавівській літературі. А ненормальність умов заважає віднайти істину, вона призводить до того, що навіть віднайдена істина залишається ненормальною: існуючи тільки для окремих, будучи «таємницею», вона викликає природний опір загалу.

Відсутність потрібного діалогу створює прекрасний ґрунт для перебільшення незгод, розбіжностей. Кожен із учасників мовчазної дискусії сприймається ніби через збільшувальне скло. Людина, що має іншу позицію, сприймається протилежною стороною за... ворога!

Ось приклад того, як ненормальні умови цілком законірно продукують «ворогів», приводять до крайньої поляризації.

Людина В. звертається до інстанції Н. з конкретними пропозиціями. Людині не відповідають. Вона починає писати знову. Її знову обходять відповіддю. Тоді В. починає обурюватись. Він пише знову, але вже в різкішому тоні.

Хоч різкість викликана єдиним наріканням на глухоніму інстанцію, яка зобов'язана говорити. І що ж? Людину В. викликають в іншу інстанцію і починають погрожувати, або — в гіршому разі — надовго причиняють за чоловіком високу браму.

Ось він, цей небажаний наслідок відсутности діалогу: кожна з інстанцій знає, що В. має рацію, але його запроторюють у в'язницю, бо про це ще не час говорити. Справді: про те, що написав В., обидві інстанції заговорять років через десять (обговорюють уже сьогодні!), але поки питання стане надбанням усіх, нещасний футуролог встигне вибути строк і повернутися звідти затятим ворогом обох інстанцій. І він матиме рацію: єдиним його «злочином» стало те, що він народився на десять років раніше!

Зовсім проста і очевидна річ: людина народжується, щоб жити. І коли суспільство звинувачує людину в тому, що вона народилася раніше, ніж їй треба, це значить, що вона позбавляє її права жити. Це суспільство стає вбивцею.

Гірко відчувати, що забороняючи людям можливість мати свою позицію в житті, наше суспільство бере на себе відповідальність за їхню духовну чи фізичну смерть. Таке суспільство назвати гуманним не можна.

Страшно боляче і соромно думати про долю Валентина Мороза, заарештованого два місяці тому за написання кількох публіцистичних статей. Це якраз той приклад, коли людині відмовляють в існуванні. Бо що значить заборонити людині думати і висловлювати свої думки? Безперечно, Валентин Мороз має непересічний талант публіциста. Це добрий людський публіцист, часом різкий і гнівний, але не злий. Його різкість і гнівність — від бажання допомогти людям, а не від прагнення осміяти, принизити, образити. Недарма його цікавлять питання культури, народу, честі. Його рядки сповнені болем за гвалтовану душу людини, культури, народу. Це людина найвищих етичних імперативів, мужня і чесна людина з великої літери.

В нормальних умовах з ним можна було б і треба дискутувати. Але наскільки була б безсовісна ця дискусія зараз, коли над Валентином Морозом просто чинять розправу. Чинять люди, найменше здатні до чесних і відкритих дискусій!

Вважаю, що вимагати припинення слідства над Валентином Морозом — справа честі кожної радянської людини, якій дороге добре ймення свого суспільства, краю, землі.

І я прошу Вас — зробіть все для того, щоб можлива
судова розправа над Валентином Морозом не стала новою
ганьбою для кожного з нас.

З повагою

Василь Стус

28 липня 1970 р.

ГОЛОВІ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР
О. П. ЛЯШКОВІ,
СЕКРЕТАРЕВІ ЦК КПУ Ф. Д. ОВЧАРЕНКОВІ

Кожне нормальне організоване суспільство залишає людині певний простір індивідуальної свободи. Адже це обов'язкова умова людського існування. При відсутності такої свободи є істоти, але немає людей, особистостей.

Можна з певністю сказати: чим більший цей простір індивідуальної свободи, тим кращі умови для визрівання соціально значущої людини.

Отож, в інтересах нашого суспільства свято оберігати індивідуальні людські права. До таких прав я відніс би право мати світ у собі — право мислити, мати свої переконання, світогляд, характер, звички — ті мінімальні права, які майже не різняться від звичайних здатностей.

Кожне суспільство потребує індивідуально зрілих людей, особливостей, а не людиноідів, тоді воно гарантує цю індивідуальну свободу. В противному разі суспільство просто займається самопоїданням.

Французький філософ-марксист Люсьєн Сев згадує такий випадок. В 1958 р. журнал «...»^{*} друкує листа пані Парен-Віаль, в якому та пише: «Треба було б почати з заборони всім викладачам, що є нині членами комуністичної партії, викладати філософію до закінчення їхньої кар'єри». Заподадлива пані одержала від бюро національної асоціації викладачів філософії державного навчання гідну відповідь. «Парен-Віаль не змогла знайти свого покликання: їй слід було б робити кар'єру в поліції». Люсьєн Сев цілком слушно зауважує з цього приводу: «Як би там не було, оминаючи клінічний випадок пані Парен-Віаль, ця туга за фашизмом свідчить про безсилля буржуазії, незважаючи на вжиті величезні зусилля, загальмувати успіхи марксизму в сучасній Франції» (Люсьєн Сєв «Современная

* Назва журналу в оригіналі відсутня — Вид.

французская философия», изд-во «Прогресс», М., 1968, ст. 239).

Люсьєн Сев називає фашизмом подібну спробу забронити публічне відстоювання і пропаганду своїх поглядів, тобто обстоює права, гарантовані Деклярацією прав людини ООН.

Я ж говоритиму про речі значно скромніші.

8 червня 1970 року на квартиру письменника Василя Захарченка прийшли працівники КДБ. Зробивши обшук, вони вилучили рукопис невикінченого роману (навіть не машинопис!), приватні листи, письменникові записки, дорожні нотатки, щоденникові записи, окремі спостереження. Підозрілими виявились і книги, що мали сліди олівця чи звичайні закладки, хоч ці книги були видані у нас у Союзі не раніше 1960 року.

Не знаю, чи збираються працівники КДБ повертати письменникові його приватний архів, але знаю напевне, що безцеремонне вторгнення малокомпетентних осіб в поетичну робітню надовго травмує його як громадянина, письменника, людину.

Ось уже чи не третій місяць перебуває в ізоляторі Донецького КДБ викладач Донецького медінституту, кандидат медичних наук Іван Степанович Сук. Як стало відомо, І. С. Сук, мав пристойну українську бібліотеку, уважно вивчав українську літературу, мистецтво, історію. Бувши науковцем, він залишився інтелігентом. Відомо також, що І. С. Сук завжди поводився як комуніст, завжди рішуче дискутуючи з людьми, які небезпідставно говорили про істотні рецидиви сталінщини і порушення лєнінських норм життя. Марно і говорити, що ніякої агітації проти режиму чи поширення «забороненої» літератури І. С. Сук не вів.

В кожному з цих випадків не засвідчено фактів поширення самвидавівських текстів, публічного висловлювання «незрілих» думок, наявності «нездорових» настроїв і т. п.

Мені важко з'ясувати ці парадоксальні факти. Тим більше, що йдеться про Донецьк, вкрай зрусифіковане місто, де немає жодної української школи, де в педінституті навіть історію України один час читали російською мовою, де урядові постанови з Києва спочатку перекладають по-російському, а потім «доводять» до мешканців, місто, де живу розмовну мову українську сприймають за одне з чудес світу.

Стурбований цими фактами сваволі над людиною та її совістю, я звертаюсь до Вас, сподіваючись на те, що ці

обурливі факти викличуть Ваше природне занепокоєння.

З повагою

Василь Стус

Адреса: Київ — 115, Львівська, 62, кв. 1.

[1970]

Я ОБВИНУВАЧУЮ

Неодноразово я вже звертався до офіційних інстанцій з проханням притягти до судової відповідальності осіб, які здійснюють масову розправу над представниками цілого покоління української інтелігенції. Однак на ці заяви я або взагалі не одержував відповіді, або мені давали прокурорські відписки не по суті справи (мовляв, засуджений правильно, а тому немає підстав для перегляду справи). Ось чому я змушений звернутися до громадськості, повторивши мотиви, що спонукали мене до цього кроку.

1. У мене, як і в багатьох інших, заарештованих у січні 1972 року, а пізніше засуджених, зроблено обшук за провокаційним орденом, підписаним львівським прокурором Малихіним. Підставою для обшуку було названо мою приналежність до т. зв. справи Добоша. Майже всі жертви чергового кадебістського наскоку, у яких робили обшук на тій самій підставі, ніякого відношення ні до Добоша, ні до його «справи» не мали. Я вимагаю притягти до судової відповідальності осіб, які санкціонували ці обшуки і арешти під фальшивими приводами.

Із самого початку слідства кадебісти в розмовах зі мною про справу Добоша навіть не згадували, тому що Добоша я й в очі не бачив ніколи. Суть справи в тому, що сама справа Добоша — це дешева фальшивка; вона була придумана для дискредитації заарештованих перед громадськістю, щоб таким чином на деякий час паралізувати появу прилюдних протестів.

Оскільки справа Добоша з початку й до кінця є вигадкою, я заявляю: українські процеси 1972-73 років велися за аналогією із зфабрикованими процесами 30-их років і провадилися за допомогою тієї таки єжовсько-беріївської методики.

Маштаб фальсифікації свідчить про те, що автором цього душогубного сценарія було керівництво КДБ при Раді Міністрів УРСР, тому я звинувачую його у свідомій фальсифікації з метою приховання справжніх злочинів та

прилюдної дискредитації людей, репресованих за їхні переконання.

2. Під час обшуку в мене було вилучене майже все написане за 15-17 років літературної роботи: вірші, критичні статті, прозові твори, переклади. Із творів молодих українських літераторів кадебісти вилучили в мене твори Віктора Кордуна, Миколи Холодного, Ігоря Калинця, Григорія Чубая, деякі твори Симоненка, М. Вінграновського, Л. Костенко, І. Драча. Жертвами розбою стали рукописні статті М. Брайчевського, Л. Танюка, І. Дзюби, С. Тельнюка. Були забрані твори українських авторів, які проживають за кордоном — поетичні збірки В. Вовк та Е. Андіївської. Така ж доля зустріла окремі твори Пастернака та Є. Євтушенка, М. Горького та О. Солженіцина, Бердяєва та Карла Маркса, К. Юнга та Ортеги-і-Гассета. Кадебісти довели, що їхніми ворогами є твори письменників та мислителів усього світу.

За це я вимагаю судити їх, як ворогів української культури, ворогів українського народу, ворогів гуманізму, світової культури, ворогів людства.

3. До мого звинувачення включено чимало моїх текстів, у яких ідеться про репресії 20-30-их років та пізніших років, про геноцид українських селян у 1933 році, про знищення української інтелігенції в 30-их роках, про матеріальні нестатки, що їх зазнавали колгоспники в 30-40-их роках та в окремі періоди наступних десятиріч. Слідство і суд назвали антирадянськими мої заяви про відсутність свободи пересування для сільського населення, позбавленого паспортів, що я назвав формою закріпачення. Названо антирадянським моє твердження, що період 1961-71 років був десятиріччям такого ж систематичного погіршення умов матеріального та духовного існування народу, періодом наступу реакції. Названо антирадянським мій вірш «У Мар'їнці стоять кукурудзи», в якому йшлося про відомі факти минулого, коли колгоспникам за роботу практично нічого не платили.

Назвавши згадані тексти антирадянськими, кадебісти тим самим взяли на себе роль безпосередніх винуватців минулого кривавого періоду та співучасників нещадної державної експлуатації народу. Ставлячи сьогодні такі твердження у провину, засекречуючи відомі факти безприкладних репресій у минулому, кадебісти доводять тим самим свій кривий зв'язок з бандою Єжова і Берії, беруть

на себе відповідальність за всі злочини, що їх вчинили їхні попередники минулого десятиріччя.

Я назвав КДБ паразитною, визискуючою і шкідливою організацією, на сумлінні якої мільйони й мільйони розстріляних, закатованих, заморених голодом душ.

4. Мені приписали за вину відсутність у моїй творчості класового підходу, ту обставину, що я непартійний та по-заспілковий літератор, що я не дотримуюсь принципу комуністичної партійності та принципів соціалістичного реалізму, що я стою на позиції абстрактного гуманізму і що в деяких моїх творах відбилася екзистенційна настроєність (проблематика). Таким чином, злочином вважається вже те, що людина має якісь інші, некомуністичні переконання. Цій людині просто заборонено існувати.

Тому я називаю кадебістів злочинцями, які потоптали найелементарніші людські права.

5. Під час слідства мені не дали жодного юридичного кодексу, що ознайомив би мене з правами обвинуваченого. Такі кодекси я вимагав щоденно до початку суду. Але мені їх не дали. Тоді я відмовився ходити на слідство. Кадебісти погрозили, що водитимуть мене силоміць. Я відмовлявся розмовляти із слідчими — мене кинули до психіатричної лікарні. Більше того: коли у в'язничному коридорі я крикнув, що мене збираються везти до психіатричної лікарні, на мене накинулися з кулаками начальник в'язниці Сапожников та черговий офіцер. Для того, щоб мене психологічно зломити, з'єднали свої зусилля слідчі та прокурори для нагляду Макаренко, Погорілий, Малий, які несуть усю відповідальність за самосуд, що його чинять у кабінетах слідчих, за порушення елементарних правил ведення слідства. Для мого обвинувачення використали інспірованих кадебістами свідків — Мацкевича, Сидорова, Кислинського, хоча я з самого початку говорив про них, як про кадебістську клієнтуру, до того ще шовіністичного типу.

— Я відразу зрозумів, що Стус націоналіст, тому що він весь час говорив українською мовою, — заявив на очній ставці Сидоров.

З прямою метою оббріхання інших заарештованих були використані як «свідки» психічно і морально зломлені З. Франко та Л. Селезненко. Останній заявив на суді, начебто я справив на нього враження справжнього націоналіста. Коли я заперечив це твердження як безпідставне, Селезненко відмовився від нього. Тоді суддя Дишель почав ля-

кати свідка в'язницею. І Селезненко на встояв перед шан-тажем. Те саме було і з свідком Калиниченком І., у якого КДБ вимусив фальшиве свідчення стосовно мого вірша, від якого він відмовився на слідстві. Тоді суддя почав обливати його нецензурною лайкою, погрожуючи, що за таку поведінку його виженуть з роботи і позбавлять вченого ступеня.

Під час суду я вимагав відкритого суду — мені відмовили, я відмовився від оборонця, вимагав літературних експертів — і теж марно.

У зв'язку з цим я обвинувачую весь слідчий відділ КДБ, начальника в'язниці Сапожникова, всю колегію суддів, прокурорів Макаренка, Малого і Погорілого, які чинили цей злочинний самосуд наді мною та моїми товаришами.

6. Я обвинувачую внутрішніх рецензентів КДБ, які писали оцінки на вилучені твори українських літераторів. З них я можу назвати А. Каспрука (Інститут літератури АН УРСР), який рецензував збірку моїх віршів та літературно-критичні статті, А. Ковтуненка (Інститут літератури АН УРСР), автора «відгуку» на збірку «Крик з могили» М. Холодного, авторів колективної рецензії на книгу І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» А. Скабу, В. Євдокименка, Ю. Збанацького, В. Козаченка, Л. Нагорну (Інститут історії партії), П. Недбайла (доцент катедри журналістики Львівського університету). Підставою для притягнення їх до судової відповідальності можуть бути наявні в справі їх рецензії з відверто поліційними, кровожерними заявами. Гадаю, що їхня вина в проведенні масових репресій така сама, як і штатних кадебістів. Вони такі самі душогуби, як слідчі і судді.

7. Я обвинувачую кадебістів за фізичні муки, що їх за-подіюють українським політв'язням. Так, у 1972 році за-подіяли кілька ножових ран В. Морозові. На початку 1975 року важко побили М. Осадчого у камері Потьми. Трохи пізніше це трапилося й з В. Чорноволом, якого шостого дня голодівки силоміць виштовхали на етап, закованого в кайдани і примусили босоніж іти по снігу. Фізичним знущанням піддаються українські жінки-політв'язні — Строкатова, Шабатура, яких у січні 1975 року кинули до таборової в'язниці на голодний пайок, довівши їх до надзвичайного виснаження. Іншим в'язням вони методично вкорочують життя — холодом і голодом, відсутністю конечного лікування тощо.

Я обвинувачую кадебістів, які четвертий рік тримають

у психіатричних лікарнях українських політв'язнів — М. Плахотнюка, Б. Ковгара, В. Рубана, Лупиноса, Л. Плюща, Терелю, Красівського та інших. Я називаю КДБ при Раді Міністрів УРСР зловмисною організацією, що здійснила дикі репресії 1972-73 років у небачених за теперішнього часу для СРСР масштабах, завдала непоправної шкоди українському народові та його культурі. Я обвинувачую КДБ як організацію відверто шовіністичну й антиукраїнську, тому, що вона зробила мій народ і без'язиким і безголосим. Судові процеси 1972-73 років на Україні — це суди над людською думкою, над самим процесом мислення, суди над гуманізмом, над проявами синівської любови до свого народу. Покоління молодого української інтелігенції, що його зробили поколінням політв'язнів, було виховане на ідеях гуманізму, справедливості, свободи. У цьому вся його провина, весь його злий намір. Але тільки такими синами славен народ — і нині й у віки вічні.

Я певний того, що рано чи пізно КДБ будуть судити — як злочинну, відкрито ворожу народові поліційну організацію. Та не певен я, що сам доживу до цього суду. Тому прошу передати моє звернення обвинувачам цієї злочинної організації. Нехай у багатомовній справі її злочинів буде і моя сторінка свідчень-обвинувачень.

1975

Василь Стус,
концтабір «Дубровлаг»

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ДО ІВАНА ДЗЮБИ

Уже давно я чую потребу з тобою порозумітися. Бо той, кого я знав, — помер, а той, про чие народження ти голосно заявив два роки тому, мені незбагнений. Першого я шанував, ставився до нього з безоглядною повагою, другого — зневажаю. Твоє ім'я стає символом зацькованості і жалюгідності, і через це кожного із твоїх учорашніх шанувальників не може не огортати болюча думка: хто ж ти еси, Іване!?

В останній статті, роблячи вибір, за твоїми словами, на все життя, ти з великим притиском наполягаєш на органічність свого переродження — і проти цього не так легко перечити. Справді, в передпогромні часи, не витримавши посиленого пресу, ти вже не раз і не два обмірковував шляхи втечі від самого себе. Бо не зміг залишитися прапором, коли того прапора не стало кому нести. Дразливі рядки Валентина Мороза були дуже влучною, хоч і надто гіркою правдою. І тепер після того гріхопадіння ти пішов далі: *вже* не хочеш признатися до того, що просто заламався, ба ще клопочешся своїм добрим ім'ям, хоч знаєш, де твій уже довічний клопіт.

Ти сподіваєшся повернутися в літературу, хай це повернення і буде без права громадського голосу, почуття власного етичного гаразду. Навіть без права на свій талант. Найстрашніше те, що ти продовжуєш сповзати вниз і вниз — замість того, щоб зачепитися об болісне відчуття власної ганьби і не дати потокові остаточно заволодіти собою. Навіщо ти розмальовуєш свій гріх? Чому ти не хочеш глянути в вічі своїй найбільшій трагедії? Перед тобою стояв вибір — або податися з нами на схід, або врятуватися страшною ціною самознищення. Ти обрав останнє. І через це у списку жертв антиукраїнського погрому 1972-73 років твоє ім'я стоятиме одним із перших. Бо репресований та ще й саморепресувався. І, певне, тяжко вигадати моторошнішу кару, аніж примусити жертву додушувати себе своїми ж руками.

Твоя доля стала ще одним підтвердженням того, як нестерпно жити за умов, коли звичайне людське прагнення — прожити свій вік у межах елементарної порядности — вимагає надлюдської мужности й надлюдського героїзму.

Згадую, колись Бертольд Брехт писав: нещасна та країна, яка потребує героїв. Але ще образливіше відчувати, що з усіх можливих героїзмів за наших умов існує тільки один героїзм мучеництва, примусовий героїзм жертви. Довічною ганьбою цієї країни буде те, що нас розпинали на хресті не за якусь радикальну громадську позицію, а за самі наші бажання мати почуття самоповаги, людської і національної гідности.

Ти підкорився обставинам, і тепер усе найгірше і найганебніше, що є в нашій літературі, все найогидніше і найдикіше, що є в нашому громадському житті стало тією іконою, до якої ти маєш молитися, покутуючи свій «гріх».

Те найкраще, що в тобі було, колись давало мені підстави називати тебе одним із найчесніших лицарів у всій українській літературі. Про свої найсвятіші прагнення до людяного соціалізму, рівноправного національного співжиття, до демократизації громадського життя і духовного розкріпачення людини — ти нині заговорив скоромовкою, як про «окремі недоліки та складні явища, які ще трапляються». Тепер ти дійшов до того, що почав кпити з того гетто, в яке тебе було вкинено від народження. Цього гетто не може не відчувати кожна чесна людина, що живе в цій країні. Ти відмовився від одного гетто заради другого, хоч добре знаєш: те друге — куди більш задушливе. І треба було виняткової сміливости, щоб згадати про національно обмежених міщан, які наглухо окопалися в прірві відщепенства від народу. Над чим ти глузуєш? Над нашою найбільшою трагедією? Над тим, що нас старанно ізолювали від свого народу. Чи ж не кожен із нас відчував свій рідний люд на неоглядній відстані обопільного мовчання? Хіба ти не знаєш, що кожен наш літератор приневолений до пожиттєвої самотности, як народ — до вікового безголосся.

Колись Леонгард Франк згадував про умови, за яких інтелігенція приречена на бездіяльність, бо між нею і народом немає жодного свідомого зв'язку. То чи ж наша вина, що нам випало жити в схожих умовах? Хіба то не було нашим насущним болем — відчуття, що наш народ існує ніби в якомусь вакуумі, наче переставши бути живою реальністю? Не один із нас розпачливо думав, що саме

духовне існування рідного народу сьогодні поставлене під загрозу. І не один із нас відчував: коли якийсь порятунок ще є, то тільки сьогодні. Бо завтра вже буде пізно. І ми, живі свідки цього тихого потаємного затоплення нашого національного суходолу, змушені були заговорити про явища геноциду. І як ти тільки наважився сипати сіль на наші найглибші рани? Твій приклад не перший. Відступництвом нас не здивуєш, на жаль, перекинчиків на нашій дорозі було чимало — тих, що, погодившись на духовну ампутацію, маскували свій гріх теревенями про безнадійність нашого шляху, вкидаючи в душу нації бацилю невіри, яка знищувала нас упродовж століть куди нещадніше за всі лиха, зафіксовані істориками.

Зупинившись на перехресті, ти пустився навтьоки від самого себе, ми ж рушили далі. Зробили новий крок. Цей крок — як у прірву. Але — це наш крок до самих себе, до свого народу, до нашої будуччини.

Так, Іване, ти загубився в самому собі. Великий Іван Дзюба закінчився, почався гомункул із країни ліліпутів, чим найбільшим щастям залишиться те, що він колись мав до великого Дзюби дуже безпосереднє відношення.

І через це я й сьогодні не можу відвернути від тебе свого погляду. І через це я тужую пригадати твоє півзабуте лицарське обличчя — і в очах мені стоять сльози.

[1975]

Василь Стус

ВАСИЛЬ СТУС ПРО ЛІКАРНІ

З ІНТЕРВ'Ю ПОЛІТВ'ЯЗНІВ МОРДОВСЬКИХ ТАБОРІВ

Пенсон: Мені шлях на «трійку»* обійшовся лише кількома синцями, і невдовзі, після ґрунтового промацування на вахті (при етапах неминуча, багаторазово повторювана процедура), мене випустили на 3 зону назустріч усмішкам Азернікова і Залмансона.

Зрештою, я не зовсім точно сказав «3 зона», бо 3 зона складається з кількох дільниць, відгороджених одна від одної, і включає в себе побутову зону (дільниця 1), центральну лікарню «Дубровлагу» (відділи для кримінальних і політичних), зону для жінок-політв'язнів (дільниця 4) і, нарешті, нашу зону (дільниця 5). Разом на «трійці» тримають близько тисячі в'язнів; сама лише охорона — наглядачі й солдати — складає 205 осіб.

Найпримітнішим місцем «трійки» є центральна лікарня управління, яка безумовно заслуговує на особливий опис. Я попрошу зробити це Василя Стуса, якого важка хвороба загаяла до таборової лікарні не один раз.

Стус: Таборова лікарня — установа досить дивна. Призначення її — сполучити кадебістську жорстокість з професійним обов'язком лікаря. А сполучити ці поняття не так просто. Не один з лікарів повторює: «Спочатку я чекіст, а вже потім лікар». Але жоден кадебіст не скаже: «Спочатку я лікар, а потім уже...». «Вас розстрілювати треба, а не лікувати», — кричить зекам дружина замполіта Самсонова, що числиться в штаті медперсоналу. Її, звичайно, могли перестерегти за таку фразу, бо вважається непристойним робити таємне явним.

Центральна лікарня Дубровлагу має хірургічний, терапевтичний, зубопротезний відділи, спеціальні корпуси для душевно хворих, пацієнтів з туберкульозом і хворобою Боткіна. Є тут і фізіотерапевтичний і рентгенкабінет. Але

* Табір ч. 3 в системі мордовських концтаборів.

все це лише бутафорія, навмисне громіздка, щоб приховати лаконічну правду: центральним корпусом лікарні є морг.

Щотижня морг приймає один, а то й два-три трупи. За 1974 рік у морг доставлено 68 трупів. Не диво, що саме до нього прикована увага і хворих і медперсоналу. Раз на тиждень до нього вибирається цілий консиліум лікарів — єдиний випадок зауважити, що медиків у лікарні цілий десяток. І живі заздять мертвим: їм такої уваги не уділяють. Зека, що потрапив до лікарні, лікар оглядає звичайно лише при надходженні. Хворому приписують мінімум ліків або не приписують нічого. Так він пролежить три-чотири тижні — строк, за який хворий зобов'язаний видужати. Коли ж покращення не буде — тим гірше для нього.

Чотири тижні пролежав хворий П. Яковлев у лікарні. Його мучило серце, шлунок, занедбаний тромбофлебіт. Ніякого лікування йому не подано, він не зміг навіть домогтися консультації у хірурга. Коли його виписали як видужалого, він уже не міг самостійно пересуватися: до потяга його приставили на візку, а через два місяці його привезли до лікарні знову, цього разу на те, щоб ампутувати обидві кінцівки. На операційному столі він і помер. І так лікують багатьох.

Чи не найпоширеніша в таборі хвороба — гіпертонія. Інсульт, інфаркт, параліч — як часто зеки витримують їх у зоні, і щойно після цього їх привозять до лікарні, щоб лікувати. Надто запізніла госпіталізація стала причиною не однієї смерті. Так помер М. Шевцов, І. Козловський, чернець М.В. Єршов, що понад сорок років просидів по соціалістичних таборах.

Є в лікарні кілька сталих мешканців. Глухі, сліпі, безногі, паралізовані, агонізуючі старі, ніби видива з дантівських пекельних кіл. Безногий Н. Юхновець — жертва злочинної байдужості медиків: його почали лікувати лише тоді, коли уникнути ампутації було неможливо. Збожеволілий П. Гугало, безтямний у старечому маразмі вісімдесятип'ятилітній І. Захарченко, у якого ще попереду 6-8 таборових років. Їх тримають під замком, як божевільних або звірів, вони ще живі, але вже давно мертві, хоч усе ще «особливо небезпечні державні злочинці», жертви автоматичної жорстокості так званого правосуддя.

Людину, що вперше потрапила до терапевтичного відділу, не покидає жах. Вічний бруд, сморід від туалети, параш і палат, де тримають півмерців — старих. Уми-

вальня нагадує виходок. У кожній палаті обов'язковий пацієнт, що працює на оперчастину і КДБ. Санітари з зеків, що втратили будь-яке людське обличчя, що знущуються й обкрадають хворих. Особливо огидні серед них — поліцаї Даугавієтіс, Чмара, штатні інформатори, що паразитують на чужому нещасті. Час від часу в корпусі появляються кадебісти, призначаючи, кого виписати, кого потримати ще. Їх думка — найавторитетніша, бож вони — кращі тюремні медики, і лікують хворих вони. Лікують, убиваючи.

Не можна обійти мовчанкою і таборову аптеку. Навіть у лікарні не буває найконечніших препаратів. Часто хворих годують таблетками, термін придатності яких давно минув.

За два з половиною роки я не знаю випадку, щоб у лікарні був вікалін. Замість нього хворим на виразку шлунка видають «ефективніші засоби» — новокаїн, анестезин, белалгін. А що ці препарати не допомагають, я неодноразово вимагав, щоб відсутні медикаменти я міг одержати від своєї рідні чи придбати на свій кошт. Одначе і те й друге тасмний циркулярний «закон» забороняє. Я звернувся в цій справі до Міністерства охорони здоров'я. Відповіді не дістав. З радянського Червоного хреста повідомляють, що питання про те, як утримують політв'язнів у Радянському Союзі, до їх компетенції не входить. Вони, бачите, цікавляться лише чілійськими порядками і пакістанськими землетрусами.

Особливе місце в системі ЦБД (Центральна лікарня «Дубровлагу») посідає 12 корпус, спецпсихлікарня для кримінальних, куди принагідно спрямовують і політв'язнів. І, звичайно, найчастіше здорових. Туди кинули Огурцова, коли він відбув строк тюрми (Владимира) в кінці 1973 року, там перебував литовець Альгірдас Жипре, у кінці 1974 року — москвин Володимир Балаханов, політв'язень з Пермі Калиниченко. У цьому ж корпусі побував і А. Романов після того, як кинувся на заборонену зону, шукаючи останнього рятунку від страждань.

Треба сказати, що смерть утратила в таборових умовах будь-яку трагічність, вона стала буденним фактом. До померлих ставляться прихильно: останнього часу пішли навіть на те, що видають їм безкоштовно уніформу, шкарпетки і тапочки (раніше ховали голих); остання можливість виявити невиспущу турботу, навіть про згаслих.

Звичайно, не кожен спроможний перебувати в цьому

просторі між життям і смертю. Дехто (звичайно поліцаї) швидко зсуваються по безконечній площині духовного занепаду, втрачаючи останні людські ознаки; інші, на жаль, навіть окремі «семидесятники», каються і починають співробітничати з КДБ (згадаю «марксистів» О. Сеніна і В. Белохова); треті божеволіють, не витримуючи страждань. Ще на початку 1973 року загнав собі в серце відточений гостряк латвійський партизан Свікланс; не витримав важких карцерних умов, повісився в ШІЗО в 19 зоні Козловський. Останнього часу стали частіші випадки самогубства, і влада робить заходи на те, щоб позбавити зека останньої можливості звільнення від страждань, а з нею позбавити й останньої ілюзії особистої свободи, і треба сказати, що це рішення далеко не останнє в низці інших. Бож людина зберігається до того часу, поки в неї існує останній цей вибір.

Здається, одна з функцій лікарні — забезпечити тиху смерть в'язня, якнайдалі від зони, від товаришів. Тут, у лікарні, кожен умирає тихо і майже завжди — насамоті з самим собою. Смерть без свідків — найліпша смерть для зека, його останній обов'язок.

[1975]

вальня нагадує виходок. У кожній палаті обов'язковий пацієнт, що працює на оперчастину і КДБ. Санітари з зеків, що втратили будь-яке людське обличчя, що знущаються й обкрадають хворих. Особливо огидні серед них — поліцаї Даугавієтіс, Чмара, штатні інформатори, що паразитують на чужому нещасті. Час від часу в корпусі появляються кадебісти, призначаючи, кого виписати, кого потримати ще. Їх думка — найавторитетніша, бож вони — кращі тюремні медики, і лікують хворих вони. Лікують, убиваючи.

Не можна обійти мовчанкою і таборову аптеку. Навіть у лікарні не буває найкращих препаратів. Часто хворих годують таблетками, термін придатності яких давно минув.

За два з половиною роки я не знаю випадку, щоб у лікарні був вікалін. Замість нього хворим на виразку шлунка видають «ефективніші засоби» — новокаїн, анестезин, белалгін. А що ці препарати не допомагають, я неодноразово вимагав, щоб відсутні медикаменти я міг одержати від своєї рідні чи придбати на свій кошт. Однак і те й друге таємний циркулярний «закон» забороняє. Я звернувся в цій справі до Міністерства охорони здоров'я. Відповіді не дістав. З радянського Червоного хреста повідомляють, що питання про те, як утримують політв'язнів у Радянському Союзі, до їх компетенції не входить. Вони, бачите, цікавляться лише чилійськими порядками і пакістанськими землетрусами.

Особливе місце в системі ЦБД (Центральна лікарня «Дубровлагу») посідає 12 корпус, спецпсихлікарня для кримінальних, куди принагідно спрямовують і політв'язнів. І, звичайно, найчастіше здорових. Туди кинули Огурцова, коли він відбув строк тюрми (Владимира) в кінці 1973 року, там перебував литовець Альгірдас Жипре, у кінці 1974 року — москвин Володимир Балаханов, політв'язень з Пермі Калиниченко. У цьому ж корпусі побував і А. Романов після того, як кинувся на заборонену зону, шукаючи останнього рятунку від страждань.

Треба сказати, що смерть утратила в таборових умовах будь-яку трагічність, вона стала буденним фактом. До померлих ставляться прихильно: останнього часу пішли навіть на те, що видають їм безкоштовно уніформу, шкарпетки і тапочки (раніше ховали голих); остання можливість виявити невсипущу турботу, навіть про згаслих.

Звичайно, не кожен спроможний перебувати в цьому

просторі між життям і смертю. Дехто (звичайно поліцаї) швидко зсуваються по безконечній площині духовного за-непаду, втрачаючи останні людські ознаки; інші, на жаль, навіть окремі «семидесятники», каються і починають співробітничати з КДБ (згадаю «марксистів» О. Сеніна і В. Белохова); треті божеволіють, не витримуючи страждань. Ще на початку 1973 року загнав собі в серце відточений гостряк латвійський партизан Свікланс; не витримав важких карцерних умов, повісився в ШІЗО в 19 зоні Козловський. Останнього часу стали частіші випадки самогубства, і влада робить заходи на те, щоб позбавити зека останньої можливості звільнення від страждань, а з нею позбавити й останньої ілюзії особистої свободи, і треба сказати, що це рішення далеко не останнє в низці інших. Бож людина зберігається до того часу, поки в неї існує останній цей вибір.

Здається, одна з функцій лікарні — забезпечити тиху смерть в'язня, якнайдалі від зони, від товаришів. Тут, у лікарні, кожен умирає тихо і майже завжди — насамоті з самим собою. Смерть без свідків — найліпша смерть для зека, його останній обов'язок.

[1975]

ДО ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР

Я боровся за демократизацію — а це оцінили як спробу звести наклеп на радянський лад; мою любов до рідного народу, занепокоєння кризовим станом української культури закваліфікували як націоналізм; моє невизнання практики, на ґрунті якої вирости сталінізм, беріївщина та інші подібні явища, визнали як особливо злобний наклеп. Мої вірші, літературно-критичні статті, офіційні звернення до ЦК КП України, Спілки письменників і до інших офіційних органів, сприйняли як докази пропаганди та агітації.

Слідство і суд насправді перекреслили всі мої надії на будь-яку участь в літературному процесі, надовго позбавили мене прав людини. Усю мою творчість — поета, критика, перекладача, прозаїка — поставили поза законом; увесь мій 15-річний дорібок сконфіскували і напевно в більшості вже знищили.

В ув'язненні я зазнав ще більшого пониження. Згнітивши серце, я довго стримував себе від природного кроку — відмови від громадянства, сподіваючися, що в найближчому часі буде привернене моє правне становище і становище моїх друзів неволі, а прийнятий курс загострення політичного клімату буде зревізований — хоч би тому, що він наявно безперспективний. Виявилось, що я помилявся. Репресії 1972 року показали, що в дискусії з українськими патріотами влада не знайшла переконливіших аргументів, ніж застосування сили. А таборів умови переконують в тому, що розмір застосування тієї сили не має меж.

[...]

Сьогодні я прийшов до висновку, що мене свідомо звели на становище одиниці — власности КДБ. Крім того, в СРСР бути українським патріотом — просто заборонено. А в такій ситуації мені на все життя гарантують опіку органів розшуку.

Таким чином я заявляю: залишатися підданим СРСР я більше не вважаю можливим для себе і тому прошу висе-

лити мене за границі країни, в якій мої права людини нахабно знехтовані.

Рішитися на такий крок — не легко, але стримуватися від нього в таких обставинах — ще важче.

1 серпня 1976

Василь Стус

На Захід дійшов тільки скорочений текст цього листа.

ГОЛОВІ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР
ПІДГОРНОМУ
ВІД В. СТУСА

Сьогодні, в річницю підписання Прикінцевого Акту Гельсінкської наради, я оголошую політголодівку, запрошуючи Вас згадати про існування в СРСР ганебного для всякої країни інституту політв'язнів, до числа котрих я маю честь належати.

Я запрошую Вас подумати, чому нас, українських патріотів, тримають на особливому, голодоморному пайку, примушуючи до думки, що процес добровільного самозникнення одного з найбільших слов'янських народів — це не геноцид. Добровільний геноцид — це нова форма геноциду, можливо, найбільш небезпечна, бо «добровільність» засвідчує одвічність гніту. Це розуміє всякий, хто не боїться розуміти, хто не засліплений страхом перед катастрофічністю реальності, створеної примусом.

Я запрошую Вас подумати над тим, чому ми так мислимо, хоч пам'ятаємо, що за нами стоять тіні мільйонів та й ще мільйонів українців, що їх знищено в тюрмах і таборах, розстріляно в роки війни, виморено голодом 1933 року, заховано в засланчі нетрі у післявоєнний час.

Я запрошую Вас подумати над тим, чому ми заздримо політичній *погоді* навіть таких країн, як Іспанія й Чіле, де відлига стає чимраз виразнішою.

Сьогодні, як і колись, я вимагаю судити організаторів і виконавців репресій на Україні — судити їх як ворогів українського народу та його культури, як злочинців проти людяності. Свободу радянським політв'язням! Винних за репресії — до відповідальності!

І. VIII. 76

В. Стус

ДО ПЕН-КЛЮБУ

Я — український літератор, репресований у січні 1972 року разом з іншими українськими літераторами. Органи КДБ, використовуючи жупел українського буржуазного націоналізму і наскрізь зфабриковану «справу Добоша», провели чергову розправу над представниками української інтелігенції і в першій мірі над творчою інтелігенцією. Адже їх ціль — знищити ту літературу, яка не вкладається в Прокрустове ложе соцреалізму, розправитися з тими літераторами, які рішуче відмовилися бути мовчазними чиновниками на державній службі. Під час арешту мені забрали книжки К. Ясперса, К. Юнга, К. Едшміда, В. Вовк, Л. Костенко, В. Кордуна, М. Вінграновського, В. Симоненка, І. Калинця, Г. Чубая, М. Холодного. Конфіскували рукописи всіх моїх віршів, рукописні поетичні збірки «Зимові дерева», «Веселий цвинтар», незакінчені повісті «Поїздка у Счастевськ», «Щоденник Петра Шкоди», варіанти декількох інших оповідань і повістей. Серед сконфіскованих речей було близько двох десятків літературно-художніх статей, присвячених творчості П. Тичини, В. Свідзінського, Г. Белля, Б. Брехта, Й.В. Гете, Р.М. Рільке, Енценеберга, П. Целяна, І. Базмана, Бобровського. Загалом мені забрали коло 500 оригінальних віршів, коло 10 друкованих аркушів прози, стільки ж публіцистики, коло 30 друкарських аркушів поетичних перекладів. Окрему велику книжку можна було б скласти з моїх літературно-художніх статей.

Практично це значить, що мені забрали все, що я написав протягом 15 років літературної діяльності. Тільки мала частина написаного побачила світ — адже мені постійно відмовляли права друкуватися.

Уже в таборі я написав декількасот віршів, переклав приблизно 200 віршів Гете, коло 100 віршів Рільке, продовжуючи почату ще перед арештом працю над перекладами творчості пізнього Рільке (елегії, сонети до Орфея і т. д.). Сьогодні все, що я написав у таборі, є під загрозою

знищення. Довгий час мені не дозволяли висилати мої вірші в листах до рідних. Місцева цензура КДБ погодилася з тим, що вірші не мають політичного характеру, але конфіскують їх тільки тому, що вже саме перебування автора в ув'язненні може надати ліричним текстам політичного значення.

Доведений до розпачу похмурою перспективою втратити весь свій літературний дорібок за 1972-1976 рр., я проголосив 4 серпня 1976 року політичну голодівку протесту. Все ж таки це нічого не дало. Усі листи з віршами, як і раніше, немилосердно вилучують. Недавно я помістив у листі декілька сонетів П'єра Шарля Бодлера — їх сконфіскували, знайшовши в них «складності».

Я неодноразово звертався до керівних інстанцій СРСР — це нічого не допомогло. Тому я звертаюся до Вас з проханням використати весь Ваш авторитет для оборони моєї літературної творчості від знищення. Допоможіть мені врятувати мої вірші від вогню!

11 серпня 1976

Василь Стус

ДО ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР
ВІД БЕЗНЕВИННО РЕПРЕСОВАНОГО УКРАЇНСЬКОГО
ЛІТЕРАТОРА СТУСА

Сьогодні, 10 грудня, коли Генеральна Асамблея ООН прийняла Всесвітню Деклярацію Прав Людини, я, український літератор, репресований разом з товаришами за недозволений в умовах тутешнього режиму вияв самоповаги та за діяльне намагання іти за цим почуттям, слугуючи ідеалам соціальної й національної справедливости, знову заявляю те саме, що повторював з дня мого арешту: я не винен.

Нині я знову вимагаю повної публічної реабілітації усіх жертв коєного беззаконня та найсуворішого покарання тих, хто запроторив до мордовських таборів багатьох учасників українського національно-демократичного руху, котрі діяли в межах радянського конституційного права.

П'ять років, що я прожив у таборах, збільшили мою впевненість у справедливості обраного шляху: потреба демократизації громадського життя в СРСР, забезпечення вільного розвитку кожному народові й кожному громадянину стає чимраз очевиднішою. Це значить, що число відважних, котрі добровільно беруть на себе відповідальність за дальший розвиток свого народу, раз-у-раз зростає.

Стримувати людей силою на обтягій території громадянського права стає важче й важче. Про це посередньо свідчить і реакція світу на розправи з радянськими дисидентами. Ганьбою для країни стала доля запроторених до психіатричних лікарень українських політв'язнів М. Плахотнюка, В. Рубана, З. Красівського, Б. Ковгаря, А. Лупиноса та багатьох інших мучеників. Звинуваченням для політичного режиму СРСР є трагічна доля Юрія Шухевича, кинутого за колючий дріт лише тому, що його батько був головним командиром УПА. Нині не можна не згадати поневірян, що їх зазнала репресована українська художниця Шабатура, яка чи не всі свої 5 років відбула в штрафних ізоляторах.

Звинуваченням для радянської системи є життя В. Мороза, Д. Шумука, В. Романюка, які здобули повагу цілого світу.

Не можу не пригадати і про витончені знущання, що їх зазнають наші рідні. Щоб помстити за принципову позицію політв'язня Солдатова, заарештували і без достатніх підстав засудили на 5 років його 18-річного сина, а дружину постійно тероризують.

Та година справедливості вже близько. Вона стукає в усі двері. Своєю сьогоднішньою політголодівкою я хочу ще раз вам про це нагадати.

10. XII. 76

В. Стус

ЛИСТ ДО АННИ-ГАЛІ ГОРБАЧ

С. Матросова
вул. Центральная 37, кімната 36
12. IV. 77 р.

Дорога пані Галю!

Не здивуйте — дістав четвертого Вашого листа! Перший — від початку березня, другий — з Lorelai і — квітневі (одразу по Великодню — надійшли!).

Писав уже до Вас — з попереднім листом, — що написав і до Віри Вовк, але відповіді поки не маю. Так само не знаю, які успіхи подорожні — в мого першого листа до Вас.

Ваша праця — спільна з Катериною — видалась мені дуже плідною: деякі уточнення, прояснення, збагачення тексту, логізація, сказати б, його — то все тільки на користь. Дякую дуже!

Ви питаєте за точнішу мою адресу. Поки її можу подати лише так: с. Матросова, вул. Центральна, 37, кв. 36.

Це гуртожиток, із якого я збираюся дременути — винайму «куток», де б міг мати творчу тишу з колимською атмосферою. Отож, десь за місяць-два подам Вам іншу адресу. А поки маєте цю, хоч листи надсилайте краще до запитання.

Дякую за турботи. Дякую за антологію німецької лірики. Я вже писав Вам попередньо, що дуже волів би мати українське Святе Письмо. Крім того, мені дуже ходить про сонети й елегії Рільке з коментарем (були такі видання у Вас — три чи чотири автори коментували їх). Звичайно ж, новітня німецька поезія, бо я не знаю ні Тракля, ні Бенна, ні Бахманн, ні Целяна до пуття — (а знаю окремі вірші) — мене цікавить персоналіями. Нарешті — бага-

тюща філософська школа — Ясперс, Клагес, «Holzege» Heidegger'a (він же про Рільке і Гельдерліна писав чимало).

Я здається, вже багато висловив прохань, чи не так? Можете зредувувати їх — до мінімуму, бо я не хотів би зазіхати на Ваш час. Що легше дістати і що проходить такі відстані довгі — те й пришліть із книжок. Але чим я зможу віддячити Вам — навзаєм?

Чотири вітри полощуть душу,
у синій вазі стеблина яра,
у вирві шалу, в світ-завірюсі
чорніє безум хитай-води.
Біля колчану хвостаті мітли,
під борлаками — як запах бозу,
убрався обрій вороноконій
у смерк, у репет, у крик, у кров.
Новгородці, новгородці!
Загородила пуга дорогу,
у синій вазі стеблина яра.
як білий бісер — холодний піт.

* * *

І стіл, і череп, і свіча,
що тіні колихає,
і те маленьке потерча,
що душу звеселяє.
Либонь, для тебе не дано
вартнішого зазнати
за цього, що спішить вікно,
як світ, заколисати.
Сховайся в череп, потерча!
Очниць великі вікна
потвердять, що горить свіча
розважно — ані бликне.
Тамте видіння у мені
світає — і світання
просториться в самотині,
як світу заступання

* * *

Значи себе спадною хвилею,
як серце досягає горла,
коли вода, стомившись падати,

закручується в віражі.
Ця прірва прикінця, уламок цей
з лютованої висі й падолу,
оцей двогорбий замір родива,
ця туга на однім крилі —
усе назначено до тебе ще.
Дорога рвіння прикорочена —
і не зайти за дальні далечі,
і за крайсебе не зайти.

* * *

Гармонійоване страждання.
оправлене в обручку травня.
Бетговен. Добрий маг. Пречистий
четвер. Пречистий глум чекань.
Поразка. Усмішка. Поразка.
Метал надій тонкоголосить
одвертий біль. Яка докука!
Але рятує душу — згук!
Так заховати, спеленати,
цю зранену, стотривожну
самотню душу. Так — прожити.
Так — усміхатися біді!
О навісний, о навіжений,
а літ, а збавлених — замало?
Йди геть, патетико облудна.
Гучи ж і серце, і струно!

Перекажіть мої щирі вітання пані Вірі Вовк, Вашому
чоловікові, всім людям, чиє зичливе ставлення до мене
викликає і в моїй душі бажання зичити їм — щонайліпшого.

Уклін Катерині!
Ще раз — дякую.
З найкращими побажаннями

Ваш Василь Стус

ЛИСТ ДО ПРИЯТЕЛІВ

Дорога Михасю! Дорогі Світлано, Юрку!
Дорогі Льолю, Надіє, Павле! Дорогі Рито, Борисе!

Вирішив я відтепер писати от такі гуртові листи.
Від Вас довше не було чуток, а від мене — так само.

Надто багато листів зникає — і немає бажання писати для гебесів (гебес — таке слово є в мові моєї мами, я згадав його, прилаштувавши для абвгд, як кажуть москвичі).

Мав листа від Оксани Яківни (низький їй уклін), від Валерії А., Євгенової дружини (давніше збирався відписати — і трапилася біда).

Одне слово, я перележав нагло в лікарні з 20. VIII по 18. X. Ще буду на лікарняному бюлетені до середини грудня (орієнтовно). Нічого страшного нема, проте мушу вилежати.

Хай Валя не хвилюється, а батькам я просто не писав про це.

Перше: перейдімо на цінні листи. Всі мої листи за кордон пропали, чимало внутрішніх — так само. Я післав телеграму до Андропова, що його хлопці крадуть листи і на голову лізуть. У лікарню прибув гебіст районний, сказав, що це брехня, за яку я відповідатиму. Дав, здається, інструкції, як бути зі мною — і лікарям, і тут на руднику. Довкола мене — зона відчуження.

Коли я був у лікарні, в кімнаті зробили обшук, переривши папери. Книжок Рільке й Московія я не одержав. Шкода. Головне, не маю Ваших квитанцій. Та й термін, мабуть, уже вибув.

Слала якісь книжки пані Галя Г., не дістав нічого. Був її лист на лікарню Транспортного — допитується, що і як.

Дістав листа від Стефи Ш., Левка Л. Обидва — сумні, особливо останній (враження від Дружківки).

Але, не тільки: Левко чує, що громада вкрай залякана

розправою над Комітетом нагляду. Отож, коли в Києві є члени такого, то хай знають: я дав згоду стати його членом, хоч і мало можу, будши так далеко від України.

Бо коли перший ряд виліг, треба комусь заступити місце. Звичайно, у Вас можуть бути свої київські міркування (і слушні), але не хотілося б, щоб усі вони — міркування заперечення — диктувалися страхом перед танком, що все трощить перед собою.

Надіслав телеграму до Івана С. — 19. X. (ч. квіт. 20901) на Всесвятське. Знаю, що в них піст, чув їхню заяву. Це все — наша історія.

Скажу Вам: до січня 1972 року я був українофілом (здається, більшість моїх знайомих мала таку ж барву). Мордовія мене зробила українцем. Тепер мені байдуже, як мене називатимуть: націоналістом, чи шпигуном, чи зрадником. Я знаю своє і надто катастрофічне духовне існування мого народу, щоб можна було сидіти, склавши руки.

І не можна звужувати проблеми — питанням репресій чи мук в'язнів. Є питання народу і — масштаб цього питання, звужувати — який гріх. Я певен, що можу знову повернутися до мордовських пущ. На це треба дивитися спокійно. Зрештою, колись же докучить владі душити нас за закритими дверми судових процесів. І мені здається, що надокучити має — скоро.

Проте скажу, щоб Ви знали: в разі арешту я відмолятимуся вести будь-яку досудову розмову, хай і запакують у божевільню. В разі суду я вимагатиму відкритого судового процесу, представників міжнародних організацій, членів Наглядного комітету, Конгресу світових українців. А не доможуся — оголошу голодівку на весь час суду, не відповідаючи на питання. Моє слово буде лише останнє. І в ньому я не дам звузити предмету судового обговорення, а називатиму проблему, яку старанно ховають і в суді: стан мого народу, репресії українців, суть т. зв. інтернаціоналізму по-російському і т. д.

Я кликатиму на суд і кореспондентів «Юманіте» й «Уніті». Я визначу все, що можна означити.

Від теревенів у Београді я не сподіваюся нічого. Зрештою, смішно надіятися, знаючи нашу історію, знаючи, що все благоденствує на всіх языках, звикле до того сторіччями.

Більше скажу: моя поезія, мої переклади чи літературні статті — то грішне заняття. Обов'язок сина народу, відповідальність за цей народ — єдині обов'язки. Я не буду

обирати жодної пом'якшувальної позиції — літератора право бути самим собою і мати почуття людської гідности. Я поставлю всі крапки над «і».

Хочу, щоб це знали, бо все може трапитися. Недарма ж мене загнали аж на Колиму. Це навіть не той Магадан, де колись відбував заслання Андрій Амальрик... Це щось краще. Це місця якраз для українців. Завтра тут десь буде Вячеслав Ч., потім — інші. За крайокрай — це путівка для українців, що виносять на собі найбільший тягар у всіх зачинаннях протестаційних (діють ще недобиті гени гордого козацтва), але домагаються найменшої користи для себе.

Табірний досвід показав, що наші люди надто схильні до внутрішніх чварів. Може, як ніхто інший. Гірко, боляче те все спостерігати. І все це — історичні наслідки (хто його знає, може, вони давалися і далися взнаки вже при руїні Київської Русі?).

І в наслідок усіх наших загумінкових факторів маємо те, що всі наші зусилля марнуються. А несхйбна невіра в те, що можна чогось домогтися і в цих умовах — призвела до того, що ми, маючи дуже багато проблем, ставимо їх чи не в останню чергу, заплутані в словоблудді репресивних пропаганд.

Не знаю, як стоїть справа нині (може, взагалі не стоїть ніяк, бо «вулиця розбіглася»), але попередніми роками в демократичних сферах до нас ставилися дуже упереджено (взагалі я ще чую по Колімі, на більшу половину заселеній землячками чи то недоробленими: такими собі бовтями, що знижує плечима, нітється, мекає або відхрещується). Ця упередженість мені дуже боліла — чув її і з російських і з єврейських (досить незлих, урешті) уст. А особливо боляче було довідатися про рукопис якогось Мазепи-Гокаївського, що широко циркулював між Москвою і Ленінградом. Мені переказували, що це трактат, який оглядає більшу українську історію і визвольний рух, великий за обсягом — коло 200 сторінок машинопису. Тон має енергійний, аж деякі націоналі неукраїнського походження дрижаки хапали, читаючи. Так ось: у шовіністичних колах рукопис було сприйнято за рукопис КДБ. Щось таке було і в сприйнятті на Україні, хоч я не певен, чи читала та людина, що відгукувалася про рукопис, сам текст. Цікаво і те, що цей твір не циркулював на Україні, як і Дзюбин і Морозів трактати циркулювали по Москві дуже повільно,

а Прибалтика так і не змогла дістати Дзюби, хоч як хотіла. Ось Вам ситуація.

Тепер аж страх думати, як там у Вас тихо і мирно. І знаю, що зовсім недарма шовіністична лють проливається на нас — у першу чергу.

Чув, що земляки Пермі мали піст. Власне, окрім Глужмана і Ковальова та Баграта з Вірменії (чи Апороніка) — всі наші. А «Літературна Україна» поливає статтею Виноградського: і як Вам, Іване, Євгене, хліб їсться? А їм якраз і не їсться.

Чув за режисера з К. студії науково-популярних фільмів (російське прізвище) — дав пресконференцію, де він [говорив] про деморалізацію селян і інтелігенції на Україні. То жак — справді, що пороблено з нашим народом.

Михасю, люба, не гнівайся, що Валею я не передав для Тебе навіть листа. Дуже не хочу, щоб Валя мала неприємності на роботі. Я ж дуже непевний, у неї чоловік і допомогти (регулярно) не зможу. Ось і тепер — не знаю, коли стану до роботи і скільки ще проболію.

Люба Льолю, Надіє, Павле, не майте гніву й Ви — надто багато листів зникає.

Дорогі Світлано, Юрку. Ви — так само. Знаю, що коло Вас біда. Пишіть усе ж таки хоч гуртові листи (все менше збавляти часу). Одного бодай (але цінного, аби не вкрали!) на місяць-два. Їйбогу, трохи зле без голосів з України — голосів, якими я тільки й живу і які вже з німоти мені причуваються.

Недавно я думав про Ніну С., що наміряється виїхати до Австралії (не знаю, що з того буде, але помагай Біг, Ніно А.!). Уявив собі українську дисидентську колонію денебудь у тім краї. Колонію на кшталт Левицького чи фаланг раніших. І поралися б, і працювали коло культури — подалі від цієї гебітської України. А потім? Коли запасів пам'яті стало б меншати? Коли схотілося б у Кончу-Заспу чи Святошинські ліси чи Карпати? Покищо я особисто проти виїзду. Звичайно, вибір між Мордовією чи Владимиром і виїздом — був би нелегкий, хоч на шалях мали б рівновагові, вважайте, клопоти. І все ж...

Збираюся позивати в суд «Радяньского письменника», що не повертає мені рукопису віршів. Цікаво, що з того буде? На 99% знаю наперед, що. І однак — позиватиму.

Дякую за листа для Євгена С. і поштівку для нього. І — трохи для Євгенової Лілі.

Шановна Валеріє! Дістав Вашого листа — дякую. Листа

від Євгена мав 12. V. (його лист від 18. IV. 77). Відписав йому, вклавши фото. І цінний був лист, а далі цензора не пішов. Ліле-Валеріє, Ваш лист — сумовито-рівний і шкода мови про Ваше заспокоєння: це було б зайве. Ви ж бо: Євгенова дружина. Феномени втрати пам'яті на найдорожче, про які Ви пишете, то феномени часу. Моїй Валі кожне побачення уявляється сном. А коли ми оце здибалися на 3 тижні, то враження було таке, ніби ми вперше зазнайомилися.

Отже, ГБ не тільки бере, але й повертає.

Справді: наша туга — реальніша. Мука — постійна й субстанціональна, а реальність — лише перерва туги, короткий спочин. Так, мені Дмитро уявляється 5-річним, а то й зовсім немовлям, ніби не росте в снах, хоч я його бачив 9-річним. Але 9-річний для мене був несправжній. Я витужив його в спогадах — і ввесь він там.

Валеріє, перепрошую за довгу павзу. В мене були клопоти (ще й досі)! Знаєте, що Євген, може, найдорожча для мене людина. Як Іван С., як Славко Ч., як Михася. Валеріє, хочу дуже, щоб Ви знайшли в собі запаси — пишатися своїм чоловіком. Нам справді часом тяжко оговтатися на тій висоті-видності, куди нас піднесла доля. Вона більша за нас і, може, вартіша за нас. Отже, дякуймо Богові, що Він такий до нас милосердний. Знаєте, з якою повагою казав про Євгена і В.Л. — Вірин чоловік. Я його дуже сподобав — коли він був у формі, хоч то бувало не часто, на жаль.

Уклін мій усім дружинам такої ж високої, як у Вас, долі.

Уклін моїм побратимам. Зичу всім Вам сили досягнути місце своє і не підпасти на силі від захвату. Бажаю найкращого!

Ваш В. С.

Пишіть, як там був В.Л. у Києві, бо Люба П. пише, що Зорян був півроку (а який же славний хлопець!). Перекажуть, як у Пермі витримали піст, як здоров'я хлопців.

Всім — ширі привіти. Обіймаю Вас.

29 жовтня 1977

Ваш В. С.

Адреса: Магаданська обл., Теньгушевський р-н, с. Матросова.

ЛИСТИ ДО ІВАНА ЧИНЧЕНКА

Вельмишановний Іване Микитовичу,

Це наш дід Мороз — сказав би я, натуралізований. Чи Вам до вподоби?

У Новому році зичу Вам, усій Вашій родині, друзям здоров'я й моці, що їх править од нас Вітчизна наша. Майже однакова до неї відстань — і я шепочу: ТАМ — Україна. За межею. Там — лівіше серця. З горя молодого сосна стриміє з ночі, ніби щогла, а Бог шепоче спрагло: Аз воздам!

[Зима 1978]

Будьмо ж!

ВС

Шановний Іване Микитовичу,

Здоровлю Вас із Великоднем. Христос воскрес! Зичу Вам веселих свят.

Довше од Вас не маю листа. За час перерви в листуванні перебув утрату своїх віршів — двох зошитів. Це спонукує мене до безрадісних орієнтацій на виїзд — бодай із протестаційною метою. Бож під загрозою весь мій літературний дорібок — і те, що я зробив, і те, що колись напишу. А бажання писати — стримую свідомо, хоч як то й тяжко.

19. IV. 78 р. Най Вам щастить!

З привітом

Василь Стус

Шановний Іване Микитовичу!

Ви маєте рацію: я справді загордився. Аж так, що мало до кого пишу, а ще менше дістаю листів. Блукаю зачарованими колами, не розуміючи, за що на мене гнівається моя сестра Віра В., од якої я не маю жодної чутки, хоч до неї кілька разів писав. Так само геть тяжко листуватися з п. Анною Г. Г., так само — дякувати багатьом землякам по далеких усядах, що вітали мене з Новим роком.

До Вашої сестри я написав кілька разів, кожного разу дякувавши за надмірні турботи, післяв їй здоровлення і для неї, і для Вас — новорічні.

Свої карточки я надсилав до пані Галі — навмисне кілька, аби могла дістати бодай і моя далека сестра Віра. Але карточки не дійшли. Отож, прошу не мати на мене серця за своєрідну «мовчанку».

Ще таке: мені здається, Ваша сусідка з сусідньої країни дещо перебільшує мої окремі труднощі, кажучи популярною стилістикою: не такий страшний, виявляється, чорт, як його малюють. Мені вже минуло сорок. Для 19 ст. це було життя, для цього століття ще сміливо можна цитувати початкові терцини великої поеми Данте. А, як відомо, перша половина шляху життєвого забезпечує певною мірою другу — досвідом, що полегшує верстати шлях. Кажу все до того, що минулі сорок років — гарант наступних.

Виїздова епідемія поки мене ще не захопила. Важить не тільки те, що ця тема існує для мене в ідеальному вимірі: надто не про мене вона — бодай на ці два роки покути; надто не про мене вона й у дальшій перспективі.

Аби аж-аж не зарікатися, додам старовинну приказку: часи міняються — і ми міняємося з ними.

Дістав поздоровлення і від Софії Ковалик (дякую), від Evi Classen і Галі Горбач. Усім красно дякую. Дуже не певне, що цього листа Ви дістанете.

Отож — закінчуватиму на цьому, передаючи уклін країнам, що обробляють з українським хліборобським досвідом канадську землю, пам'ятаючи про рідну, яка їх ніколи не забуває.

[Квітень 1978]

Зичу добра.

Сердечне...

Василь Стус

[18]

ЛИСТ ДО НЕВІДОМОГО АДРЕСАТА

(УРИВОК)

... Наша місія — принаймні заявляти, що в пляні прав людини і прав нашого народу не все в порядку... Честь нації сьогодні формують не Драчі і Коротичі, але кинуті за ґрати українські демократи,... хоч не виключено, що нам загрожує повторення 1972 року... У телеграмі та в листі до Андропова я перелічив усі випадки викрадення листів, обмеження у виборі місця поселення і праці та ін. У відповідь за кілька днів прибув співпрацівник КДБ, який сказав, між іншим, що я політичний труп і понесу відповідальність за написане до Андропова.

[1978]

[*Василь Стус*]

ЛИСТ ДО ІРИНИ КОРСУНСЬКОЇ

Шановна Ірино Володимирівно,

Дякую за листа, який був для мене джерелом цілого ряду новин.

Не знаю, чи писав я Вам, що одночасно з листом до Вас написав я Олені (Сиротенко), дякуючи їй за масу клопотів, спричинених у минулому році (все Паруйр [Айрікян] винуватий, їйбогу!). Написав і дружині Сергія [Солдатова] в Таллін (Його я згадую як одного із достойніших людей, яких я зустрів за п'ять років). Не знаю, чи отримали вони листи.

Велике спасибі Вам і за щасливий квиток, і за вкладиш — від пані Галини [Дідик]. Вона вже написала мені з дому — гарна листівка з гарними побажаннями. Вже написав і їй, і Вірі Вовк, моїй сестрі із Ріо (це українська поетеса, професор університету). Знову таки не знаю, чи отримали вони вістку від мене, бо впродовж останніх років не отримав від них нічого, хоч вони писали мені, а я — їм.

Отримав листа від Сашка [Болонкіна]. Він у своєму стилі рветься в пекло з раю (дивна психологія, але — масова!).

Що стосується грандіозних плянів Паруйра [Айрікяна], то, по-моєму, надто жаяхатися не треба: на те він і Паруйр, щоб мати грандіозні пляни.

Крім того, атмосфера не тільки дається, але й створюється. І слава Богу, що є такі її творці.

Вже написав і Степаниді [Стефі Шабатурі], дякую Вам за адресу, її надіслала мені і Надя [Світлична], яка їздила до Миколи Руденка в мій Донецьк.

Дуже турбує те, що покищо не зможу нікого побачити, навіть дружини, бо для її приїзду сюди потрібно спецдозволу, а це справа затяжна. Шкода й рукописів, яких мені ще й до цього часу не повернули, хоч там велика частина моїх таборових віршів.

Думаю про Паруйра і Разміка [Маркосяна] які опиняються (ось уже швидко майже два місяці) у важкій си-

туації (з 12. II.). А Размік же інколи блює кров'ю. Коли йому було зовсім погано — в листопаді 76 року, ми з Азатом рішуче почали вимагати, щоб його відправили в лікарню. Вимагали настільки рішуче, що обидва опинилися в ШІЗО, але Разміка також відправили до лікарні. Взагалі бачу, що я дещо поспішив з тих місць: надійшла особливо гаряча пора, а мене перевели в золотодобувачі!

Ірино Володимирівно, на превеликий жаль, я не можу писати тепер до С.В. Каллістратової (вона, як мені казали, вже не має відношення до справ). Прошу — при нагоді — передайте їй великий привіт і масу подяк — за минулі консультації в листах. Потреби в юридичній консультації у мене все ще великі. Кому б з добрих юристів я міг би написати, щоб порадитися? Якщо нікого не знайдеться, мені доведеться звернутися або до Петра Григоровича [Григоренка] або до А.Д. [Сахарова], хоч мені і не зовсім зручно турбувати їх своїми клопотами, знаючи що у них своїх по горло.

Дуже радий за Людаса [Сімутіса] (мені написали з Києва, що він ще в лютому покинув Зону). Радий був би особисто привітати хоч листівкою, та як?

Покищо приводжу в божественний вигляд свої рукописи, які так багато натерпілися (у вересні мене офіційно повідомили, що всі п'ятдесят зошитів, які взяли на перевірку, «знищені шляхом спалення»). Праці з ними дуже багато, нема тільки досить часу.

Чомусь повернувся мій лист до Ірини Калинець на 3-4, так ніби її там немає. Довідався про Петра Рубана та інших призивників. Це додає до лаврів Альсан Альсанича [правдоподібно, А.А. Петрова-Агатова], колишнього мешканця 19-ї, ще дещо. Мені, як поет, більше подобається Робер Данкен: «Маяки полицейских машин полыхают в душах людей ореолом священного ужаса»...*

За моїм вікном — колимська весна, вічна мерзлота хоч і ледь-ледь, але розмерзає, біжать — нехай і брудні — струмки, а це вже — щось!

4 квітня 1979 р.
Селище Матросова

Спасибі Вам
З найліпшими побажаннями
Василь Стус

* Маяки полицейських машин палахкотять у душах людей авреолою священного жаху.

ЛИСТИ ДО ХРИСТИНИ

Шановна Христинко!

Я дуже зворушений тим, що вислали мені: картку з привітаннями та гарний лист з віршами поетів, яких я дуже поважаю, хоч не маю можливості їх читати.

Маю надію, що мої рідні пришлють книжку Інгеборг Бахманн. Г. Гессе, якого вона цитує, дуже дорогий мені автор. Я колись був дуже захоплений його твором «Гра в бісер». Шкода, що не можу висловитися про його поезію, бо його твори я мало читав.

Учора я мав велику радість: говорив телефоном із Славком і чув його голос.

Дозвольте сказати Вам з нагоди Великодня: «Христос Воскрес!». Я бажаю Вашій родині й друзям радісних свят. Мені ведеться до певної міри добре, бо чотирнадцять місяців теперішнього буття вже більше не повернуться. Якщо Господь Бог дасть, наступні півтора року будуть менш болісні. Сказав же колись великий Гете: «Дякуй Богам, коли Він тебе тисне, і дякуй Йому, коли помалу попускає». Прикро й неохоче пишуться вірші, які йдуть на чуже конто. Це все псує настрої людині, яка втратила волю до опору.

На жаль, я не зовсім певний, але сподіваюся, що ця поштівка з видом на село Константиново вночі, нагадує краєвид рідного села дорогого Вам Єсеніна.

Його рядки дуже близькі моему серцю:

Зверни своє лице до неба срібного
і подумай в сяйві місяця про долю.
Угамуйся, смертний,
і не вимагай непотрібної тобі правди (Дослівно й невдало).

Березень, 1978

Хай Вас щастя не минає
Щиро
Василь Стус

Дорога Христинко!

З великою приємністю отримав Ваші листи. Тепер знаю Ваше лице. Воно дуже елегантне, добра пані. Дуже дякую.

Нещодавно я був на Україні. Мій батько тяжко хворів і 7 липня упокоївся у вічності. Я мав десять днів відпустки. Прошу вибачити — я не хочу турбувати Вас згадками про моє горе.

Місяць перед тим я мав у себе книжки, поезії Г. Гессе (дві книжки), а також два томи про «Періоди німецької лірики», прозу Інгеборг Бахманн (цієї книжки я, на жаль, не бачив, але моя дружина отримала цей подарунок). Я також отримав від пані Г. Г. поштівку. Вона надіслала Вячеславові, моєму доброму братові, два листи, останній з яких шойно прийшов.

На моєму столі лежить також «Лірика Заходу». Проте я нічого не отримав від пана Г., з країн Оребана та Янніса Різоса.

Мій дух сильний, але тіло німецьке. Через це воно має свою власну історію. Але умови життя дуже складні, і я з цієї причини мушу суворо підходити до себе.

Я дуже вдячний за Ваші поштові марки та всякі поштівки. Мій син буде дуже тішитися. Він мамин син, дещо схожий на мене. Він уболівальник футболу, мій майбутній таксист, мій збиточник.

Мої найкращі побажання Вашому синові. Родині пані Г. я також вельми вдячний.

Читайте ще прозу Платонова. Вона мені дуже подобається. Автор має щедре серце.

Це — останній вірш С. Єсеніна (Цитую його з пам'яті приблизно так...). А ще кажу:

4 липня 78

Бувайте здорові, люба Христинко!

Щиро відданий Вам

Василь Стус

Моя дорога сестро!

Дуже дякую. Я отримав Ваші листи ч. 23 і 24. Давніше я отримав томи Гайдеггера, Бахманн, Гайне й Керкегора. Завдяки пані Галі читаю твори Герберта Кунгера. Декілька посилок було також від неї.

Даруйте мені, що я так довго мовчу: я перебуваю в цікавих обставинах. І сьогодні, після тривалого періоду вагань і відкладань, я пишу про те, що мої можливості для обміну листами дуже важкі.

Нещодавно я отримав поштовий пакунок від англійського відділу Міжнародного ПЕН-Клубу. Проспект осінньої й зимової конференції дуже цікавий, але ж я зовсім не маю часу!

Дорога Христинко, в липні та в серпні я спалив усе своє листування. Нелегко підпалити й спалити мої дорогі листи. Та я мусів це зробити. Прошу Вас ще раз переписати присвячені Вячеславові вірші. Заздалегідь дякую.

9 жовтня 78

Прощайте!
З найкращими побажаннями!
Відданий Вам
Василь Стус

Моя дорога, моя люба, моя далека сестро!

Пересилаю тобі сердечні привіти з Новим Роком. Веселих Свят! Я дуже вдячний за всі тридцять листів. А ще ж я отримав чудову троянду, годинник з музикою, свічки, календар і т.д. Отже кажу і *Fleures du mal*. Шкода, що на Біблію чекаю даремно. Але її вислала пані Г. 5 грудня я вислав до влади лист про відмову від громадянства. Отож я сьогодні вільний, зовсім вільний. Чи як би це назвати?

Оце, будь ласка, для тебе мій вірш. Я присвячую його тобі.

24 грудня 1978

З найкращими побажаннями
Василь Стус

Моя люба, моя дорога сестро!

Дуже дякую. Я отримав усі твої янгольські подарунки, гарну книжку Г. Белля, всі твої листи. Ти мій чутливий ангол. Тепер у нас провесна, ще падає сніг, Дід Мороз усе ще грає по горах і неспокійних річках — але вже сонце, але вже повітря! І моя душа спалахнула!

Моя дружина вже переселилася. Її адреса: ... Тепер вона шукає там за одним томом книжки С. Єсеніна, але я сказав би, що це, на жаль, дуже довго триває. Це сердить мене, але я мовчу. Пересилаю тобі на день народження вишитий портрет Тараса Шевченка, батька нашої нації, й при цьому бажаю тобі: Будь здорова!

Лютий 1979

Будь щаслива!
Я обіймаю тебе й цілую.
Василь

П.С. Дякую, моя товаришко, я отримав твій лист ч. 43. Я від січня не маю відпустки (мені належить 57 робочих днів), а проте відмовили. Доведеться залишитися тут без поїздки додому.

Мої рідні не можуть приїхати до мене, якщо немає для цього спеціального дозволу. Адже я — напівв'язень! Славко та інші брати й сестри цього не розуміють: у них більш лагідний клімат. І знову це все не доводить мене до розпуки! Мій шлях — моя радість!

Моя люба Христю!

Я твій боржник. У мене боргів більше, як волосся на голові. Твої чудові подарунки — Біблія, Новий Заповіт, молитовник — дуже розраджують мене. Отримав також твої листи 27, 27 (sic), 30. Дуже дякую.

Шкода, що не маю тут книжки Сергія Єсеніна. Але я напишу до Києва, щоб Валя, моя дружина, переслала тобі цю книжку Єсеніна з моєї бібліотеки. Пробач, але цей поет не належить до моїх улюблених. Мої російські улюбленці — Пушкін, Бунін, Пастернак, Толстой, Достоевський, Платонов.

Я читаю тепер «Зачаровану гору» Томаса Манна. О, Боже, скільки там води! Балачка велика, розумна, балачка на дозвіллі. Я люблю м'ясо. Розумне добре м'ясо. Наприклад, «Три товариші» Еріха Марії Ремарка.

Моя добра сестро, ти знаєш: я маю попереду ще шість місяців, але моє коло вужчає з кожним днем. Як зашморг. І я не бачу повернення, яке сталося б незабаром. На мене чатує багато несподіванок. Така моя доля. Та як казав мій учитель, Йоганн Вольфганг фон Гете:

Wen du nicht verlässest, Genius,
Nicht der Regen, nicht der Sturm
Haucht ihm Schauer übers Herz.
Wen du nicht verlässest, Genius,
Wirst im Schneegestöber
Wärmumhüllen.

Березень 79

Тепло обіймаю.
Пам'ятай мене!
Твій брат
Василь

Моя найщедріша сестро!

Ліворуч — мої шляхи. Мої випробування попереду. Вони подібні до мого оточення! Але сьогодні всі гори укриті снігом. Температура — мінус 20.

Тут на фотографії, поруч зі мною серпень, навіть липень, навіть червень. Працую під такими горами, морем або океанським островом. Там — Київ, Львів, кажуть «Матерія», значить ґрунт. Тут бездонне страждання без Батьківщини, без Материнської землі. Довкруги височіють гори. Сьогодні 4 травня, вже три дні падає сніг. Усе засипано снігом.

На Великдень була добра погода, але я сидів удома та читав «Живи й пам'ятай» Валентина Распутіна. Це — добрий роман! Це — вірада моему пригніченому серцю. Хіба ні?

10 травня 1979

Із сердечним привітом
Василь

Моя дорога Христю!

Я дуже радий, що ти стала щасливою бабусею. Твій внук має олімпійський вигляд! Я пригадую старосвітського Гете — хлопчина дуже подібний до нього.

Хай живе прекрасна бабуся, хай живе малюток, хай живуть щасливі батьки!

Даруй мені, моя сестро, я надто довго не озивався. Отримав усі твої подарунки й листи, ч. 57 я отримав та-

кож. Але «Worpswede» не мав. Я дуже радію, що мій чудовий ангел Райнер Марія Рільке у його висловах і картинах є тут. Шкода, мій світ є інший від того, в якому жив Рільке. Моя душа шукає не тільки краси, але й прагне вищих сфер, справедливості й правди. Тут криються всі проблеми мого життя. Моя дорога Христинко, мій фініш 11 серпня — так сказали мої мучителі. Отож незабаром мушу їхати. Але куди? Не знаю. Близькі мої дороги застелені туманом.

Більше мені не пиши. Я напишу до тебе з нового місця.

23 липня 1979

Бажаю щастя тобі й твоїм ближнім
Дуже дякую
Василь

[21]

ТЕЛЕГРАМА А. Д. САХАРОВУ

Протестуючи проти засуду Василя Овсієнка, вимагаючи його звільнення і покарання винних судової фабрикації, починаю політичну голодівку.

11 лютого 1979
[Селище Матросово]

Василь Стус

ЛИСТ ДО ЧЛЕНА МІЖНАРОДНОЇ АМНЕСТІЇ В ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ

29. VI. 79

Дорога...

Пробачте мою довгу мовчанку. Здаю собі справу, що це непростиме. Однак простіть мені!

Я одержав кілька Ваших листів, кілька книжок та газети і дуже дякую за все. Але малюнка фон Гоха не отримав.

Ви дуже цікаво пишете, надто цікаво.

Однак, саме тому не буду дискутувати.

Всі чесні люди добре розуміють, де добро, а де зло. Я це дуже добре розумію. Ваше питання, однак, примушує нас до мовчання, до зримої сліпоті і до брехні.

Тому всі наші маленькі успіхи є великою невдачею. Вічно повторюється одне і те саме.

Моє життя має дуже пряму лінію.

Це моя найбільша радість і моя найбільша віра.

Діюча віра є ознакою творчого життя, чи не так?

Отже я щасливий всупереч всьому нещастю і всій біді.

Я одержав багато листів з Метману.

Багато людей пишуть до мене — дякую, дякую, дякую!

Вітання Вашому чоловікові, Вашим дітям і друзям.

Із щирим вітанням

Василь Стус

Дорога... я називаюся Василь Семенович (не Семьонович). Многая літа!

ЛИСТ НА ЗАХИСТ МИКОЛИ ГОРБАЛЯ

23 жовтня ц. р. [1979] за таємничих обставин було затримано мого товариша Горбалья Миколу. Як стало відомо, під час затримання працівники міліції Жовтневого району м. Києва застосували до Горбалья фізичну силу, а потім, використавши підставних свідків, його заарештували, звинувативши у спробі зґвалтування.

Микола Горбаль — недавній політв'язень, збирався виїхати до родичів у США, подав документи до ОВІРУ. За ним постійно стежили — як за дисидентом, людиною, що була близькою до українського правозахисного руху.

За умов, коли карні органи вдаються до бруталних способів розправи над інакодумцями (досить згадати ганебне судилище над В. Овсієнком, арешт Ю. Литвина тощо), я вважаю, що М. Горбаль став черговою жертвою заготовленої провокації.

Застосування карними органами найгрубших провокацій до дисидентів дає підстави думати, що влада може заарештувати будь-яку людину за будь-яким звинуваченням, якщо тільки громадська позиція людини чимось недовідна владі. Тобто, передолімпійдна практика карних органів засвідчує: будь-який захист людської недоторканості з боку влади відсутній, коли йдеться про дисидентів. З ними можна робити що завгодно.

Свавілля, яке чинять над українськими дисидентами, потребує для своєї реалізації десятків, а то й сотень осіб, яких роблять співучасниками адміністративної розправи, тобто це свавілля тягне за собою масову деморалізацію суспільства. Зрозуміло, якої небезпеки зазнає етичне здоров'я цього суспільства. Кожен такий арешт рекрутує цілі юрми наляканих мовчунів і воїнство лжесвідків.

Останнім часом М. Горбаль потерпав, що може стати жертвою провокації, тому добре зважував кожен свій крок. Тим очевидніший смисл усієї історії, в яку його втягнули репресивні сили.

16 листопада я звернувся до слідчого М. Горбала — С.М. Лященка, прагнучи з'ясувати обставини арешту. Вияснилося, що все тримається у винятковій таємниці, навіть суд буде за закритими дверима. Напевно і лжесвідкам гарантовано інкогніто. Розмова зі слідчим Лященком тільки додала мені впевненості в тому, що Микола Горбаль — не винен.

Винні ті, хто затримав і заарештував його, ті, хто сьогодні таємно свідчать проти Горбала, ті, хто організував усю цю гидку провокацію проти Горбала.

Тому я вимагаю: осіб винних в його арешті й цинічній обмові притягнути до судової відповідальності. Я висуваю зустрічний позов, де винні і жертви мають помінятися місцями.

Як свідків на цьому процесі я називаю: самого Горбала і його дружину Аллу Марченко, Павла і Ольгу Стокотьних, Кириченко Світлану Тихонівну і Стуса Василя Семеновича, друзів М. Горбала.

Я вимагаю відкритого суду над учасниками вчиненої проти Горбала провокації.

19 листопада 1979

Василь Стус

Учасник Українського правозахисного руху,
Київ-179, Чорнобильська, 13а, кв. 99

ТАБОРОВІ ЗАПИСКИ

[24]

З ТАБОРОВОГО ЗОШИТА

ЗАПИС 1

Отож, п'ятого березня я прибув на Колиму. Позаду залишилося 53 дні етапу, майже два місяці. Згадую камеру челябінської тюрми з натовпами тарганів по стінах; надивившись на них, я чув, як свербить усе тіло, і потім — новосибірська пересилка, перебута разом з В. Хаустовим, страшна іркутська тюрма — мене вкинули в камеру з бічами-аліментщиками: вошиві, брудні, отупілі, вони розносили дух периферійної задушливої волі, від чого хотілося вити вовком: виявляється, і так можна жити, і так мучитися тюремною скрутою. П'яні наглядачі Іркутська — ніби вихоплені з когорти жандармів-самодурів часів Миколи I чи Олександра II. Один з них мало не побив мене за те, що я сказав уголос про його брутальне поводження. Нарешті, Хабаровськ, і по тому — пасажирський літак, де вільні й невільнички розділені рядами крісел: тут уже соромитися нікого. Мене скували наручниками із якимсь рецидивістом, і так ми перебули дві години льоту.

Аж ось і Колима. Холодне низьке небо, маленька тюрма на якомусь вигоні, порівняно добра страва і тепла тьмяна одиночка. Після прожарки можна було терпіти свій одяг. Викликав начальник тюрми: він нібито ніколи не бачив політв'язня.

За кілька днів воронок з буржуйкою всередині докинув мене до Усть-Омчуга. Це 400 кілометрів од Магадана. Кинувши до камери КПЗ і протримавши кілька днів, мене викликали до начальника міліції Переверзева, і той заявив, що працюватиму я на рудні ім. Матросова шахтарем, житиму в гуртожитку в кімнаті ч. 6, а що я поскаржився на нездоров'я, то обіцяв показати лікарям. За яких 20 хвилин мене оглянули лікарі; всі заявили, що я здоровий.

Увечорі 5 березня мене привезли до селища. В кімнаті, наче сподіваючись мене, сиділо кілька п'яних молодиків і

пили горілку. Ніхто не здивувався мені. Ревіло радіо, висав магнетофон і транзистор: їм було весело.

Почалася моя робота. Бригада [...] — ударна, комуністична. Чи не половина робітників — партійні. Це показова бригада. Вони мали мене виховувати.

Страшний пил у вибої, бо вентиляції нема: бурять вертикальні глухі штреки. Молоток важить коло 50 кг, штанга — до 85 кг. Коли бурять «вікна», доводиться лопатити. Респіратор (марлева пов'язка) за півгодини стає непридатний: він стає мокрий і вкривається шаром пилу. Тоді скидаєш його і працюєш без захисту.

Кажуть, молоді хлопці (одразу після війська) за півроку такої пекельної праці стають силікозниками. За порохом не видно лопати, якою працюєш. Коли закінчуєш роботу — немає сухого рубчика — вийдеш до кліті під крижане повітря, яке не підігривається. Пневмонія, міозит, радикуліт — переслідують кожного шахтаря. А ще ж вібрація і силікоз. Але за 500-700 крб у місяць люди не бояться нічого. Через 5 років він збере гроші на машину, коли не зіп'ється чи не скалічіє.

Травматизм на рудні — досить високий. То завалилася стеля, придушивши жертву «заколом», то бурильник упав у «дучку», то попав під вагонетку, перебиті руки, ноги, ребра — чи не в кожного другого. Але колимчани — люди міцні. Вони знають, що добробут дається нелегко. За нього треба платити — молодістю, здоров'ям, а то й цілим життям. Життя жорстоке — нічого не вдієш. А на Колімі є продукти, хоч і не завжди дістанеш м'яса. Але де воно є, те м'ясо?

ЗАПИС 2

Я повертався до гуртожитку і падав, як убитий. Була робота і сон. Проміжків не існувало. Так я зміг витримати три місяці. Довелося заявити, що така робота — не для мого здоров'я. Міліція обурилась, почалися перші нагінки. До того ж, я змінив кімнату, перейшов до іншої. Це було новим порушенням: як я смів, коли мені, всупереч положенню про заслання, наказано жити саме в цій кімнаті і саме з цими людьми. Але їхня постійна пиятика не давала мені спокою.

У травні мене викликали до райцентру і почали погрожувати: в разі подальшого порушення режиму будуть судити. Я посплався на положення про заслання, яке дозволяє

мені проживати в межах району, обирати житло своєю волею. Переверзев тільки злісно усміхався, перейшовши на брудну лайку. Довелося його поставити на місце. «Зі мною навіть у концтаборі не розмовляли таким тоном, отож припиніть лаятися, інакше я піду. Я не збирався їхати до вас, а викликали — то розмовляйте людським тоном».

Незабаром приїхала дружина — нас поселили в т. зв. готелі, підселивши водночас двох кадебістів, що спокійно прослуховували всі наші розмови. Якось вони вдерлися до нас, сіли до столу, а один з них, вийнявши ножа, почав випробовувати мої нерви. Я просто не реагував на цю дешеву витівку. Інший пожилець хотів подарувати мені ножа; я відмовився од подарунка, навіть не знаючи, що це провокація з можливим осудженням (збереження холодної зброї)!

Коли дружина поїхала, зі мною стався нещасний випадок: прагнучи добратися до кімнати (сусід подався на кількадевні зальоти, не лишивши мені ключа), я спробував проникнути до кімнати через вікно, але впав — і зламав обидві п'яткові кістки, мене відвезли до лікарні, наклали гіпс, а до кімнати підселили нового жильця. Уже звикши до того, що за мною влаштували тотальне стеження, я не сумнівався, звідки цей жилець. Перебувши два місяці, я повернувся до кімнати. На ногах був гіпс із металевою дужкою — нижче Plattfus'a. Надворі мороз, сніг. Виходок — за 200 метрів. У мене пара милиць і гіпсові черевики, з яких виглядають пальці. На цей раз кімната була порожня. Принести води, сходити до буфету чи по нужді — стало дуже складною проблемою. З цих вояжів я повертався, чуючи на чолі циганський піт. Було невесело.

ЗАПИС 3

Я сидів за віршами, розв'язавши транспортну проблему (просто довелося зрізати гіпс, який я мав носити ще два місяці). Зрідка ходив на пошту, оскільки для засланця вона перетворилася на півжиття із зустрічами і контактами: пошта єднала нас, засланців, повертала голос Чорновола і Шабатури, Садунайта і Коцюбинської, приносила вісті з закордону.

За листи доводилося витримувати справжню війну з КДБ. Десятки й десятки листів просто зникали. А на мої оскарження відповідали своєрідно: «В Магаданському аеро-

порту мішок, у якому носять кореспонденцію, дірвий». Довелося кілька разів бити телеграму до Андропова: «Ваша служба краде мої листи». Телеграми відсилали, але користі не було. Хіба шкода: це стало добре видно із щомісячних відвідин міліції (т. зв. реєстрація). Іздити туди треба було за 30 км (с. Гастелло). Чулося, що в повітрі — гроза.

10. II. 78 року, коли я, ледве пересуваючися на ногах, уже працював на шахті, мене викликали до відділу кадрів. Виявилось, налетіли на мене з обшуком. Групу очолював майор Грушецький із України. Обшук був у справі Лук'яненка. Байдуже, що Лук'яненко я не знав, хіба обмінявся з ним одним-двома листами, — в мене вилучили чернетки моїх листів до Гамзатова, Григоренка, деякі листи інших друзів, зошит віршів. Потім три дні допитували в Усть-Омчuzі. Свідчень я не дав, хіба висловив обурення.

Тепер цькування зайшло на нове коло. До кімнати підселяли п'яниць (це вони згодом виявилися свідками на новому процесі). Вони пили, і мені в кімнаті один із них навіть помочився в чайник. Коли я протестував, мені казали: «Молчи, а то опять попадеш, где был». Я вимагав відселити їх — це нічого не дало. Я намагався знайти десь кімнату — мені було заборонено це зробити.

Стало відомо, що КДБ, міліція, партком старанно нацьковують проти мене людей. Одному з них, наприклад, запропонували підкласти в мої речі рушницю або ніж, іншому — підпоїти мене. За це обіцяли винагороду — 1500 крб (тобто дві місячні зарплати колимські). А до якого стану? Аби лиш запах був — відповіли йому. Але я цього ще не знав.

Кожного вечора до мене хтось з'являвся — то комсомольський патруль, то міліція. Розмова була недоброзичлива, провокаційна. Особливо докучав капітан Любавін. Довелося просто не реагувати, коли він з'являвся.

І тут дістав я телеграму, що батько при смерті. Але міліція мене не пустила — мені довелося оголосити голодівку на знак протесту. Через тиждень вони таки дозволили, але перед тим протримали цілу ніч у КПЗ — за те, що на дверях кімнати я вчепив оголошення: «Прошу не заважати. Голодівка з вимогою надати змогу поховати батька». Весь час — од Усть-Омчуга до Донецька — мене супроводив загін шпигунів од КДБ. Так було в аеропорту, так було в Донецьку. Поховавши батька, я повернувся до Колими — ніби до в'язниці. Я чув, що кожного дня мене можуть зачинити знову.

Коли я повернувся до Магадана, в аеропорту на мене чекав виклик — негайно з'явитися до обласного КДБ. Ночувати довелося в готелі. В понеділок я поїхав до міста (це 60 км дороги). Прийняв мене заступник начальника Сафонов. Він прочитав мені друге застереження — з погрозою судити.

В Усть-Омчuzі, коли я зайшов до начальника міліції Переверзева, на мене чекав новий сюрприз — заступник редактора райгазети «Ленинское знамя» заявила, що збирається писати про мене статтю і поставила кілька провокаційних питань. Я відповів, що жанр мені відомий, а тому я волю не розмовляти.

І справді, за якийсь час з'явилася довга стаття «Друзья и враги Василя Стуса». У ній було згадано все. І те, що я дістаю пакунки з закордону, і що порвав свій профспілковий квиток, довідавшись, що саме профспілки перечать проти надання мені медичної допомоги, і «свідчення» багатьох мешканців рудні. Як згодом виявилось, Супряга не марнувала часу: поки я був у Донецьку, вона вояжувала на рудні, готувала статтю. Чимало людей заявило мені потім, що нічого схожого вони не говорили, але свої жуналістські обов'язки Супряга, забезпечена бронею КДБ, розуміла по-своєму. «Стус готов грабить и убивать», — свідчила одна медсестра із Транспортного. — «Он похож на фашиста, такой на моих глазах убивал детей». — Гнули комедію інші.

Прикро було за такий факт. Якось я відмовився стати до роботи, оскільки респіраторів не було. Мені обіцяли видати персональний. Я відмовився, наголошуючи, що респіратор — то обов'язковий захист для кожного шахтаря. Отож, я обстоюю загальний принцип, [протестуючи] проти порушення техніки безпеки. Респіратори потім знайшлися. Певна річ, їх видали всім. А мене покарали за «страйк». Супряга не оминула і цього випадку, вкрай перебрехавши факти.

Якраз на цей час приїхала дружина. Газета вплинула на людей. Вони сахалися мене, мов чумного. Я зрозумів, що маніпулювати громадською думкою — дуже легко. Особливо коли громади — нема, отже, у неї нема і своєї думки. І я, бачачи, що позивати Супрягу марно (жоден суд у Союзі не візьме такої справи до розгляду), на поліг на

тому, аби дати їй публічну відповідь. На це адміністрація згодилася. Зробили поширене засідання рудкому,* куди запросили підготовану публіку. Був і журналіст з газети (Супряги не було). Я почав відповідати на брехню досить різко і аргументовано. Режисери побачили, що вистава може не вийти — почали обструкцію, не даючи мені говорити. Нічого не лишалося, як покинути залю разом з дружиною, звинувативши публіку в боягузтві.

А в пресі не вщухала буря: десятки читачів обурювалися моєю поведінкою, за звичайною радянською звичкою. Тепер становище моє стало ще драматичніше. Прощаючися з дружиною, я заявив їй: «Відчуваю, що бачитися вдруге доведеться, напевно, в таборі». Вона згодилася з тим, та-муючи сльози. Але голови гнути я не збирався, бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загину.

ЗАПИС 5

Протягом цього часу я фактично не мав медичної допомоги. Повертаючися з роботи, не чуючи ніг, я грів воду в мисці і, вклавши електронагрівача, готував собі ропу, аби попарити ноги. Ліва п'ята так і залишилася зміщеною: хірург просто не помітив того. Парафінові аплікації довелося робити самому.

Зате провокацій побільшало. Одного разу після тяжкої застуди (у цей вечір повернувся жилець із «материка») я випив із іншими 100-150 г коньяку, ще не знаючи, що то мені заборонено. Міліція тут же довідалася про це — і почала чигати на мене. Коли увечорі, вже перед сном, я вийшов на хвилину з гуртожитку, — на мене накинута міліція і повезла у витверезник. Я заявив, що почну політичну голодівку протесту, якщо вони не припинять комедії. Лікар, викликаний до міліції, встановив легке сп'яніння. Я сів писати протест прокуророві. За цей час напасники перерали ситуацію: відвезли мене до гуртожитку. Після цього я й довідався, що міліція вирішила оформити мене на примусове лікування од алкоголізму — їм потрібен був хоч який епізод. Тоді вони й запропонували 1500 крб, щоб мене підпоїли. Але номер не вийшов. Довелося обшукувати свої речі в кімнаті, аби попередити випадок підкидання: рушниці, ножа, порнографічного тексту тощо. Повертаючись увечорі з роботи, я не раз заставав зламані двері. Отож, довелося звернутися до прокурора із спец-

заявою: якщо в моїх речах буде виявлено зброю, вибухові речовини чи золотий пісок і т. д. — то буде наслідком реалізованої провокації.

Доведений докраю, я склав заяву до Верховної Ради СРСР з другою заявою про відмову од громадянства. Це було в кінці 78 року. У ній я писав, що заборона займатися творчою роботою, постійне приниження моєї людської і національної гідности, стан, за якого я чую себе річчю, державним майном, яке КДБ вписало на своє conto; ситуація, за якої моє почуття українського патріотизму відведено на ранг державного злочину; національно-культурний погром на Україні — все це змушує мене визнати, що мати радянське громадянство є неможливою для мене річчю. Бути радянським громадянином — це значить бути рабом. Я ж до такої ролі не надаюся. Чим більше тортур і знущань я зазнаю — тим більше мій опір проти системи наруги над людиною і її елементарними правами, проти мого рабства. За патріотичним покликанням.

Ця заява від 18. X. 78., уже друга на цю тему (першу я написав у таборі), звичайно, залишилася без відповіді. Згодом, у березні 1979 року, мене викликали до директора рудні Войтовича. У кабінеті сиділо біля 20 чоловіка т. зв. громадськості, кілька невідомих осіб і начальник міліції Переверзєв. Цей останній заявив, що за дорученням Президії Верховної Ради він має відповісти мені на мою заяву. І почав її читати, кожного разу повторюючи, що це наклеп, за який мене слід судити.

ЗАПИС 6

Він почав мене лякати, що відправить на Омчак (селище за 6 км од Матросова, де є табір особливого режиму). Я поцінував ситуацію як крайню і вирішив відповідати йому належно. Коли директор спробував трохи розрядити атмосферу, я зупинив його: «Про що мова? У нього в одній кишені ордер на арешт, а в другій наручники!» Це кабінетне судилище тривало з годину. Цим епізодом, здається, закінчилася спроба КДБ взяти мене штурмом. До самого закінчення заслання, здається, більше не мав неприємностей. Тільки вже на суді я побачив, що перші судові допити т. зв. свідків датуються квітнем 1979 року. Здебільша це були всі ті, кого Супряга згадала в своїй статті; от тільки тон брехні став ще обурливіший і страшніший. Читати ці свідчення було смішно. Мабуть, на суді я виявив замало

почуття гумору, коли для одного такого лжесвідка, табір-ного кримінальника-побутовця Сірика (за співпрацю з КДБ його достроково звільнили з 19 табору), зробив виняток — як сам адвокат — почав ставити йому каверзні питання. Помилкою це назвати не можна, — але трохи шкодую: хай сам диявол влаштовує суд для себе, обставляючи його комедією вірогідності, яке мені до того діло? Так я повернувся до Києва. Там на мене чекав сюрприз. Виявилось, за тиждень до мого приїзду кадебісти вдерлися до моєї квартири, а дружину, яка в той час добивалася додому, схопили на вулиці, силоміць кинули в машину і дві години возили Києвом, поки нальотники подалися з нашого помешкання.

У Києві я довідався, що людей, близьких до Гельсінк-ської групи, репресують найбрутальнішим чином. Так при-наймні судили Овсієнка, Горбала, Литвина, так перегодом розправилися з Чорноволом і Розумним. *Такого* Києва я не хотів. Бачачи, що Група фактично лишилася неприз-воляще, я вступив до неї, бо просто не міг інакше. Коли життя забрано — крихтя не потребує. Довелося зайнятися тим, аби врятувати свої вірші, дописувати до інформацій-них матеріалів Групи. Праця на заводі ім. Паризької Ко-муни (мене взяли туди формувальником) виявилася затяжка для мене: наносившись опон, я ледве що міг ходити (так боліла нога). Довелося змінити роботу; знову таки дістав її не за фахом. Стоячи за конвеєром, я квацяв щіткою підшви взуття; за це мені платили від 80 до 120 крб місячно.

Психологічно я розумів, що тюремна брама уже від-крилася для мене, що днями вона зачиниться за мною — і зачиниться надовго. Але що я мав робити? За кордон українців не випускають, та й не дуже кортіло — за той кордон: бо хто ж тут, на Великій Україні стане горлом обурення і протесту? Це вже доля, а долі не обирають. Отож, її приймають — яка вона вже не є. А коли не приймають, тоді вона силоміць обирає нас.

14 травня кадебісти прийшли на роботу. Уночі відвезли до КДБ, там я побачив, що ордер на мій арешт виписано ще в понеділок. Отже, два дні мені було подаровано. Ордер підписав прокурор Глух і заступник Федорчука генерал Муха. Тут уже нічого не вдієш. Суд — неминучий. А слідство — зайва й непотрібна процедура. У СРСР треба сідати вдруге — тоді все зрозуміло і просто. Жодних сюрпризів.

Спроба щоденника в цих умовах — спроба відчайдушна: таких умов, як тут, люди не пам'ятають ні з Мордовії, ні на чорних зонах, ні з Сосновки. Одне слово, режим, запропонований у Кучино, сягає поліцейського апогею. Будь-яка апеляція до верховної влади залишається без відповіді, або — найчастіше — загрожує кара. Буквально за півроку в мене тричі забирали побачення, чи не через місяць т. зв. «ларьок», підряд три тижні відсидів у ізоляторі. Здається, ніде не було такого, щоб за голодівку забирали побачення, бо голодівка — то порушення режиму. Мене двічі карали за голодівку — 13 січня 1982 року і в річницю загибелі Ю. Кукка, посправника Марта Ніклуса. Ніде не доходило до того, щоб наглядач бив в'язня, як то сталося з Ніклусом. Март сидів у ШІЗО і писав скарги. П'яний наглядач Кукушкін відкрив камеру, ударив його кулаком в обличчя, а потім почав копати чобітьми. Ніклус зчинив гвалт. Ми всі почали дзвонити і голосно обурюватися, і це спинило п'яного хама, що трохи перелякався. Але адміністрація взяла його під свій захист, а за вимоги покарати Кукушкіна стала карати Ніклуса: буцімто за наклеп на старанного наглядача.

Одне слово, Москва дала тутешній владі всі повноваження, і хто зберігає ілюзію, що якийсь же закон має регулювати наші стосунки з адміністрацією — дуже помиляється. Закон повного беззаконня — ось єдиний регулятор наших т. зв. взаємин.

Ніде в таборі не боронили роздягатися до пояса під час прогулянки, — тут боронять і карають, коли хто хоче ввіймати кришечку сонця. Обшуки провадяться надзвичайно свавільно: все, що хочуть, відбирають, навіть без акту і без повідомлення. Ми втратили всяке право належати собі, не кажучи про те, щоб мати свої книги, зошити, записи. Кажуть, коли Господь хоче когось покарати, Він відбирає розум. Так довго тривати не може — такий тиск можливий перед загибеллю. Не знаю, коли прийде загибель для них, але я особисто чуюся смертником. Здається, все, що я міг зробити за свого життя, я зробив. Займатися творчістю тут неможливо абсолютно: кожний віршований запис відбирається при першому ж обшуку. Доводиться вивчати мови. Коли я за цей час безголів'я опаную французьку й англійську мови, буде хоч якийсь хосен. Власне, і читати нічого, хоча ми в камері дістаємо читати (В. Бе-

лова, Ч. Айтматова й ін.), то в українській — нема нічого абсолютно. Культ бездарних Яворівських, їхній час, їхня година. Талановиті автори або мовчать (як Андріяшик), або займаються бозна чим (скажімо, Дрозд чи Шевчук). Ліна Костенко прохопилася кількома талановитими книжками, але так і залишилася на маргінесі сьогодення-безчасся. Бо не її час. Бо не час Вінграновського. Бо не час Драча — капітулянта поезії. Час визначає кожного мистця на волячий терпець, на опір. Коли почали тягнути жили — найперші упокорилися талановиті. Що не рік — то риси жіночі все яскравіше виявляються в Драча. Сьогодні він — як балакуча тіточка. Такою ж балакучою тіточкою виявляється і Дзюба. Йому хочеться старої своєї стилістики, але з оглядом на нові умови. Виходить же так, що він багато пасталакає, а без користі. Його стаття про «Київ» Вінграновського — і гарна і грішна. Бо час твій, Іване, минув. Бо неможливо писати сьогодні про Вінграновського, поета початку 60-их років. Зрештою, і сам Дзюба — то критик початку 60-их років. А в 80-их — вони чуються не в своїй атмосфері. Вони викинені зі свого часу напризволяще. Талановиті люди (який майстер — Дрозд!), але до чого застосувати йому свою майстерність? І він розмальовує громадські туалети — бо це єдина дозволена форма громадського служіння українського мистецтва.

ЗАПИС 8

Згадую лист Павличка, написаний до Юрія Бадзя. Це був лист-відповідь на репліку Ю. Бадзя про те, що дарма Павличко в якомусь із публічних виступів говорив про Франка як борця з українським буржуазним націоналізмом — чи не найголовніша (по-радянському) прикмета Франкового генія. Павличко був украй обурений реплікою — він здобувся на щирий гнів проти облудної філософії, який віддав данину і Дзюба (це — мова Павличка). Ніколи не хвалить мене — закінчив Павличко свого листа, демонструючи свою полярну супроти Бадзя позицію. Це стосувалося 1978 приблизно року. Потім Бадзьо був репресований як автор націоналістичної роботи «Право жити». Націоналістичної тому, що за Бадзем кожен народ має дихати, а не животіти під імперіальною кормигою. Цікаво, як почувасе себе Павличко тепер, коли Ю. Бадзьо в неволі?

Не розумію, невже не надокучило досі т. зв. українській інтелігенції толочити старе тирло — між мазепинським

патріотизмом і кочубеївським інтернаціоналізмом по-російському, тобто сповідувати філософію меншої чи більшої національної зради. Невже їй, цій інтелігенції, не досить того, що вже маємо? Коли у нас забрано історію, культуру, весь дух, а натомість дозволено творити душу меншого брата? Невже ось таким холоуїством можна прислужитися чомусь доброму?

Тільки божевільний може сподіватися на те, що офіційна форма національного життя може щось дати. Усе, що створено на Україні за останні 60 років, поточено бацилею недуги. Як може розвиватися національне дерево, коли йому врубано півкрони? Що таке українська історія — без істориків, коли нема ні козацьких літописів, ні історії Руси, ні Костомарова, Марковича, Бантиш-Каменського, Антоновича, Грушевського. Яка може бути література, коли вона не має доброї половини авторів? І авторів першоклясних — таких, як Винниченко, Хвильовий, Підмогильний. Ось і маємо прозу колгоспних підлітків — один співучіший за другого, один солодший за другого. З мовою сільської бабусі, яка без «енька» слова не вимовить, тобто типову колоніальну літературу-забавку. «Київ — то така прекрасна фльора, алеж фавна!» — казав Віктор Некрасов. І як з ним не погодитися, бачачи цей набір холоуїв від літератури, обозних маркітанток естетики, які на національній трагедії шинють собі розмальовані шаравари блазнів-танцюристів, що на трупі України витанцювують хвацького гопака. Воістину, сказитись легше, аніж бути собою, бож ні зубила, ані молотка.

Власне безсилля перед кривдою — образливе. Коли знаєш, що десь там, за мурами, Олекса — в критичному стані, а над ним збиткуються — як мовчати? Але голос тут безсилий. Як безсилі скарги до прокурора (в кожній скарзі обов'язково знайдуть «недопустимые выражения» — і покарають; думаю, карають за саму форму скарги-протесту), коли на прогулянці — всупереч радянським кодексам — боронять роздягатися до пояса, а німці Скалича примушують сидіти в бушлаті на страшній спеці, образливо розмовляти з прокурором і начальником колонії, що на всі скарги цинічно відповідає, як автомат «не положено», і тоді зриваєшся з голосу: або перестаєш розмовляти з капітаном Далматовим (начальник дільниці), або називаєш його катом, убивцею і т. д.

Форма існування тут не віднайдена (жодної індивідуальної поведінки я не назвав би ідеальною, бо ідеально

поводитися тут — просто неможливо). Март Ніклус, скажімо, взяв за правило писати довгі часті скарги: він вірить, що вони можуть принести користь. Інші відмовляються від масових голодівок (як правило, це 30. X і 10. XII, але цього року ми відзначали 10-річчя репресій на Україні і річницю загибелі Ю. Кукка), бо вважають, що вони неефективні. І кожна позиція має добру аргументацію. Отож, кожен поводить, як йому підказує його глузд і совість.

Праця дуже марудна: щоб виконати норму, треба працювати всі 8 годин, не відриваючись ні на мить. Але до чого тільки не звикнеш. Образливо, коли в камеру вриваються наглядачі і забирають усі записи, всі книжки, залишаючи тільки по 5 книжок (рахуючи і журнали). Образливі конфіскації листів: майже ніхто не дістає листів од непрямих родичів чи друзів. У кожного є тільки один дозволений адресат, але й од нього листи доходять не так легко. Одне слово, уряд дозволив робити з нами все, що завгодно.

Лікарня практично не існує, медична допомога — так само. Дантиста чекають по 2-3, а то і більше місяців. І коли він з'являється, то хіба для того, аби вирвати зуби. Тим часом майже всі в'язні — хворі. Особливо тяжкий стан у покутника Семена Скалича, Ю. Федорова, В. Курила, О. Тихого. Але решта — почувас себе не набагато краще.

За останній рік зона кількісно не змінилася. Деякі військові в'язні (поліцаї) перейшли на чорну зону,** інші — додалися (І. Кандиба, В. Овсієнко, кримінальник Острогляд). Має надїхати М. Горинь, в'язні з тюрми (серед них — І. Сокульський). А зона тримається на 30 чоловіках (20 із них — під замком) або на одній третині, тобто у відкритій [тюремній?] секції — покищо там тільки три [дисиденти?]: О. Бердник, Яшкунас і Євграфов (колишній побутовий). Цікаво, чи не запропонує КДБ другу частку побутових на цю зону, де поліцейська домішка скорочується з кожним роком (нині їх біля 10-12 душ, але через рік під замком може не лишитися нікого). Покищо, окрім військових, наше життя отруюють двоє: — В. Федоренко і побутовий Острогляд. Що буде далі?

ЗАПИС 9-10

Київ святкує своє 1500-річчя. Реставровано Золоті ворота, через які ніхто не вїздить і не виїздить. Символом

Києва була для мене брама Заборовського. Замурована. Бо цей Київ запечатано. Що кращий стає Київ, то він страшніший. Бо, замість живого міста, обернувся на маскарadu, машкару вампіра, що п'є кров своїх синів і дочок — і від того кращає. Згадую жінку з «Соняшної машини», голова якої була схожа на зміїну. Золотоголовий Київ — змієголовий. Ніяк не позбудуся враження, що над ювілейним Києвом висить труна Івана Світличного (чи живий він?) — як статуя Ісуса Христа над Римом. Хизування ювілеєм Києва — гордість заброд і підніжків. Бо пишатися вони не вміють, бо люблять тільки хамською любов'ю. Право на офіційну любов до Києва має тільки сонм чиновників — т. зв. інтелігенція по-радянському.

Власне, чи є українська інтелігенція? Думаю, або її немає взагалі, або вона все молода і все недозріла. Вона втратила свою якість або ніколи її не досягала. Український інтелігент на 95% чиновник і на 5% патріот. Отож, він і патріотизм свій хоче оформити в бюрократичному параграфі, його патріотизм і неглибокий і ні до чого не зобов'язує. Бо на Україні досі не створено патріотичної гравітації. Введена в систему держави, ця інтелігенція не чує жодного обов'язку перед народом, який так і не набув індивідуального обличчя. Він теж багатоликий янус, радянський Світовид. Ця інтелігенція офіціозу, прагнучи жити, простує до безславної смерті, ми, в'язні історії, — ідемо в життя (коли тільки воно прийме нас — життя, через скільки поколінь?).

Думаю про 1000-ліття християнства на Україні. Гадаю, що було зроблено першу помилку — візантійсько-московський обряд, що нас, найсхіднішу частину Заходу, прилучив до Сходу. Наш індивідуалістично-західний дух, спертий деспотичним візантійським православ'ям, так і не зміг вивільнитися з цієї двоїстости духу, двоїстости, що витворила згодом комплекс лицемірства. Здається, що пасеїстичний дух православ'я тяжким каменем упав на молоду невизрілу душу народу — призив до жіночости духу, як атрибуту нашої духовности. Залізна дисципліна татаро-монголів запліднила російський дух, додавши йому агресивности й пірамідальности будови. Український дух так і не зміг виламатися з-під тяжкого каменя пасеїстичної віри. Може, це одна з причин нашої національної трагедії. Не люблю християнства. Ні.

Можливо, важило і те, що величезна брила духовного християнства впала на заюну душу, на її ще не зміцнілі плечі. В кожному разі жертвою православ'я ми є найбільшою. Вийти з-під його східніх чар ми так і не змогли. Це знищило нашу вітальну, життєву енергію.

Негативний вплив християнізації на мову, здається, можна вичленити. Але там уже була течія, плин національної історії.

Можливо, це думки надто невідготовлені, чернеткові. Але життя маю таке, що негативізм до пасеїстичного православ'я не може не розвиватися.

Думаю про світогляд: як на мене, це поняття дуже метафізичне. Більш дійове почуття — співвідношення мусу і бажання, волі і логіки, волі і мусу. Світогляд — то у великій мірі питання темпераменту і совісті, нашої життєвої активності. Часом світогляд визначається шансом на вижиття, на соціальну впливовість, на масовість. Але міняються життєві обставини, а з ними міняються й складові світогляду. За мого теперішнього стану ніякі егоїстично-розрахункові міркування вже його не визначають. Що ж тоді? Погляд вічності чи відчаю? Нестерпно докучили уламки долі, ламані лінії бажань і звершень, гримаси наслідків.

Моторошно чути без краю свого, без народу, яких мусиш творити сам зі свого зболілого серця. Може, випало жити в період межичасся, може, коли історичні умови зміняться (але — чи на краще?), можна буде виявити цей життєвий плин народу, його життєвий порив. Покищо його не видно. Звідси й наш супервідчай, кусючість душ, що виявляється і серед найкращих. Але покищо я не бачу — нікого і нічого. Жодного знаку сподівання.

Уліті 1981 року до ШІЗО вкинено Олексу Тихого — тричі підряд по 15 діб. Було дуже холодно, і його почав мучити хворий шлунок. За ці 45 діб він уже не міг підводитися. Помітивши його катастрофічний стан, лікар дозволив подавати йому вночі грілку з гарячою водою. Просто з ШІЗО Олексу перевели в лікарню, де він вилежав ще три місяці і, як знятий з хреста, повернувся до камери.

Як боляче, що в наших умовах неможлива звичайна людська солідарність — загальної голодівки і протесту. Одне — люди виснажені довгою боротьбою, друге — повна неефективність будь-якого опору в цих абсолютно за-

критих умовах. Але як то калічить душу — коли ти бачиш і мовчиш.

Віталій Калиниченко зробив кілька спроб зв'язатися з волею — і все невдало. Йому не щастить. До рук КДБ потрапила його гостра заява протесту — його посадили на рік в одиночку (15. X. 1981). Через півроку (з 8. IV. 82) рік одиночки дістав Март Ніклус. Я був на черзі — після трьох позбавлень побачень і трьох тижнів ШІЗО. Останнє випало за те, що, не витримавши, я обізвав кадебіста Черкасова фашистом і гестапівцем. Заяви перестав писати — через повну їхню безнаслідковість.

ЗАПИС 12

Чи не від самого Києва стежу за подіями в Польщі. Хай живуть вольонтери свободи! Втїшає їхня, поляків, нескореність радянському деспотизмові, їхні всенародні струси вражають; робітництво, інтелігенція, студентство — все, крім війська і поліції. Коли так ітимуть події, то завтра полум'я охопить і військо. Що тоді робитимуть Брежневи-Ярузельські? У тоталітарному світі немає жодного іншого народу, який би так віддано захищав своє людське і національне право. Польща подає Україні приклад (психологічно ми, українці, близькі, може, найближчі до польської натури, але в нас нема головного — святого патріотизму, який консолідує поляків). Як шкода, що Україна не готова брати уроки в польського вчителя.

Але режим СРСР і офіційної Польщі, відважившись боротися з власним народом найгрубішим поліційним тиском, знову виявив свою антинародню деспотичну суть. Після Польщі — так мені здається — вірити в московські ідеали може тільки останній дурень і останній негідник. На жаль, не знаю, яке враження справила Польща на народи СРСР і цілого табору.

Профспілковий варіант визволення надзвичайно ефективний був би і для СРСР. Коли б початки, зроблені інженером Клебановим, були підтримані по цілій країні, уряд СРСР мав би перед собою, може, найсучаснішого антагоніста. Бо Гельсінкський рух — то вища математика для цієї країни, як, може, і національно-патріотичний. Зате рух за житло й шматок хліба, рух за нормальну платню робітника — це мова загальнозрозуміла, прийнятна.

Я захоплений польськими звитяжцями духу і шкодою, що я не поляк. Польща робить епоху в тоталітарному

світі і готує його крах. Але чи стане польський приклад і нашим — ось питання. Польща підпалювала Росію ціле 19 ст., тепер вона продовжує свою спробу. Зичу найкращої долі для польських інсургентів, сподіваюся, що поліцейний режим 13 грудня не задушить святого полум'я свободи. Надіюся, що в підневільних країнах знайдуться сили, що підтримають визвольну місію польських вольонтерів свободи.

З огляду на польські події ще примітніші стали вади Гельсінкського руху — боягузливо-респектабельного. Коли б це був масовий рух народньої ініціативи, з широкою програмою соціальних і політичних вимог, коли б це був рух із задумом майбутньої влади — тоді він мав би якісь надії на успіх. А так — Гельсінкський рух схожий на немовля, що збирається говорити басом. Звичайно ж, він і мав бути розгромлений, бо своїми жалібними інтонаціями передбачав цей погром. Можливо, наступне оновлення влади в СРСР змінить шанси на краще, але покищо соціальний песимізм радянського дисидентства залізно аргументований.

Нарешті, прошу не забувати, що цілий ряд тутешніх в'язнів потребує матеріальної, грошової допомоги — бодай на те, аби передплачувати літературу. Отож, по можливості, бодай 50-100 крб щорічно істотно допомагало б таким в'язням, як М. Ніклус, І. Кандиба, В. Овсієнко, В. Стус, В. Калиниченко, О. Тихий.

Більшовики, оглушивши народ своєю репресивною пропагандою, виробили побудовану на винятковому лицемірстві методу. Факти ніколи не перевіряються, за аргументи правлять більшовицькі версії фактів. Такою, скажімо, видається стаття Куроєдова в «Літературній газеті» (липень 1982). Там згадано С.Ф. Скалича, українського покутника, мучня польської політики санації і більшовицького визволення.

У 16 років (1936) він захворів на турберкульозу ніг, став інвалідом-калікою. 1945 року більшовики відправили його на Балхаш: за те, що знайшли в нього партизанську брошуру. Мук, які переніс він за 10 років ув'язнення, вистачало б на святого великомученика. З 1953 року він зв'язав своє життя з покутництвом — цікавою народньою версією українського месіянізму. Але, що пише Куроєдов — 100-відстокова брехня. В ОУН його, скажімо, не було.

Він Божий чоловік, дуже сумлінний за вдачею, вірує в нове пришествя Христа з фанатичною відданістю. Марія Куц, яку згадує Куроєдов, жодного відношення до покутництва не мала. Її каліцтво — наслідок божевілля. Але більшовики використали цей факт для дискредитації покутництва. За що судили Скалича? За релігійні переконання, за небезпечну для Москви націоналістичну версію християнства. 700 віршів узятих у Скалича, — це плід його роздумів над світом, вірою, християнством. Чи можна було судити Скалича? За що? Більшого злочину, як того, що вчинено проти Скалича, я в таборі не бачив. Я вірю, що долею українського мучня переймуться всі чесні люди світу. Особливої підтримки він потребує з боку конфесійних організацій світу. Людина, що не має ні листів, ні грошей (навіть на те, щоб закупити продукти на 4 крб місячно), він тримається з винятковою гідністю. Здавшись на Божу волю, він певен, що тут, на цьому хресті, він і загине. Але не нарікає на долю: вона в нього прекрасна, він бо — мучень за віру.

Недавно ж позбавили побачення О. Тихого. Українців пресують передусім. Ця тюрма — антиукраїнська за призначенням. Отже, загроза українського бунту для влади дуже страшна.

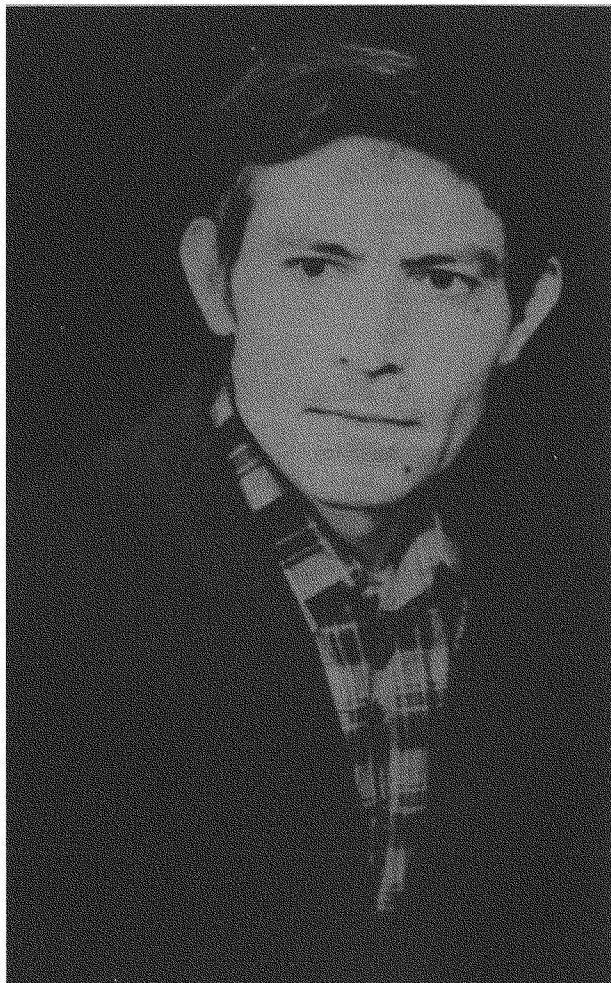
Прошу не покинути напризволяще мою маму, Стус Олену Яківну, 1900 року народження. Її адреса: 340026, Донецьк — 26, Чуваська, 19. Живе вона з дочкою, Марією Семенівною (1935 року народження, вчителька математики). Потребує мама головне моральної підтримки, виплакуючи очі за сином. Люди добрі, пишть їй, хай не буде вона самотньою в своєму горі — підтримайте її дух!

[1982]

В. Стус

*Рудком — профспілковий комітет рудні.

**Чорна зона — табір суворого режиму.

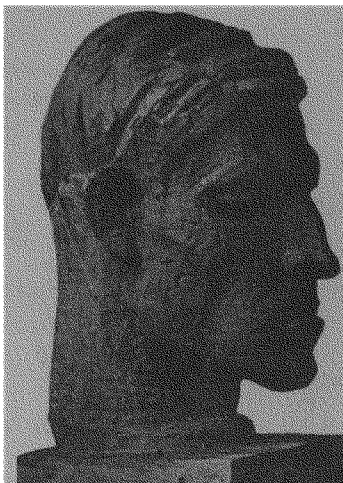
Василь Стус

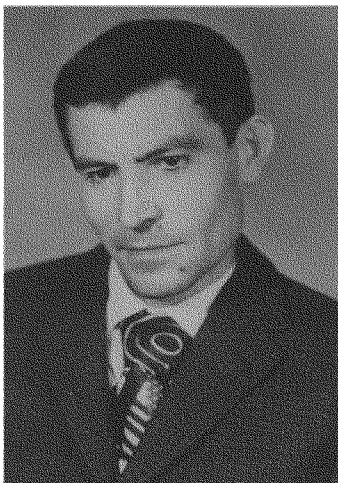
**Василь Стус, Іван Світличний (праворуч) та Іван Гель (ліворуч).
Київ, 1968 р.**

Василь Стус в час колимського заслання.

**Василь Стус. Скульптура
Бориса Довганя, Київ, 1968 р.**

**Василь Стус
в час колимського заслання.**

**Похорон Алли Горської. Київ, Берковицький цвинтар,
7 грудня 1970 р. У центрі Василь Стус з портретом художниці.**

19.4.78р.
с. Матросово

Шановний

Іване Микитовичу,

здоровлю вас із Велико
днями. Христос воскрес!
Зичу вам всесвітній світ.
Довше оу вас не маю
міста. За час перерви в місяц
вакні перебув утрату своїх
вірних - двох зокинів. Це
споконкує мене до безра-
дістних орієнтацій на всізф-
бодай із пробстаційною метою.
Бв не під загровою весь світ
літградуртний доробок - і те,
що я зробив, віне, що кошів
написав. А батся кня живеде-
сти мую свідомо, що я не
п'яний. Най вам частить!
З привітоси вашою СВК

Лист Василя Стуса до Івана Чинченка в Канаді.
19 квітня 1978 р.

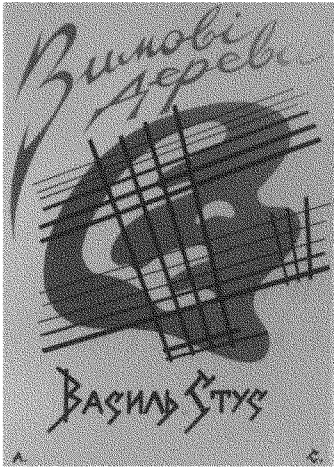
Шановний Іване
Микитовичу!

Ви маєте рацію: я справді
згордився. Але так, що мало
до кого пишу, а ще менше
дістаю листів. Близько загарованими кола-
ми, не розуміючи, за що на мене гніва-
ється моя сестра Вітя В. ої ємої я не
маю жодної гуртки, хоч до неї кілька
разів писав. Так само чийсь тяжко
лість звашився з м. Анкою-Галею Чубай,
там се мо - дякувати багатьом землякам
по далесих устадах, що Вітя мені
з новим роком.

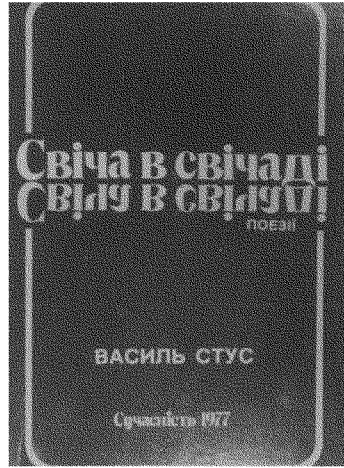
До Вашої сестри я писав кілька
разів, кожного разу дякувавши за над-
ірни турботи, після її зворобленя-
і для неї, і для Вас - новоріччя.

Її карточка я надіслав до
неї Галі - найбільше кілока,
аби могла дістати бодат і моя
далека сестра Вітя. Але карточка
не дітисла. Вітя, прошу не ма-
ти мене серую за своєрідну

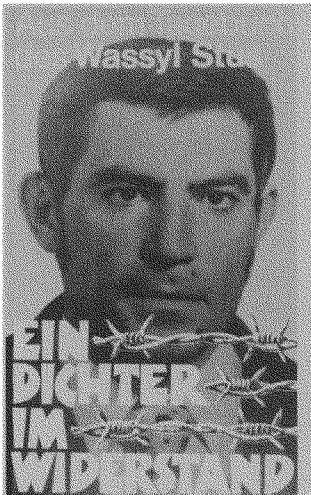
Перша сторінка листа Василя Стуса до Івана Чинченка.
Квітень, 1978 р.

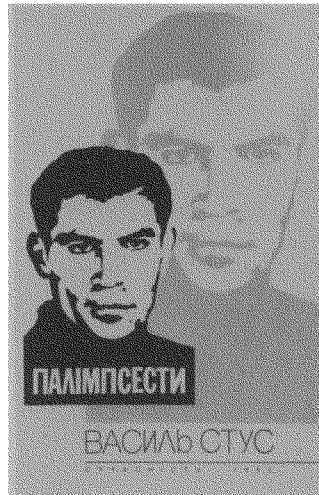
Перша збірка віршів
Василя Стуса «Зимові дерева»,
1970 рік. Обкладинка
А. Стебельської.

Збірка віршів Василя Стуса
«Свіча в свічаді».
1977 рік. Обкладинка
Христини Гориславської.

Збірка матеріалів і віршів
Василя Стуса німецькою мовою
«Ein dichter im Widerstand».
1984 рік.

Збірка віршів Василя Стуса
«Палімпсести».
1986 рік. Обкладинка
Марії Голінатої.

РОЗДІЛ II

*СУДОВІ Й ПОЗАСУДОВІ РЕПРЕСІЇ,
ВИСТУПИ НА ЗАХИСТ ВАСИЛЯ СТУСА*

ВИРОК У СПРАВІ ВАСИЛЯ СТУСА

(1972 РІК)

Іменем Української Радянської Соціалістичної Республіки, 1972 року, вересня, 7 дня. Судова колегія по кримінальних справах Київського обласного суду в складі:

голови — Дишель Г.А.,

народніх засідателів — Войтенко А.П., Самченко І.,

при секретарі — Кухарській Т.Г.,

з участю прокурора — Погорілого В.П.,

адвоката — Кржепівського С.М.,

розглянула в закритому судовому засіданні в м. Києві справу по обвинуваченню Стуса Василя Семеновича. 8 січня 1938 року народження, уродженця села Рахнівки Гайсинського району Вінницької області, з селян, українця, громадянина СРСР, безпартійного, з вищою освітою, одруженого, що має сина 1966 року народження, мешканця м. Києва, вул. Львівська 62, кв. 1, що працював старшим інженером відділу технічної інформації республіканського об'єднання Укроргтехбуд матеріали, раніше не судимого, — в злочині, передбаченому ст. 62 ч. 1 КК УРСР.

Матеріалами попереднього і судового слідства колегія встановила: підсудний Стус, проживаючи в місті Києві, на ґрунті антирадянських переконань і незадоволення існуючим у СРСР державним і суспільним ладом, з метою підриву і ослаблення радянської влади, починаючи з 1963 року і до дня арешту в січні 1972 року — систематично виготовляв, зберігав і розповсюджував антирадянські наклепницькі документи, що порочили радянський державний і суспільний лад, а також займався антирадянською агітацією в усній формі.

Так, за період 1963-72 років написав і зберігав у себе на квартирі до дня арешту 14 віршів, а саме: «Доволі ситий вже по горло», «Безпашпортний і закріпачений в селі конає рідний люд», «Опускаюсь — ніби піднімаюсь», «Розмова з другом», «Коли багрянела українська революція», «Комуністи вперед», «Режисер із людоджерів», «Кубло бандитів»,

«Три С — неначе жарт», «Наша нація — найпередовіша», «На історичному етапі», «Між божевіллям і самогубством», «Від радості — у степ», «Ви ходили до Петлюри», в яких порочить радянський державний і суспільний лад, зводить наклеп на умови життя радянського народу, на КПРС і Конституцію СРСР.

У 1965-72 рр. написав 10 документів антирадянського наклепницького змісту, в тому числі: два листи, що починаються словами «Шановний Петре Юхимовичу», рукописи «Привид бродить по Європі», «Ми живемо в дуже цікаву епоху», «Ми живемо в час парадоксів», «Франція — це я», «Відвідина. Лекція на заводі», «Це існування є злочином», «Існує тільки дві форми», «Якийсь киянин».

У цих наклепницьких документах порочиться соціалістичні завоювання в нашій країні, зводиться злісний наклеп на радянську демократію і гарантовану конституцією недоторканість особи, на національну політику нашої держави, робляться спроби «довести» неможливість побудови комуністичного суспільства в Радянському Союзі. Згадані антирадянські, наклепницькі документи Стус зберігав у себе до дня їх вилучення під час обшуків 12 січня і 4 лютого 1972 р. 28 липня 1970 р. Стус написав листа ворожого змісту, використавши при цьому раніше складений ним текст «Привид бродить по Європі», адресувавши його до ЦК КПУ і КДБ УРСР.

Цей лист згодом було надруковано в нелегальному антирадянському журналі «Український вісник», ч. 3 за 1970 рік, який було розповсюджено на території УРСР і за кордоном. Текст цього листа було також вилучено у притягнутого до кримінальної відповідальності за антирадянську діяльність Дзюби І.М. під час обшуку 13 січня 1972 року. У цьому листі зводяться наклепницькі вигадки на радянську дійсність, зокрема, на матеріальне і духовне життя нашого народу, робиться спроба обілити В. Мороза, засудженого за антирадянську діяльність і міститься звернення виступити за його звільнення від кримінальної відповідальності.

У середині 1970 р. написав інший наклепницький документ у вигляді листа, що починається словами «Кожне нормально організоване суспільство», адресований голові СПУ, секретареві ЦК КПУ, голові Президії Верховної Ради УРСР, використавши при цьому згаданий текст написаного ним документу «Франція — це я». Цей документ також було вміщено в нелегальному т. зв. журналі «Український вісник», ч. 3 за 1970 рік.

У цьому документі зводиться наклеп на національну політику КПРС, робиться спроба захистити осіб, що займаються ворожою діяльністю, і висловлено обурення з заходів, скерованих на припинення антирадянської діяльності цих осіб.

У період після 1965 року написав документ наклепницького змісту у вигляді листа, адресованого до Президії СПУ і в копіях секретареві ЦК КПУ і редакції журналу «Всесвіт».

У цьому листі, виступаючи на захист засудженого за антирадянську діяльність Караванського С.І. та інших осіб, Стус зводить наклеп на політику радянського уряду супроти інтелігенції та науковців, а також на радянську демократію.

У 1968 році ознайомив з цим документом Селезненка Л., а в січні 1972 року текст цього листа було вилучено у Світличної Н., що живе в Києві, і Гулик С., що живе у Львові. Цей наклепницький документ, потрапивши за кордон у видавництва українських буржуазних націоналістів, широко використовувався в пропагандистських цілях, направлених проти СРСР.

Так, у квітні 1969 року його було надруковано в журналі «Сучасність» в Мюнхені, в травні 69 року в газеті «Українське слово» в Парижі, в травні 69 року і в грудні 70 року в газеті «Шлях перемоги» в Мюнхені під тенденційними заголовками «Боягузтво — друге наймення підлости» і «Літературу віддано на поталу полторацьким».

У 1969 році написав листа до редактора журналу «Вітчизна» і в копії — редакції газети «Літературна Україна» під назвою «Місце в бою чи в розправі», де з антирадянських позицій зводить наклеп на політику радянської влади щодо творчих працівників. У 1969 році ознайомив із цим листом Селезненка Л. Цей документ теж було поширено і його використали ворожі елементи як на Україні, так і за кордоном. У 1970 році в січні його надрукував нелегальний журнал «Український вісник» ч. 1, що видавався ворожими елементами України, а в 1971 році його перевидали в Парижі. В червні 1971 року цей лист Стуса передавала зарубіжна радіостанція «Свобода», а в серпні цього року його надрукувала газета «Шлях перемоги» у Мюнхені. Крім того, текст цього документу в січні 1972 року було вилучено у Мешко О.Я., що живе у Києві. В 1970 році підготував нелегальну збірку своїх віршів під назвою «Зимові дерева», куди вмістив вірші написані на протязі 1963-70 рр.

До збірки увійшли вірші наклепницького змісту «Не можу я без посмішки Івана», «Звіром вити, горілку пити», «Отак живу, як мавпа серед мавп», «Дажь нам, Боже, днесь», «Розмова», «Балухаті мистецтвознавці», «Який це час?», «Йдуть три циганки», «У Мар'їнці стоять кукурудзи». У цих віршах зводиться наклеп на працю і життя в колгоспах, на радянську демократію, радянських людей.

Того ж 1970 року цю збірку Стус передрукував і розповсюдив серед своїх знайомих. Два примірники цього твору Стус передав Селезенкові Л., по одному передав Дзюбі та Світличному, що живуть у Києві, та Калинець Грині, що живе у Львові.

Один із двох примірників «Зимові дерева», одержаних від Стуса, Селезенко в 1970 році передав громадянці Чехо-Словаччини Коцуровій Ганні, що вивезла його за кордон і передала Левицькому, що живе в Англії. Того ж 1970 року збірку з передмовою автора було видано Брюссельським видавництвом і надруковано в Англії. Вірш «Не можу я без посмішки Івана» з цієї збірки крім того друкувався окремо за кордоном у антирадянським націоналістичним журналі «Сучасність» ч. 12 за 1970 р. Під час обшуку у Стуса 12 січня 1972 року вилучено два написані ним рукописні тексти вірша «У Мар'їнці стоять кукурудзи», що входить до збірки «Зимові дерева». У 1970 році Стус виготовив саморобну нелегальну збірку під назвою «Веселий цвинтар», куди увійшли разом з іншими віршами написані ним антирадянські наклепницькі вірші «Ось вам сонце», «Колеса глухо стукотять», «Рятуючись од сумнівів», «Марко Безсмертний», «Іх було двоє», «Напередодні свята», «Сьгодні свята», «В період розгорнутого». В цих віршах робиться спроба довести читачеві викривлене уявлення про радянське соціалістичне суспільство, зводиться наклеп на заходи КПРС і радянського уряду, пов'язані зі святкуванням 100-річчя з дня народження засновника радянської держави, на умови життя радянських людей і радянську соціалістичну демократію. Надрукувавши цей твір на своїй друкарській машинці, Стус розповсюдив його, а також окремі вірші, що увійшли до збірки. У 1970 році передав по одному примірникові Світличному І. та Шабатурі С. У цьому ж році в себе вдома ознайомив Селезенка Л. і Калиниченка І. з віршем «Колеса глухо стукотять» і дав їм змогу переписати його текст для власного користування. Крім того, в себе на квартирі зберігав один примірник збірки «Веселий цвинтар», машинописний і рукописний

текст віршів «Колеса глухо стукотять» і «Марко Безсмертний», що були вилучені в нього під час обшуку 12 січня. Протягом 1970-71 рр. написав дві ворожі статті під назвою «Феномен доби» і «Зникоме розцвітання». В статті «Феномен доби» під виглядом дослідження творчости поета П. Тичини пробував нав'язати читачеві антирадянські націоналістичні погляди і уявлення щодо оцінки творчости українського поета, намагався довести «шкідливість» принципу партійности в літературі. Разом з тим намагався нав'язати викривлені ворожі погляди на колективізацію сільського господарства в СРСР і зводив наклепи на політику радянської влади в галузі культури. У статті «Зникоме розцвітання» при дослідженні творчости В. Свідзінського Стус дає оцінку спадщини поета з буржуазних позицій, зводить наклеп на досягнення радянського народу в соціалістичнім і культурнім будівництві, порочить радянський державний і суспільний лад. У 1971 році статтю «Феномен доби» розповсюдив, ознайомивши з нею Франко З., Світличного І., Селезненка Л., Тельнюка С., передав один примірник І. Калинець, що живе у Львові, один примірник було вилучено у Сверстюка Є. під час обшуку 12 січня 1972 року. Чернетки і повний машинописний текст статті «Феномен доби» Стус зберігав у себе. Статтю «Зникоме розцвітання» в кінці 1970 року чи початку 1971 року передав для ознайомлення Селезненкові Л., яка зберігалася у нього аж до обшуку 21 листопада 1971 року. Стус написав листа до ЦК КПУ і Президії СПУ, що починається словами «За статистичними даними», в якому наклепницьки малює становище в сучасній українській літературі, при чому всіляко вихваляє деяких літераторів, що проявили свою ворожість до радянського суспільства, одночасно зводить наклеп на заходи радянської влади, скеровані на розвиток радянської літератури і на радянське правосуддя. У другій половині 1971 р. при написанні цього листа ознайомив з його змістом Дзюбу І. та Сверстюка Є. Після передруку один примірник листа передав Світличному, в якого його вилучили в січні 1972 р. Тоді ж згаданий документ давав для ознайомлення Селезненкові. Три інші примірники цього документу було вилучено під час обшуку у Світличної Н., Дзюби І. та Плюща Леоніда.

Рукописний текст листа Стус зберігав у себе до 12 січня 1972 р. Крім того, цей наклепницький документ потрапив за кордон, про що 14 березня 1972 року повідомила антирадянська радіостанція «Свобода». У грудні 1972 року на

пропозицію Чорновола дав згоду взяти участь у діяльності т. зв. «Громадського комітету захисту Ніни Строкатової», заарештованої за антирадянську діяльність. Члени цього комітету склали заяву і довідку про особу Строкатової, де були наклепницькі твердження щодо правосуддя СРСР. У період після 1965 р. придбав у когось і зберігав до 12 січня 1972 р. два примірники антирадянського документу Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», який є пасквілем на радянську дійсність, національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР.

У період після 1966 року придбав і зберігав до січня 1972 р. т. зв. «новелю» В. Захарченка «Дзвінок». Цей документ антирадянського спрямування порочить радянську дійсність, органи управління і державні установи, спосіб життя радянських людей. У 1968-9 рр. дістав у когось і зберігав до арешту рукописну збірку Холодного «Крик з могили», де у віршах «Собаки», «Дядько має заводи й фабрики» і багатьох інших автор з антирадянських позицій змальовує радянський лад, життя і побут нашого народу, зводить наклеп на політику КПРС і радянського уряду.

У грудні 1971 і січні 1972 р., будучи на лікуванні в санаторії «Світанок» у м. Моршині Львівської обл., у розмовах з відпочиваючими Мацкевичем П.М., Кислинським В.В. і Сидоровим В.Г. висловлював антирадянські думки. Викладаючи їм свої ворожі погляди, в образливій формі висловлювався про засновника радянської держави, зводив наклеп на радянську демократію, водночас вихваляючи буржуазну демократію капіталістичних країн, хвалив українських буржуазних націоналістів, які вели збройну боротьбу проти радянської влади на Україні, зводив наклеп на матеріальний стан трудящих нашої країни. Підсудний Стус, стверджуючи факти написаних ним згаданих документів, своєї вини не визнав, заявивши, що всі згадані вище написані ним вірші й листи і літературно-критичні дослідження не містять у собі антирадянських і наклепницьких тверджень, а в цілому відбивають дійсність і лише в окремих випадках, переважно в чернетках, долучених до справи, він припустився дещо різких висловлювань, але без мети підриву й ослаблення радянської влади, хоч ці висловлювання якоюсь мірою об'єктивно й шкідливі, що він зрозумів під час суду, але в них немає жодного складу злочину. При цьому Стус пояснив, що ці окремі зарізки репліки не є його сталими переконаннями, а лише хвилевими думками, що з'явилися під час складних життєвих ситуацій, але ці реп-

ліки містилися тільки в чернетках, долучених до справи, отже жодної соціальної ролі вони не відігравали.

[Далі йде доказова частина, де повторюється попередній текст з додатками висновків криміналістичних експертиз, протоколів огляду вилученої літератури в інших осіб тощо. — Ред.].

Пояснення Стуса про те, що деякі його найбільш різкі чернеткові вірші складено під впливом хвилевих настроїв і не визначають його переконань, як відкинуті чернетки, а також про те, що, виготовляючи, зберігаючи і розповсюджуючи рукописні збірки, листи й статті, він не мав мети підривати чи ослаблювати радянську владу, оскільки ці документи ні антирадянськими ні наклепницькими не вважає, судова комісія відкидає як такі, що не відповідають дійсності. З таких міркувань

1) написані Стусом найбільш різкі антирадянські вірші він не знищив, а зберігав аж до вилучення їх під час обшуку, значну частину таких же віршів уміщено в нелегальних збірках «Зимові дерева» і «Веселий цвинтар», які Стус розповсюджував серед своїх знайомих, а «Зимові дерева» потрапили за кордон і використані антирадянськими ворожими колами;

2) різко антирадянське спрямування написаних і розповсюджених документів, у яких зводиться злісний наклеп на радянський державний і суспільний лад, на політику КПРС і радянської держави в галузі культури, національної політики, побуту й праці та матеріальних умов існування радянського народу є очевидним, а зберігання, виготовлення і розповсюдження Стусом цих антирадянських документів на протязі майже 10 літ і його виступи аналогічного змісту, те, що він має вищу освіту і склав іспити з кандидатського мінімуму, свідчать про те, що Стус усвідомлював суспільну небезпеку своїх дій і чинив із прямою думкою про підрич і ослаблення радянської влади. Як пом'якшуючу обставину судова колегія бере те, що в останнім слові Стус заявив про своє щире каяття і запевнив суд, що докладе всіх зусиль, щоб чесно служити радянській соціалістичній вітчизні.

У зв'язку з цим судова колегія вважає за можливе обрати для нього пом'якшену міру покарання. Оскільки Стус вчинив особливо небезпечний державний злочин, за що судиться вперше, в силу ст. 25 КК УРСР він має відбувати покарання в ВТК суворого режиму. На підставі вищевикладеного з врахуванням погіршуючих і пом'якшуючих

обставин, судова колегія, керуючись ст. 323, 324, КПК УРСР, винесла вирок: Стуса В.С. на підставі ст. 62 ч. 1 КК УРСР позбавити волі у ВТК суворого режиму на п'ять років і засланням на три роки. Строк покарання рахується з 13 січня 1972 року. Речові докази — антирадянські вірші, збірки, листи залишити при справі. Судові стягнення на проведення експертиз у сумі 100 карбованців, сплату приїзду свідків викликаних до слідчого у сумі 114 карб. 60 коп., і приїзд свідків на суд у сумі 68 карб. 35 коп., а всього 282 карб. 95 коп. стягнути із засудженого Стуса.

КОМЕНТАР ВАСИЛЯ СТУСА НА ВИРОК СУДУ

Скажу, що своєї вини я не визнав і в останньому слові. Отже щире каяття стосувалося лише чернеткових загарячих рядків на зразок: «кубло бандитів-кадебістів, злодіїв і відставників у стільному засілі місті як партія більшовиків». Звичайно, не було й жодних обіцянок чесно служити Вітчизні. Я мусів був визнати, що рядки, схожі до згаданих вище, мають певний наліт нерадянських настроїв, адже я стояв на тому, що я не націоналіст і не годився з тим, щоб мою творчість називати антирадянською агітацією і пропагандою. Тоді я ще називав цю країну своєю Вітчизною, ще не міг зважитися на велику відмову: якщо на твоїй рідній землі тебе розпинають за любов до неї, за бажання в поті чола працювати для свого народу, тоді доводиться змиритися з тим, що в тебе є рідна земля, але немає рідної країни. Вона ж бо стала країною твоєї неволі, вона обернула тебе на раба, силоміць вирвавши з рідної землі.

За сотнями загород і колючих дротів лежить моя земля, Україна, заходячи тільки в зболені сні. Вона світить як далека зірка у вечірньому мордовському небі. А невільницький твій шлях стелиться далі й далі од неї — за сиві уральські хребти, в закрайсвітні сибіри. Бо кати іспитують тебе: а чи витримає твоє серце, чи не пірветься од натуги.

Під час обшуку 12. I. 1972 року у мене було вилучено: збірку В. Кордуна «Тихий майстер дитячих іграшок», «Поставь голосу» Чубая, «Крик з могили», вірш Симоненка «Де зараз ви, кати мого народу», деякі листи до мене від В. Голобородька та Віри Вовк, книга Ясперса «Rechenschaft und Ausblick», збірка Л. Костенко «Зоряний інтеграл», збірки «Веселий цвинтар», «Зимові дерева», два листи Ст. Тельнюка — про «Феномен доби», «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби (два примірники), книга Карла Юнга «Архитип в символіке сновидений», книга Віри Вовк «Каппа Хреста», «Братская ГЭС» Євтушенка, «Базар» Емми

Андіївської, «Крутой маршрут» Аксьонової, збірку Казіміра Едшміда (український переклад), конспекти статей Грушевського, виданих до революції, понад 20 зошитів моїх вузівських конспектів, коло десятка моїх чернеткових зошитів із віршами та їхніми варіантами. Усе це залишилося в КДБ і лише маленьку часточку з цього долучено до справи. Решту, видно, спалили, як обіцяв слідчий Мезеря: спалить на ваших очах.

Наведу далі уривки з рецензії А. Каспрука на збірку «Зимові дерева», яку він написав для слідства: «Це поетика декадансу, поетика ідейного занепаду». У віршах Стуса «радянське життя постає як добровільний допр.* де живуть і діють неохайний вчитель етики, вчорашній хриstopродавець, п'яниця, альфонс, дочка асенізатора тощо. Бридкішої гидоти, жакливішої зненависти не міг придумати найвинахідливіший упереджений проти нашої дійсности фантазер». «Не треба доводити, що книжка Стуса шкідлива всім своїм ідейним спрямуванням, усією своєю суттю. Нормальна неупереджена людина прочитати її може лише з обридженням, із зневагою до „поета“, що так порочить свою землю і свій народ». Про збірку «Веселий цвинтар» Каспрук пише: «Радянські люди за Стусом це бездушні автомати, люди без голови, манекени, що механічно розігрують заданий за схемою безглуздий спектакль». «З художнього боку вірші Стуса це якась маячня, злобливе белькотіння, а з громадського, політичного — це свідомий наклеп, очорнювання і оббріхування нашої дійсности». Такі ж його відгуки про статтю «Феномен доби» та «Зникоме розцвітання». Одне слово, на руках цього доктора філології — моя кров, як і на руках слідчих Логінова, Мезері, Пархоменка, судді, прокурора і адвоката-прокурора, накиненого силоміць. У дусі критиків-головорізів писав кандидат наук А. Ковтуненко, рецензуючи для КДБ збірку «Крик з могили»: «В деяких віршах Холодний видає себе уболівальником за народ, але „його“ народ — це щось абстрактне і невловиме. А справжній трудовий народ, радянських людей він ненавидить і пише про них з презирством і зневагою». «Холодний плекає надії на буржуазно-націоналістичне відродження України, виношує бредові ідеї збройного повстання проти існуючого ладу, помсти трудящим за їхню відданість соціалістичній Вітчизні». Цікаве свідчення до-

* Допр — дім примусової праці.

нецького поета Євгена Летюка, що з переляку заявив таке: «Мене завжди приємно вражала манера Стуса говорити скрізь підкреслено українською мовою, навіть тоді, коли в цьому не було потреби». Але хай їм простить Бог — усім цим летюкам, скасенкам, клоччям, селезінкам...

Перейду до коментування вироку. Згадані на його початку 14 віршів є сирові чернетки, поспіхом записані під настроїв. Більшість із них навіть недокінчена, деякі просто неможливо розібрати. Про існування їх я не знав і сам, крім хіба «Три С — неначе жарт», написаного давно і на давню тему. Кадебісти навіть не змогли його прочитати. «Тридцять сьомий — неначе жарт, як кавалок у горлі» — тобто йдеться в ньому про час репресій 30-их років.

Наступні 10 «документів» — чернетки статей, серед них чернетки двох листів до П.Ю. Шелеста (здається, 1965 і 1968 рр.). Окремі з тих 10 статей — звичайна сторінка, де списано 5-10 рядків, а більше нема нічого. Правда, окремі уступи з них були зарізки, як і окремі з попередніх 14 віршів. Скажімо: «кубло бандитів-кадебістів, злодіїв і відставників у стольному засіли місті, як партія більшовиків». Це виходило з ряду, а тому я так і говорив за схожі тексти і хвилеві, непродумані настрої.

У збірці «Веселий цвинтар» найбільше клопоту я мав із віршем «Колеса глухо стукотять», присвяченим пам'яті замученого М.К. Зерова. Я його відстоював до кінця, заперечуючи його антирадянський характер. Ось цей вірш: «Колеса глухо стукотять, мов хвиля об пором. Стрічай, товаришу Хароне, [і] з лихом і з добром. Колеса б'ють, колеса б'ють, кудись торують путь. Уже! Додому не вернуть, додому не вернуть. Москва, гора Ведмежа. Кемь і Попів острів — шлях за ґратами, за вартами, розбухлий на сльозах. І знову: Вятка, Котлас, Усть — Вим, далі — до Чіб'ю. Рад-соц-конц-таборів Союз, котрий Господь забув. Диявол теж забув, тепер тут править інший бог, — марксист, расист, і людоджер, один за трьох. Москва — Чіб'ю, Москва — Чіб'ю. Печорський концентрак споруджує нову добу на крові і кістках». Хто такий «марксист, расист і людоджер?» Я відповів: Берія та його банда. Світличний на суді сказав, що мова про Сталіна. Суддя, видно, старий сталініст, мало не лопнув од люті.

У збірці «Веселий цвинтар» 43 вірші, не всі з них мені дорогі, але кращі з них я вмістив до збірки «Зимові дерева», що лежала у видавництві «Радянський письменник» майже 5 років. Дуже схвальні рецензії на неї написав І. Драч

(1968 р.) та Євген Адельгейм (1970 р.). Цікаво було б показати їх Каспрукові. Збірку у видавництві арештували. Ще в КДБ, вже після суду, я вимагав, щоб її повернули дружині. Не допомогло навіть те, що я тиждень голодував, вимагаючи повернення рукопису моїм рідним. Кадебістам то не випадало, їм треба було знищити всі вірші, бо мені заборонено бути поетом, заборонено мати хист до віршування.

Стаття «Феномен доби» мала 107 стор. машинопису. Певне пропала без сліду. Для мене вона дорога була. У ній я полюбив Тичину, спізнавши його трагічну долю — бути всенароднім, тобто державним поетом, коли — цитую статтю — «довершилася його всенародня слава, але слава не генія, а пігмея. Слава генія, змушеного бути пігмеєм, блазнем при дворі кривавого короля, була заборонена. Слава ж пігмея, що став паразитувати на тілі генія, була забезпечена величезним пропагандистським трестом». Писати, що Тичина «живіший од живих і мертвіший мертвих» було нелегко. Але його горе стало нашим горем, а над своїм горем ми можемо мислити, хай і жорстоко, бо ж «поетів геній обернувся проти нього прокляттям, став йому за найбільшого ворога, з яким треба було постійно боротися, щоб не виявити свій найбільший „гріх” перед добою». Стаття «Зникоме розцвітання» — має 13 сторінок, композиційно невдала, але дорога мені, як і вся творчість Свідзінського. До вироку долучили її через одну фразу. Я писав, що тоді, в 30-их роках, справжній інтелігент був абсолютно небажаною особою, отож не дивно, інтелігенти були знищені майже до пня.

Під час слідства написав чимало своїх і переклав понад 100 віршів Гете. Відмовившись від адвоката, вимагав юридичної літератури, щоб підготуватися до своєї оборони. Мені не дали нічого, навіть кодексу. На суді заявив протест проти закритого суду, вимагав літературних експертів, відмовився від силоміць накинутаго мені адвоката. Але його залишили таки — допомагати судді Дишелю, що дозволяв собі нецензурні лайки на адресу свідка І. Калиниченка, який давав невігідні для катів свідчення: грубо лякав він і Селезененка, в якому заговорила порядність, оглушена страхом. Згадаю і за те, як начальник слідчого ізолятора Сапожников матюкався як швець і бив мене кулаками за те, що я крикнув на коридорі тюрми, коли мене волокли в божевільню Києва 5 травня. Я гукнув: «Василя Стуса мають везти в божевільню, в Павлівську лікарню». Причина ж

була та, що я не давав ніяких свідчень, а слідчих-кадебістів назвав «псами сталінськими». Абсолютно беріївська атмосфера тримання в тюрмі, хібащо не б'ють. Щождо суду — то це брутальний самосуд, на якому не хочеться і рота розтуляти до катів. «Прошу дати наукове визначення терміну антирадянський» — вимагав я в суді. Суддя ж усміхнувся і мовчав. Бо що він міг сказати?

Василь Стус

ЛИСТ МАЛЬВИ ЛАНДИ І ТЕТЯНИ ХОДОРОВИЧ

МІЖНАРОДНІЙ АМНЕСТІЇ,
ПЕН-КЛЮБОВІ,
ЛЮДЯМ ДОБРОЇ ВОЛІ!

Василь Стус, журналіст, поет, засуджений на підставі обвинувачення в антирадянській агітації і пропаганді, перебуває в ув'язненні від початку 1972 року. Протягом відбування свого покарання він був об'єктом багаторазових жорстоких кар і знущань. В останні місяці В. Стуса зокрема жорстоко переслідували. Вліті 1976 року в нього забрали всі його творчі надбання — власні вірші і переклади поезій, написані під час перебування в концтаборі. Його офіційно повідомили (прочитали йому акт) про знищення цих творів (разом не менше, як 600 поезій).

Строк ув'язнення В. Стуса кінчається на початку 1977 року. Далі, згідно з присудом, йому залишається ще три роки заслання. В. Стус — важко хворий.

Передаючи інформації про Василя Стуса, виступаючи на його оборону і на оборону його творчості, закликаємо активно підтримати нас, підняти голос на оборону В. Стуса, розповсюдити інформації про нього, вимагати від радянського уряду звільнення В. Стуса. В першу чергу ми звертаємося до його колег пера — до письменників, поетів, журналістів. Залучуємо до цієї заяви подробиці про умови і життя В. Стуса в мордовських таборах ч. 17 і 19.

23 листопада 1976

*Мальва Ланда,
Тетяна Ходорович*

Восени 1975 року В. Стуса возили до Києва (на «перевиховання»). В той час він був у дуже поганому стані в зв'язку з виразкою шлунку). В. Стус не виявив бажання

«перевиховатися», відмовився розмовляти з «катами КДБ». Його привезли назад до табору в Мордовії (ч. 17). Після наполегливих вимог і після важких шлункових кровотеч йому зробили операцію в спеціальній лікарні (для ув'язнених) в Ленінграді (відомо, що політв'язнів у цю лікарню, яка вважається найкращою, не послають).

У лютому 1976 року, два місяці після операції (вирізали 3/4 шлунку) його позбавили призначеного йому на шість місяців дієтичного харчування. Це сталося після того, як В. Стус підтримав письмовою заявою вимогу П. Айрікіяна перестати бльокувати його листування (подібну заяву в справі Айрікіяна склав С. Солдатов, за що його також переслідували).

Після операції Стус дістав дозвіл на позачергову посылку. Але, коли пачка надійшла до табору, адміністрація відіслала її назад, мовляв, Стус «відмовився від посылки».

Табір ч. 17. Травень-червень 1976. Самопочуття Стуса дуже погане. Начальство запропонувало йому лягти в лікарню, однак без книжок. Заборонили також посилати додому вірші. В таких умовах Стус відмовився від лікарні, мовляв, хоч буду працювати, зате буду разом з товаришами, буду читати, писати вірші. Але йому брутально наклали на руки кайдани і насильно відвезли до лікарні. «Операцію» накладання кайданів перевело п'ять осіб: один накладав кайдани, інші тримали Стуса, при чому йому умисне так міцно здавили руки, що пізніше вони йому боліли майже три місяці.

Вернувшись до табору, В. Стус написав скаргу прокуророві про цю брутальну поведінку.

Після повернення з лікарні Стусові офіційно заявили, що всі його вірші (не менше як 300) сконфісковано і знищено.

У червні 1976 року, при ліквідації табору ч. 17, у Стуса забрали ще 300 поезій (переклади з Гете, Рільке, Кіплінга)...

Стусові пред'явили (чи прочитали) акт про знищення всіх його віршів — не менше 600 (чи 800) поезій — творчість усіх років його таборового життя... Тільки від цього одного можна дістати гіпертонію...

З табору ч. 17 Стуса перевели до табору ч. 19. Тут його кожного дня обшукували, роздягали догола, заставляли присідати...

Стус, на знак протесту, перестав ставати в ряд при перевірці. За це його, важко хворого, запроторили на 14 днів до карцеру.

Товариші-співтаборовики, занепокоєні його життям, писали заяви прокуророві, зверталися до представників КДБ, відповідальних за табір, з проханням скасувати Стусові карцер... Позитивної відповіді не одержали. Вони робили також заходи перед начальством табору, щоб, якщо не можна скасувати карцер (ШІЗО) то бодай, враховуючи, що Стус перейшов операцію, не позбавляти його кінцевого для нього харчування. Просили хоч видати йому постіль (!), хоч трохи поліпшити харчування (не тримати його на карцерній пайці). На всі ці заходи — була відмовна відповідь. Тоді, на знак протесту, Солдатов, Пенсон, Хейфец і Юськевич проголосили часткову голодівку (відмовилися від гарячої страви). Ця голодівка тривала чотири дні.

4 серпня 1976 року В. Стус, у дуже важкому стані (після операції, яку перейшов узимі, і після двох тижнів карцеру, з якого вийшов 2 липня) був примушений проголосити голодівку. Його вимоги: 1. Повернути забрані в нього під час останніх обшуків написані в таборі вірші, не менше 300 поетичних творів В. Стуса і не менше 300 його перекладів віршів Гете, Рільке, Кіплінга й ін. 2. Дати йому можливість творчо працювати (Стус пише вірші, під сучасну пору перекладає Рільке). 3. Анулювати обмеження листування (кореспонденцію на ім'я Стуса затримують, не віддають йому; конфіскують листи, вислані ним).

На знак солідарности з Стусом голодували 4 серпня вірменин Маркосян і росіянин Солдатов.

Політв'язні 19-ої зони просять передати англійському ПЕН-Клюбові: Поетичній спадщині українського поета В. Стуса загрожує знищення. У нього за весь час перебування в таборі періодично відбирали написані ним вірші; вліті 1976 року відібрали і зачитали акти про знищення всіх його творів — оригінальних віршів і перекладів. Останнім часом він працює над перекладами віршів Рільке. Політв'язні 19-ої зони просять ПЕН-Клуб виступити в оборону В. Стуса і його творчости, а також робити заходи перед урядом СРСР. Строк ув'язнення В. Стуса кінчається на початку 1977 року.

ВАСИЛЬ СТУС НА ЗАСЛАННІ

У липні 1978 року «Ленинское знамя» (газета Тенькінського району Магаданської області) надрукувала в трьох числах — підвалом — три статті «Друзі і вороги Василя Стуса» (1. «Несподівані зустрічі», 2. «Чужий серед своїх», 3. «Хай люди знають...»). Автор статей — А. Супряга. В дальших — липневих і серпневих — числах з'явилися «Відгуки на статтю „Друзі і вороги Василя Стуса“».

У статтях порівнюють і ототожнюють Стуса з фашистами... Автор не раз покликається теж на людей, з якими він спеціально розмовляв про Стуса — на робітників у шахті, де працює Стус, на медичний персонал лікарні, де він лікувався.

Супряга розмовляє з сестрою-адміністратором лікарні і вона, оповідаючи про Стуса, згадує свої зустрічі з фашистами (в дитинстві): «Підійшли три фашисти, сині від холоду... На вузьких устах — усмішка, а в очах — злість. Як у того, що лежав у нас у лікарні...». Потім стало якось ніяково — радянську людину порівнювати раптом з ворогом. Але згадала, з якою ненавистю знеславлював він радянську владу, ганьбив уряд, наші закони, і переконалася, що чужа це для нас людина: «І не я сама так думаю. Поговоріть з лікарями, з медсестрами, і вони скажуть те саме».

А ось наведені в статті вислови інших «співрозмовників» А. Супряги: «Фанатик. До такої міри наладований ворожою ідеологією, що не можеш вийти з дива». «Якісь знайомства в нього за кородоном. Посилки отримує з Федеральної Республіки Німеччини, з Канади. Та бодай би щось путнього, а то вівсянку, чай, риж, сухе молоко, супи-концентрати посилають у пакунках...». На закінчення «Несподіваних зустрічей» автор пише: «Ні одного теплого або бодай співчутливого слова не почув я на адресу Стуса. Не зустрів нікого, хто б прихильно відгукнувся про поведінку „борця за справедливість“, „борця за демократію“, „борця за права людини“...».

збори, на яких обговорювали поведінку Стуса. Виступивши на цих зборах, Стус сказав:

«... По боці брехунів — весь офіціоз... Доводити свою правоту серед кривосвідків — марна річ... На вашу думку, я націоналіст. На мою — український патріот, громадянин суверенної української держави... Я український літератор, пишу вірші, перекладаю вірші російських, білоруських, німецьких, еспанських, французьких, англійських поетів; автор двох десятків літературно-критичних статей. Так, я люблю мій український народ, почуваю себе вірним сином його. Якраз тому я ставлюся з великою пошаною до інших народів. Я ніколи не дозволив собі навіть одним словом образити національну гідність інших. Між моїми довголітніми приятелями, що називають мене братом, є росіяни й білоруси, євреї і українці, вірмени й молдавани, литовці й татари, грузини й лотиші. Ніхто з них не вважає мене за націоналіста... Націоналісти це ті, які устами колишнього майстра Карасєва кидають мені в лице: коли б я мав автомат, я вистріляв би всіх тих хахлів. Націоналісти це ті, хто з лайкою кричить: ох ти, пико татарська, чуваська, вірменська, неросійська... Я відповідаю їм: українці нічим не гірші від інших. Запам'ятайте: українці, а не хахли, євреї, а не жиди, узбеки, а не чорнозadí, грузини, а не звірі... Мене називають антирадянщиком. Брехня. Радянська влада — це влада Рад, влада народу, демократія. Це й мій ідеал... Я не вважаю, що людина вродилася для того, щоб приховувати свої думки, що вона може мати власні погляди, тримаючи язик за зубами. Я ніколи не пропагував війни, расової виключності або порнографічної свободи. Навпаки, я завжди був завзятим противником усього цього. Я вважаю, що людина вродилася для того, щоб прожити вік чесно і гідно. Мій г. зв. злочин, що через нього мені влаштували культпохід до Мордовії і на Колиму, полягав у тому, що я, разом з іншими, вважаю: страхіття сталінського періоду не можна зліквідувати однією постановою про культ особи і покаранням виявлених убивців на зразок Берії і його найближчих помічників. Я вважаю, що подолати рутинну психологію культизму можна тільки ціною довгорічних зусиль...».

Загальні збори робітників копальні ухвалили засудити «поведінку» Стуса...

У Василя Стуса було і є багато визначних друзів.

У другій частині статті — «Чужий серед своїх» — Супряга повідомляє: «...Стусові 40 років... Трудовий стаж В. Стуса ледве нараховує 11 років. Він «перепробував» чимало професій... Тільки два роки навчав він дітлахів української мови... два тижні — на будівництві, 7 місяців поробив як журналіст, півтора місяця був кочегаром, 4 з половиною місяці був співробітником Державного архіву УРСР. Одне слово — перекотиполе... Як літератор він відомий тільки серед жалюгідної купки таких, як і він, відступників, що не хочуть працювати для добра Країни Рад. Саме на таких випадкових людей і розраховують антикомуністи».

І на закінчення другої частини: «Які права він обстоює? — запитує Георгій Ковальов, а з ним і сотні українців, що працюють у копальні. ... Право на свободу мислення? Воно у нас також не є обмежене. Тільки знай, задля чого ти твориш, до кого звертаєшся, що хочеш сказати людям. Стус багатьом читав свої вірші. Вони пройняті не нашим духом, тому за океаном поодинокі з них радо друкують. Нам не потрібні вірші такі... Одне слово, не знайшов Стус однодумців у гірничому колективі. Кого ж уважає Василь Стус, який дістав освіту в Радянському Союзі і який користується всіма народніми благами, за своїх друзів?..».

У третій частині статті «Друзі і вороги Василя Стуса» поруч з повідомленням про те, що, мовляв, закордонні друзі Стуса, в минулому жителі України, служили Гітлерові і т. п. пишеться: «До пари своїм ідейним наставникам і сам Василь Стус. Проживаючи в Києві, він виготовляв, зберігав і розповсюджував наклепницькі документи, що порочили радянський лад — як державний, так і суспільний. Саме за це народний суд і визначив йому міру покарання — ув'язнення, а після нього заслання, яке він тепер відбуває в копальні ім. Матросова. Вірші Стуса того періоду насичені болотом, брехнею, ненавистю до всього радянського. Про це свідчать навіть наголовки віршів: „Кубло бандитів“, „Безпашпортний, закріпачений в селі“... Але радянські люди не тільки засуджують його дії, вони, коли йдеться про переконання, гідність і честь Батьківщини, дають відсіч... І Стус відбуває сьогодні покарання за антирадянську діяльність. А шкода, що Василь Семенович не розуміє: він тільки іграшка в руках жменьки жалюгідних відступників, буржуазних націоналістів... Стус потрібний їм якраз тут, в СРСР, щоб кричати на весь світ: „Ось він — мученик за права людини!“...».

Після опублікування цієї статті, в копальні відбулися

збори, на яких обговорювали поведінку Стуса. Виступивши на цих зборах, Стус сказав:

«... По боці брехунів — весь офіціоз... Доводити свою правоту серед кривосвідків — марна річ... На вашу думку, я націоналіст. На мою — український патріот, громадянин суверенної української держави... Я український літератор, пишу вірші, перекладаю вірші російських, білоруських, німецьких, еспанських, французьких, англійських поетів; автор двох десятків літературно-критичних статей. Так, я люблю мій український народ, почуваю себе вірним сином його. Якраз тому я ставлюся з великою пошаною до інших народів. Я ніколи не дозволив собі навіть одним словом образити національну гідність інших. Між моїми довголітніми приятелями, що називають мене братом, є росіяни й білоруси, євреї і українці, вірмени й молдавани, литовці й татари, грузини й лотиші. Ніхто з них не вважає мене за націоналіста... Націоналісти це ті, які устами колишнього майстра Карасева кидають мені в лице: коли б я мав автомат, я вистріляв би всіх тих хахлів. Націоналісти це ті, хто з лайкою кричить: ох ти, пико татарська, чуваська, вірменська, неросійська... Я відповідаю їм: українці нічим не гірші від інших. Запам'ятайте: українці, а не хахли, євреї, а не жиди, узбеки, а не чорнозаді, грузини, а не звірі... Мене називають антирадянщиком. Брехня. Радянська влада — це влада Рад, влада народу, демократія. Це й мій ідеал... Я не вважаю, що людина вродилася для того, щоб приховувати свої думки, що вона може мати власні погляди, тримаючи язик за зубами. Я ніколи не пропагував війни, расової виключності або порнографічної свободи. Навпаки, я завжди був завзятим противником усього цього. Я вважаю, що людина вродилася для того, щоб прожити вік чесно і гідно. Мій т. зв. злочин, що через нього мені влаштували культпохід до Мордовії і на Колиму, полягав у тому, що я, разом з іншими, вважаю: страхіття сталінського періоду не можна зліквідувати однією постановою про культ особи і покаранням виявлених убивців на зразок Берії і його найближчих помічників. Я вважаю, що подолати рутинну психологію культизму можна тільки ціною довгорічних зусиль...».

Загальні збори робітників копальні ухвалили засудити «поведінку» Стуса...

У Василя Стуса було і є багато визначних друзів.

Друзі Стуса, що добре знали його ще перед арештом (1972 року) оповідають: людина з винятково чутливим сумлінням, з міцно розвиненим почуттям громадської відповідальності..., здібний філолог і журналіст, талановитий, дуже талановитий поет; добра і чула людина; чесна і нездатна на негідні компроміси.

Так само говорять про нього спів'язні, з якими він перебув свій п'ятирічний термін в мордовських таборах для політ'язнів. Вони стали його добрими друзями, побратимами. Вони разом обстоювали свою людську гідність, права свої і своїх спів'язнів; разом зазнавали жорстоких нелюдських покарань..., кожному з них КДБ неодноразово пропонував різні полегші й блага — за зречення своїх переконань, за наклеп на себе і своїх друзів; але на такі пропозиції вони не згоджувалися, і їх знову мучили... Стус важко хворів на виразку шлунку, рік перед звільненням йому вирізали велику частину шлунку; але й в таких обставинах його неодноразово жорстоко карали... Друзі-спів'язні не раз провадили голодівки з вимогою звільнити хворого Стуса від покарань. Адміністрація табору, з ініціативи КДБ, забирала в Стуса його вірші... На протязі останнього року перебування його в таборі у нього забрали і знищили майже 300 власних віршів і щось з 300 його перекладів Рільке, Гете, Бодлера й інших. Стус і спів'язні — друзі Стуса — протестували, писали заяви і провадили голодівки з вимогою повернути вірші...

І ще одна подробиця з минулого Василя Стуса. У половині 60-их років, незабаром після численних арештів кращих представників української інтелігенції, Стус — після прем'єри фільму «Тіні забутих предків» — встав і голосно сказав: «Хто проти тиранії — встаньте». І кілька осіб підвелось. Від того часу, аж до арешту, Стуса позбавили можливості працювати за фахом; та й кожную іншу роботу йому доводилося залишати. «Перекотиполе...» називає його за часті зміни роботи «Ленинское знамя» Тенькінського району Магаданської області, а облічуючи трудовий стаж Стуса, не враховує йому роки примусової праці в таборі, та більше ніж півтора року праці в шахті — на засланні.

[1978]

ДРУГИЙ СУД НАД ВАСИЛЕМ СТУСОМ

(1980 РІК)

Влітку у справі Стуса було проведено обшуки у засланих Євгена Сверстюка і Олександра Сергієнка. Вилучали листи.

26 травня слідчий Стуса майор КДБ А.В. Сельюк допитав дружину Юрія Бадзя — Світлану Кириченко. Формальна причина допиту: під час обшуку у Стуса було вилучено копії його листів з табору і заслання, зроблені рукою Кириченко.

4 серпня у справі Стуса було проведено обшук у Р. Руденко. Вилучено табірні вірші М. Руденка, одержані в обхід цензури, друкарську машинку, записну книжку. 7 серпня слідчий КДБ Н.П. Цімох допитав Р. Руденко в справі Стуса. Вона посвідчила, що бачила Стуса один раз, на святкуванні Нового року, він їй дуже сподобався, він блискучий поет, жодних «антирадянських» чи «наклепницьких» розмов він при ній не провадив.

17 серпня слідчий Московського УКДБ допитав у справі Стуса москвичку Н.П. Лісовську. Він зокрема запитав: «Чи ви просили Стуса скерувати на вашу адресу його заяву до прокуратури УРСР з 19 листопада 1979 р. щодо Горбала М.А.?» — відповідь негативна.

СУДОВИЙ ПРОЦЕС

Від 29 вересня до 2 жовтня Київський міський суд під головуванням П.І. Феценка розглядав справу члена Української групи «Гельсінкі» Василя Семеновича Стуса (р.н. 1938), обвинуваченого за ч. 2 ст. 62 КК УРСР (ст. 70 КК РРФСР). Обвинувач — прокурор Аржанов. Не зважаючи на протести і відмови Стуса, на суді був присутній призначений захисником адвокат В.В. Медвечук.

Арештували Стуса 14 травня. Під час попереднього слідства Стус жодних свідчень не дав.

Стусові інкримінували його листи до Сахарова, Лук'яненка, Григоренка та київських друзів, заяву до прокуратури з приводу Горбала, вірші, «усну агітацію».

25 вересня (четвер) дружина Стуса — Валентина Попелюх телефонувала Селюкові, але він їй нічого про суд над чоловіком не сказав. Пізно увечорі 30 вересня Михайліні Коцюбинській, Світлані Кириченко і дружині Євгена Сверстюка — В. Андрієвській вручили повістки з викликом на 1 жовтня на суд, як свідків. Щойно від них Попелюх довідалась, що суд над її чоловіком уже відбувається, але і 1 жовтня її до залі суду не пустили.

Виступаючи на суді, Коцюбинська назвала Стуса людиною з відкритим сумлінням, неспроможною пройти повз найменшу несправедливість. «Такі люди трапляються рідко, і я щаслива, що доля звела мене із Стусом. Я багато чим у житті зобов'язана йому». На запит судді, що вона може сказати про заяву Стуса до прокуратури з приводу Горбала (в цій заяві Стус вимагав порушити справу проти організаторів цинічної провокації), Коцюбинська відповіла, що ця заява яскраво підтверджує її характеристику особистості Стуса: вона також була переконана, що Горбаль невинний, але їй було лише прикро з приводу заподіяної несправедливості, а Стус негайно і гостро zareагував на неї.

Коцюбинська відмовилась виконати прохання судді — схарактеризувати лист Стуса з заслання до Києва, написаний в 1977 р. (в цьому листі Стус писав про бажання стати членом Української групи «Гельсінкі», закликав не боятися танка, хоч він і трощить нещадно все живе на своєму шляху, викладав лінію поведінки на майбутньому суді: він буде вимагати присутності представників Світового конгресу вільних українців, бо інакше не буде брати участі в суді, тільки в останньому слові поставить крапки над «і» — буде говорити, як син свого народу, що перебуває в страшних умовах духовного гетто), з огляду на те, що бачила не оригінал листа, а його копію (у «справі» є лише копія цього листа, переписана рукою Кириченко).

Відповідаючи на прохання адвоката дати Стусові політичну характеристику, Коцюбинська відзначила глибоку гуманність і демократизм його поглядів; для нього абсолютно чужий поверховий націоналізм; якщо ж розуміти націоналізм з перспективи «не можна любити людства, якщо насамперед не любити рідну матір», то він — властивий Стусові. Стус з боєм сприймав усі потворності національного життя і прямо та гостро виступав проти них.

Стус: Чи відомо свідкові, що в Деклярації прав людини записано право на свої погляди?

Коцюбинська: Так.

Стус: Чи відомо свідкові про таємницю особистого листування?

Коцюбинська: Так.

Стус: Чи відомо свідкові, що Христина Бремер (Стусові інкримінували адресований їй лист; в обвинувальному висновку сказано, що він «листувався з націоналісткою з ФНР») — член Міжнародної Амністії і чи може бути націоналісткою?

Коцюбинська: Щодо націоналізму — абсурд. Тепер мені зрозуміло, чому на попередньому слідстві слідчий не хотів записати, що Христина Бремер — член соціалістичної партії Німеччини.

Стус: Чи відомо свідкові, що під час попереднього слідства мене 8 серпня піддавали фізичним тортурам? Ось їхній автор (Стус показав на заст. начальника слідчого ізолятора КДБ, що стояв при дверях).

Коцюбинська: Невідомо. Але якщо так каже Стус, то це правда.

Потім Коцюбинська описала тяжкі умови, в яких Стус жив на засланні — його примусили жити в гуртожитку, навколо пили.

Суддя перервав її і сказав, що ці люди присутні в залі (в суд, як свідків «усної агітації», запросили кількох людей з селища Матросово [точніше — селище ім. Матросова Магаданської обл., в якому Стус відбував заслання], — нехай вона не зводить наклепів на робітничу клясу.

Після того одному з магаданських свідків поставили запитання, чи правда, що сусід Стуса одного разу в п'яному стані помочився в його чайник. Свідок відповів, що він при цьому не був присутній, але сеча в чайнику справді була.

Після закінчення допиту Коцюбинську примусили вийти з залі суду.

Кириченко на початку допиту звернулася до судді: «Прошу суд запитати у Стуса, чи визнає він цей судовий процес законним».

Стус: Не визнаю.

Кириченко: В такому разі й я відмовляюсь брати участь у цьому процесі.

У відповідь на вимогу прокурора притягнути її до кримінальної відповідальності за відмову давати свідчення і

аналогічні погрози судді, Кириченко відповіла: «Я буду свідком на тому суді, де Василь Стус буде обвинувачувати, а не сидіти на лаві підсудних» — і вийшла з залі суду.

Андрієвську запитали про лист Стуса з заслання (див. вище). Вона відповіла, що читала лише частину листа, скеровану безпосередньо до неї.

Як свідків «усної агітації», на суді допитали жителів селища Матросово — начальника копальні, де працював Стус, завідуючого відділу кадрів цієї копальні Шарикова, кількох робітників — сусідів по гуртожитку, медсестру з лікарні, в якій лежав Стус, продавщиць.

Промова прокурора тривала понад 2 години. Спочатку він перелічив досягнення Радянської України, які очорнював Стус, потім говорив про злочини бандерівців і ОУНівців, потім перелічив «злочини» Стуса: лист з заслання, заява в справі Горбалья, лист Христині Бремер, А. Горбач (у ФНР), А.Д. Сахарову, Л. Лук'яненкові, П.Г. Григоренкові (у справі ці листи були у формі ксерокопій), основне — усна агітація на засланні.

Адвокат у своїй промові сказав, що всі злочини Стуса заслуговують на покарання, але він просить звернути увагу на те, що Стус, працюючи в 1979-80 рр. на підприємствах Києва, виконував норму; крім того, він переніс тяжку операцію шлунку.

Після промови адвоката засідання суду було перерване.

2 жовтня засідання почалось відразу з читання вироку (таким чином, у Стуса украдено належне йому згідно з законом «останнє слово»). На це засідання, крім «спецпубліки», пустили В. Попелюх, її сестру і Риту Довгань. Кириченко 2 жовтня ранком викликали в міліцію в питанні про «дармоїдство» (вона не працює три з половиною місяці; згідно з законом переслідування починається після чотирьох місяців) і затримали до кінця судового засідання.

Суд засудив Стуса на максимальну міру покарання — 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання; крім того, суд наклав на Стуса 2200 карбованців судових витрат (головним чином за приїзд магаданських свідків).

Суддя читав вирок, ковтаючи слова із такою швидкістю, що не можна було розібрати ані дат, ані прізвищ свідків. Закінчивши читання, він без жодної павзи заявив: «Суд закінчено», і «спецпубліка» попрямувала до дверей. «Кати! Ви мені й останнього слова не дали сказати!» — вигукнув Стус і зачитував Лермонтова: «И вы не смаете всей вашей

черной кровью поэта праведную кровь» («І вся ваша чорна кров не змиє праведну кров поета»).

Стус виглядав дуже погано, ні кровинки на обличчі, блідий. На побаченні після суду він сказав дружині, що такого терміну не витягне.

19 жовтня А. Сахаров виступив з закликом на захист поета В. Стуса.

ЛИСТ АК. АНДРІЯ САХАРОВА НА ЗАХИСТ ВАСИЛЯ СТУСА

УЧАСНИКАМ МАДРІДСЬКОЇ НАРАДИ ДЛЯ
ПЕРЕВІРКИ ГЕЛЬСІНКСЬКИХ УГОД,
ГОЛОВАМ ДЕРЖАВ — УЧАСНИКІВ
ГЕЛЬСІНКСЬКОГО АКТУ

1980 рік позначився в нашій країні багатьма несправедливими вироками і переслідуваннями правозахисників. Але навіть на цьому трагічному фоні вирок українському поетові В. Стусові вирізняється своєю нелюдністю. Стус засуджений на 10 років табору особливого режиму і 5 років заслання, нібито за антирадянську агітацію і пропаганду з метою підриву і послаблення радянського суспільного і державного ладу. Він засуджений на максимум, передбачений другою частиною відповідної статті, з огляду на те, що був уже раніше засуджений за тим самим обвинуваченням (перша частина застосовується при першій судимості — термін «усього» до семи років). Юридична машина запрацювала згідно із своїми нелюдними законами і прирекла людину ще на 15 років страждань. Я вже не раз писав про неправомірність і жорстокість повторних вироків інакодумцям — Тихому, Петкусові, Гаяускасові, Лук'яненкові й іншим. Доля Стуса — в тій же категорії. Вперше Стус був арештований в пам'ятний на Україні 1972 рік, і фактично головною його провинною була тоді відмова свідчити проти іншого, хто згодом відмовився від своєї позиції і вийшов на волю, а Стус одержав повною мірою — Мордовські й Пермські табори, карцери, тяжке заслання в Магаданській області. Вийшовши на волю в кінці 79 року, Стус незабаром знову був арештований, а тепер засуджений за згоду вступити в Гельсінкську групу.

Так життя людини ламається докраю, як відплата за елементарну порядність і неконформізм, за вірність своїм переконанням, своєму я. Вирок Стусові — сором радян-

ській репресивній системі. Стус — поет. Невже країна, в якій уже загинули або зазнали репресій і переслідувань численні її поети — потребує нової жертви, нового сорому?

Я закликаю колег Василя Стуса — поетів і письменників у всьому світі, моїх колег-вчених, Міжнародню Амнестию, всіх, кому дорога людська гідність і справедливість, виступити на захист Стуса. Окремо я звертаюсь до учасників Мадридської наради для перевірки Гельсінкських угод, до голів держав — учасників Гельсінкського Акту. Вирок Стусові повинен бути скасований, як і вирок усім учасникам ненасильницького правозахисного руху.

12 жовтня 1980 року

Горький

Андрій Сахаров

**ЛИСТ ЗАКОРДОННОГО
ПРЕДСТАВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ
ГЕЛЬСІНКСЬКОЇ ГРУПИ НА ЗАХИСТ
ВАСИЛЯ СТУСА**

ДЕЛЕГАЦІЯМ КРАЇН НА ГЕЛЬСІНКСЬКУ
НАРАДУ В МАДРІДІ,
МІЖНАРОДНІЙ АМНЕСТІЇ, ПЕН-КЛЮБОВІ,
ПИСЬМЕННИЦЬКИМ ОРГАНІЗАЦІЯМ,
ПИСЬМЕННИКАМ СВІТУ

З перевірених джерел нам стало відомо, що до українського поета, члена Української Гельсінкської Групи Василя Стуса, під час слідства в київському ізоляторі КДБ застосували фізичні тортури. Це сталося 8-го серпня 1980 року за три тижні до судової розправи, яку влаштували за зачиненими дверима, не давши підсудному жодної можливості захищатися, навіть позбавивши його останнього слова, передбаченого законом.

Василя Стуса, в'язня сумління, який щойно закінчив 8-річне ув'язнення, засуджено до 15 років неволі. Василь Стус — хвора і виснажена людина, проте він рідкісно принциповий і послідовний у своїх переконаннях. Це людина з оголеною совістю, що не здатна пройти повз найменшу несправедливість, — як характеризують його друзі. Він не міг збочити зі свого правозахисного шляху навіть перед лицем явної загрози його життю.

Просимо американську делегацію порушити справу В. Стуса на Мадридській нараді. Її виняткова важливість полягає ще й у тому, що:

1. Застосування фізичних тортур у сьогоденній практиці радянських карателів — багатомовний і небезпечний симптом;

2. переслідування патріотів на зразок Стуса — це не просто боротьба з дисидентством, а й водночас винищення

національної культури, що останнім часом стало основою імперської політики радянського уряду;

3. жорстока розправа над відомим правозахисником, одним із найкращих сучасних поетів України, відбулася під час підготовчих нарад Мадридської конференції, мета якої цілком збігається з метою члена Громадської групи «Гельсінкі» Василя Стуса — перевіряти і сприяти виконанню Гельсінкських угод.

25 січня 1981 року

*За дорученням Української Гельсінкської Групи,
її Закордонне Представництво*

ВИСТУП ЛАВРЕАТА НОБЕЛІВСЬКОЇ НАГОРОДИ ГЕНРІХА БЕЛЛЯ НА ЗАХИСТ ВАСИЛЯ СТУСА

(РАДІОІНТЕРВ'Ю)

Мертесгаймер [кореспондент радіо Західної Німеччини]: Вже роки метманська група Міжнародної Амнесії бореться за звільнення українського поета Василя Стуса. Василь Стус, ув'язнений 1972 р., майже безперервно перебуває в одному з найстрашніших таборів Радянського Союзу, за 1200 кілометрів на схід від Москви. Його стан здоров'я останнім часом настільки погіршився, що деякі письменники, серед них Генріх Белль, приєдналися до звернення Міжнародної Амнесії і вимагають звільнення Василя Стуса. З паном Беллем ми тепер сполучені телефоном. Доброго ранку, пане Белль.

Белль: Доброго ранку, пані Мертесгаймер!

Мертесгаймер: В чому полягає злочин Стуса, що його так суворо карають?

Белль: Його так званий злочин полягає в тому, що він пише свої поезії по-українськи, а це інтерпретують як антирадянську діяльність. Існують давні суперечності між українцями і росіянами, що виявляються також у питаннях мови. Стус пише свідомо по-українськи. Це єдиний закид, що мені відомий. Навіть не закид у націоналізмі, що також дуже легко застосовують, а виключно на підставі української творчості, що трактують як антирадянську діяльність. У грудні я вислав спільно з кількома колегами телеграму панові Черненку, в якій звернув увагу на стан здоров'я Василя Стуса, що й так уже був загрозливий, а тепер ще погіршився. На віддалі дуже важко визначити на підставі самих симптомів діагнозу, але в нього, як можна було довідатися, набрякають очі, постійно підвищена температура, пухнуть ноги, біль серця і нирок. Це може бути туберкульоза нирок, яку можливо лікувати тільки в нормальній лікарні. Тепер Стус нібито перебуває в табірній лікарні.

Мертесгаймер: Чи існує якийсь контакт із ним? Я питаю таке, на що ви, я знаю, дасте відповідь: «Ні», але все ж таки, чи існує якийсь контакт?

Белль: Існують можливості дізнаватися про нього. Говорити про якісь контакти, це, пані Мертесгаймер, ризиковно для обох сторін! Я особисто не маю з ним контакту, мене поінформовано з другої руки.

Мертесгаймер: Підтримуючи такі звернення, можна припускати, що поінформованість про якогось в'язня є певною охороною для нього і його родини — а Стус, як відомо, має родину — цебто вони можуть охоронити його перед новими репресіями? Чи ви з цього виходили в новому зверненні?

Белль: Недавно вийшло дві збірки з поезіями Василя Стуса в гамбурзькому видавництві. Ці публікації здійснено з ініціативи товариства Орієнт-Окцидент. Більша поінформованість про нього допомогла б йому безперечно, бо він справді в дуже важкому становищі, якщо згадати, що він уже 12 років перебував у таборах і на засланні, а після заслання його одразу запроторили знову до табору. Сподіваймося, що якогось дня не прийде вістка, що все було запізно.

Мертесгаймер: Пане Белль, чи на вашу телеграму до пана Черненка ви дістали якусь відповідь?

Белль: Ні. Як президент Міжнародного ПЕН-Клубу я вислав протягом 14-15 років десятки телеграм до радянських властей, до посольств, до спілок письменників — і ще не ніколи не дістав жодної відповіді. Виходить, що це зовсім безглуздо, а однак треба це робити, аби звернути увагу на певну особу. Я ще ніколи не дістав жодної відповіді, навіть від моїх колег зі Спілки [радянських] письменників, з якими я почасти особисто знайомий. На такі листи, телеграми, звернення немає жодної реакції, та все ж існують можливості довідуватися про стан певного в'язня.

Мертесгаймер: Це було повторне прохання пана Белля звільнити українського поета Василя Стуса.

Пане Белль, ми вам дякуємо за цю розмову!

[10 січня 1985]

РОЗДІЛ III

*ВИСТУПИ, СПОГАДИ І ДОСЛІДЖЕННЯ
ТВОРЧОСТИ ВАСИЛЯ СТУСА*

НА СМЕРТЬ ВАСИЛЯ СТУСА

КЕРІВНИКАМ УРЯДІВ КРАЇН,
ЩО ПІДПИСАЛИ ГЕЛЬСІНКСЬКІ УГОДИ,
КОМІСІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ ПРИ ООН,
МІЖНАРОДНІЙ АМНЕСТІЇ,
МІЖНАРОДНЬОМУ ПЕН-КЛЮБОВІ,
ПРАВЗАХИСНИМ ОРГАНІЗАЦІЯМ І ВСІМ ЛЮДЯМ
ДОБРОЇ ВОЛІ

ЗВЕРНЕННЯ

4-го вересня 1985 року в лиховісному 36-му концтаборі на Уралі в 47 років помер Василь Стус, видатний поет сучасної України. Це трагічний день для української культури, для нашого народу. Трагічний тим більше, що Стус помер не природною смертю, а внаслідок повільного, садистського убивства, розтягненого на довгі роки витончених і невитончених катувань.

Убивати Стуса почали після того, як він рівно 20 років тому, 4-го вересня 1965 року, в переповненому кінотеатрі «Україна» в Києві кинув до публіки заклик: «Хто проти тиранії, встаньте!» — і сам устав при цьому першим. То була його реакція на перші післясталінські масові арешти серед української інтелігенції. Реакцією влади на цей відважний вчинок було вигнання В. Стуса з аспірантури Інституту літератури АН УРСР і заборона працювати бодай чорноробом на будівництві метро.

Та навіть працюючи понад силу кочегаром, Стус не схилиє гордої голови перед душителями рідної культури. Коли «вітчизна душогубів і убивць» черговий раз опустила свою традиційну довбню, Василь Стус вийняв з піхов свою зброю — слово поета. У грудні 1970 року над труною вбитої художниці Алли Горської він читав свій вірш «Ярій, душе. Ярій, а не ридай». Через рік після цього, 12-го січня 1972 року, В. Стуса ув'язнили на 8 років таборів і заслання.

То були страшні роки для Стуса й для його віршів. Скільки разів його товариші-спів'язні голодували, щоб урятувати вірші Стуса і їх автора! Якби не солідарність

в'язнів різних національностей, — остаточна розправа над бунтівним поетом могла відбутися на 10 років раніше, в 1975 році, коли він стівав кров'ю в бараці мордовського табору, а адміністрація вичікувала фатальної розв'язки.

Відбувши перший 8-річний термін, В. Стус побачив інтелектуально спустошений Київ — і не зміг стояти осторонь слабких, але відчайдушних виявів духовного опору. «Коли життя забрано — крихтя не потребую», — каже Василь Стус і включається в інформаційну діяльність Української Гельсінкської Групи, Українського Патріотичного Руху. А при цьому, тяжко працюючи на конвеєрі взуттєвої фабрики, пише і відтворює свій поетичний дорібок, що навіть обкраяний склав за тих 8 років велику книгу віршів і перекладів «Палімпсести».

За все це 14-го травня 1980 року В. Стуса заарештували вдруге. Застосовуючи навіть під час слідства фізичні тортури, його всіляко намагалися зламати морально. Не домігшись нічого, В. Стуса засудили на новий, 15-річний, термін — знов за «антирадянську агітацію і пропаганду». Із цього терміну він ледве відбув третину. Смертельним ударом для змученого поета були постійні конфіскації листів, записів, віршів. «Ми втратили всяке право належати собі, не кажучи про те, щоб мати свої книги, зошити, записи... Не знаю, коли прийде загибель на них, я особисто чуюся смертником». Такі свідчення читаємо в Стусових записках з табору — окрайцях щоденника, що в 1983 році дивом вирвалися на волю. Він закінчував їх проханням «не покинути напризволяще маму, Стус Олену Яківну, 1900 р. народження. Її адреса: 340026, Донецьк — 26, вул. Чуваська, 19. Потребує мама головно моральної підтримки, виплакуючи очі за сином. Люди добрі, пишіть їй, хай не буде вона самотньою в своєму горі — підтримайте її дух!».

Усі повідомлення про Стуса, особливо в 1984 році, були вкрай тривожні. Родині ж не дали за 5 років жодного побачення з ним, навіть коли дружина Валентина Попелюх і сестра Марія Стус приїздили до табору за 2 тис. кілометрів. Минулої осені Стус написав прощальний лист своїм рідним: матері, дружині, синові, сестрі, друзям. А в той самий час офіційний орган Спілки письменників УРСР, російськомовний журнал «Радуга» цинічно запевняв, що «Василь Стус фактично здоровий», і безпардонно називав поета «зрадником, терористом і вбивцею в тозі правозахисника» (стаття Л. Колосова в No. 6 за 1984 р., стор. 138).

Генеральна лінія, спрямована на фізичне винищення інакодумців, не почалася зі Стуса. Ця лінія тільки за останніх півтора року позначена смертю за ґратами Олексі Тихого, Віктора Соколова, Юрія Литвина, Валерія Марченка. На цій лінії живцем поховано акад. Андрія Сахарова, осліплено Юрія Шухевича, скалічено Івана Світличного і багатьох інших приречених.

Творчість Василя Стуса, автора 4-х талановитих поетичних книг, опублікованих на Заході, — це частка загальнолюдської культури.

Убивство Стуса та його спів'язнів — це не внутрішня справа Радянського Союзу. Ми просимо вимагати міжнародного суду над убивцями.

11 вересня 1985

*Закордонне представництво
Української Гельсінкської Групи*

НАД ТРУНОЮ ВАСИЛЯ СТУСА

Ярій, душе. Ярій, а не ридай.
У білій стужі сонце України.
А ти шукай — червону тіль калини.
на чорних водах — тіль її шукай,
де горстка нас. Малесенька щопта.
Лише для молитов і сподівання.
Усім нам смерть судилася зарання...

Усього 15 років тому, в 1970, ці слова зойком вирвалися з поетового серця над могилою Алли Горської, що «світлим, добрим Духом пройшла між нами» і була раптово, підступно вбита в розквіті краси і таланту. Тим відважним поетом був Василь Стус. 4 вересня цього, 1985 року, його слова відлунували в наших душах над роззявленою могилою самого Стуса, теж убитого — тільки його вбивали із садистською послідовністю, довго і безпощадно. Фактично це вбивство тривало протягом усіх 15, а то й 20 років.

Рівно за 20 років до своєї смерті, 4 вересня 1965 року, В. Стус у переповненому столичному кінотеатрі «Україна», дізнавшись про репресії щодо української інтелігенції, звернувся до публіки із закликом: «Хто проти тиранії, встаньте!» і сам устав при цьому першим. Відтоді його почали катувати в різний спосіб.

Не раз, коли жертва доходила до межі своєї фізичної спроможності, кати повертали її з критичного стану трохи за межу, на цей бік, не дозволяючи померти, але й не даючи жити. Віяло смерті, думали, змусить поставити «на шлях виправлення» невинного поета. Бо хто ж не боїться смерті, як вона вже загляне в вічі? Стуса не лякала фізична смерть. Його лякала смерть духовна, яку він бачив, як пошесть, серед живих. І ледь опритомнівши після тривалої і загрозливої кровотечі, Стус писав за ґратами:

Як добре те, що смерті не боюся я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест,
що вам, лукаві судді, не клонюся

в передчутті недовідомих верст.
Що жив-любив і не набрався скверни,
зненависти, прокльону, каяття.
Народе мій! До тебе я поверну
і в смерті обернуся у життя.

Тоді кати ще більше лютували, а він зціплював зуби і понад їхні ниці голови промовляв слова молитви за вітчизну, «перестрашене пташа», бо вона — його «трунок і трутизна, нею витліла душа».

Ставили пастки його думці, його душі, знущались і глумились, а йому над усі болі боліла Україна. «За межею. Там, лівіше серця!». Він сповідався:

... серця я, мій Господи, не маю
на свій талан. Це Ти мене береш,
немов шматок невироблений глини,
і місиш, мнеш, і пальцями всіма
формуєш образ, щоб не задарма
ще один кавалок України
сподобивсь тверді.

Його душа — попри всі муки — співала, «ропаво і криваво», і пісні птахами вилітали крізь ґрати і мури. Їх перехоплювали, забирали, нищили: близько 600 віршів і перекладів тільки під час першого ув'язнення 1972-1977 рр. А потім ще ж було 3 роки заслання на Колімі, страшнішого за табір. Прощаючись із дружиною на засланні, сказав їй, що вдруге бачитися доведеться, напевно, в таборі (Не міг він знати, що в таборі за 5 років жодного разу не вдасться побачитися). «Але голови гнути я не збирався — бодай, щоб там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загину», — напише він згодом з табору. А там, у тому таборі на Уралі — «закон повного беззаконня — ось єдиний регулятор наших так званих взаємин [з владою]». Під час першого ув'язнення вірші-птахи все ж вилітали, хоч і з обсмаленими крилами. Вони склали велику збірку «Палімпсести». А в Кучино Пермської області, куди Василя Стуса прирекли на друге, 15-річне, ув'язнення, як він писав, «ми втратили всяке право належати собі, не кажучи про те, щоб мати свої книги, зошити, записи».

Торік забрали в нього книжку нових поезій під назвою «Птах душі». Можна уявити, як тішилися мисливці за думкою, замкнувши «Птаха» в своєму сейфі. Це була

смертельна рана для фізично знівченого поета. Він не міг пережити цієї втрати, писав у листі, що болить йому так, ніби забрали щойно народжених немовлят. Восени 1984 року написав прощальний лист своїм найближчим: матері, дружині, синові, сестрі, друзям.

А в цей час літературні цербери писали рукою Л. Колосова в 6-му номері журналу «Радуга» про найкращого поета сучасної України як про «зрадника, вбивцю і терориста в тозі правозахисника» та запевняли, що «Василь Стус фактично здоровий»... Стусові давно вже боліло не це. В листі із заслання 29 жовтня 1977 року В. Стус писав до друзів:

«Тепер мені байдуже, як мене називатимуть: націоналістом, чи шпигуном, чи зрадником. Я знаю своє і надто катастрофічне духовне існування мого народу, щоб можна було сидіти, склавши руки. І не можна звужувати проблеми — питанням репресій чи мук в'язнів. Є питання народу — і масштаб цього питання, звужувати який — гріх».

Є трагедія народу, і Василь Стус — символ цієї трагедії.

СЛОВО НА СМЕРТЬ ПОЕТА

Десь чи не сто років назад промайнув в російській літературі герой, який, звертаючись до оточення, питає: «А чи знаєте ви, що то є — чесно мислити?»

За півстоліття герої українського письменника не раз згадували про чесність з собою.

В наш час український поет Василь Стус повторював у різних варіантах: «Як добре те, що смерті не боюся».

Красне письменство й ті, що служать йому, створюють ідеали, які зачаровують душі читачів та сприяють піднесенню морально-етичних цінностей в поколіннях сучасних і наступних.

Василь Стус став одним з тих, хто безперечно впливав на покоління українців, яке прийшло до повноліття духу в роки шістдесяті-вісімдесяті нашого часу. Здається, ніхто не скаже про Василя Стуса краще, ніж колишній в'язень, який стверджує: ціле покоління українців виросло під знаком Стуса.

Величезний талант, уживаний на користь знівеченого народу, наполеглива мужність у протиборстві із злом — це рідкісна вдача, на яку зазіхатиме всякий ворог свободи, бо одиниці надхненні й мужні мають небезпечну силу для протистояння насильству та для впливу на людність.

От чому женуть з України в неволю не будь-кого, а кращих людей тої України. От чому гинуть вони в таборах і тюрмах ГУЛАГу. Через це зростають духовні втрати українства і виникає небезпека для майбуття нації.

А ми, живучи там, де не зазнали ані голоду, ані репресій, мусимо день-у-день віддавати всі сили на захист і збереження духовного спадку сучасної України. І хай справді вічною буде пам'ять для великого поета, який по-над усе ставив здатність чесно вмерти.

ВАСИЛЬ СТУС

8. I. 1938 — 4. IX. 1985

Господи, гніву пречистого благаю.
Не май за зле.
Де не стоятиму — вистою.
Спасибі за те,
що мале людське життя,
хоч надією
довжу його в віку.
Вірою тугу розвію,
щоб бути завжди таким,
яким мене мати родила
і благословила в світі.
І добре, що не зуміла
мене від біди вберегти.

Біографія Василя Стуса — коротка, бо й життя його було коротке. Він прожив усього 47 літ; з того майже 20 літ виповнених переслідуваннями, примусовою, не на його сили працею, фізичними та моральними тортурями.

Українство для Василя Стуса було — очевидним. Він народився в українській, ідейній сім'ї і його любов до України виросла разом з ним.

Про своє дитинство пише він сам, що воно було щасливе. «Найбільший слід на душі — од маминої колискової „Ой, люлі-люлі, моя дитино”. Шевченко над колискою — це не забувається»...

А доростаючи, знов Шевченко своїм «Заповітом» дав зрозуміти Стусові цілу глибину трагедії українського народу. «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте, і вражою злою кров'ю волю окропіте», схоже для нього до надгробного голосіння, дало йому ключ до зрозуміння, як він сам про це пише — «нашої духовної аномалії»... І під знаком боротьби проти цієї «духовної аномалії» пройшло його все коротке й героїчне життя!

Шкільне навчання не було захоплюючим для нього, а інститутські роки — трудні. Він закінчив Педагогічний ін-

ститут у Донецьку, служив в армії, викладав у школах і в 1964 році став аспірантом Інституту літератури Академії Наук у Києві. І здавалося, що молодому талановитому науковцеві-поетові, тонкому літературному критикові, життєвий шлях простелений. Але 60-ті роки в Україні були трагічні. Українське духовне відродження цих років Москва починає безпощадно нищити. Сотні українських діячів культури стали жертвами строгих переслідувань, засудів, ув'язнень, а ті, що ще були на волі, зазнають офіційних цькувань.

4 вересня 1965 р. в Київському театрі «Україна», Василь Стус виступає разом з іншими в обороні переслідуваних друзів.

На цей відкритий, нечуваний дотепер протест для Стуса, як і для інших — відповідь була стандартна. Стусову виготовлену збірку поезій «Зимові дерева» знято з друку, а його самого у вересні 1965 р. переслухано й усунено з Інституту літератури Академії Наук. У червні 1966 р. його звільнено з посади, яку він мав у Державнім історичнім архіві в Києві. Ставши на працю при будові Київської підземки, він працює там тільки три місяці; його знову звільняють... подаючи за причину заборону працювати не за своїм фахом.

Помимо свого безвихідного становища, Василь Стус не може погодитися з існуючим станом і влітку 1968 р. пише відкритий лист до Президії Спілки письменників України, в якому розкриває брехливі напади О. Полторацького на українських письменників. Цей лист і стає одною з причин його ув'язнення і засудження в 1972 р. до 5 років табору примусової праці й до 3 років заслання.

Там, на далекій чужині, знеможений хворобою та фізичною працею не під його сили, він не заломлюється й пише. Пише вірші, які йому відбирають, нищать, які він знову з пам'яті відтворює...

Добрий день, мій рядок кароокий,
побратиме моїх безсонь!
Зупини її, мить високу,
для моїх молитовних долонь.

Ти любов'ю мене, наче амфору,
доливай, довіряй добру.
За розквітлу купальську папороть
я пером і горбом віддарю.

Це перше заслання Василь Стус пережив і в 1979 р. повернувся до Києва, кволий фізично, але незломний духом.

Картина духовного життя, яку він застає в Києві, викликає в ньому не тільки розпач, але й бунт. Він суворо засуджує тих, найбільш талановитих, які продали себе. Цей сумний стан культурного життя він характеризує такими словами: «... Усе, що створено на Україні за останні шістдесят років, поточено бацією недуги. Як може розвиватися національне дерево, коли йому врубано півкрони?...», коли українське письменство звелось до «прози колгоспних підлітків — один співучий за другого...». Його роздуми над українством повні розпачу. Він каже: «Право на офіційну любов до Києва має тільки сонм чиновників — так звана інтелігенція по-радянському. Власне, чи є українська інтелігенція?» — ставить він питання собі й іншим — «... Думаю, або її немає взагалі, або вона все молода і все недозріла... Введена в систему держави, ця інтелігенція не чує жодного обов'язку перед народом, який так і не набув індивідуального обличчя...».

І Василь Стус, побачивши, як тоне Гельсінкська Група після арештів її членства, — включається до неї, бо, як він каже: «... не міг інакше..., хтось мусить стати „голосом обурення й протесту“».

14 травня 1980 р. Василя Стуса, за цей голос обурення й протесту українського народу, знову арештовують та засуджують на десять років особливого режиму та на п'ять років заслання, з якого він уже не повертається...

Кельти, які з V до III століття до нашої ери перебували й на Закарпатті, мали свою цікаву астрологію. Залежно від дати народження, людину в її житті супроводило дерево. Василь Стус народився 8-го січня, і його деревом є тис (на галльській мові — івос). Це хвойне дерево, яке тепер уже є на вимиранні, десятків метрів високе, та більше як три метри широке, було дуже в пошануванні. Кельти з нього виробляли стріли, списи та щити. Тис також мав значення безсмертності, з нього плели похоронні вінки, його засажували на гробах... У нас тис називають негний-деревом.

І справді, це дерево, яке не порохнявіє та росте сотні літ, супроводить пам'ять по Стусові, який уважав, що поет передовсім повинен бути людиною, «такою, що, повна любови, долає природне почуття зненависти, звільняється од неї, як од скверни...».

Для нашого народу Василь Стус залишиться людиною-символом, бо він боровся проти «нашої духовної аномалії» та гідно вмирав, плетучи хвою чину вінки любови до поневоленої України, а нам і будучим поколінням — залишив він стріли, списи та щити своєї поезії, безсмертного велетня-тиса, до дальшої послідовної боротьби...

Париж, 6 грудня 1985 р.

СМЕРТЬ НЕЗДОЛАННОГО

О, мамо рідна,
Ти мене не жди
Мені в наш дім
ніколи не прийти.
З мого серця
мальва проросла
І кров'ю зацвіла.
Не плач же, мамо,
Ти ж бо не одна...

(З «Баяди про мальви» — одна з останніх пісень Володимира Івасюка)

Такі, як Івасюк, знають, коли і як писати про долю матерів своєї батьківщини. Таким, як він, либонь, від Бога дано таке уміння...

А жертвам і кінця немає...

Про декого ми знаємо. Про інших, про тих, що десь зникають нишком подалі від людинолюблячих очей нам не знати. Про них лиш матері, кати та сам Всевишній знає...

Минулого року з пермського табору смерти у травні, вересні та жовтні надійшли вістки про смерть *нескорених*: Олекси Тихого, Юрія Литвина, Валерія Марченка...

А в цьому, тисяча дев'ятсот вісімдесят п'ятому році, з початком вересня з того ж табору 36, що біля Пермі, знову прийшла, у серце зранююча, вістка: помер Стус...

Ще одна дата карбується навіки: *четвертого вересня* 1985 року.

Він помер не своєю смертю. Він загинув. Кати позбавили його життя. За що? За те, що був з нескорених, за те, що не завагався за правду, любов до рідної землі, за вірність друзям своє життя віддати.

Він загинув у Шевченковому віці. Йому було всього лиш сорок сім. Ще б тільки жити!...

Він — із селян. Народився на Вінничині у 1938 році.

Скінчив Донецький педінститут. Служив у армії. А потім працював викладачем, шахтарем і газетним робітником. Друкуватися почав у 1959 році. П'ять років пізніше, в 1964 році, Василь Стус став аспірантом в Інституті літератури Академії Наук УРСР. Одружився, став батьком сина. Здавалося, що всі шляхи і всі дороги перед молодим і талановитим науковцем, поетом відкриті... Здавалось тільки. Життя, у дійсності суворій, готувало сюрприз народженому з серцем бунтаря.

4-го вересня 1965 року, двадцять років тому, молодий Орфей України разом з Вячеславом Чорноволом прилучився до тоді ще такого ж відважного, як і вони, Івана Дзюби, який в київському кінотеатрі «Україна» вийшов на сцену і закликав партійних керівників і населення столиці протестувати проти арештів української інтелігенції.

І почалось. КДБ за такі виступи по голівці не гладить. Бувало, що й за менше на голову карали зразу. А Орфесві життя вкорочувати почали «в розстрочку».

Ті, що свій талант, знання, всі сили віддають не Москві, не вождам всесвітнього комунізму, підлягають нещадному знищенню раніше чи пізніше. Вирок було зроблено ще перед тим, як Василь Стус попав під суд.

Москва, і КДБ її, не люблять тих, що захищають інших. А Стус не тільки долучився до Дзюби, а й не завагався дати бій сучасним кочубеям, отим усяким полторацьким, які готові і матір рідну утопити заради вигоди своєї. Стус викрив кривду проти Святослава Караванського і Вячеслава Чорновола і проти Івана Сука та інших. І хоч усіх думок не знаємо ми, бо і статті й поезії забирало від нього КДБ, головне і ми, і світ почув:

Кожне нормальне організоване суспільство залишає людині певний простір індивідуальної свободи. Адже це обов'язкова умова людського існування. При відсутності такої свободи є істоти, але немає людей, особистостей.

Можна з певністю сказати: чим більший цей простір індивідуальної свободи, тим кращі умови для визрівання соціально значущої людини.

Отож, в інтересах нашого суспільства свято оберігати індивідуальні людські права. До таких прав я відніс би право мати світ у собі — право мислити, мати свої переконання, світогляд, характер, звички — ті мінімальні права, які майже не різняться від звичайних здатностей. Кожне суспільство потребує індивідуально зрілих людей, особливостей, а не *людиноідів*. Тоді воно

гарантує цю індивідуальну свободу. В противному разі суспільство просто займається самопоїданням...

Це з листа Василя Стуса «Голові Президії Верховної Ради УРСР О.П. Ляшкові та секретареві ЦК КПУ Ф.Д. Овчаренкові».

На захист своїх друзів він писав листи до найвищих урядових і партійних інстанцій, а декому присвячував і вірші:

Ярій, душе. Ярій, а не ридай.
У білій стужі сонце України.
А ти шукай — червону тіль калини,
на чорних водах — тіль її шукай,
де горстка нас. Малесенька щопта.
Лише для молитов і сподівання.
Усім нам смерть судилася зарання.
Бо калинова кров — така ж крута,
вона така ж терпка, як в наших жилах.
У сивій завірюсі голосінь
ці грона болю, що падуть в глибінь,
безсмертною бідною окошились.

Пам'яті Алли Горської*

До 1972 року Василь Стус, хоч і переслідуваний, а був ще на рідній українській землі. Але в січні того року його таки заарештували. Сьомого вересня 1972 року Стуса, обвинуваченого в «антирадянській агітації й пропаганді» Київський обласний суд засудив до п'яти років у пермських «виправно-трудових колоніях» і до трьох років заслання.

Серед доказів його вини прокурор не забувся навіть вірші прикласти. І серед них був ось оцей:

Колеса глухо стукотять,
мов хвиля об пором.
Стрічай, товаришу Хароне,
[і] з лихом, і з добром.

Колеса б'ють, колеса б'ють,
кудись торують путь.
Уже! Додому не вернуть,
додому не вернуть.

* Алла Горська — одна із тих, що рівнялась на все найпрекрасніше в культурі й історії України і була горда з свого походження. Такими були і її друзі, а серед них і Василь Стус.

Москва, гора Ведмежа, Кемь
і Попів острів — шлях
за ґратами, за вартами,
розбухлий на сльозах.

І знову: Вятка, Котлас, Усть —
Вим, далі — до Чіб'ю.
Рад-соц-конц-таборів Союз,
котрий Господь забув.

Диявол теж забув, тепер
тут править інший бог —
марксист, расист і людожер,
один за трьох.

Москва — Чіб'ю, Москва — Чіб'ю.
Печорський концентрак
споруджує нову добу
на крові і кістках.

Коментуючи свій вирок Василь Стус зазначив, що цей вірш присвячений пам'яті замученого Миколи Зерова.

Молодий Орфей пішов слідами своїх великих попередників, творців нової України, велетнів доби Відродження.

І йшов їм услід із думкою: *не гнутись, щоб там не було*. І шлях нелегкий, як у них. Один із тих, що з кожним днем ставав тяжчим і тяжчим.

Чи то вже доля для таких, як він — чим більшою любов до краю рідного і до народу тим важчий шлях життя, тим важча доля?

Мабуть, коли народ в неволі, в путах, то долі ліпшої й не жди. А він постановив *не гнутись, щоб там не було*.

Його забрали з України і повезли в чужий і непривітний край. А він ішов, дивився в очі смерті і співав:

Ще вруняться горді Славутові кручі,
ще синіє річки збурунена гладь,
але проминув тебе птахом летючим
твій час, твій останній. Попереду — падь.

Ще небо глибоке, ще сонце високе,
та серце замало грудей не пірве.
Урвались, подалися прекрасні мороки,
і щось тебе кличе, і щось тебе зве...

Розкрилені висі твої пронеслися.
Попереду — прірва, і очі не мруж.

Ти бачиш розхрестя дороги? Молися!
Бо ще ти не воїн, і ще ти не муж.

Ще горбляться горді Славутів кручі,
та сторч головою зривається світ.
Чіпляйся за кручі, як терен колючий,
чіпляйся за небо, як яблуні цвіт.

За обрієм обрій, за далями далі. —
допоки напруглий не вигасне день, —
погорбли тополі в глибокій печалі
своїх калинових, вишневих пісень,

бо вже ослонився безокрай чужинний,
і гнеться в жалобі кривавий розмай.
Прощай, Україно, моя Україно,
чужа Україно, навіки прощай!

Це Василя Стуса «Остання пісня». Після неї, як знаємо, вже в каторжних таборах він рік за роком перетворювався у завзятого на безкомпромісовість мужа, у безстрашного воїна.

Але й ворог не залишав. Чіплялись з усіх боків, як не сищики, то провокатори, або, просто, всяка непотріб. А її ж, прости Господи, якщо про лайку подумалось в цю мить, де тільки хочеш, і скільки хочеш! Не відступали. Як гедзі й ріп'яхи учіплювались в тіло й душу. Вгризались рилом вовкодавів. А він, у відповідь усьому, обстоював і гідність й честь свою і все мужнів.

Аж ось на Захід до Міжнародної Амнестії, ПЕН-Клубу та людей доброї волі надійшов лист від Мальви Ланди і Тетяни Ходорович, в якому розповідалось про долю Пота в таборах наруги над людиною, «найдемократичнішою», за визначенням пропагандистських засобів самої Москви, країни в світі:

Протягом відбування свого покарання він був об'єктом багаторазових жорстоких кар і знущань. В останні місяці В. Стуса зокрема жорстоко переслідували. Вліті 1976 року в нього забрали всі його творчі надбання — власні вірші і переклади поезій, написані під час перебування в концтаборі. Його офіційно повідомили (прочитали йому акти) про знищення цих творів (разом не менше, як 600 поезій). Строк ув'язнення В. Стуса кінчається на початку 1977 року. Далі, згідно з присудом, йому залишається ще три роки заслання. В. Стус — важко хворий.

Автори листа закликали усіх добрих людей у світі виступати на захист українського поборника правди.

А він карався та не каюся, сказав би Тарас Шевченко. У нього знову й знову конфіскували поезії, забороняли зустрічі з рідними, не допускали листів, пакунків, садили в карцер. А він не ламався. Навпаки, виступав з черговими обвинуваченнями на адресу своїх катів. За його словами, кадебісти довели, що їхніми ворогами є творці письменників і мислителів усього світу. А закінчив він свій довгий список обвинувачень проти КДБ ось так:

Я обвинувачую КДБ як організацію відверто шовіністичну й антиукраїнську, тому, що вона зробила мій народ і без'язиким і безголосим. Судові процеси 1972-73 років на Україні — це суди над людською думкою, над самим процесом мислення, суди над гуманізмом, над проявами синівської любови до свого народу. Покоління молоді української інтелігенції, що його зробили по-колінням політв'язнів, було виховане на ідеях гуманізму, справедливости, свободи. У цьому вся його провина, весь його злий намір. Але тільки такими синами славен народ — і нині й у віки вічні.

Воістину так! Якими зрозумілими для нас є ці слова Василя Стуса. А можна ж собі уявити, якою люттям зашипіли кадебісти, прочитавши на свою адресу отаке обвинувачення їхньої жертви!?

Василь Стус, з властивою йому чесністю і принциповістю, засудив також «заломання» Івана Дзюби, улюбленця багатьох на Україні в свій час.

Як відомо, відомого в той час вже критика, літературознавця і есеїста, одного із талановитіших серед молоді інтелігенції, серед нових творців нової культури України, Івана Дзюбу, засудили в березні 1973 року до п'яти років ув'язнення і п'яти років заслання. Та після того, як в листопаді 1973 року київська «Літературна Україна» помістила заяву Івана Дзюби, в якій він, властиво, *відмовився* від усього, що сказав у своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», Президія Верховної Ради УРСР помилувала його і звільнила від кари.

Василь Стус засудив «заломання» Івана Дзюби. Адже він, за словами Стуса, добрих десять років був провідником руху самооборони українського народу. Доля Івана Дзюби — пише він у відкритому листі до нього —

стала ще одним підтвердженням того, як нестерпно жити за умов, коли звичайне людське прагнення — прожити свій вік у межах елементарної порядности — вимагає надлюдської мужности й надлюдського героїзму... Довічною ганьбою цієї країни буде те, що нас розпинали на хресті не за якусь радикальну громадську позицію, а за самі наші бажання мати почуття самоповаги, людської і національної гідности.

І не можна не погодитись з Марком Царинником, що саме за таке тільки бажання мати почуття самоповаги, Стус відбув кари в пермських таборах і на засланні в далекосхідній Магаданській області, біля Охотського моря.

Ще перед тим, як випив чашу гіркої долі політв'язня в «країні Рад», Василь Стус і до самого Господа Бога кликав:

Дажь нам, Боже, днесь! Не треба завтра —
даждь нам днесь, мій Боже! Дажь нам днесь!
Догоряють українські ватри,
догоряє український весь
край. Моя дорога догоряє,
спрагою жолобиться душа.
Як Господь нас оком поминає,
тоді, болю, грай без кунтуша!

Кажуть, що Господь Бог дає найтяжчі випробування тому, кого найбільше любить. І в цьому мабуть Його велика таємниця, яку людині за життя не розгадати.

Та, як з усього видно, Стус не Богові, а людям дорікав.

Так, Москва і удосконалені нею органи її КДБ ніколи не дарують тим людям, які у світ про них розносять правду. Ніколи. А Василь Стус зумів таки свій досвід, свої свідчення про московські табори смерти, для людей творене пекло в них, передати у світ. І світ довідався від найновішого каторжанина про Колиму і про Челябінську тюрму (з натовпами тарганів), про Новосибірську пересилку, про Іркутську тюрму з її камерами повними вошей і бруду, із спеціальним елементом *бічачи-аліментщиками*: вошивими, брудними, отупілими... Від них «хотілось вовком вити», підкреслював Василь Стус. Розповів він також і про п'яних наглядачів Іркутська, які були, за його словами, «ніби вихоплені з когорти жандармів-самодурів з часів Миколи Першого чи Олександра Другого».

А ось і «знаменитий» Усть-Омчуг... Стус працював на рудні шахтарем. Дарма, що хворим був. На скарги не зважали лікарі. Такий наказ був.

І можна собі уявити вибої, де вентиляції нема. Там, як і скрізь в СРСР, не про санітарію та гігієну можна було говорити, а виключно про норму. Норма скрізь і в усьому! На тій шахті йшло буріння вертикальних штреків молотками, які важили по п'ятдесят кілограмів, а штанги — до вісімдесяти п'яти. Респіратори за півгодини ставали непридатними. Шахтар скидав той респіратор і працював без захисту. Там, за словами свідків, «молоді хлопці (одразу після війська) за півроку пекельної праці стають силікозниками», — повідомляв у світ про долю каторжників радянських таборів смерті Василь Стус... «Шахтар без сухого рубчика на тілі під крижаним повітрям... Пневмонія, міозит, радикуліт... І травматизм високий...» Отака робота. І при цьому ніяких листів, ніякої пошти, постійні обшуки, провокації... Вістка про те, що батько при смерті. Почати просити дозволу на поїздку до батька. Спочатку й слухати не хотіли. Протести й голодівка допомогли. Дозволили з'їздити до Донецька поховати батька. По п'ятах скрізь йшла згряя шпигунів... З Донецька знов на Колиму. Провокації за провокаціями. То стаття, якої не дали спростувати, то надавання медичної допомоги. Міліція готова була навіть півтори тисячі карбованців дати тому, хто підпоїть Стуса. А скільки разів заставав зламані двері. Доводилось писати спецзаяви прокуророві про можливі наслідки реалізованої провокації.

Доведений докраю Василь Стус удруге склав заяву до Верховної Ради СРСР про відмову від громадянства. У своїй заяві він писав:

... заборона займатися творчою роботою, постійне приниження моєї людської і національної гідності, стан, за якого я чую себе річчю, державним майном, яке КДБ вписало на своє conto; ситуація, за якої моє почуття українського патріотизму відведено на ранг державного злочину; національно-культурний погром на Україні — все це змушує мене визнати, що мати радянське громадянство є неможливою для мене річчю. Бути радянським громадянином — це значить бути рабом. Я ж до такої ролі не надаюся. Чим більше торгур і знущань я зазнаю — тим більший мій опір проти системи наруги над людиною і її елементарними правами, проти мого рабства.

Згадує Василь Стус і свій поворот на Україну в серпні 1979 року після закінчення терміну його заслання.

Приїхав до Києва, щоб довідатись про переслідування членів і близьких до Гельсінкської групи. На брутальність

відповів по-своєму: «Бачачи, що Група фактично лишилася напризволяще... вступив до неї, бо просто не міг інакше...»

На думку Василя Стуса хтось мусів же стати «горлом обурення і протесту» на Великій Україні...

Не довго пробув на так званій волі Василь Стус. Мусів працювати на тяжкій роботі, не за фахом. Писав вірші, дописував до інформаційних бюлетенів Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод.

Аж ось 14 травня 1980 року Василя Стуса знову заарештувало КДБ. А в грудні засудили на десять років табору особливого режиму і п'ять років заслання. Засудили і відвезли до пермського табору 36-1.

Це табір таки спеціального призначення, владі якого Москва дала всі повноваження. Там діяв закон повного беззаконня, за визначенням Василя Стуса.

Адміністрація користувалась правом повного свавілля. Без актів і без повідомлень відбиралось все. В'язні, як ствердив Василь Стус, втратили всяке право належати собі, не кажучи про те, щоб мати свої книги, зошити, записи...

Усе життя моє в інвентарі
тюремному розписано по пунктах,
як кондаки Твої і тропарі.
І тільки дух мій ярим громом бухне
над цей похмурий мур, над цю мару
і над Софіїну дзвіницю зносить
угору й гору. Хай но і помру,
вони за мене відтонкоголосять.
Три тисячі пропачих вечорів,
три тисячі світанків лебединих,
що оленями йшли між чагарів
і, мертвого, мене не розбудили.

І бунтар політв'язень вибухав. Він говорив і про «культ бездарних» та «їхній час, їхню годину» на Україні. Він стверджував при цьому, що час визначає кожного мистця на волячий терпець, на опір. Коли почали тягнути жили, — каже Стус, — найперші упокорилися талановиті. І він гостро картає тих українців, які перетворились у російських холуїв. Даючи загальну оцінку творчих «досягнень» на Україні, Василь Стус пише:

... Усе, що створено на Україні за останні 60 років, поточено бацилею недуги. Як може розвиватися національне дерево, коли йому врубано півкрони? Що таке українська історія — без істо-

риків, коли нема ні козацьких літописів, ні історії Руси, ні Костомарова, Марковича, Бантиш-Каменського, Антоновича, Грушевського? Яка може бути література, коли вона не має доброї половини авторів? І авторів першокласних — таких, як Винниченко, Хвильовий, Підмогильний. Ось і маємо прозу колгоспних підлітків — один співучіший за другого, один солодший за другого. З мовою сільської бабусі, яка без «енька» слова не вимовить, тобто типову колоніальну літературу-забавку. «Київ — то така прекрасна фльора, алеж фавна!» — казав Віктор Некрасов. І як з ним не погодитися, бачачи цей набір холуїв від літератури, обозних маркітанток естетики, які на національній трагедії шиють собі розмальовані шаравари блазнів-танцюристів, що на трупі України витанцювують хвацького гопака.

Важко було політв'язневі взагалі, а поетові, у якого вирізали дві треті шлунка, тим більше. До того ж і писати не давали. До того ще й думки важкі про родичів, про друзів, про рідний Київ. Ось річниця 1500-ліття Києва надійшла, а Василя Стуса огортає смуток:

Що кращий стає Київ, то він страшніший. Бо, замість живого міста, обернувся на маскараду, машкару вампіра, що п'є кров своїх синів і дочок — і від того кращає... Право на офіційну любов до Києва має тільки сонм чиновників — т. зв. інтелігенція по-радянському. Власне, чи є українська інтелігенція? Думаю, або її немає взагалі, або вона все молода і все незріла. Український інтелігент на 95% чиновник і на 5% патріот. Введена в систему держави, ця інтелігенція не чує жодного обов'язку перед народом, який так і не набув індивідуального обличчя... Ця інтелігенція офіціозу, прагнучи жити, простує до безславної смерті, ми, в'язні історії...

Василь Стус, аналізуючи причини невідрадного стану України в світлі наближення тисячоліття християнства, висловлює припущення, що прийняття християнства з Візантії було помилкою, шкідливою для українського народу. На його думку «пасеїстичний дух православ'я тяжким каменем упав на молоду невизрілу душу народу — призвів до жіночости духу, як атрибуту нашої духовности».

Минуле, як його бачив Василь Стус, навело його на думку, що «залізна дисципліна татаро-монголів запліднила російський дух, додавши йому агресивности й пірамідальности будови» а однією з причин нашої національної трагедії є те, що, мовляв, «український дух так і не зміг виламати з-під тяжкого каменя пасеїстичної віри». А потім, підсумовуючи, доходить до такого висновку:

... Можливо, важило і те, що величезна брила духовного християнства впала на заюну душу, на її ще не зміцнілі плечі. В кожному разі жертвою православ'я ми є найбільшою. Вийти з-під його східніх чар ми так і не змогли...

Який біль, який тягар відчував у той час в'язень, коли писав ці думки? Спочатку ми готові були почати суперечку... Та зупинились, намагаючись збагнути, чому він саме так кинув докір минулому і з тривогою поглянув у майбутнє? І зрозуміли... Він вказав на найголовніше гальмо в нашій історії — *відсутність власної Української національно незалежної Православної Церкви*.

Можливо, що йому, що вибрав свідомо хресний шлях у боротьбі за свою і свого народу національну гідність, шлях, який єдиним є до царства Божого, такі думки прийшли із волі Божої?

Йому так боляче було без свого краю, без свого народу. І він творив їх сам «зі свого зболілого серця».

У своїх записках з табору смерти Василь Стус також поділився з нами своїм захопленням польськими патріотами, які виявили таку «нескореність радянському деспотизмові». Він шкодував, що Україна не готова брати уроки в польського вчителя, що українці, можливо, «найближчі до польської природи не мають головного — святого патріотизму, який консолідує поляків». Він так захоплювався прикладом польських звитяжців духу, що шкодував, що сам не поляк. І він вірив, що після Польщі «вірити в московські ідеали може тільки останній дурень і останній негідник».

Василь Стус бажав, щоб приклад Польщі став не тільки нашим, а й поширився на всі підневільні народи і вони знайшли сили підтримати визвольну місію, як він назвав їх, «вольонтерів свободи».

Він також просив, щоб ми всі, люди доброї волі, не забували його матері в Донецьку. Їй потрібна, як він писав, моральна підтримка. Вона, і тут ми додамо від себе, як і матері українських і неукраїнських Ніклусів, Кандиб, Овсієнків, Калиниченків, Тихих, Івасюків, Горських, «виплакує очі за сином».

Дорогі земляки, запам'ятаймо ще одну дату: 4 вересня 1985 року, у таборі, антиукраїнському за своїм призначенням, число 36/І, біля Пермі, перестало битися серце ще одного відважного борця за правду України, за її людські й національні права, Василя Стуса.

Він був свідомий своєї долі, зводячи нерівну боротьбу з ворожими своїй батьківщині силами.

Він знав, що загине на вибраному ним хресті.

Він передбачав свій земний кінець з вірою, що за ним стоїть вся Україна.

Він став сумлінням свого народу!

Доля Василя Стуса є долею тих багатьох українських світочів науки, культури, письменства, яких знищила Москва тільки за те, що вони свій розум, свої сили, свій патріотизм поставили на службу своєму народові, а не Москві.

І їх було багато і їх — буде ще більше. І йтимуть вони з піднесеном чолом у боротьбі за свої правди, Україно! Вони — нескорені. Вони з когорти безсмертних.

Вбити можна тіло. І Москва вбила одного з найталановитіших сучасних поетів України.

Вбити можна поета — сина, чоловіка, батька... та не можна вбити душі живої. Вона житиме вічно в його поезіях, в його ідеях. Дух його нездоланности житиме вічно!

ПРО ВАСИЛЯ СТУСА

ІНТЕРВ'Ю З НАДІЄЮ СВІТЛИЧНОЮ

Питання: Василь Стус відомий як поет-політв'язень. А яке його значення в ширшому масштабі?

Відповідь: Василь Стус за своїм покликанням і з ласки Божої — поет. Він поет не тільки непересічний, а рідкісний своїм талантом і культурою. Доля призначила йому в житті ще й ролю політв'язня. Цю вимушену ролю він почав виконувати близько 20 років тому, ще перед своїм першим арештом — приблизно від 1965 року (цей рік вважають роком першого погрому національної культури в сучасній історії України). При цьому Василь Стус може бути прикладом синівської вірності своєму народові і такої любови до батьківщини, яка межує з ненавистю. У Стуса все це органічно переплітається, так що Стус-поет, Стус-політв'язень і Стус-громадянин, патріот — це один тугий вузол. Як влучно зауважив проф. Ю. Шевельов у своїй передмові до Стусової поетичної збірки «Палімпсести», що має вийти незабаром у видавництві «Сучасність» (Нью-Йорк), в усіх поезіях збірки «названа чи не названа, стоїть... постать утраченої батьківщини, — і в пляні особистому утраченої, і в пляні національному. Україна — це трунок, що оп'яняє поета й робить його одержимим, і це — трутизна, що вбиває його тіло й дух і веде до загибелі».

П.: Чи Ви знали його особисто? Який Стус як людина?

В.: Я познайомилася зі Стусом десь 1964 року, коли приїхала жити до брата в Київ. Мій брат, літературний критик Іван Світличний, працював тоді в Інституті літератури АН УРСР, де був у той час аспірантом і В. Стус. Їх еднали, насамперед, спільні літературні зацікавлення. Василь часто бував у брата вдома. Він дуже коректний, але прямий і принциповий та водночас уважний співбесідник і чуйна людина. Я завжди відчувала його вразливу делікатність, поєднану з нервовою напругою. У ньому

рідкісно гармонійно поєднується неприйнятність фальшу, нетерпимість до зла в будь-яких виявах — і якась беззахисна оголеність душі, непрактичність у буденному житті.

У моїй пам'яті чітко зафіксувалися окремі кадри пам'ятних зустрічей з ним.

Зима 1966 року. Василь Стус одружується з Валентиною Попелюх. Казенна, конвейерна атмосфера в так званому «Палаці щастя». Ми з Аллою Горською пробуємо вкряпити трохи людяности, сердечности в штучно-урочисту процедуру «реєстрації шлюбу». Василь підходить до мене і раптом просить вибачення. За що? Не знаю. Він дуже болісно переживав арешт Івана Світличного в 1965 році — слідство в той час іще тривало. Тієї самої зими В. Стус виступив на літературному вечорі із своїм віршем «Не можу я без усмішки Івана...». Працював він тоді вже кочегаром.

Весна 1966 року. Ми в сквері напроти обласного суду, де відбувається один з процесів над «шістдесятниками» і туди не пускають не тільки друзів підсудних, але й найближчої родини. Василь запалював цигарку, і в нього дуже дрижали руки.

Літо 1978 року. Після тяжких домагань В. Стус дістав дозвіл приїхати із заслання до свого вмираючого батька. Він устиг тільки попроситися з ним, а другого дня — поховати. Дружина з сином і кілька друзів поїхали до нього з Києва на Донбас — щоб побачитися бодай коротко. Я не могла поїхати: забороняли вимоги адміністративного нагляду. Через друзів Василь передав мені обережок любистку — купати в ньому немовля: він завжди про всіх пам'ятав.

П.: У яких обставинах Стус уперше проявив себе? Яка його роля у відродженні культури 60-их років?

В.: Тяжко сказати, коли саме Стус «проявив себе вперше». Не пам'ятаю навіть, коли він «проявився» в моєму уявленні. Можливо, це було тоді, як він мав виступати на одному з ювілейних вечорів Т. Шевченка, але вечір заборонили перед самим початком. Можливо, коли підписував протести проти переслідування української культури і її діячів; можливо, коли виступав на вечорах поезії. А може, тоді, коли перед прем'єрою фільму «Тіні забутих предків» С. Параджанова в кінотеатрі «Україна» в Києві Іван Дзюба повідомив про арешти, що відбулися на Україні наприкінці серпня 1965 року (прем'єра фільму і виступ Дзюби відбулися 4 вересня, тоді, коли ще навіть родини декого з

арештованих нічого не знали. Охоронці порядку не дали докінчити Дзюбі, зігнали його зі сцени і ввімкнули сирени, щоб заглушити голос. Тоді Стус, звернувшись до переповненої аудиторії, кинув заклик: «Хто проти тиранії — встаньте!». Лише кілька людей (із кількох сот!) встало, та й ті потім дорого заплатили за те вставання. Наприклад, Юрій Бадзьо і Михайлина Коцюбинська почали платити партійними квитками, та й дотепер платять: він — волею, вона — кар'єрою талановитого літературознавця і перекладача.

П.: Яка його роля у відродженні 60-их років?

В.: У літературному процесі шістдесятників В. Стус виступав водночас як молодий талановитий поет і уважний наставник ще молодших поетів. Він не просто вболівав за молоду поезію, а домагався, щоб молодим талантам не перешкоджали розквітнути. Виступав у Спілці письменників, звертався до преси, писав про творчість В. Голобородька, М. Воробйова, В. Кордуна та ін.

Василь Стус працював багато і плідно. Звертаючись у 1976 році з концтабору до ПЕН-Клубу, В. Стус так визначає обсяг конфіскованих у нього під час обшуку літературних творів: «Конфіскували рукописи всіх моїх віршів, рукописні поетичні збірки «Зимові дерева» і «Веселий цвинтар», незакінчені повісті «Поїздка у Счаєвськ», «Щоденник Петра Шкоди», варіанти нарисів декількох інших оповідань і повістей. Серед skonфіскованих речей було близько двох десятків літературно-художніх статей, присвячених творчості П. Тичини, В. Свідзінського, Г. Белля, Б. Брехта, Й.В. Гете, Р.М. Рільке, Енценберга, П. Целяна, І. Базмана, Бобровського. Загалом мені забрали близько 500 оригінальних віршів, коло 10 друкованих аркушів прози, стільки ж публіцистики, близько 30 друкарських аркушів поетичних перекладів. Окрему велику книжку можна було б скласти з моїх літературно-художніх статей. Практично це значить, що мені забрали все, що я написав протягом 15 років літературної діяльності» (Тут ідеться про обшук напередодні арешту в січні 1972 року).

Стус як поет був мало відомий до арешту і загального погрому 1972 року. Його більш або менш знали в порівняно вузькому колі київської інтелігенції, що гуртувалася, зокрема, навколо Клубу творчої молоді в Києві. Зрештою, і тепер його на батьківщині не знають: жодної збірки його не було видано. Ті, що вийшли за кордоном, читачеві на Україні недоступні, навіть ім'я автора під забороною. А

офіційний образ Стуса не тільки не має з ним нічого спільного, а навпаки — цілком протилежний до справжнього.

Будь-який радянський письменник чи шанувальник літератури скаже, що він не знає такого поета — Стуса, — і скаже правду. Це парадоксальне явище часто буває нормою сучасного життя на Україні.

П.: Які були причини арешту Василя Стуса і погрому на Україні 1972 року? Як Стус реагував на цей погром?

В.: Приводом до арешту Василя Стуса в 1972 році була збірка його поезій «Зимові дерева», видана в Брюсселі попереднього року, і стаття про трагедію Павла Тичини як символ трагедії української культури 1930-х років. Стаття називалася «Феномен доби» і була вилучена в машинопису.

Справжньою ж причиною і арешту В. Стуса, і загального погрому 1972 р. було постійне намагання влади знищувати найменші паростки незалежної думки в національній культурі України. Грунт 1960-х років був сприятливіший для таких паростків, тому й погром відзначався особливою жорстокістю, порівняно з попередніми. Арештовували фактично не активістів громадського руху, не учасників опору режимові, а просто незалежних діячів літератури і мистецтва, свідому частину української інтелігенції.

Осмысливши масштаб розправи над цією інтелігенцією, Василь Стус написав у концтаборі в 1975 році статтю «Я обвинувачую», в якій звинувачує КДБ «у свідомій фальсифікації з метою приховання справжніх злочинів та прилюдної дискредитації людей, репресованих за їхні переконання». «Я обвинувачую КДБ, — писав В. Стус, — як організацію відверто шовіністичну й антиукраїнську, тому, що вона зробила мій народ і без'язиким і безголосим. Судові процеси 1972-73 років на Україні — це суди над людською думкою... над проявами синівської любови до свого народу».

П.: Як тримався Стус у таборах? Чи продовжував писати вірші?

В.: У таборі В. Стус часто виступав з протестами проти сваволі адміністрації, тримав голодівки, хоча фізично був дуже слабкий і постійно хворий. Він ще перед ув'язненням захворів на виразку шлунку, а в таборі йому хірургічно видалили понад половину шлунка — і все ж його змушували фізично працювати і вимагали виконувати виробничу норму. Часто навіть під час кровотечі він не діставав не-

обхідної медичної допомоги. В 1973-75 роках ми перебували з ним в одному таборі (ЖХ-385/3), тільки в різних зонах. Яюсь улітку 1975 року нам пощастило дізнатися про чергове загострення хвороби Стуса і вбивчо байдуже ставлення до нього з боку адміністрації табору. Тоді ми вп'ятеро (С. Шабатура, І. Сенік, І. Калинець, я і Н. Садунайте, яку шойно привезли до Мордовії з Литви) оголосили голодівку протесту і тримали її 5 діб. На час цієї голодівки нас зачинили до божевільні (12-й корпус табірної лікарні) і практично позбавили навіть повітря. Ми також пропонували свою кров для Стуса, але нікому з нас, крім С. Шабатури, на ці заяви навіть не відповіли. Протягом усього 8-річного першого терміну стан здоров'я В. Стуса був тяжкий, а часом і загрозливий. Про це не раз повідомляла «Хроника текущих событий», писали відомі правозахисники М. Ланда, Т. Ходорович та ін.

Проти знущань над хворим Стусом виступали його співв'язні, що, зокрема, докладно описав М. Хейфец в «Українських силюетах». До речі, його розділ про Стуса під назвою «В українській поезії тепер більшого нема...» цінний насамперед тим, що показує Стуса в обставинах, про які ніхто, крім невеликого кола співв'язнів, не знає, яких навіть уявити не може той, хто там не був, бо життя на волі і життя в радянських в'язницях різняться так само, як цей світ від потойбіччя.

Попри нестерпні умови, Василь Стус в ув'язненні продовжував писати вірші, багато перекладав, зокрема, з німецької (Гете, Рільке). Але все написане в нього постійно конфісковували, забирали навіть листи до родини, якщо там були вірші, незалежно від змісту, бо «вже саме перебування автора в ув'язненні може надати ліричним текстам політичного значення». Пригадую, як у 1977 році, після чергової конфіскації листа через вірші, В. Стус написав у наступному листі (а їх дозволено максимум два на місяць) переклад якогось давнього німецького чи французького автора — теж конфісковували. Тоді в черговому листі він переписав якийсь вірш Шевченка, включений до шкільної програми, — і той лист конфісковували з тією самою мотивацією: «умовності в тексті». Це багаторічне відвойовування своїх і чужих віршів від вандалського знищення — позбавляє Стуса рештків фізичних і моральних сил. Доведений до краю, В. Стус зрікся радянського громадянства наприкінці 1978 року. Він писав, що «заборона займатися творчою роботою, постійне приниження моєї людської і націо-

нальної гідності, стан, за якого я чую себе річчю, державним майном, яке КДБ вписало на своє conto; ситуація, за якої моє почуття українського патріотизму відведено на ранг державного злочину; національно-культурний погром на Україні — все це змушує мене визнати, що мати радянське громадянство є неможливою для мене річчю. Бути радянським громадянином — це значить бути рабом. Я ж до такої ролі не надаюся. Чим більше тортур і знущань я зазнаю — тим більший мій опір проти системи наруги над людиною і її елементарними правами, проти мого рабства».

П.: Як Василь Стус відбував заслання?

В.: Умови заслання бувають дуже різні. Стусові створили і на засланні умови якнайгірші: тяжка фізична праця в шахті, деморалізоване оточення, цькування, організоване через КДБ, тощо. І постійне відчуття, що натягнена між ним і владою струна не витримає, трісне. Навіть коли помирав його батько, В. Стуса не пускали до нього, аж доки він сам провів голодівку протесту, і кілька інших політичних засланців у Якутії, Красноярському краї тощо підтримали його домагання. Хоча вимоги його не виходили за межі того, що гарантує радянський закон. Усі три роки заслання в Магаданській області В. Стус жив, очікуючи, що ось-ось його знову переведуть до в'язниці. Саме «переведуть», бо в тих умовах і слідство й суд — це порожня процедура, формальність. Газетна кампанія, організована влітку 1978 року, майже не лишала сумніву, що Стусові готують нову розправу. Все ж, він закінчив 3-річне заслання на Колимі і повернувся до Києва в 1979 році.

П.: За яких умов Стус включився в діяльність Української Гельсінкської Групи?

В.: До участі в роботі Української Гельсінкської Групи В. Стус зголосився ще в засланні. Він бачив, що людей, близьких до Групи, репресують найбрутальніше, і вступив до неї, «бо просто не міг інакше». «Коли життя забрано — крихтя не потребую», — писав він у табірному щоденнику. У своєму другому ув'язненні він не сумнівався, але — «просто не міг інакше».

П.: Яким було його життя на волі до повторного ув'язнення?

В.: Психологічно він не відчував волі, він практично не мав її. Постійний брутальний нагляд, тяжка фізична праця, неможливість займатися творчістю і щохвилине відчуття, що тюремна брама перед ним відчинена і ось-ось зачи-

ниться за ним знову — така була його «воля». Тому другий арешт, який стався 14 травня 1980 року, був логічним продовженням у тому ланцюзі переслідувань, що почалися для нього як представника української культури ще в 1965 році. На суді виявилось, що перші допити т. зв. свідків датовано ще квітнем 1979 року. Отже, цей час був потрібен кадебістам лише на те, щоб створити бюрократичну видимість справи. Нічого суттєво нового йому інкримінувати не могли, але сучасна карна система в Радянському Союзі не дозволяє таким, як Стус, жити на волі — навіть з усіма її обмеженнями. Влада безсила перед аргументованою стійкістю Стуса. Лишається одне — фізичне знищення. Саме на це й розрахований другий термін ув'язнення Стуса: 10 років табору особливого режиму і 5 років заслання, що має закінчитися аж 1995 року. До речі, на суді стало відомо про фізичні тортури, які застосовували щодо Стуса під час слідства.

П.: В яких умовах він перебував під час другого ув'язнення?

В.: За останні роки з табору особливого режиму вийшло дуже мало документів, і зовсім не виходять вірші. В одному з тих рідкісних документів, у «Табірних записках» (назва умовна) В. Стус писав: «Спроба щоденника в цих умовах — спроба відчайдушна: таких умов, як тут, люди не пам'ятають ні з Мордовії, ні на чорних зонах, ні з Сосновки. Одне слово, режим, запропонований у Кучино, сягає поліцейського апогею. Будь-яка апеляція до верховної влади залишається без відповіді, або — найчастіше — загрожує кара. ... Москва дала тутешній владі всі повноваження, і хто зберігає ілюзію, що якийсь же закон має регулювати наші стосунки з адміністрацією — дуже помиляється. Закон повного беззаконня — ось єдиний регулятор наших т. зв. взаємин. Ніде в таборі не боронили роздягатися до пояса під час прогулянки, — тут боронять і карають, коли хто хоче впіймати кришечку сонця. Обшуки провадяться надзвичайно свавільно: все, що хочуть, відбирають, навіть без акту і без повідомлення. Ми втратили всяке право належати собі, не кажучи про те, щоб мати свої книги, зошити, записи. Кажуть, коли Господь хоче когось покарати, Він відбирає розум. Так довго тривати не може — такий тиск можливий перед загибеллю. Не знаю, коли прийде загибель для них, але я особисто чуюся смертником».

П.: Що останньо чути було про нього?

В.: Останні вістки про В. Стуса були дуже тривожні. Цілий рік його тримали в одиночці на пониженому харчуванні. До давніх хвороб (шлунок, серце, скалічені ноги) додалися ще якісь небезпечні симптоми, які свідчать про серйозне захворювання нирок. Усе це, разом з моральними тортурами, спричинило, що В. Стус написав у жовтні 1984 року прощальний лист до родини, відчуючи ймовірність близької смерті. Побачень він не мав від самого початку ув'язнення — тобто майже 5 років.

П.: Чому Стуса вважають символом української трагедії?

В.: На тлі трагічних подій, що відбувалися в таборі особливого режиму протягом другої половини 1984 року, трагічна смерть В. Стуса набирає цілком реального значення: від травня до жовтня минулого року там передчасно померли українські правозахисники Олекса Тихий 57-ми років, Юрій Литвин 50-ти років і Валерій Марченко 37-ми років. Враховуючи, що на той час у зоні особливого режиму було приблизно 30 в'язнів, смертність, отже, становила 30%. Повідомлення, які приходили про В. Стуса останнім часом, не лишали сумніву, що влада не карала його за «злочини», а просто розправляється з ним — і як людиною, і як поетом. Конфіскацію влітку 1984 року збірки поезій «Птах душі» Василь Стус сприйняв так болісно, ніби в нього забрали щойно народжене немовля (за його висловом у листі до родини).

«В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ТЕПЕР БІЛЬШОГО НЕМА...»

Рішуче увійшовши до секції й притишивши голос, з такою собі флегматичною таємничістю, Сергій Солдатов, голова Демократичного руху Естонії (6 років суворого режиму), сказав: — Михайле, дарую велику ідею. — І по павзі: — Запиши біографії Стуса і Айрікяна.

У той час я працював над книгою табірних інтерв'ю, до якої ввійшли «сповідні біографії» сіоніста Бориса Пенсона (маляра, учасника славнозвісної «літакової втечі» євреїв у 1970 році, 10 років суворого режиму), російського націоналіста Володимира Осіпова (редактора журналів «Вече» і «Земля», 8 років суворого режиму) і демократа Солдатова. Чому б не включити до книги розповіді про дотабірне життя українського поета Василя Стуса (п'ять — табору, три — заслання) та вірменського поета й співака, ватажка Національної об'єднаної партії Вірменії Паруйра Айрікяна (7 років зони, 3 — заслання)?

— Ні, Серьожо, — відповів. І пояснив, чому «ні».

Що я пояснив тоді? Соромно згадувати. Ідіотична делікатність заїла мене. «Стус і Айрікян — самі літератори й пишуть не гірше від мене. З якої речі, користуючись правами дружби, я забиратиму в письменників їх законний, власний матеріал — тканину їхнього життя?» Отака безумна логіка диктувала мою відповідь!

Відтоді минуло майже п'ять років. Я скінчив і зону, й заслання, живу в Ізраїлі. Василь Семенович Стус також скінчив свої вісім літ ув'язнення й заслання, встиг пожити кілька місяців з родиною в Києві і як член Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод знову пішов до концтабору: 10 років особливого режиму з подальшим п'ятилітнім засланням. Чи вийде він після «спеца» через 15 років зі своїм порізаним шлунком — нікому, крім Бога, невідомо. І ось, кленучи свою колишню делікатність, я вирішив сьогодні занотувати ті округлини,

що їх утримала пам'ять, — уривки відомостей про блискучу людину й найбільшого поета сучасної України — Василя Стуса.

* * *

Березень 1975 року. Я щойно прибув до мордовського «Дубровлагу», знайомлюся з мешканцями брежнєвського Архіпелагу. Стрункий, сіроокий красень Зорян Попадюк, двадцятирилітній студент Львівського університету (він відбуває четвертий рік свого 12-літнього терміну), відклав на тумбочку якісь вправи із санскриту — поверх підручника литовської мови, гнучко підвівся з ліжка і запросив мене вийти на повітря, «прогулятися на коло».

Кілька слів про краєвид зони (так ведеться: починати опис із краєвиду): зона ЖХ 385/17а називалася ще «малою зоною» — в ній лише чотири бараки й навіть у кращі роки вона налічувала всього 400-500 в'язнів. Колись, за розповідями ветеранів таборової обслуги, зону заповнювали черниці, посаджені сюди за віру в Бога («тут вони й молилися на ліс»), відтак черниці вимерли за дротом, і «малу зону» приділили під «штрафний» політтабір. Її оточувала неодмінна чотириметрова огорожа з чотирма рядами колючого дроту і спіралями Бруно, а вздовж огорожі бігла витоптана поколіннями зеків стежка — це й є «коло». Закручуючи по ньому виток за витком, Зорян того вечора розповідав мені, які дивовижні «кадри» українського народу заповнили в 1972 році сумнозвісну Мордовію. Головним доказом людської добірності представників цієї нації стали в устах юного українця їх величезні терміни ув'язнення. Всередині дротяного чотирикутника для нас обох було якось самозрозуміло: якщо людина має великий термін — значить, людина хороша, ну, а малий строк наводив на думку про якийсь усе таки гандж (втім, це теорія, і з малими термінами я, практично, нікого не зустрічав). Ми розуміли, що бувають винятки у той чи інший бік, проте юний Зорян був переконаний: «Хорошій людині радянська влада мало не дасть. А найбільші терміни в зонах маємо ми, українці», — це вимовлялося скромно, але з добре відчутною притаєною гордістю.

Того вечора я вперше дізнався про Сверстюка, Черновола, Лісового, Пронюка, подружжя Калинців, отця Романюка, Геля, Караванського... Завершуючи, Зорян зідхнув — добре пам'ятаю це сором'язливе зідхання:

— Найменше з наших, лише п'ять років, дали Стусові. Так у нього майже немає складу злочину...

Він ніби вибачався перед лєнінградцем, що ось в українця — і такий непристойно малий термін. Що Стус, крім п'ятох років табору, має попереду три роки заслання — про таку дрібницю Зорян не згадав, про заслання я дізнався від самого Василя через рік. І це природно: будь-яке покарання, будь-яка репресія, не пов'язані з огорожею з колючого дроту, зеки вважали несуттєвими, майже неіснуючими! Пояснюється це просто: головний засіб впливу на в'язнів — давній: голод плюс холод, постійне недоїдання й блаґенька одіж. Тому заслання, де можна поїсти досхочу і вдягтися тепліше, і ми, й гебісти сприймали майже як повну волю. Треба було власними боками пройти через заслання, щоб збагнути: термін заслання — справжній термін, цілком реальна репресія (а от у зоні мені сказали: «В західній пресі наші строки публікують, включаючи заслання. Може, є в цьому сенс?») — малося на увазі, що термін, який включає заслання, — це певний пропаґандивний трюк, певна махінація, хоч, видно, й корисна).

— Стус має лише п'ять років, — повторив Попадюк і раптом задумано, як щось виношене, але ще ніким не визнане, додав:

— Тепер більшого за Стуса в українській поезії нікого нема.

Я вже встиг оцінити хист, і смак, і ерудицію молодого українця, проте, ніби сумніваючись, заперечив:

— А Драч? А Вінграновський? — (тепер розумію, що тоді трохи хизувався своєю обізнаністю в українських справах).

— Скурвилися. З тієї четвірки одна Ліна Костенко лишилася поетом.

... Кілька слів убік, для читача, що не знає української поезії. У 1950-60-і роки, роки нечуваної популярності поезії серед радянської молоді, гриміли в Радянському Союзі дві поетичні «четвірки», російська (Вознесенський, Євтушенко, Рєждєствєнський, Ахмадуліна) і українська (Драч, Вінграновський, Коротич, Ліна Костенко). Минуло два десятиліття, й вицвіли естрадні кумири нашої молодости, зійшли з трибун: у Росії лишилася на колишній висоті лише Бєла Ахмадуліна, а українців я якось згубив з очей, і лише в зоні, від Зоряна, дізнався, що їхня еволюція точно відповідала російській.

Фраза Зоряна Попадюка про «найбільшого поета су-

часної України» запам'яталася. Невже побачу його? Чи часто людині випадає нагода познайомитися з найбільшим поетом п'ятдесятимільйонного народу! Але як? Стус сидів «на трійці», себто на зоні ЖХ 385/3-5, від нас недалеко, але за огорожами, собаками й вартами. Щоправда, з обох зон возили до спільного карцера й до спільної в'язниці-«профілакторію», але ні в карцері, ні в слідчому ізоляторі Саранського ГБ зустріти Стуса не довелося.

... За кілька місяців, у жовтні 1975 року, Зоряна відвезли на три роки до Владимирської критої тюрми. На його спорожніле ліжко перекинули з зони ЖХ-385/19 молодого зека Василя Овсієнка, вчителя української мови та літератури (справа журналу «Український вісник», 4 роки суворого режиму); відтак кілька місяців нові в'язні не з'являлися... «Мала зона» вмирала. Починалося здійснення проєкту ГБ: перекинути ув'язнених дисидентів з Мордовії (надто близької до Москви) подалі на північ — на Урал, на річку Чусову. Одного за одним «смикали» зеків етапами «на Пермь», і першою в Мордовії спорожніла штрафна ч. 17а. Завмирили служби, цехи... Ми чекали з тижня на тиждень: коли кінець? Коли природною смертю здохне зона черниць, зона Юлія Данієля й Валерія Ронкіна, Едуарда Кузнєцова й Марка Димшиця, Володимира Осіпова і Юрія Галанскова, Вячеслава Чорновола й Дмитра Квєцька, Сороки й Підгородецького, Айрікяна і Зограбяна! І раптом... раптом на зону, що вмирала, привезли нового зека.

Якщо не помиляюся, в лютому 1976 року наглядчак Чекмарьов шепнув по секрету цеховому механікові з зеків, колишньому капітанові радянської армії Володимирові Кузюкіну: «На вахті поповнення сидить. Чекаємо Зіненка для оформлення» (капітан МВС Зіненко начальствував на зоні 17а).

Навидовижу негарний на вроду, жовтавий, з лицем, що нагадувало печене яблуко, але з очима молодими, швидкими, лукавими, цупкими, Кузюкін завжди примудрявся першим уп'ястися в будь-яку табірну новину. Він дістав термін за поширення летючок «ревізіоністського змісту» — проти введення військ у Чехо-Словаччину (п'ять років), а в таборі його, що мав шлункові недуги, начальство поставило на «тепленьке місце» механіка, й, ремонтуючи електроприлади для «ментівні», він міг та й умів першим дізнаватися від них про цікаві новини з волі.

Ось і тепер шепнули: на вахті тримають новачка, довгого й худого зека, чекають оформлення до зони.

— Спитав, по якій справі. Чекмар не знає. Але не з волі, він його раніше на шпитальці бачив. З якоїсь зони штрафника перекинули. Якщо прикинути... — Кузюкін замислився, гострі зморшки перетяли чоло. — Довгий, худий... Либонь, Стус.

... Коли о п'ятій годині ми ввійшли в зону, віддавши хазяїнові за день сто один відсоток, 73 пари білих рукавиць з одним пальцем, новачок щойно вийшов з вахти й зайняв ліжко. Вгадувати прізвище не довелося: на грудях, як належить, нашивка: «Стус В.С.».

З першого погляду Василь вразив мене своєю виснаженістю. Обличчя різке, ніби ножем з дерева різьблене, щоки ніби стесані гемблем до підборіддя, наголо обстрижений череп посилює гостроту рис (обстригання наголо після етапу входило в обряд оформлення). Загальним обрисом постави Стус нагадував Дон-Кіхота з ілюстрації Доре, хібащо безвусого й безбородого.

Природно, для товариша, який прибув з етапу, табірне товариство влаштувало чай. Під час такого чаю новачок звичайно знайомить табірників, що зібралися «до столу», зі своєю справою: тим він нібито виходить у колектив. Але Василь Стус відбував строк четвертий рік, мовчазно вважалося, що про «справу» знають усі, і тому він розповідав лише новини, — про свій останній етап, після якого опинився в нас у зоні.

* * *

— У серпні мені стало погано зі шлунком, потрапив на шпитальку...

Ближче познайомившись зі Стусом, я зрозумів, що він гордий і гоноровитий, як китайський імператор. Побалакати про поезію (не свою), про філософію, про тонкощі прози чи безстрашні сутички з ГБ (не свої) він не відмовиться. Але власні недуги, страждання — не тема для розмов. Що насправді сталося в серпні 1975 року, я дізнався лише через півроку, і то не від нього, а від Бориса Пенсона, маляра-сіоніста, який сидів на «трійці» разом із Чорноволом та Стусом і написав спільний з ними документ «Хроніка таборових буднів», надрукований того року в Парижі та Єрусалимі.

— Стусові стало зле другого серпня, — згадував Борис. — Я тому так точно запам'ятав дату, що того дня радіо передавало церемонію підписання в Гельсінкі Акта 35 країн

Європи та Америки про права людини. Уявляєш сценку: врочистий голос Левітана¹ з таборового радіо: «... дотримувати прав людини в повному обсязі», — а в нас посеред барака лежить заюшений Стус — він упав знепритомнівши. Кругом кров, і Василь умирає... Страшенно перелякалися. Я кинувся на вахту, натис на наглядачів, — (завважу, що Борис як ніхто інший умів розмовляти з начальством: діловито, без грубощів і без підлещування), — мент подзвонив до селища, а була неділя, нікого на місцях немає, всі гуляють-відпочивають. Довго шукали лікаря, нарешті на другому кінці дроту хтось пообіцяв: «Знайду». За годину з'явився лікар, добре напідпитку. Ще годину він розшукував начальство, щоб дістати дозвіл етапувати Василя на шпитальку. Ще годину вони з начальством розв'язували «питання транспортування» — сам знаєш, у неділю етапів нема, «воронки»² не їздять. Лікар робив усе, що міг. А ми дивимося й нічим не можемо зарадити — жаж! Лікар каже: «Очевидно, крововилив у шлунок». Нарешті, години за три після того, як усе почалося, з'явився транспорт: з сусідньої побутової зони пригнали двох зеків-безконвойників з ношами, поклали на них непритомного Стуса, чотири автоматники, плюс два собаки, плюс наглядач конвоювали тіло, і віднесли Василя за триста метрів: туди, де була шпиталька. Потім ми дізналися, що до ранку до нього все одно ніхто не підходив.

Кровотечу зупинили, головний хірург при мені хвалився: «Я витягнув Стуса з трупарні», — це вже потім, коли Василя повернули на зону. Але працювати він не ходив, лежав цілодобово, геть розхворівся. Я кажу лікарєві: «Ну, який сенс у вашій праці? Він знов при смерті. Йому потрібне шпитальне лікування, хіба ви самі цього не розумієте?» Похмуро прохрипів: «Я не можу віднести його в лікарню на руках». Незабаром мене етапували з зони на 19-у, я попрощався з Василем...

Після того, як Пенсона забрали на етап, Стуса відвезли до лікарні (чи не лікарєві докори сумління?). Саме про це й розповідав сам Стус першого вечора за часем:

— Вечора сповіщають: «Стус, завтра вранці етап на лікарню. Здайте одіж, дістанете на етап зміну». Видали бушлат теплий, грубий, зовсім новий. Я ще здивувався, за які такі заслуги мене вдягають. Увечорі пішли побалакати

¹ Диктор московського радіо.

² Спеціальні авта для транспортування в'язнів. — *Ред.*

зі Славком (Чорноволом — М.Х.), як зв'язок тримати, з ким на шпитальці переговорити, про що й від кого дізнатися, що кому передати, — шпиталька — це ж вузол зв'язку, це всі знають. Раптом Славко остовпів, глянув на мене дивно так: «А чому, — каже, — тобі бушлат звечора видали? До етапу ціла ніч... І грубий бушлат, не по формі. І новий — чому не б/у?»³

Мовчки почав мені спину обмацувати. «Є!» — шепоче. Роздирає на спині шов і витягає звідти металевий диск. Я ще не второпав, що воно таке, а він пішов — заховати. І тут мене мент зловив і на вахту тягне, — від цієї миті Василь говорив із незрівнянною, лише йому властивою інтонацією гранично щирого подиву інтелігента перед зухвальством «ментів». — Знімають з мене бушлат, лізуть у дірку пальцями й витягають звідти якісь дротики, пружинки, антенки — звідки я знаю, що в них там? «Звідки у вас це, Стус?» — питають! — Себто як — звідки! Ви ж самі мені півгодини тому дали цей бушлат! Ви повинні знати, що в ньому зашито, не я ж... «Ідіть!» Віддали мій старий бушлат і відпустили в зону.

Принагідно хочу розповісти ще один епізод з «підслухачкою». Азат Аршакян, друг Чорновола й Стуса (член Національної об'єднаної партії Вірменії, 10 років табору й заслання за те, що підпалив величезний портрет Леніна на центральній площі Єривану) розповідав:

— Зловив я Бороду, гебіста, на зоні: «Можу продати підслухачку, яку Стус заховав». Він лапу в кишеню, витягає шоколяду: «Це тобі аванс. Що просиш на допомогу?» — «Дізнаюся в українців — скажу». Пішов до Чорновола, віддав шоколяду. Відтак через адміністрацію передаю: «Дайте Чорноволові особисте побачення з дружиною — повернемо підслухачку». Мені одразу другу плитку шоколяди і — «Чекай відповіді, повідомимо». Наступного дня підходить мент: «Начальство, — каже, — не згодне. В нас і без цієї підслухачки їх цілий сейф, на якого біса, кажуть, ще побачення давати». Я другу плитку Славкові теж віддав, а більшого ми за «блочицю» вибити не могли. Лежить захована досі.

... Сам Стус надавав історії з «блочицею в бушлаті» серйозного й, на мій погляд, неспівмірно великого значення: йому здавалося, що безперервний потік тортур, мук,

³ Б/у — від «бывший в употреблении» (рос.), себто ношений, «був уживаний». Для заміни на етап дають звичайно «б/у». — *Ред.*

покарань, що охопив його в зоні й після неї, був зумовлений помстою КДБ за втрачену підслухачку. Вже до казахського заслання, через три роки, написав він мені зі своєї Колими, що до Магаданської області, далі від усіх, далі від Чорновола й Сергієнка, туди, де й якути не селяться, відправило його ГБ, «бо як же мені щезлу підслухачку пробачити»...

Потрапивши після історії з «блощицею» на лікарняне обстеження, він несподівано був етапований звідти до «другої столиці» — до Ленінграду, в центральну лікарню МВС СРСР ім. І. Гази: лікарі дійшли висновку, що врятувати його може тільки складна операція, яку в місцевих умовах зробити неможливо.

— Сповістили, що відправляють у Ленінград, а привезли до Кисва. Я ж звичайно з гебнею не розмовляю, вони вирішили, що тепер, хворий, з кровотечею, піддамся на розмову. В київському ізоляторі навіть дозволили написати додому, де перебуваю, — він сьорбнув чорного табірною чаю, облизав губи. — У мене сім'я в Києві, дружина з сином прийшли просити побачення. Мати старенька, їй під вісімдесят, спеціально приїхала з Донецька. Ходили всі разом коло тюрми, дружина показувала синові: «Ось, Дмитрику, дивися, тут тато, тато...» Так і не дали побачення. Славкові, коли його возили на Україну, вони дали. А мені ні, — дитяча образа затремтіла в його голосі.

— Чому? — здивувався Паруйр Айрікян, 26-літній красень-вірменин з неймовірно чорними очима. Він сидів уже вдруге: відбувши перший чотирилітній термін, провів на волі кілька місяців і потрапив до Мордовії на нову десятку. На час зустрічі зі Стусом він, беручи загалом, пробув у концтаборах понад сім років і тому вважався визнаним експертом з гебівських порядків: «що належить, а що не належить». — На профілактиці побачення належить!

— Запрошують гебісти на бесіду, я передаю їм через начальника тюрми: «Хіба вас не сповістили з Мордовії, що я з гебнею не розмовляю. Слідство закінчене, КДБ передав мене в розпорядження МВС, службові справи вже в архіві, а приватних розмов у мене з комітетниками не буває». Викликали до кабінету начальника тюрми, там сидять гебісти і прокурор. Прокурор питає: «А зі мною ви розмовлятимете?» — «З вами розмовлятиму». — «Поясніть не формально, чому ви відмовляєтеся розмовляти з працівниками органів?» — «Людина, — пояснюю, — не зобов'язана вести бесіди зі своїми вбивцями». — «Виведіть

Стуса». І не дали мені побачення, відправили до Ленінграду.

В Ленінграді мене добре підлікували, було дуже чемне й уважене ставлення. Обстежили мене, прийшов хірург, почав умовляти погодитись на операцію — видалення двох третин шлунка. Я трохи опирався, мовляв, навіщо так багато, чи не можна лишити більше... Ні, відповідають, не можна. Але зробили операцію добре, та й узагалі делікатно поводитись. Коли мені треба було надіслати листа додому, начальник прийшов у палату й сказав: «Ви пробачте, але листа українською мовою я прочитати не можу. Я мушу його, за інструкцією, надіслати на Україну, отримати звіт-ти переклад, перевірити його й лише тоді надіслати вашій родині. Це дуже довга процедура. Давайте зробимо як порядні люди: ви мені самі перекладете вашого листа, а я підпишу й надішлю». Так і зробив. І в дорогу, на етап, дав мені до Москви дієтичне харчування, ну, а з Москви — звичайні оселедці. Паруйре, а на етапі до Потьми я їхав разом з кримінальниками, вони в зону протягли приймача, слухають закордон щовечора. Дізналися, що я політичний, один каже: якщо ти в зоні Айрікяна зустрінеш, передай, що про нього радіо часто говорить...

* * *

Скінчивши «чай», ми з Паруйром Айрікяном вийшли на повітря — обговорити почуте.

— Паруйре, — дивувався я, — Стус розуміє щось у тутешньому житті? Наплював гебістам у душу, в очі назвав їх убивцями, та ще й у присутності прокурора, якому це медом по серцю, — кожне начальство ненавидить ГБ, і вони це знають... Сказав, що не хоче й словом з ними перекинутися — і дивується, чому ж вони не дали йому побачення. Як він гадає, вони що, святі!

Паруйр, людина практична, входив не так у психологію ГБ, як у конкретну службову ситуацію:

— Вони не мають права дати йому побачення, якщо він з ними не розмовляє. Навіть якщо захочуть, і то не зможуть — адже вони теж мають свої правила.

Так уперше (і скільки разів потім!) ми обговорювали ту психологічну властивість Василювої вдачі, яка зробила цього поета гранично вразливим у таборовому житті. Зберегти в зоні мінімум здоров'я (а надто подужати ворогів) можна, лише володіючи мистецтвом маневру. Вже в Ізраїлі

з задоволенням прочитав замітки гранично гордого, не-
поступливого й самостійного літератора, либонь, найне-
примиреннішого ворога ГБ — О.І. Солженіцина (в книжці
«Бодался теленок с дубом»): «Мої навички каторжанські,
табірні. Ці навички: якщо відчуваєш небезпеку, виперед-
жати удар; нікого не жаліти; легко брехати й вивертатися;
„розкидати чорнуху”».

Як ми спробувалися обігравати ГБ у зоні? Виявляли сексотів-«інформаторів». Постачали їх дезінформацією. На підставі такої «дези» розраховували можливі ходи гебістів. Плянували власні комбінації-відповіді... На війні як на війні, або, користуючись висловом незабутнього Сталіна, з ворогами треба чинити по-ворожому. А Стус не міг, точніше, не вмів, а ще точніше, *не хотів* могли й уміти хитрувати з ворогом, він протиставляв ГБ лише шалену до зухвальства сміливість і буквально нищівне презирство. Й хоча конспіративні навички він опанував, для перемоги цього виявлялося замало.

Я аж ніяк не засуджую його за це, боронь Боже! Перше, це для мене фізично неможливо, такий прегарний Василь — біблійний пророк, що у вічі викриває неправедних володарів і суддів словом наївно-праведного гніву. Подруге, хіба можна людину засуджувати за те, що вона від природи так створена. Василь створений так, що він не може говорити неправди, навіть якщо це йому вигідно й може врятувати. Він навіть пробував себе ламати в зоні, я бачив на власні очі. Якось спробував доброзичливо-дружньо побалакати з наглядачем-українцем, молодим хлопцем з вилицюватим обличчям самовпевненого хулігана й м'язами, що напиналися під одностроєм (прізвище він мав яесь дивне, щось подібне до «Череха», родом він з Галича). Стус звернувся лагідно: «Землячок...» — не для власної користі від «дружби» з «начальником», а з агітаційно-ідейного обов'язку, чи що: треба наvertати в національну віру кожного земляка-українця, що є в наявності, а в наявності, крім зеків-націоналістів, яких нема чого агітувати, були тільки менти, та ще «отрядник»,⁴ начальник зони й працівники ГБ. Ось Василь і заповзвся дати лад наглядачевій душі. Але так фальшиво прозвучало це «Землячок...», так не по-стусівськи, безглуздо й принижено вигля-

⁴ «Отрядник» (від рос. «отряд» — загін) — начальник загону в'язнів у таборі.

дав тієї миті Василь, що з бесіди явно нічого не могло вийти. До речі, Черепаха цей загалом не був падлюкою — мені, принаймні, він нічого поганого ніколи не заподіяв, але Стуса саме він вистежив перед етапом, розпорів шов у його чоботі й вилучив приховані на крайній випадок десять карбованців... Ні, не вмів «чорнуху розкидати» Василь Стус, геть не було в нього такого життєвого вміння.

Ми, його друзі, лише про одне мріяли: аби він не те щоб хитрував, а бодай не так напролом врубався у ворога, ледь його зобачивши. Та де там! Пам'ятаю, десь восени 1976 року полковник ГБ, начальник відділу «Дубровлаг» Дротенко викликав до штабу зони Стуса і Солдатов з приводу їхнього протесту проти сконфісування малюнків української малярки Стефанії Шабатури. Не моя справа й ремесло — розхвалювати гебістів, але, їйбогу, того разу полковник поведився з зеками цілком розумно і, скільки дозволяла посада, гуманно. Розіклавши перед ними на столі Стефанії малюнки, він почав пояснювати, що ось ці ескізи може їй повернути, в них не знайдено нічого забороненого, а ось ці, з портретами її товаришок і з автопортретами, — не може: їх виготовлення і зберігання в зоні категорично заборонене. Є наказ! Правду кажучи, полковник не зобов'язаний пояснювати свої каральні дії ані жертві, ані, тим більше, її друзям. Його незвичайну поведінку я пояснив для себе лише тією повагою, яку до дисидентів як до ворогів мало навіть гебівське начальство. Попри якісь оперативні міркування (вони завжди існують, коли розмову веде професіонал таємної поліції), він — я певен — ще й просто по-людськи не хотів, щоб ми вважали його жорстким мерзотником, який знічев'я знущається з «політиків» (У полковникові Дротенкові відчувалося дивне для гебіста бажання відчувати себе *справедливим*, а не лише начальником, бажання бути державною людиною, а не лише господарем карцера чи шпитальки. За це його явно недолюблювали цинічні пройдисвіти-підлегли: «Не проста він людина!» — казали вони осудливо і таки підсиділи трошечки нестандартного полковника). Цього разу він намагався пояснити зекам, що він не диктатор, а людина підлегла, що він має свої правила, яким мусить підкорятися. Солдатов уловив це й збагнув, що, коли полковникові обгрунтувати, чому той чи той малюнок не підпадає під каральну інструкцію, мабуть, пощастить вирвати з гебівського архіву бодай деякі твори мисткині. Що таке для полковника повернути Шабатури кілька малюнків? Дрібниця

— він легко міг це зробити, аби знайшлася підстава. Отже, підставу йому треба знайти! Але тут у розмову вдерся Стус.

— Це просто гетьман, який гарцює перед полками на передодні битви, — скаржився потім Сергій. А треба знати Сергія, людину величезної гордості й до компромісів з начальством не схильного, ой ні! — Тільки но полковник рота розкрив, він йому — «авжеж, авжеж, у кожного своє призначення в житті! Наша справа — на багаттях мистецтва горіти, ваша — в наші багаття дрова підкладати й сірники підносити!» Таж Василь мусить розуміти, — дивувався й кипів Солдатов, — що ворог покищо не капітулював...

І справді, Василь завжди говорив з начальством і ментівнею тоном переможця й прокурора на майбутньому Нюрнберзькому процесі, а «краснопогонники»⁵ були для нього злочинцями, про дії яких він збирає відомості, щоб потім передати судові правдиву, хоч і небезсторонню інформацію. Навіть далекому від таборового побуту читачеві легко уявити, чим звичайно кінчалися Василеві контакти з начальством...

* * *

Хто був найближчий до нього на зоні?

Якщо не рахувати Чорновола, якого він, либонь, поюнацькому любив (але разом я їх не бачив, бо Чорновіл тоді сидів на «трійці»), з-поміж українців у нас на 17а не було людей, які дорівнювали б Стусові за калібром. Серед них він виглядав ватажком, а не звичайним товаришем. Мабуть, *особисто* ближчим від усіх до нього на зоні стали двоє: Сергій Солдатов, якого він називав П'єром (кремезний, огрядний, короткозорий, в окулярах, Сергій скидався на П'єра Безухова з «Війни і миру»), і Паруйр Айрікян. Мене він, здається, тримав подалі від своєї душі. А от розмовляв я з Василем частіше й докладніше від найближчих людей: адже ми люди однієї та ще й особливої професії і спільні фахові зацікавлення зближували нас в одноманітній зоні.

... «Поезія, прости Господи, мусить бути трошечки нісенітна», — сказав колись О. Пушкін. Мабуть, є в цьому

⁵ «Краснопогонники» — внутрішні війська, що охороняють табори і конвоюють в'язнів, — вони носять погони червоного кольору. — *Ред.*

якась істина, якщо так часто цитують цю фразу півтораєста років підряд. Поезія народжується на сплескові почуттів, у інтуїтивному, а не раціональному прозорінні прихованої сутності світу й життя: істини поезії виникають зі звуків іноді темних і незрозумілих. Не в інтелекті чи сумі знань сила мистця (З моїх знайомих приходять на пам'ять ті, що не закінчили середньої школи, а університету — поетів: Йосип Бродський, один із найвизначніших поетів нашого часу, та Михайло Шемякін, один із кращих мистецьких метрів Парижу...)

Я довго не знайомився з поезіями Василя Стуса, хоча, звичайно, одразу ж побачив у нього грубий зошит у дерматиновій палітурці, на внутрішньому боці якої було написано по-українськи: «Палімпсести» (якщо пам'ять не зраджує, так називалися тексти на стародавніх пергаменах, які стирали ченці, щоб на очищеному пергамені написати новий текст; тепер науковці з допомогою хемічних реактивів, кольоровіддільної фотографії та інших способів відроджують античні рукописи з-під рядків пізніших записів)... Отже, я не просив у Василя почитати той зошит, бо заздалегідь *не вірив* у поетичну вартість записаних там стовпців! Бо рідко я, людина, що все свідоме життя крутилася в елітних колах наукової та літературної інтелігенції «північної столиці», зустрічав когось, хто дорівнював за витонченою освіченістю, ерудицією й бездоганим смаком моєму товаришеві з зони, вдягнутому в мишачого кольору робу і взутому в кирзові чоботи, — українському поетові Василеві Стусу.

Здавалося, що такий освічений мислитель виявиться в поезії лише вправним версифікатором! Можливо, думав я, слава його пояснюється патріотичним змістом, так би мовити, порядною ідеєю, співзвучною настроям певного кола читачів і шанувальників? Лицемерити й розхвалювати йому те, що поезією насправді не буде, хоча й матиме всі її зовнішні ознаки: ритми, ритми тощо, — мені дуже не хотілося: неприємно робити фальшиві компліменти людині такого інтелектуального масштабу й духовної краси, як Василь Стус.

Ось так і вийшло, що я спочатку познайомився зі Стусом-мислителем і лише через три-чотири місяці прочитав Стуса-поета.

У наших бесідах він безперечно перевершував мене в царині філософії. Василь усі роки в зоні передплачував «Вопросы философии» й уважно студіював кожне число,

вирізаючи й зберігаючи в своїй саморобній підшивці позначені статті.

Пересічна філософська пайка нормального радянського інтелегента звичайно починається з матеріяліста Демокріта і обривається на Марксі (навіть Ленін в учбовій літературі — лише тлумач принципових положень Маркса і Енгельса в нових, їм невідомих галузях природознавства ХХ століття). Але Василь несподівано відкрив, що в спеціальній літературі та періодиці трапляються матеріяли про розвиток філософії навіть у післямарксівський період, і за окремими цитатами, за «науковою критикою» (як Кюв'є відтворював з одного ребра скелети ящурів) можна відтворювати дуже цікаві філософські системи сучасності. Що він і робив — більш за все він думав і оцінював інтуїтивістів, так мені тоді здавалося.

Запам'яталася розмова про Григорія Сковороду. Я прочитав його твори і в слідчому ізоляторі і, правду кажучи, відчув, що як поет він слабший за майже всіх українських поетів, яких я читав, слабший, наприклад, за Мазепу, а як філософ... За давніх часів кожний європейський двір заводив собі обсерваторію. Навіщо знадобилася, наприклад, свиноподібній Анні Іванівні обсерваторія в Пулкові? Це вважалося добрим тоном серед монархів — мати навіщось обсерваторію. В мене таке відчуття, що українці вважають — мовляв, добрий тон для самобутнього народу — мати національних філософів, — ось вони й завели Сковороду, щоб усе було, як у людей. У розмові з Василем я дуже обережно натякнув на власну невисоку думку про мандрівного любомудра. Василь мої натяки одразу зрозумів і, хоч, звичайно, не погодився — ще б пак! — але заперечення зводилися до відносності наших оцінок, до терпимости й розуміння. Я розумів, що *для себе* Василь аж ніяк не помиляється щодо інтелектуальних і поетичних досягнень Сковороди, але він був терпиміший і вибачливіший за мене — до *свого*. Проте справжній масштаб і справжні критерії йому зрозумілі.

Здається, улюбленим його філософом із клясиків був Кант. Якось ми обговорювали юридичні умовиводи видатного італійського юриста Беккарія, і Василь дістав зі своїх книжкових запасників (а в нього за три роки табору зібралася закуплена через «Книга — поштою» пристойна бібліотека філософської літератури) книжку статей, присвячених Канту і його впливові на світову філософію: як одного з попередників Канта в якійсь із статей називали

Беккарія. Василь звернув мою увагу на дві статті: перша викладала філософську систему Гуссерля (від Стуса я вперше почув *прізвище* цього філософа — що вже й казати про його систему!), друга належала дуже сильному популяризаторові західної філософії — В.С. Соловйову (в ній розглядалися аспекти суспільного консерватизму Канта).

— Ви знаєте цю статтю? За статтями Соловйова я стежу. Ми з Лісовим⁶ на «трійці» сперечалися про філософію, і він сказав розумну річ: радянських дослідників західної філософії треба ділити на дві групи. Перша — ті, що не розуміють навіть термінології філософів, про яких найнялися писати. Друга — ті, що терміни розуміють, ну, а про що доводиться писати — це вже залежить від ситуації і можливостей. Так от, Соловйов завжди розуміє не лише терміни, але — зміст.

Потім він дістав вирізку з журналу «Иностранная литература» — статтю Григор'євої про японську і взагалі східну філософію. В статті йшлося про принципово відмінний світогляд людей Сходу і зіставлявся цей протилежний і водночас доповнюючий, необхідний Заходові досвід мислення з останніми експериментами в психоневрології, що довели розбіжність функцій правої й лівої півкуль головного мозку, їхню асиметричність, взаємодоповнення й збагачення. Я тоді ще подумав, що проблема *неподібності* психологічних частин, які саме в наслідок такої неподібності зміцнюють стійкість і здатність пристосовуватися до світу *цілого*, ця філософська проблема, що несподівано відбилася в фізіології мозку, цікавить Стуса в зв'язку з його роздумами про ролі націй у світі.

У відповідь я порадив прочитати статтю відомого філософа Г. Померанца, яку я знайшов у таборовій бібліотеці, — про особливості розвитку західної й незахідної цивілізацій (вона була вміщена в дивному й пустопорожньому збірникові статей про китайську культуру), а також статтю давно приміченого професора-медієвіста Гуревича про відмінність соціальної психології у різних народів — у різні епохи їхнього існування (цю статтю я знайшов у журналі «Иностранная литература»). Але Василь лише помуляв нижню губу об верхню і відійшов, нічого не сказавши — ні «так», ні «ні».

⁶ Василь Лісовий — київський науковець, викладач логіки Київського у-ту, засуджений на 9 років (6 років табору, 3 — заслання) у справі «Українського вісника» (процес Пронюка, Лісового, Овсієнка в 1973 р.).

Десь тиждень минув, я забув ту розмову — Господи, мало чого Василь не хоче читати Померанца з Гуревичем, у нього свій смак, свої пляни, — раптом він підходить, явно схвильований (а поводився завжди стримано, навіть з деякою величністю).

— Прочитай Померанца й Гуревича. Добрі статті.

Щиро кажучи, не второпав я: ну, добрі статті, але чому він якийсь збуджений? Виявилось — мучили докори сумління:

— Побоювався, що вони — люди... зденаціоналізовані. Не розуміють, чим живе національна свідомість. Розуміють. Об'єктивні.

... Євреї, при всій їх зовнішній чутливості до світових ідей, монологічний за характером народ. Вони здатні так захоплюватися створеним їхньою уявою світом, власними ідеями й міркуваннями, що, трапляється, не помічають, як реагують на них довколишні об'єкти й суб'єкти. Ця *самозаглибленість* у власний внутрішній світ допомогла вистояти згусткові людей у вигляді особливої спільноти, яка не зливається ні з ким, упродовж двох тисячоліть вигнання — ситуація майже унікальна в людській історії! Але саме ця властивість національного характеру, яка надавала йому такої потужної стійкості, — коли розмовляють, не слухаючи співрозмовника, коли спілкуються, а в той самий час не помічають об'єкта спілкування, коли живуть поруч, торгують, вітаються, жартують із сусідом і в той самий час існують на іншій планеті, в іншій площині життя, що не перетинається з сусідом! — мабуть, ця властивість, перше від усього іншого, спричинила стрижневий антисемітизм усіх племен і народів, який тінню супроводив єврейську общину в усіх її мандрах.

Цей ліричний відступ про євреїв був потрібний мені ось для чого: як єврей я маю, природно, властивості свого народу. І тому, відчуваючи напочатку тонкий, але видимий льодок, який проклав між нами Стус, я навіть не замислювався над справжньою причиною цієї ввічливої відстороненості. Гадав, що аристократичний холодок — або звичайна Василева манера спілкування, або я сам чимось йому неприємний...

І лише під час розмови про статті Померанца й Гуревича зрозумів: Василь цурався не мене особисто, але побоювався в мені універсалістської єврейської основи. Між такою основою й собою він звів невидиму, але непроникну стіну. Не тому, що він — у принципі затятий ворог універ-

салізму: він аж ніяк не національно-замкнена, національно-обмежена людина — але в *наш* час універсалізм здавався йому головною небезпекою, що загрожує існуванню його народу. А євреї в його очах були носіями універсалізму — навіть найкращі. Ось дві Стусові розповіді, що запам'яталися мені в таборі:

— Під слідством я сидів у одній камері з Семеном Глуzmanом. Зовсім молодий психіатр, хлопчик, з чубчиком і о-такими, — він показав, — пухлими губами. Зробив блискучу експертизу Григоренка. Олена Боннер, коли вперше його побачила, не повірила, що це він: «Такий молодий, і таку працю зробив...» Дістав 12 років і здивовано казав: «Таж це майже стільки, скільки існує моя свідомість». Один із тих найкращих людей, кого я зустрічав у житті! І можеш уявити моє почуття: чудова людина, дисидент, що пішов у тюрму, він народився й виріс у Києві, жив у *нас* усі роки, а в гебівській в'язниці я мушу, — тут Василь приклав руку до грудей, ніби серце прихопило. — розмовляти з ним по-російськи...

Друга розповідь:

— Ти не стрічав на зоні Бергера? Єврей, лєнінградський поет. Сів у справі гуртка Бравна.

— Ні. Він ще до мене пішов на заслання.

— Дивний... До Ізраїлю їхати відмовляється. Я, мовляв, російський поет, пов'язаний з російською мовою, російською культурою. В Ізраїлі для мене все чуже. — Василь зробив довгу павзу. — Доводить, доводить... Не розумію, нащо треба логічно обґрунтовувати, любиш ти свою матір чи ні...

І обірвав неприємну йому розмову про Бергера.

Чому Василь спочатку подумав, що я належу до людей, для яких любов до матері є «предметом логічних вправ»?

Мужні й незламні люди, в зоні українці все таки були переможеними. Хай тимчасово, але покищо торжествували їхні вороги, «свині, які задніми ногами відштовхують одне одного від годівниці», як висловився колись Стус. Поразка в національній битві утворювала довкола українців поле трагедії, поле підвищеної чутливості до всього, що торкалося національного нерва душі. І моє спокійне ставлення до власних національних справ сприймалося Стусом як байдужість до них, отже, як духовна вада.

Насправді все було інакше. Євреї в зоні почували себе переможцями — військовополоненими, захопленими в бою ворожою армією, яка *вже* зазнала поразки. Ізраїль не

просто існував (що само по собі також було нашою перемогою): ще важливіше для радянського зека-єврея було те, що він кожного місяця бив і бив радянську імперію. Звичайно, не навідліг — на жаль! — а тільки давав щигля, алеж як нам було приємно!

Це й створювало в моїй душі особливу, незрозумілу Стусові, настроєність національного спокою: ми, євреї, намагалися тоді не «хворіти» національно. На очах зникала (по-різному в різних людей, звичайно) звична зі сталінських часів, напружена підозрілість євреїв до «чужинців», нервова вразливість до кожного закиду, критичного зауваження. Звичайно, ще тільки йшов процес, а результат покищо позначався невиразно, але загальне його спрямування було очевидне. А в переможених українців національний біль ставав центром світовідчуття. І тому, мабуть, аж до етапу на 19-у зону в серпні 1976 року, я, людина, аж ніяк не схильна підкреслювати своє єврейство, людина, що говорить про Ізраїль з наголошеною об'єктивністю, видавався Стусові його товаришем у стражданнях, у боротьбі — але не душею.

Так, принаймні, я думав тоді...

* * *

Якось між іншим я довідався від Василя, що за освітою він інженер (принаймні, мав якусь технічну освіту), а працював чи то в науково-технічному інституті, чи то на виробництві — точно не пам'ятаю.

Згадую про це тому, що врзалося в пам'ять відчуття подиву: коли ж цей «технар» устиг здобути таку колосальну ерудицію в світовій літературі, літературознавстві, історії (про філософію я вже писав)?

Я не зустрічав у своїм житті тоншого знавця творчости Камю — він прочитав і проаналізував усе, що написав француз (пам'ятаю, що найменше йому подобалася славнозвісна «Чума»). Але найулюбленишим Стусовим письменником виявився зовсім невідомий мені тоді Г. Гессе, а з його романів — «Гра в бісер» [Das Glasperlenspiel]. У цій книзі були ніби власні Стусові роздуми про найголовніше в його бутті — про поезію й життя, про їх відповідність і несполучність.

З європейських поетів Василь знав «від дошки до дошки» свого улюбленого Рільке.

Не певен, що всі ці дрібниці варто згадувати, алеж у

них теж відбився Стусів характер, і я про всякий випадок їх занотовую.

... Якось він покликав мене до своєї секції, щоб показати книжку поезій Рільке у перекладах Миколи Бажана. Признаюся: маю автоматичне упередження до діячів української культури, які заслужили кремлівське визнання. Це не означає, що не визнаю існування чесних і мужніх майстрів у сучасному українському мистецтві. Просто їх, здається, не мали б перекладати російською мовою й широко вшановувати (як, аналогічно, справжніх майстрів російської радянської прози не перекладають українською мовою). Тому імена ушанованих на весь Радянський Союз Тичини, Рильського, Бажана, Ле, Рибака й навіть Гончара (як на мій смак, найпристойнішого з усіх) викликали в мене стійке неприйняття. Коли Василь Овсієнко, бажаючи в зоні зробити мені приємне, сказав, що ось, мовляв, Бажан і Первомайський — ваші земляки, євреї,⁷ сумно мені стало: і тут наші напаскудили! Овсієнко мене заспокоював: «Пане Михайле, ви не маєте рації. Первомайський замолоду починав як цілком пристойний український поет, імпресіоніст (саме так він казав, і що це означає — їйбогу, досі не знаю), і навіть Бажан — людина в українській літературі не зайва, багато корисного зробив». Та я лише вперто крутив шією, для мене імена лавреатів Сталінських премій назавжди поєднані з запахом улесливого холуйства, фальшивої патетики — що інше могло вціліти після чінгізханівського погрому української культури в 30-і роки!

Коли Стус показав мені Бажанові переклади Рільке, я одразу почав прискіпуватися до текстів: слабкі місця, природно, знайшлися.

Василь послухав, подумав. Заперечив.

— Усе правильно, але це — вади оригіналу: Бажан переклав точно, включаючи слабкі місця самого Рільке, — і він почав мені пояснювати, що «Рільке сильний по горизонталі вірша, а по вертикалі сполучні структури в нього слабші, я читав у оригіналі». Він не розтинав «музику як труп», а показував мені зсередини, поглядом *майстра* віршування, *як це робиться*, як це цікаво влаштовано — там, усередині. Він розбив мене одразу, і я покаявся, що несправедливий до лавреатів...

— Мене ще Зорян Попадюк і Василь Овсієнко захитали,

⁷ Єврейське походження М.П. Бажана — поширена (поширювана) помилка, якої припустився й Василь Овсієнко. — *Ред.*

— признався вкінці, — Зорян показав переклад «Мідного вершника», і мене вразило, як зумів Рильський відтворити пушкінський вірш. Переклад адекватно точний — мені здавалося, що це навіть теоретично неможливо, а в Рильського вийшло...

— Рильський — поет пересічний, але перекладач дуже великий, — уточнив Стус: при всій своїй любові до українських достоїнств, зайвого він не потребував. — А що Попадюк розповідав про Тичину?

— Запевняв мене, що Тичина, з яким мене знайомили в школі та інституті, — це ороговіла оболонка давно померлого поета. Але нібито напочатку — я не дуже зрозумів, чи то до революції, чи то перші роки після неї — Тичина писав першорядні поезії, — останні слова я вимовив вибачним тоном, готовий одразу забрати їх назад, якщо мене атакуватимуть!

І мене атакували, проте цілком несподівано.

— Тичина — геніальний поет! — Стусів голос звучав, як на мітингу. Стукачі з колишньої Гегаймфельдполіцай, які хрест-навхрест підсікали наші бесіди в секції, збуджено заворушилися. — В українській поезії взагалі не з'являвся інший майстер з таким почуттям звуку, як Тичина! Це був творець нових гармоній у поетичній мові, таких поетів налічують одиницями в історії будь-якого народу, — він замислився, а також мовчав, відтак Василь зовсім по-іншому, тихо запитав: «А ти хіба не знав, що мене через Тичину взяли?..»

* * *

Того разу про «справу» Стус розповів коротко, а докладніше я дізнався про неї згодом, коли до зони надійшов передплачений Овсієнком товстий український літературний місячник (не можу зараз пригадати, який саме). В журналі запровадили рубрику, щось подібне до «Визначні люди нашого часу», а в ній надрукували статтю про слідчого чи прокурора Малихіна (точно знов таки не пам'ятаю, але щось схоже).⁸ Якісь чесноти Малихіна, що виправдовували б його уславлення на сторінках усеукраїнської преси, годі було знайти в жодному рядкові, але як найвища точка

⁸ Згадана тут стаття з'явилася під назвою «Слідчий Малихін проти Добоша та інших» у рубриці «Пост імени Ярослава Галана» (журнал «Жовтень», 1976, 4, стор. 94-105). — *Ред.*

його кар'єри відзначалося те, що він склав обвинувальний акт у справі зарубіжного українця на прізвище Добош, — був той Добош з Бенілюксу (чи то з Брюсселю, чи то з Амстердаму) і на завдання емігрантської української організації поїхав як турист на Україну, де мав зустрітися з найвідомішими націонал-демократами. В статті цитували початок обвинувального акта, складеного суперменом радянського правосуддя Малихіним: це — зустрічі Добоша з антирадянськими елементами, збирання наклепницьких відомостей, спрямованих на підрив і послаблення існуючого в СРСР ладу — весь джентлменський набір політзека. Якби все, що скомпонував видатний Малихін виявилось правдою, то за радянськими законами його клієнт підлягав ув'язненню в концтаборі мінімум на 7-10 років, а то й усі 15 (усе таки зарубіжний кур'єр!). Але слідчий, — чи хто він там був? — виявився такою великодушною й гуманною людиною, що, переконавшись у щиросердому розкаєнні кур'єра, затриманого нібито з речовими доказами (рукописами, мікрофільмами)... відпустив його на батьківщину — тобто, звичайно, на чужину. Для людини, що хоч трохи обізнана зі звичаями КДБ і радянського суду, все це звучало, перепрошую, як чортівня собача. Я взагалі любив читати подібні статейки: вони компенсують у зоні відсутність циркових вистав. Але пішов до Василя не лише тому, що хотів побачити його: гадав, що цитати з «обвинувальки» в українській справі можуть його й зацікавити (чомусь на Україні вважають обвинувальні акти й вироки документами секретного значення — всупереч радянському законові, і майже половина моїх знайомих українців, наприклад, Чорновіл, Руденко, Овсієнко, Скрипчук та інші ходили в зоні, не маючи вироку — «пашпорта радянського в'язня». А тут — аж у журналі цілий абзац із «обвинувальки»!).

Заледве Стус кинув оком на сторінку, м'язи скам'яніли на вилицях:

— Читай. Цей абзац нам усім давали на слідстві, — відкреслив нігтем цитату з твору Малихіна. — Малихін підписав ордер на мій обшук і арешт. А тобі не казали, що весь покіс сімдесят другого року взяли в цій справі?

І він розповів мені подробиці свого обшуку й арешту — 12 січня 1972 року.

— Справді, на Україні був рух... — він змовк на хвилинку. — Нас називали українофілами. Не люблю цього слова. Чому українці — українофіли? Можна бути україн-

цем і українофобом, це сполучне, але саме поняття «українофіл» стосовно до людини, яка не має вибору, любити чи не любити, бо вона належить до українського народу, — мені здається безглуздя. Ну, подумай сам, Мишко, хіба євреї, що люблять своє єврейство, — це юдофіли?

— Сіоністи, — посміхнувся я.

— У Франції немає франкофілів, у Англії — англофілів, тільки серед слов'ян з'явилися русофіли, українофіли... Втім, немає значення. Цей хлопець мав з нами зустрітися, якщо вірити обвинувальному актові. Виконав він своє завдання халтурно й недбало. В Києві взагалі ні з ким не зустрівся, я до арешту й прізвища його не чув, у Львові бачив, здається, Івана Світличного. Ані Дзюба, ні Славко Чорновіл, ні Сверстюк, ні Ірина Калинець, — ніхто його не бачив з авторитетних представників руху.

Вже в зоні Чорновіл провів наше, «внутрішнє» слідство — що сталося насправді? Навіть із Світличним «посланець» не вів ділових переговорів: звичайні дисидентсько-національні бесіди на свіжому повітрі, що їх ведуть у сучасних садах і парках майже всі інтелігенти середнього віку.

— Але в «обвинувалівці» сказано, що його затримали на кордоні з секретними матеріялами?..

— Його затримали з рукописом «Словника українських рим» Святослава Караванського!⁹ Тому його й випустили до суду — кому він з такими доказами потрібен! Вони б за всіх умов його випустили — в його діях не було складу злочину — навіть за правилами ГБ. Але він перелякався, опинившись у камері, і почав говорити все, що їм потрібно, а головне — назвав прізвища людей, з якими йому *порадили* зустрітися. Якби він мовчав, вони б ніколи про це не дізналися й випустили його швидко, але він, як багато дурників, думав, що в ГБ все знають і назвав їм усіх — Дзюбу, Чорновола, Калинців, Сверстюка, мене... Славко на слідстві читав протоколи його допитів і оцінював так: спочатку він просто був відвертим у ГБ, розповідаючи все відоме, а на останніх допитах, коли, очевидно, відчув, що вже пахне звільненням, віддався слідчому цілком. Майже за Леніним: від активного заперечення до щирого свідчення, а від нього — до відвертої брехні. Слідчий натякав йому, що саме треба свідчити, і він залюбки говорив «на-

⁹ Святослав Караванський, один із патріархів нинішнього покоління мордовських політзеків, який відсидів у тюрмах і таборах ГУЛАГу, беручи загалом, понад 30 років. Український науковець і літератор. Під час нашої розмови відбував черговий строк «на спецу» — себто в мордовському таборі для політ'язнів *особливого режиму* (на станції Сосновка).

лежне» й запропоноване. Можливо, саме Малихін провів з ним цю операцію, тому й потрапив у «славні люди Радянської України».

... Після того, як кур'єр назвав слідству імена й прізвища людей, з якими йому доручили зустрітися і налагодити контакти, були випсані ордери на обшук та арешт за «списком Малихіна».

(«Вони зняли вершки нашого руху, — через рік розповідав мені в карцері Вячеслав Чорновіл. — Тут, звичайно, був їхній успіх. Мені гебісти на слідстві заявили: націоналізм існуватиме, але на десять років ми собі забезпечили спокійне життя. Помілилися!»).

У Стуса обшук тривав неймовірно довго: до республіканського ГБ його повезли вже за північ, і тому арешт оформлено днем пізніше, ніж у інших учасників руху: День Українського політ'язня всі зони відзначали 12 січня (в день «покосу 1972 року»), а Стусів термін кінчався тринадцятого.

— Нишпорили вони в моїх паперах, — розповідав Василь, — а син, Дмитрик, сховався від них під крісло. Дивився зляканими оченятами з-підсподу — малий, а зрозумів: вороги в хаті.

... Скільки я пам'ятаю, головним криміналом, виявленим під час обшуку Василя Стуса, стали два документи. Перший — щойно завершена, практично майже ніким, крім близьких друзів, не читана, його стаття — есей про творчість Павла Тичини. Другий — аркуш паперу з написаним віршем.

Василь розповідав так:

— Знаєш, як буває: щось прийшло в голову, думка, заготовка, занотував її на першому-ліпшому клаптику паперу, а потім забув: не знадобилося чи взагалі не в той бік думки пішли. В мене, мабуть, сотні таких лежало. Зовсім не пам'ятав, що в кожній записано, і раптом вони витягають аркуш, читають, і я зрозумів: арешт!

— Що за вірш?

Треба признатися, що Василь прочитав ці чотири рядки з якимсь задеркуватим молодечтвом: а все таки був задоволений, що це написав!

Кубло бандитів-кадебістів,
злодіїв і відставників,
у стольному засіли місті
як партія більшовиків.

У нас виявилася дуже відмінна реакція на прочитаний чотиривірш: я, лиха людина, «кейфував», уявляючи рідних, хоч і київських, гебістів, що слухають цей вірш, якому вони подарували довге, поколіннями вимірюване життя; а Василь спохмурнів: по-моєму, його засмучувало, що зачіпкою для ГБ стали рядки випадкові, результат власної розваги, рядки, що ні для кого й ні для чого не були призначені. Сідати — так хоч за справу!

— А чому в вирокі про вірші не йдеться? — запитав я. (Стус мав вирок при собі. Вищезгаданого «пасквіля» там не згадали, зате один з епізодів полягав у тому, що, «находясь в доме отдыха, обвиняемый Стус В.С. рассказал свидетелю... анекдот про Основоположника Коммунистической партии и Советского Государства», саме так, усе з великих літер, але без згадування прізвища та імені — як запровадили ще в канцеляріях періоду до 1955 року).

— Вони не могли приписати «поширення» — віршів ніхто не бачив, навіть дружина. Я, справді, й сам про них забув! Для криміналу, для ордеру на арешт вистачало чотирьох рядків, а вже для вирокі, ти ж знаєш, потрібен мотив *пропаганди*! Для вирокі вони, насамперед, трусили статтю про Тичину.

Знаючи філологічну обдарованість Стуса, його здатність до оригінальної літературознавчої аналізи й дивовижне вміння образно висловлювати найскладніші, найтонші спостереження над словом, над стилем і технікою письменника, не сумніваюся: похована в архівах ГБ праця — одне з дивовижних досягнень українського літературознавства 70-их років.

Наше покоління звикло розглядати Павла Тичину як балаганну ляльку, бовванчика для київських та кременівських прийнят, манекена для звань, орденів і медалів...

Ой, Павло Тичина, дорогий професор,
Пишеш ти, як Пушкін, жаль — нема Дантеса... —

це, та ще, либонь, «Партія веде», — ось і вся наша ерудиція стосовно творчості Тичини. Стус проаналізував його ранні поезії, безсторонньо простежив, як видатний (за його словами) талант зі слабким характером, тендітний орган, створений природою для «звуків солодких», а не для протистояння зі слідчим ОДПУ чи паханом злочинської банди в гулагівській скотобійні, дійшов якимось висновку: «А чи не час поцілувати пантофлю папи?» — і поцілував. І дістав у

винагороду все, що «належить»: народнього поета України, депутата Верховної Ради, академіка, лавреата. — але поезії писати розучився. Його «продукція після зламу» — навіть кількісно — становила приблизно п'яту частину написаного раніше, а вже якісно — годі й порівнювати. Ніби не вмів ніколи співати, ніби народився Долматовським або Дмитерком, і поступово, за десятиліття, всі читачі забули, що колись — жив на світі такий *поет*. Стус хотів воскресити його для України...

— Всі примірники арештували?

Кивнув: «Шкода. Непогана була праця».

Уперше і лише один раз за весь час нашого знайомства я почув, як суворий Стус похвалив свій твір.

* * *

Але навіщо, власне, органам КДБ був потрібен арешт «кур'єра» Добоша, щоб зробити «другий український покіс»? Блискуча плеяда українських націонал-демократів «шестидесятників» діяла відкрито, їхні імена відомі не лише опервідділові, але кожному інтелігентові на Україні, адреси їхні були в будь-якому довідковому бюрі, твори підписані не псевдонімами, а справжніми прізвищами... Чому ж їх не могли просто обшукати, просто вилучити їхній «самвидав», просто вгатити шалені строки — без приводу в вигляді свідчень Добоша?

Виявляється, й нібито «всемогутнє» ГБ могло далеко не все. Як я зрозумів із Стусових розповідей і, головним чином, Чорноволових (через рік), арешти українських націонал-демократів були картою у великій політичній грі партійних босів, а доля цих молодих і немолодих людей у зонах та на засланні стала побічним і малозначним ефектом у черговому турі боротьби за імперську владу.¹⁰

Якщо я правильно зрозумів, у 1972 році досягла апогею боротьба за трон між Брежнєвим, який все ще здавався партійному апаратові непрезентабельним, млявим, малокомпетентним та й просто дурнуватим (подібні відгуки я сам чув від апаратників) з «сильною людиною партії КПСР»,

¹⁰ Цікаво, що через два роки відбулися обшуки й арешти в «справі» російських націоналістів, що групувалися довкола журналу «Вече» (Віче), і «справа» пройшла цілком за тією самою схемою, що українська в 1972 році. В результаті «патрон» російської партії Дмитро Полянський вилетів з Політбюро і Ради Міністрів у Токію, в крісло посла, а редактор «Вече» Володимир Осіпов потрапив до однієї зони з Чорноволом — на 8 років.

усеукраїнським босом Петром Шелестом. Шелест зробив ідеологічну ставку на «національну самобутність», і тому українці в зонах згадували його без злоти, хоча всім іншим зекам прізвище українського диктатора здавалося втіленням наймерзенніших сторін кремлівського самодержавства.

... Можливо, я — людина, що втратила віру в перемогу світлих елементів, але я також не можу повірити, щоб радянський начальник, хай Шелест, хай хтось інший, міг бодай на годину згадати про добро свого народу, своєї батьківщини. В 1979 році я почув у радіо «Свобода» виступ українського правозахисника Валентина Мороза і, хоч я не є великим прихильником його таланту, одразу відчув истину в його словах, що начальники-українці в імперії є речниками інтересів свого народу так само, як капітан Відкун Квіслінг був речником інтересів норвежців («навіть менше», — східно додав Мороз, і цілком справедливо). Але, звичайно, кожний вельможа потребує особисто відданого йому кодла (по-італійському — мафії), а таку мафію організаційно найзручніше комплектувати саме з земляків.

Тепер уже ні для кого не секрет, що Брежнев зібрав свою «мафію» з дніпропетровців, Шелест організував свій клан з комсомольсько-гебівських апаратників новосталінського напрямку, Полянський обрав «національний варіант» — він спирався на російську групу в ЦК, а от Шелест вирішив створити власну банду в боротьбі за кремлівський кабінет — з відданих йому українських бойових півнів. Тому він, гадаю, розігрував карту «національної самобутності»: в разі успіху не лише гарантував особисту відданість своїх кадрів (усупереч намірам московського ставленика в Києві — Щербицького), але міг розраховувати на підтримку могутніх армійських генералів-українців. Природно, проводячи подібну лінію, Петро Юхимович аж ніяк не хотів *несвоєчасних* для нього процесів над націонал-демократами: він не міг не розуміти, що такі процеси буде використано проти нього, що спритний у партійних боях сюзерен неодмінно звинуватить його ж таки, Шелеста: «Розпустив Україну, сепаратист! Сам потурає буржуазному націоналізмові!» (вже після зняття Шелеста мені розповідали в Москві, і то цілком серйозно, до чого Шелест докотився: на якійсь нараді на Україні запропонував доповідачеві, здається, Щербицькому, говорити по-українськи! Жах, шовінізм! А той спритно підтяв начальника: «Я говоритиму мовою великого Леніна!»).

Українське управління КДБ підпорядковане, звичайно, Москві й виконує волю генерала Андропова, а тому воно передусім стежить за Шелестом (і Щербицьким), а вже відтак за Чорноволом чи Сверстюком. Але... але все таки живуть вони в Києві й залежать від українського хазяїна майже так само, як від московського шефа. Помешкання для працівників просять у Шелеста, додаткові пайки й путівки в його таки «хазяйстві» — він розпорядник місцевих кредитів, а не далекий Андропов. Тому працівники українського КДБ не могли *просто* розв'язати кампанію проти «українофілів» (як вони їх називали). І вони створили сценарій, який дозволяв пустити в хід антишелестівську змову гак, щоб сам Шелест дав на неї санкцію. Добош, посланець емігрантського центру, відіграв для ГБ роль живця, на якого зловили Шелеста: той не міг заперечувати проти обшуків у осіб, запідозрених у передачі матеріалів за кордон. Роздобувши на обшуках речові докази для дальшого ведення слідства (як от Стусів чотиривірш), гебісти вирішили — «з гуманних міркувань» — відпустити закордонного українця додому з своєї катівні: оскільки він майже ні з ким з арештованих не зустрічався, його особиста присутність на процесі могла лише зашкодити вирокові, а все потрібне слідчому відділові він уже зафіксував у офіційному протоколі.

На цьому політична кадрили не скінчилася. Після від'їзду Добоша Шелест, очевидно, зметикував, для чийої голови спілітається зашморг з життів Стуса, Пронюка, Світличних, Калинців, Плахотнюка та багатьох інших. Натислися якісь потаємні важелі. Чорновіл розповідав мені: «Весною, через кілька місяців після арешту, слідство переломилося. Гебісти мало не обіймали мене, а всілякі розмови про майбутній строк відкидали вмиг: „Вячеславе Максимовичу, нащо непотрібні розмови про покарання, тепер обстановка така, що треба думати про інше — як житимемо на волі”».

Щось у тому ж дусі відбувалося, мабуть, і з іншими обвинувачуваними: якось Стус, який звичайно не розповідав про слідство, зауважив: «Наймерзенніше, коли панове гебня доводять, що вони теж українці. Був на слідстві такий місяць, коли вони... хібащо шараварів не вдягали і в гопака не кидалися переді мною — все інше було».

Але Брежнєв переміг на пленумі ЦК, Шелеста з України усунули (Боже мій, яким жалюгідним нікчемою колишній півбог виглядав у Москві), і процеси націонал-демократів

мали відбутися в Києві та Львові — як речовий доказ для партійних верхів справедливості неласки, що спіткала колишнього кандидата в диктатори.

Скільки я зрозумів, оперативна здобич гебістів виявилася мізерною для слідства й вироку: ні про що з засекреченої діяльності руху вони довідатися не спромоглися. Лише цим я пояснюю такі факти, як, наприклад, інкримінування Ірині Калинець циклу її поезій, присвячених... Одиссеєві. Експерти ГБ із Спілки письменників України кваліфіковано пояснили, що в образі Одиссея, котрий покинув Ітаку, котрого ждуть на батьківщині багато-багато років і обов'язково дочекаються його повернення, насправді зображений Вячеслав Чорновіл (цикл був написаний у 1967-68 роках, коли Чорновіл відбував свій перший — тепер уже з трьох строків), а якщо поезії присвячені Чорноволові, вони тим самим мають кримінальний характер.

Про вирок Стусові з анекдотом про Леніна я вже згадував: боюся, що з подібним складом злочину можна в наш час посадити всю без винятку інтелігенцію і три чверти робітничої кляси СРСР. Втім, навіть стаття про Тичину, яка розповідала про загибель поета після того, як він хотів віддати власність, яка йому не належала, свій Божий дар, земній владі, точно кажучи, не була криміналом.

Сказавши про мізерність оперативної здобичі, я зовсім не бажаю злостиво принизити гебівський успіх: вони вилучили з українського суспільства саме тих, кого Москва хотілося й вигідно було вилучити, — найталановитіших, наймужніших, найстійкіших українців. Інша річ, що національний рух важко зупинити репресіями і на місці заарештованих стали нові герої — «покіс 1977 року», але це вже новий сюжет, що Стуса не стосується безпосередньо.

Як він, мабуть, мучив їх під час слідства! Мені розповідали тільки один епізод, але неймовірний за сюжетом для кожного, хто знайомий з майже цілковитою тишею слідчого ізолятора ГБ! Коли Стуса під час слідства відправили етапом на експертизу до психіатричного інституту (це було, безумовно, засобом тиску на впертого обвинувачуваного — при «нормальному» ході слідства експертизу повинні провадити просто в кабінеті слідчого або взагалі обходитися без неї), Василь закричав на всю тюрму: «Прощайте, братове! Стуса в божевільню ведуть!» Це в обстановці, коли навіть кроків наглядча за дверима не чути (килим!), коли для виклику на допит твоє ім'я в «годівницю» вимовляється пошепки, коли, виводячи зеків на прогулянку, на-

глядачі, щоб не зіткнутися, подають один одному знаки класцанням пальців і бряжчанням ключів, аби не пролунав *Голос!* Як, либонь, раділи його від'їздові київські тюремники в день етапу до Мордовії — точнісінько, як у відомій анекдоті: «Чи довго ти ще з нас знушатимешся, проклятий!»

* * *

Різносторонні зацікавлення Стуса виявлялися постійно: про що й про кого ми б не говорили, Василь завжди мав оригінальну інформацію й незвичний погляд на предмет.

У ті місяці в мене з'явилося нове «захоплення» — я читав підряд томи історичних творів академіка Кримського. Оскільки в тексті траплялися слова, ще невідомі мені в процесі спілкування з зеками-українцями, я сміливо експлуатував друзів, питаючи російське значення кожного незрозумілого слова. І ось, пам'ятаю, зі словом «рясний», що стосувалося фльоти Селіма Жорстокого, пішов у секцію до Стуса.

— Ти все прочитав? — запитав Василь.

— Крім прози.

— Чому?

— Ну, мого знання української мови вистачає на читання наукової літератури, поезії також можу зрозуміти, там одне-два слова незрозумілі — запитаю. Але читати художню прозу — мені не під силу.

— Даремно, — засудив він мене, і одразу ж коротко схарактеризував усі повісті Кримського: він знав їх добре. Тут таки розповів подробиці загибелі славетного сходузнавця на етапі до Казахстану — в жодній радянській науковій праці я не знайшов навіть згадки про те, що Кримський був арештований і загинув у ГУЛАГу.

Читав я Лесю Українку — несподівано Василь порадив: «У Лесі по-справжньому визначні речі не поезії, а п'єси» (Я ж, звичайно, почав із поезій — адже у всіх підручниках про Лесю йдеться лише як про поетку). З п'єс він порадив читати насамперед не найбільш відомі, клясичні драми, а назвав, здається, малу драму з епохи французької революції — ту, що звичайно не згадується в серйозних літературознавчих працях. І справді, цей твір видався мені найсвіжішим у всій Лесиній книжці.

До речі, побіжно він згадав факт, якого в російсько-

мовній літературі я не стрічав ніде: нібито Леся могла вийти заміж за Кримського...

Якось при ньому я згадав ім'я аспіранта-українця, який учився в Ленінграді, в нашому інституті й якого вважали одним із найблискуліших випускників катедри.

— Наливайко, що працював у Ніжені? — запитав Василь.

— Так, — здивувався я. — Ти його знаєш?

— Я його не знаю. Я його читав.

Коли, після етапу до Саранська, я згадав, що в потьминській «пересилці» гострі держакі важкої «параші» були обгорнуті аркушами з українського журналу зі статтею Наливайка (здається, про малі повісті Боккаччо), Стус аж стогнав — так стогнуть від зубного болю! Він переживав, що «якийсь негідник», використавши подібним чином статтю Наливайка, «принижує перед сторонніми» престиж української культури.

Згадав я чоловіка моєї однокурсниці, українського поета Павла Мовчана, — і його знав Стус: «Дуже виріс у останніх віршах».

Історію він знав дуже серйозно. Заговорили про епоху Богдана Хмельницького (після того, як я прочитав узятий у Стуса «Літопис самовидця»), і Василь докладно і, як я виявив за кілька років, уже в Ізраїлі, абсолютно точно відтворив концепцію епохи, розроблену істориком Брайчевським (Василь погоджувався з істориком, а, скажімо, Чорновіл, з яким через рік ми обговорювали припущення Брайчевського, вважав, що той спростив ситуацію — Богдан суб'єктивно був феодалом у краю, що стрімко розвивався на шляхах буржуазного передвідродження, але об'єктивно, в наслідок історичних обставин, він став речником інтересів міської маси на Україні, — проте ідеї Брайчевського — в викладі Стуса — видалися мені переконливішими за варіант Чорновола).

Я вже писав у книжці «Место и время», а тому тут повторюю коротко: Стус виглядав незвичайною постаттю в середовищі націоналістів. Для націоналістів природно підносити свою культуру та історію, перебільшуючи їхні достоїнності — незалежно від об'єктивних властивостей того й другого: в цьому виявляється комплекс неповноцінності гнобленої нації, її інстинктивне прагнення до самозбереження, до звільнення від гіпнози чужої культури, бажання непомірними й необгрунтованими похвалами своєму народові вибити — «клин клином» — комплекс національ-

ної приниженості, що вкорінився в душі народу. Багато хто з націоналістів у зоні виявилися саме такими — повторюю, це природно, такі вони повсюди в світі, — але Василь Стус таким не був. У ньому вже пробивалося те спокійне чуття живої дійсності, що характеристичне для народу, який *видужує* від лихоліття.

Ми ніколи не говорили, яким чином Василь набрав до мозкової «скарбнички» величезний запас ерудиції. Лише раз — ми загоряли в неділю за баракком, ховаючись від начальства, біля трояндового «куща Сороки» (про нього — далі) — він прохопився словом: «Мені доводилося працювати над документами в республіканському архіві, а туди саме приїхав історик з Польщі, і співробітники витягли із вказівника всі шифри фондів про придушення польського повстання 1863 року, „щоб гість не згадав і на Росію не образився”. У мене в архіві працювали знайомі, розповіли...» Товариство веселилося, а я машинально відзначив: таж Василь *в архіві* працював над первотворами...

* * *

Здається, по-справжньому ми почали зближуватися після «голодівки на оборону Стуса» — найсумнішої історії, що за чотири роки я спостерігав у радянській тюрмі.

Початок виглядав таким багатонадійно добрим. Адміністрація і ГБ, що стояло за нею, вирішили «знайти контакт» зі Стусом і, оскільки в нього вирізали 2/3 шлунка, наказали дати йому інвалідність.¹¹ Інвалідність, як правило, надавали «на шпитальці»: медична комісія там робила свій авторитетний висновок. Втім, не медицина, а начальство вирішує ці питання, і якщо не схоче дати інвалідності людині зовсім без шлунка, то й не дасть, і жоден лікар нічого не вдіє. Але — Стусові вирішили дати у вигляді жеста доброї волі. Простіше кажучи — продати те, що й без того мусять дати, це звичайна тактика. Втім, точно про їхні задуми з інвалідністю ми так і не довідалися: Василь, як завжди, зіпсував гебівську гру від самого початку.

Я жодного разу не потрапляв «на шпитальку», але, з розповідей, перебування там має й плюси, й мінуси. Плюси

¹¹ До 1978 року інвалідність 2-ої групи давала в зоні деякі привілеї зекові: право не брати участі в найважчих роботах, працювати не 8, а 6 годин на день і виконувати відповідно 75% норми тощо.

— дієтичне харчування, тобто масло, цукор, навіть сало, а також відсутність праці (немає цеху, зате є морг). Мінус один, але досить серйозний — заборона читати. Ні книг, ані газет у лікарні «не положено» і привозити їх із зони категорично заборонено: начальство побоюється, що разом з виробами з паперу до лікарні переправлять якісь документи, а поруч побутова зона, піде туди, а звідти — на волю... Неписана інструкція управління МВС велить: у лікарні політичним читати не дозволено.

Виконання «неписаних» правил, як завжди, визначається волею виконавців. «Уперті українці» Чорновіл, Стус, та ще й у компанії з Осіповим, а потім Айрікяном виявилися сильніші за майора Александрова, начальника зони 3-5 і поламали цей порядок. Робилося так (за розповідями): коли когось із дисидентів відправляли на етап до лікарні, він брав із собою в дорогу книгу й відмовлявся без неї етапуватися. Але оскільки етап «бунтарів» до лікарні завжди здійснювався за вказівкою ГБ, скасувати його було неможливо, а силоміць відправляти до лікарні здавалося майорові безглуздом, він заплющував очі на «недозволену книгу» — лише ретельно обшукував її. Кінець-кінцем, гебістам треба відправляти зеків «на шпитальку» (зіткнути когось із різних зон і простежити стосунки, підслухати розмови, а когось, навпаки, ізолювати від його звичної табірної компанії і подивитися реакцію; та ще й побалакати подалі від пильного погляду відомих «зеківських контррозвідників»), нехай ГБ й пильнує їх «на шпитальці». Зеки також не зловживали поступливістю майора і брали з собою, як правило, не більше одного примірника. Так воно й повелося на «трійці», і Стус зник до «вільних порядків».

Таку саму акцію він вирішив здійснити й у нас на 17а.

Днів за два перед етапом прийшов через «Книга — поштою» томик Секста Емпірика. Ось його Стус і вирішив постудіювати за той час, поки пройде медична комісія.

Але на варті «порядку й закону» в штрафному політаборі пильно стояло товстоморде, з брезклими м'ясистими шоками, товстозаде, малописьменне, але самовпевнене мурло капітан Олександр Зіненко. Коли наглядачі прийшли з вахти до штабу й доповіли, що Стус відмовляється їхати без книги в лікарню, капітан не розгубився: за те його й поважали начальство! Він наказав одному з наглядачів — не пам'ятаю прізвища, але він був чемпіоном Мордовії з вільної боротьби — відібрати в Стуса твори Емпірика, накласти наручники, силоміць стягти до авто-

зака, запахати в «склянку», тобто в мікробокс, 60 на 60 см, і відправити, куди КДБ велить, — на лікування.

Треба знати ще мордовські дороги, здатні витрясти душу навіть з місцевого здоров'я, а тут їхав скутий і замкнений у сліпій темній клітці, виснажений майже п'ятирічним ув'язненням і недавньою операцією поет... Прибувши «на шпитальку», розлючений Стус написав заяву, в якій порівнював дії Зіненка з фашистськими й на знак протесту відмовився від радянського громадянства.

Коли через два тижні він повернувся офіційним інвалідом (колеса бюрократичного механізму, раз заведені, крутяться вже за інерцією), Зіненко почав мститися за «фашиста». На виправдання Зіненка скажу одне — не вірю я в його образливість, усе це маскування. «Фашист», то й «фашист», нашого капітана образити можна лише кулаком по пиці. Але, очевидно «на верхах» обурилися Стусовою «невдячністю» (Зіненко на це натякав), себто тим, що запроєктована гра на тему «добро» кінчилася поразкою, не встигнувши навіть початися контактом, і капітанові наказали «карати». А вже йому що за радість органам догодити!

Одразу після повернення з лікарні, заледве він устиг розповісти товаришам про сутичку на табірній вахті з чемпіоном Мордовії та про подорож до лікарні в наручниках, Василя знову викликали на вахту. Новооформленому інвалідові зачитали термінову Зіненкову постанову: етапувати його на 19-у зону в ШІЗО (ШІЗО — штрафний ізолятор, себто карцер, — на нашій зоні, з огляду на її малий розмір, такого закладу не було). Термін — 15 діб, менше Зіненко практично не давав нікому, а що вже українцям — менше максимуму, дозволеного йому законом, взагалі ніколи не давав!

Було літо 1976 року, пригадую, червень, але як трапляється в Мордовії — ночами вдарили приморозки. В бараці, тобто в оточенні сорока чоловік (а кожна людина — «жива грубка», що нагріває повітря довкола себе, і цю обставину в зонах завжди враховують), я ночами накривався в ті 15 діб бушлатом поверх ковдри, інакше не міг заснути: було нелюдськи холодно. А в карцері на ніч, за сучасними «брежнєвськими» правилами, заборонено не лише постіль і ковдру (їх не було ніколи), але й спідню білизну (нічого з одежі, крім трусів і роби, решту знімають при вході до камери), і бушлат (а за Хрущова бушлат дозволяли, мені розповідав табірник тих часів Володимир Осіпов). Якщо додати, що зек голодний (годують у ШІЗО

так: через день, у «голодні» дні, дають пайку чорного хліба, 150 грамів, і дві склянки окропу, а в «ситі» дні — зменшену в півтора рази супроти табірної норми порцію «баланди» й «січки»), отже, «пальне» до його організму практично не потрапляє, то ясно, чому нема гіршої долі, ніж потрапити до ШІЗО в літні приморозки. Вже не опалюють — не «сезон», — а холоднеча майже зимова, до нуля, і забирає сили, залишені, не відібрані голодом.

А Василь був післяопераційний хворий, офіційний інвалід 2-ої групи.

... Найстаріший політзек 17-ої зони, Роман Семенюк, бандерівський розвідник «Зорян» з міста Сокаля, добивав у нашій зоні 27-ий рік. 25 літ він дістав за участь в УПА, втік з табору разом із старшим товаришем, теж бандерівським бойовиком, що про його мужність, розум, шляхетність із захопленням розповідають ветерани мордовських зон (не лише українці); їх зловили біля самого кордону: на батьковій могилі, до якої прийшов попроситися втікач, — була засідка, організатора втечі розстріляли, а Роман дістав три додаткові роки Владимирської «критки». Відносно малу кару він купив маневром: висловив удаване розкаяння і згодився написати листа до газети управління МВС, що втечі марні й безглузді. До речі, відзначу деталь, що характеризує моральний клімат зони: минуло понад десять років, але Романа досі поблажливо, але невблаганно засуджували за цей лист ветерани таборів. А колись, кажуть, одразу після того, як відбув трирічну «критку», навіть руки не подавали! Купити життя ціною лицемірного виступу в пресі здавалося їм майже злочином (Це не зрозуміло на Заході, де я все це пишу, і навіть здається наївним, але таке в дисидентському середовищі Російської імперії ставлення до слова, та ще й Громадського! Втім, не відхилятимусь від сюжету...). Історія ця міцненько відбилася на вдачі пана Романа: він був неймовірно нервовий, поривчастий, вразливий до сліз і психований до миттєвої бійки, та водночас дуже обережний у стосунках з начальством. Посадили його в 20 літ, відтоді, виключаючи 10 місяців утечі, він сидів за дротом, і йшов уже сорок восьмий рік його життя, і хотілося дожити й подивитися, яке буває існування на «волі» — без «пайки», без ШІЗО, без «отрядного», зате з дівчиною і, хтозна, може, й з діточками. Тому в табірні акції він ніколи не встрявав: «З моїм терміном — не можна».

Я тому так докладно згадую про нього, що в день,

коли Стуса відвезли до карцера, саме пан Роман підійшов до мене перший:

— Не знаю, як решта зони діятиме, а я маю на увазі (це був його улюблений вираз, він уживав його до речі й не до речі) голодувати за Стуса!

— Стривай, Романе, поміркувати треба.

... За порожнім баракком на розі ріс «кущ Сороки» — там я призначив усім політв'язням зони п'ятихвилинну (щоб не рознюхали «стукачі») зустріч після роботи. Кілька слів про назву куща. Колись у нашій зоні сидів український діяч на прізвище Сорока — розповідали, що він був одним із керівників чи то ОУН, чи то УПА — я не зміг точно з'ясувати, казали, що керував загальноукраїнським молодечим рухом.¹² Він мав «бандерівський стандарт», 25 років, а через дорогу, в жіночій зоні (вона теж була ч. 17, але без літери «а»), й закрилася вже при мені, в 1975 році) сиділа ті самі 25 років його дружина¹³ (Тоді глухих огорож не було, і вони могли бачити одне одного щодня — через 8 рядів колючого дроту, по чотири біля кожної зони). Авторитет Сороки поміж земляків був романтично-благоговійний: «Кращого за нього на зонах нікого не було», — розповідали через багато років після його смерті. Яюсь у неділю він пішов за барак, полежати на траві, тихцем позагоряти, ліг на землю, заплющив очі й... не прокинувся. На місці його смерті зеки-українці посадили троянди, і багато років відтоді «кущ Сороки» зберігався як живий монумент загиблому братові...

Того вечора до «куща Сороки» зібралися всі політв'язні, навіть старі, колишній капітан-лейтенант Віталій Лисенко, що ніколи не брав участі в жодній політичній акції («Я шпигун, мені не можна»), — навіть він прийшов.

— Наша мета — не конфронтація, не перемога над начальством, а допомога Василю, — сказав я. — Треба врятувати здоров'я Стусові. Тому *почнемо* навшпиньки: з подання заяви протесту, де попередимо про посилення акції в майбутньому. Якщо вони повернуть Василя з карцера — акцію закінчено. Якщо ні — йдемо на загальнотабірну голодівку.

¹² Михайло Сорока (народився 1911 р. на Тернопільщині) — один із видатних діячів ОУН, уперше заарештований в 1939 р., засланий на Ворукуту. В 1950 р. звільнений і реабілітований, але вже в 1952 р. знову заарештований. — *Ред.*

¹³ Катерина Зарицька, народилася 1914 р. у Львові, засуджена в 1947 році, звільнена у вересні 1972 р. — *Ред.*

Всі погодилися з моїм пляном.

На ранок, одразу після того, як черговий зони знайшов купу заяв у скриньці штабу, начальство заметушилося. Спочатку нас лякав молодий нахаба, лейтенант із оперативної частини — ми чомусь не злякалися. Тоді на переговори вислали «добру людину», начальника нашого загону лейтенанта Улеватого. Це дрібний нікчемник, який до того ж не мав жодних прав приймати рішення: його функцією було збирати на нас інформацію. Що ж, дамо йому інформацію!

На бесіду в штаб до пухлогубого, женоподібного і, попри свої 22 роки, вже пухлозадого «отрядника» (він роздався вишир буквально за три-чотири місяці спокійної праці на зоні, що вмирала) запросили представників усіх «табірних верств». Від старшого покоління українців говорив Роман Семенюк, від «стариків»-росіян — робітник Петро Сартаков, від молодих українців — Василь Овсієнко, від молодих росіян — Герман Ушаков («молодо-марксист» з Ленінграду). Я, очевидно, мав репрезентувати «демократів» (кажу — «очевидно», бо організаційно ніколи ні до кого не приставав перед зоною, і «кіт гуляв, де сам знав», хоч за поглядами я, безумовно, був демократом).

Основа мого пляну полягала ось у чому. В'язні, вважаю я, страждають не лише від жорстокости начальства, але й від його глупоти, невігластва. Взагалі багатьох диких учинків влади (не лише стосовно зеків) могло б не бути, якби невігласи з великими казенними печатками могли бодай здогадатися — не кажу знати! — про наслідки. Якби Хрущов своєчасно дізнався, що Пастернак — це не «свиня», а видатний поет, він, мабуть, остерігся б ганебного скандалу, який урядові нічогісінько, крім вічної ганьби не приніс, а поета довів до загибелі... Якби Брежнев з Андроповим здогадалися, що Солженіцин не «дута табірною темою постать», а видатний письменник століття, вони б обережніше, обачніше поводитися з ним, намагаючись не довести до вибуху. Але лідери вважали, що видатний письменник — той, кого вони на цю посаду призначили (вічно п'яний дурник Шолохов), а Солженіцин, якщо вони не дали йому Ленінської премії, — просто вигадана «єврейським штабом» постать, що має сміливість і характер, але на нього насправді працюють (як на багатьох із них) євреї-невидимки, як от Еткінд, Суперфін, Хейфец та інші. Так ось, повертаючись до наших баранів, — я все таки сподівався довести таборовій адміністрації, що в особі людини в сірій

робі з нашивкою «Стус В.С.» і стоптаних кирзових чоботях їм протистоїть живе втілення національного духу, символ національної гордості великого українського народу. Адже всі наші начальники були по крові українцями: «отрядник», і начальник зони, і уповноважений ГБ у зоні, і начальник відділу ГБ «Дубровлаг»... Повинна ж ховатися, хай у найдальшій печері їхньої душі, симпатія — якщо не до земляка, то хоч до слави й національної честі своєї нації. Саме її я й сподівався бодай трохи відкрити — лише для дрібниці, що не мала для них принципового значення й цілком визначалася не Москвою, не Саранськом навіть, а їх власною волею: перевести Стуса з карцера в зону чи, принаймні, дати йому в карцері постіль з ковдрою і щоденне харчування (для цього в постанові про ШІЗО треба було додати два слова — «з виведенням на працю»).

Лейтенантові Улеватому я намагався довести, що в карцері сидить людина, ім'я якої з любов'ю й глибокою повагою повторюватимуть у майбутньому діти й онуки сьогоднішніх українців. «Шевченко також був зеком і виструнчувався перед взводним чи поручником, але хто пам'ятає поручника, а й от ви, громадянине лейтенант, сиділи в школі під портретом з/к Шевченка і вчили напам'ять поезії, за які його посадили, і біографію його відповідали біля дошки. Я розумію, вам здається, що я вас повчаю, і в вас усе внутрішньо протестує, але зрозумійте мене правильно. Кожен з нас має свій фах. Ви набагато молодший від мене, але значно краще знаєте радянське кримінальне й каральне право — бо ви фахівець, вас цього *вчили*. Так ось, мій фах — літератор, мене вчили *цієї* справи. І як фахівця послухайте мене без упередження (лейтенант був молодий і тому розумів слова, яких Зіненко явно не розумів). Стус — величезне явище в українській літературі. І якщо ви замордуєте його, український народ неминуче прокляне вас, як він досі проклинає Шевченкових катів. Адже вони теж виконували накази свого начальства і теж думали — якщо по їхньому боці влада, то за ними правда, а як усе обернулося в історії — ви самі тепер бачите. Помітивши заперечливу міну на нахабній мордочці «отрядника», вніс корективу: «Я не переконую вас, що Стус — другий Шевченко, про це не вам судити й не мені; але що перед вами визначний поет, твори якого залишаться в історії не лише української літератури, але в історії України як свідчення нашого часу, за це я ручуся».

Можливо, перебільшую, але здавалося, що Улеватий

виглядав після наших слів приголомшеним: навіть до його душонки почало доходити, в яку огидну історію він влип.

— А що ви порадите нам робити? — запитав він, а в нормальному становищі начальник таких запитань не ставить. — Адже в нас теж є порядок: порушник мусить бути покараний. Стус порушник. Як його можна відпустити? — Тон був не погрозливий, а питальний. Якщо він шукає пристойного виходу з ситуації, щоб «зберегти обличчя» — будь ласка, такий вихід я за нього обдумав.

— Грамадянине лейтенант, алеж Стус хворий! За інструкцією, перед приміщенням у карцер лікар мав оглянути Василя і дати висновок, що він здоровий і протипоказань за здоров'ям немає. Цього, звичайно, не зробили. Нехай тепер медики його оглянуть і дійдуть висновку, що він потребує лікування...

— Це неможливо. Він не такий уже й хворий...

— Гаразд. Тоді хоч видайте йому в карцері постільну білизну й нормальне харчування згідно вказівок медчастини, як належить хворому, що відбуває строк у карцері.

— Михайле Рувимовичу, ви самі розумієте, що не я вирішую, — завершив «отрядник». — Начальству все передам. Відповідь через два дні.

Через два дні мені, нарешті, довелося зрозуміти механізм, завдяки якому начальство позбавляється інформації, здатної відхилити його від намічених рішень. Як усе просто! Існує багатоступінчастий механізм збирання і обробки інформаційних даних, і коли вважається, що інформація буде неприємною, її виводять на приймач, настільки далекий від апарату прийняття рішень, що по дорозі вона цілком устигає зазнати скорочення в потрібному напрямку. Адже приймач може перебувати під емоційним впливом зібраних даних, але вже наступне коліщатко механізму «вставляє йому клепку» і водночас відбирає інформацію в потрібному нагорі ключі — таким чином, ланцюг передачі діє одразу в двох напрямках: заспокоює начальство й виховує «приймачі» інформації, щоб наперед знали, що сприймати.

Мабуть, саме так Гітлер не отримав добутих армійською розвідкою даних про зосередження радянських військ на флангах армії Павлюса, і навпаки, передчуваючи розгром на Курській дузі, не зміг вивудити у власного генштабу, який жадав наступу, даних про підготований радянський контрудар...

Через два дні мене викликав капітан Зіненко й бадьоро

повідомив: «Лікарі Стуса оглянули, він здоровий і буде відбувати покарання. А ви, Михайле Рувимовичу, людина розумна — допоможіть нам, щоб акція не відбулася, — пам'ятайте, шлях до свободи починається з мого кабінету...» Яка тварюка! Втім, капітан був лише другою сходинкою механізму й до інформації мав близький стосунок, тому був дещо стривожений. У відповідь на мою звинувачувальну тираду — не стримався я все таки! — як не совісно поета в наручники заковувати, догола роздягати й примушувати присідати, а наглядач заглядає в анус, чи не випаде щось! — Шевченко такого не знав — капітан почав якось переконливо виправдуватися: «Так, ми припустилися помилки. Приїздив до нас прокурор, роз'яснював, що в разі добровільної відмови від лікарні етапувати примусово не треба. Але, Михайле Рувимовичу, ми ж не проста установа, над нами є органи нагляду, розумієте?» — «КДБ»? — «Тому звинувачувати нас у сваволі ви не повинні, в нашій установі немає сваволі, бо за всіма діями адміністрації існує *нагляд*. Без санкції й, одверто вам кажу, *вказівки* адміністрація нашої колонії нікому нічого не заподіє. Ви зрозуміли мене». Я зрозумів: при всьому своєму зухвальстві, цього разу Зіненко виправдовувався — мовляв, це не я, це ГБ винне — не переді мною виправдовувався, звичайно, а перед «грядущим судом».

Звичайно, він казав правду, але досвід, здобутий КДБ, зробив мене скептиком. Так, розправи санкціонувалися гебістами. Але хто випрошував санкції? Хто термосив мордовських гебістів, які не дуже любили клопіт на праці? Побоююся, що ініціатива цькування Стуса йшла від нашого тлустого капітана.

На завтра — йшов четвертий день Стусового карцера — всі політв'язні зони оголосили колективну голодівку.

На мою пропозицію то була не цілковита голодівка. Задля того, щоб *допомогти* Стусові, можна було голодувати хоч тиждень — але навіщо серйозно підривати здоров'я в'язнів заради чистої демонстрації протесту? Подібну акцію, що денервує начальство, показує наш опір, нашу відсіч беззаконню й підлості, можна оформити й з меншою шкодою для здоров'я зеків (особливо ветеранів, як от Семенюка й Сартакова). Мені спала на думку така комбінація — ми на знак солідарності зі Стусом перейшли під час його перебування в карцері на... карцерну пайку: через день їли тільки хліб з окропом, а в «ситі» дні — по пів порції. Таким чином, кожний з десяти днів, поки він кату-

вався в ШІЗО, ми нагадували начальству й зоні про беззаконня, про друга, про нашу солідарність із ним.

Навіть звиклий до всього Зіненко рознервувався. Раптом викликав мене — він чомусь вирішив, що я «головний», і в бесіді з Айрікяном назвав «табірним комісаром» (для начальства весь світ ділиться на начальників і підлеглих, інших стосунків у людському середовищі вони не розуміють) — так ось, викликав мене й зухвало заявив:

— У разі перевірки, Михайле Рувимовичу, я маю свідків, що порушники-голодівники таємно їли за баракком...

— Ну, то й що? — запитав я.

До речі, досі не розумію сенсу цих ігор з голодівками. Крім нас і адміністрації, про переважну більшість табірних голодівок не знає жодна душа, а навіть якщо хтось і дізнається — кого хвилює як сама голодівка, так і «викривальне» повідомлення, що хтось таємно її поламав і з'їв шматочок хліба (чи ложку цукру) за баракком? Тут полягає для мене щось таємниче: чи є якийсь невідомий мені бюрократичний механізм, який враховує голодівки й записує їх начальникові в «мінус» його роботи, а повідомлення про те, що голодівку «поламали», навпаки — в «плюс», чи діє стара традиція, яка давно втратила сенс подібно до релігійних ритуальних заборон, але зберігається, як ці заборони, недоторканою. Бо яка ж кому різниця, чисто йде голодівка чи її порушують? І кого хвилює думка про нас Зіненка, Андропова, Брежнева? З погрозами скомпромітувати голодівку ми стрічалися й під час Статусного страйку, коли сиділи всі в карцерах — ну хто в карцері може порушити голодівку, навіть якщо схоче? — а майор Пікулін, начальник зони, погрожував «оголосити», що ми їмо бульйонні кубики. Щоправда, потім вибачився й сказав, що пожартував... Ні, незрозумілі мені всі ці гри!

Чи то на 10-ий, чи то 11-ий день перебування Стуса в ШІЗО з'явився на дошці наказів новий витвір Зіненкового пера. З формулюванням «за винятково добру поведінку» Хейфеца Михайла Рувимовича «ставили на пільгове утримання», тобто давали суче право закуповувати щомісяця на два додаткових карбованці харчів у ларку і, що важливіше, він міг скористатися не з одного побачення з дружиною на рік, а з двох. Між іншим, єдиний політв'язень на всю Мордовію! (Коли я вживаю терміну «політв'язень», то використовую його для визначення тих, хто справді є таким, а не названий радянським судом. Наприклад, переважна більшість співробітників гітлерівської адміністрації

або злодіїв, засуджених за «політичними» статтями, не є політв'язнями, оскільки мотиви їхніх дій не пов'язані з переконаннями, а диктувалися побутовими міркуваннями).

Розрахунки Зіненка й гебівських управителів були прості за задумом і легкі у виконанні, як усе, що звичайно роблять комуністи. Підставою для них була глупота й суперпідозріливість супротивника — часто супротивники комунізму шляхетні, ерудовані, але... простодушно-наївні в життєвих справах. На чому й ловляться. Зіненко гадав, що пільги, отримані, як він уважав, організатором «Стусівської голодівки», скомпромітують і мене, і саму акцію, особливо враховуючи, що я був єдиним євреєм у зоні: відомо, що євреї баламутять православний народ для своїх таємних сатанинсько-масонських задумів, а от сам, сам у заповідних пільгово-запасниках у начальства пасеться...¹⁴

Формально я, очевидно, вважався організатором голодівки, але заслуги моєї начальство дуже перебільшувало. Ініціатором був, як згадувалося, Роман Семенюк, а моя «організаційна робота», в суті, зводилася до того, щоб перекинутися двома-трьома словами з кожним політв'язнем у зоні: нікого вмовляти, переконувати не довелося, та й не майстер я вмовляти.... Все вирішували хвилини. Навіть Кузюкін, який уже давно в жодних акціях не брав участі, посилаючись на хворий шлунок, цього разу написав заяву на оборону Стуса і один, щоправда, день проголодував разом з нами. Єдиний, мабуть, мій вплив полягав у всім відомій моїй поміркованості й активній нелюбові до голодівки. Товариші розуміли: коли вже Хейфец вирішив узяти участь — значить, край прийшов, треба голодувати! Це була найбільша акція протесту на зоні за останні кілька років.

Стус повернувся до нас за два тижні, ще більше схудлий, змучений, виснажений. «Тяжко мені далися доби цього разу», — тихо признався мені. Через рік, під час Статусного страйку, я сам побував у карцері і на дерев'яній рейці, яка навіщось проходила вздовж стіни, знайшов напис, зроблений схованим у потайнику грифлем олівця. Харак-

¹⁴ Десь через рік (трохи менше) ми провадили Статусний страйк, і до Сергія Солдатова прийшов з заводу до житлової зони його майстер (зробити це без наказу начальства неможливо) й почав його відмовляти: «Мабуть, тебе єврей штовхнув на акцію? Знаєш, як вони роблять? Тебе вмовлять, а самі — осторонь». Ми реготали, бо саме Сергій, разом з Володимиром Осіповим, умовив мене стати на Статус політичного в'язня.

теристичним дрібним почерком Стуса — два слова: «Господи, дякую».

Звичайно, він зрадив, що на його оборону голодувала вся зона. До нього в карцер прийшла вісточка: на його колишній зоні, «трійці», голодівку солідарности провели Чорновіл і Осіпов, лідер російських націоналістів, редактор журналів «Вече» і «Земля».

Мої «пільги» ми використали згідно девізи отців-сзуїтів — до вячої слави Божої: створили з додатку продуктів вартістю два карбованці фонд допомоги репресованим зекам. Від цього часу й до Статусної акції кожен репресований, позбавлений «ларка» зек діставав законний резерв громади — мої два пільгові карбованці (Зібрати три карбованці, яких бракувало до норми, було нескладно, ми завжди з цим справлялися). Першим «клієнтом» нового фонду й виявився Василь Стус.

Та й пільгове побачення з дружиною, якого я вже ніяк не міг віддати на громадське користування, пішло на користь Василеві. Але про це — далі.

* * *

Саме після голодівки я попросив у Стуса зошит з його «Палімпсестами».

- Паруйр хвалив твої поезії. Можна почитати?
- В мене складна мова, Мишко. Ти не зрозумієш.
- Обіцяю питати кожне незрозуміле слово.
- Візьми.

... Стус не кокетував: з мовою виникли проблеми.

Книга, яку він постійно носив при собі в зоні, називалася «Словник поліських говірок» (до речі, в словнику він знайшов тлумачення свого прізвища: в поліському діалекті «стус» означає ледащо, — з Василя почали кптити).

Вище цитувалася думка Зоряна Попадюка: «Тепер більшого за Стуса в українській поезії нікого нема». Заради об'єктивності відзначу: подібну думку поділяли далеко не всі українці.

Микола Данилович Руденко, прозаїк і майстер української поезії, голова Української Гельсінкської Групи, прибув до зони через два місяці після того, як Стуса відправили на заслання. У відповідь на мої захоплені слова про Василеві поезії обережно й статечно заперечив:

— Не знаю, не знаю... У Стуса не розумію багатьох його поезій.

На той час мене вже не дивували слова Руденка. Я розумів істину, відкриту мені мучеником ГУЛАГу, вчителем з Житомирщини Василем Овсієнком:

— Пане Михайле, ви не можете уявити, що коїться з нашою мовою. Тепер навіть для вчителя знати повною мірою українську літературну мову — це ПОДВИГ! Одиниці спроможні здійснити його.

Ще більше вразив мене інженер з Харкова Ігор Кравцов, більше — бо він не лякав мене страхіттями, а, навпаки, заспокоював, усе, мовляв, гаразд:

— Тепер українська мова не загине. Вже словник уклали, отже, мова житиме.

Таке було з літературною мовою. Але Василь Стус у своїй ліриці далеко виходив за межі офіційного словника.

... Хай пробачать мені українці, якщо я зараз скажу нісенітницю, хай пояснять мою помилку незнанням, нерозумінням, навіть злим наміром, — тільки радитиму, якщо помиляюся. Але в зоні в мене не раз виникало почуття, що мало хто з них розуміє, який визначний поет живе серед них у наш час. Я не вживаю слова «великий», оскільки боюся його, та й не справа сучасників роздавати вінки такого розміру, але певен, що сьогоднішнє покоління українців залишиться в історії, прикрашене Стусом. І нащадки заздритимуть тим, хто жив з ним в сімдесяті роки.

На мою думку, Стус — прокладач у поезії нових шляхів, творець нових гармоній. Насамперед, він розширив межі поетичної мови, для відтворення нової поетичної свідомости він шукає слів у словесних склепах, комірках національної словотворчости. Ба більше — він, по-моєму, робить замах на усталений національний стиль душі, прагнучи широку, вільну, зформовану безкрайніми степами поетичну душу народу обмежити чіткою, стриманою європейською формою вірша.

Здається, я говорю досить плутано. Ось декілька ілюстрацій — для роз'яснення.

Василь Овсієнко розповідав Василеві Стусові про фільм, випущений Київською студією на екрани вже після арешту старшого з Василів (молодший «спізнився» до зони на рік з гаком після основного ядра), про «Ніч на Івана Купала». Образно відтворював сцени в стилі барокко, пишні, масивно-красиві, символічно-потужні (взагалі барокко близьке східнослов'янському смакові — не лише українському).

Старший Василь, при всій його делікатності до друзів, кривився:

— Не люблю південної чутливости.

В цій фразі для мене втілюється стрижень його творчого напрямку. Хтось у зоні глузливо прозвав Стуса «дівчиною, яка все життя прикидається героєм Гемінґвея». Щось у цій кпині є правильне. Василь від природи — типовий українець за всією внутрішньою структурою особистости, з усіма достоїнствами і вадами цієї структури. Принаймні, дивлячись на нього, я завжди згадував гоголівського Тараса Бульбу, який через загублену люльку потрапив на багаття. Але характеристично, наприклад, що сам Василь з іронією ставився до Бульби й назвав його в розмові зі мною «пізньою романтичною підмальовкою образу запорожця». Для самого Василя, коли його «звав до священної жертви Аполлон», розмах слов'янської душі обмежувався рамкою європейської традиції, стриманої в формах, упорядкованої в вислові, бо вибух пристрастей набагато потужніший, коли «вибухівка» нагромаджена в товстостінній «камері» внутрішньої стриманости.

Цікаво зіставити поезію Стуса з європейською поезією.

Розвиток віршування в Європі йшов, насамперед, по лінії вдосконалення форми — така західня традиція, що склалася на початок нашого часу. Напевне, вона випливає з усієї структури суспільних зв'язків на Заході, де література — це частина художньої творчости й не більше. Інша ситуація на сході Європи, інша й традиція. Тут віддавна поет — совість свого покоління, свого народу. Навіть формалісти, що стверджували (наслідуючи європейців) примат формального пошуку, не змогли зійти з традиційного ґрунту, розірвати з «корінням». І тому футурист Маяковський перетворюється на трубадура більшовизму, а коли переконується, що його поетична місія звелася до чиновницького прислужування властям, пускає собі кулю в голову. Акмеїст Гумільов готує змову супроти більшовизму і приймає в склепі ВЧК катівську кулю. Імажиніст Єсенін, не знайшовши місця в прийдешньому царстві Хама, пише кров'ю передсмертного восьмивірша і вішається в готельному номері. Приклади можна збільшувати — до, мабуть, тризначних чисел.

У наш час відновився потяг до європейської традиції — до формалізму, до відмови від громадянської й просто усвідомленої позиції, до відмови від «ґрунту» і разом — від «політики». Отруєна ідеологічними ОР,¹⁵ забита гра-

¹⁵ ОР — отруйні речовини. — Ред.

фоманськими вправами «патріотів», що заробляють на рядках, сучасна радянська поезія виривається з-під партійного котка в той бік, що виглядає цивілізованим і відносно безпечним (як на наш час) — у формальний пошук.

Стус відразу, майже інстинктивно заперечує цей шлях. Поза змістом для нього немає поезії. Відмова від змісту — капітуляція перед «темним кутом», перед страхом, перемога слабкості — ба гірше, перемога боягузтва перед страхіттям життя в поетовій душі. Для Василевої вдачі — це позиція, неприйнятна з огляду на саму структуру його особистости.

Тому він войовничо традиційний (Цікавий деталь: лежимо ми з Чорноволом на підлозі карцерної камери ч. 2, за вікном — гроза, відблиски блідоблакитних блискавок на обличчі Славка, який охолоджує мої захвати щодо Стуса:

— Стус — поет добрий, та аж ніяк не перший на Україні. Ігор Калинець як музикант вірша, як майстер звука набагато цікавіший.¹⁶ А Стус надто традиційний).

Написавши й перечитавши все це, я раптом замислився: раптом читач вирішить, що Стус політико-громадянський поет, подібний до Брехта чи Маяковського... У тих поезіях, які довелося прочитати в зоні, політики не було зовсім. Стус якось признався мені:

— Не до душі мені громадська діяльність, політика. Але що робити, коли довкола нищать чесних людей...

«Коли чесні люди сидять у в'язниці, місце справедливих людей також у в'язниці», — писав американський мислитель і поет Генрі Торо. Василь Стус пішов до в'язниці не як політик — він не політик! — але як справедлива людина.

Згадавши Чорновола і його карцерні розповіді про Стуса, тут таки долучу ще одну. Після українського «покосу» 1965 року київські правозахисники влаштували мітинг на оборону заарештованих тсваришів. Він відбувся в одному з найбільших кінотеатрів Києва, де інтелігенція столиці зібралася на перегляд якогось художнього фільму.¹⁷ Переглявши адміністрацію, раптом з місця виступили з протестом супроти репресій ГБ — слочатку Дзюба, потім Чорновіл. Вячеслав виклав, що вони тоді сказали...

— ... а потім схопився з місця Стус. Він не повинен

¹⁶ Ігор Калинець у той час перебував у одній з Пермських зон. Я не зустрічав його в ув'язненні і поезій його не знаю зовсім.

¹⁷ Київський кінотеатр «Україна». — *Ред.*

був виступати, це не готувалося. Але ж ти знаєш Стуса! Крикнув у залю: зараз я звертаюся не до українців, а до тих людей інших народів, які тут сидять, — до росіян, до євреїв... Учора схопили українців — завтра прийде ваша черга. Досвід історії вчить усіх, тому помагайте боронити українців, цим ви виступите не лише за діло правди, але й захистите своє власне завтра, свою свободу. Від імени українців я вам обіцяю: якщо завтра наші кати кинуться на вас, ми станемо на боротьбу поруч з вами, як сьогодні ми боремося, рятуючи наших братів. Чесні люди всіх народів, що живуть нині на землі України, повинні згуртуватися для спільної оборони своїх мучеників.

Ми висловилися і втрюх, Дзюба, Стус і я, взявшись за руки, вибігли з залі. Були абсолютно певні, що з години на годину за нами також прийдуть з ордером, але щасливі були... Нема слів, які щасливі були!

Саме таким політиком був на Україні поет Василь Стус.

* * *

Його поезії захопили мене з першої сторінки: на ній дрібним почерком було написано: «Ти тут. Ти тут. Вся біла, як свіча»... Особливо близьким видалося знайдене десь посередині зошита «Дозволь мені сьогодні...» Багатьох українських слів я, звичайно, не розумів, підходив і питав Овсієнка, Семенюка, іноді не могли відповісти й вони, тоді я звертався до самого Стуса, шанобливо наближався — тепер, після того, як я побачив, що він вміє робити, колишній «свій хлопець» викликав у мене ніяковість і пошану. Василь терпляче, як усі українці, допомагав пізнавати рідну мову, але іноді йому теж бракувало слів (хоча російською мовою він володів блискуче, рідко хто з росіян так знає свою літературну мову), і тоді він пояснював на мигах. Пам'ятаю, перекладаючи якесь слово, крутив довгими вказівними пальцями — один навколо другого.

Я навіть не осягнув усіх відтінків змісту, проте мене полонила музика поетових ритмів. У зоні сидів тоді ще один поет, Паруйр Айрікян: його патріотичні пісні співала тоді вся «молода Вірменія». Паруйр розумів українську мову ще гірше від мене, але хвилі поезії відчував, звичайно, краще: Стусові поезії викликали в нього ще більший захват, ніж у мене.

... Якось Василь прочитав мені старі поезії, написані до зони. Як на мій слух, вони звучали слабше за цикл «Па-

лімпсестів». В Мордовії змужнів трагічний голос ув'язненого поета!

... Після від'їзду Василя на заслання я потрапив до карцера (майже безперервно сидів 78 днів), робити в карцері не було чого, і я, з пам'яті, вирішив перекласти його поезії — почав з «Ти тут. Ти тут...» Це була перша в моїм житті спроба віршування, я надіслав переклад на Колиму, авторові. Як не дивно, вірші до Стуса дійшли, але його відповідь цензура затримала, і за цією непрямом ознакою я здогадався, що моя зухвала спроба не викликала його протесту. Потім, уже зі свого заслання, я написав знову, нагадав, і Василь відповів з гумором: «Ти, Мишко, з тієї породи людей, які можуть зайнятися навіть балетом, і яканебудь Анна Павлова на старості літ скаже: „Ах, Хейфец? Пам'ятаю, був хтось такий. Він, щоправда, пізно почав, але нічого, нічого...”» Зрозуміло, що проблема перекладу Стусової поезії на російську мову не байдуха мені, і після виходу на волю я побачив у паризькому альманасі «Третья волна» (Третя хвиля) кілька перекладів на російську, серед них і одну з найулюбленіших моїх поезій — пам'яті Алли Горської. Переклали точно, передали всі тонкощі змісту, але... але зникло те, що називають «дивом поезії». Не можу пояснити, в чім річ, не можу навіть зрозуміти, але в альманасі надруковані поезії *майстра*, які я перебіжу очима, щоб потім заглибитися в сусідній розділ, у прозу чи публіцистику, добуваючи нову інформацію. А в оригіналі Стусові твори змушують битися серце, забувати про існування будь-якої інформації і «долго ходить, разомлев от брожения», повторюючи знову й знову рядки і поринаючи у власні рими, а не в інформаційний потік з зовнішнього світу. Дивно: адже основна мелодія російського перекладу та сама, що в українському оригіналі, але зникли майже непомітні обертони, невидимі тонкощі інструментування — і диво перетворилося на добре зроблену віршову річ.

* * *

Зараз я торкнуся делікатного питання і, можливо, попаду пальцем у небо. Але взявся писати — треба писати все...

В особистому спілкуванні мене вражало в Василеві те, що при всій його зовнішній величності, прохоплювалася в ньому внутрішня непевність у собі. Здавалося, він не ро-

зуміє справжнього масштабу свого хисту: я думав тоді, що відсутність видимого зовнішнього успіху в літературі (того, що звать «літературною славою») і обережне ставлення однодумців вплинули на його самооцінку.

Мені важко пригадати всі епізоди, коли в розмовах відчувався його сумнів щодо своєї значности як поета й особистости. Ось один з них — він вразив мене.

Майже всі зеки пішли тієї суботи в кіно — дивитися з нудьги художню агітку про боротьбу зі шпигунами чи розкрадачами соціалістичної власности. Стус не пішов, і ми сиділи вдвох на веранді барака. Що робили? Показували один одному знімки своїх близьких... Йому сподобалася моя «старшуха», восьмилітня Наташа, і він жартома посватав за неї свого Дмитрика. «Не піде, Василю, — вона вже має друга, сусіда за партою, на прізвище Байбузенко». — «Про якого Байбузенка може бути мова, коли є можливість обрати хлопчика на прізвище Стус!» (Через два роки він напише моїй дружині в Ленінград про умови етапів на заслання — попередить мене, чого треба там сподіватися й остерегатися, і почне листа так: «Я той самий Василь, який посватав Вашу старшу доньку за сина...»). Довго розглядав він фотографію моєї дружини, ще дівочу, й нічого не сказав — відклав і промовчав (лише через два роки висловився: «Ви схожі на мою дружину», — найвищий комплімент у Стусових вустах)... Потім я роздивлявся зображення маленького Дмитрика й Валентини Попелюх-Стус, а він розповідав:

— ... коли вона вперше приїхала сюди на побачення, уздріла вишки, дріт, ґрати, жалюзі на вікнах — лиш одне шепотіла: «Це сон! Це все сон!»

— Щаслива в тебе дружина.

Він зідхнув і почав обережно заперечувати. Як майже кожного зека, його мучили думки: чи діждеться вона його через вісім років?

— Як ти не розумієш! — схопився я. — Жінці подаровано твої поезії! Це ж до неї «Дозволь мені сьогодні...» Господи, та ти ж, Василю, насправді не розумієш, що ти їй подарував! Ти ж зробив її життя вічним! Ну, уяви собі реально звичайних чоловіків на волі: п'ють, матюкаються, боязкі перед сильними, зухвалі перед слабшими... Ось хто її оточує тепер! І десть ти — з такими поезіями...

— Дай Боже, щоб ти мав рацію, — сказав він тихо, майже *пошепки*, — мені цей деталь запам'ятався. Від мене ж тепер самі моці лишилися... (А був він напрочуд гарний,

ставний і мужній, навіть у роботі, кирзі й камілавці — я милувався ним).

За вдачею він зовсім не був схожий на «типовий» образ поета, створений Блоком, на співця вічності — божемного, задрісного, недобррозичливого до успіху суперника, зате закоханого у власні рядки. Скільки я таких бачив у Ленінграді!

Стус дивовижно ставився до колеґ-літераторів. Я вже писав, як радісно він зустрів новий цикл Павла Мовчана — припустімо, що це був друг чи, може, творчо близька людина (я просто не знаю, та — припустімо). Але він з глибокою повагою цитував мені нові рядки Вінграновського, хоч Вінграновський тим часом діставав ласощі з кремлівської таці, а Василь сьорбав табірну січку без олії.

Дзюбу він назвав «величезним талантом у літературознавстві», а говорилося ж це вже після ренегатства, після того, як Дзюба зрікся друзів, однодумців. Зреченням Дзюба купив «свободу», а Стус, який учинив у сто разів менше радянських «правопорушень», ніж колишній товариш, пішов на каторгу й на Колиму на вісім років. От уже хто, здавалося б, мав моральне право таврувати «зрадника», але Стус при мені жодного разу не дорікнув Іванові Дзюбі... Бо він радів кожному талантові, що працював в українському письменстві, кожному, кого Бог послав зберігати українську культуру. Вже на засланні дістав я від нього радісного листа: «Пише на Алтаї поезії Іван Світличний. Мишко, справжній поет з'явився на Україні».

Гаразд, припустімо, він любить своїх земляків, припустімо, що це групові пристрасті до своїх тощо... Але якось я зачитував Стусові вірші ленінградського поета Йосипа Бродського (за статтю про його творчість я й став Василевим сусідом у бараці) з «Римського циклу»: якийсь римський поет гордо вимагає: «Зніміть імператора... з грошей», — а публіка обмірковує, чого тут більше — сміливості чи холопства. Вгадати ситуацію з холопським віршем Андрія Вознесенського «Зніміть Леніна з грошей» — елементарно для кожного, хто читав російську поезію... Василь послушав, а потім, нічого прямо не відповідаючи, почав читати напам'ять «Осінь в Сіґудді» Вознесенського. Вперше долинуло — ніби вату з вух витягли — скільки музики, витонченості, шляхетності у вірші! Нічого Василь не додав, але я змовк... Вознесенський, лавреат Державної премії, до того ж ліберального складу думок, себто явний лицемір, — він був справжнім поетом, і Стус піднімає забороло,

вітаючи талант, навіть якщо випадковий володар Божого дару продавав себе за барильце казенної ікри.

І — навпаки: найближчим людям він не прощав, коли якість роботи видавалася йому нижчою за їхній хист. «Славко писав „Лихо з розуму” в плавнях, — розповідав мені про Чорновола, — переховувався від ГБ, чекав, що за ним прийдуть — писав похапки, аби встигнути закінчити. Книга не виявила його можливостей. Він не мав часу над нею попрацювати, але кого це цікавитиме?» — «Себто що ти кажеш, Василю! — здивувався я. — Кожний нормальний читач збагне, що книга писалася за таких умов. А ти сам, коли читаєш і знаєш історію написання, невже тобі байдуже — написати річ у камері чи в плавнях, у щохвилинному дожданні обшуку й арешту, чи в затишному кабінетному раю?» Василь промовчав, і я подумав: а йому ж, мабуть, байдуже... Річ має бути зроблена — на вершині авторських можливостей і самовіддачі, а життєві умови творця під час праці — приватна справа, що творчості й мистецтва не стосується.

* * *

Усе літо Зіненко мстився Стусові за заяву. Черговим покаранням стало позбавлення щорічного побачення. Кожного з нас капітан покарав би так само — Стуса, українця поготів (спеціалізацією гладкого капітана було цькування українців, решті при ньому жилося трохи легше). Тому всі чекали, що Стуса позбавлять побачення й сприймали це як «нормальне покарання», навіть не дуже тяжке: Стусів термін кінчався через півроку, відвезуть його на заслання, туди приїде дружина, й вони зможуть побачитися не у в'язничній клітці, з підслухачкою, вмурованою в стіну над ліжком, без права виходу звідти впродовж двох діб, задихаючись від болю голови (бракує кисню), — ні, вони зможуть пройтися на повітрі, поговорити без третього вуха пана капітана чи опера з ГБ... Всього лише півроку потерпіти! Але Василеві нове покарання здавалося хуліганським штурханом з темряви. Кілька днів він кидався з кутка в куток зони: широкі, ніби журавлині, кроки, змарніле обличчя, що вмить утратило красу й доброту, — вираз пораненого в бою коня! До мене підійшов Василь Овсієнко й почав радитися: «Треба щось для нього зробити! Подивіться, він як змій, зовсім як змій!»

А Зіненко в тиші свого кабінету, поки ми шили рука-

вищі, вигадував і здійснював нові операції супроти Стуса. Якийсь покидьок (або сексот, або пронизливий покидьок, лейтенант Улеватий, що тинявся по зоні знічев'я) доповів, що Стус годинами сидить коло «куща Сороки» навпочіпки, розглядає його, щось шепече... Отже, кущ йому чимось дорогий? Зіненко вжив заходів.

Коли ми повернулися ввечері з робочої зони, трояндовий кущ був викопаний, корінь розірвано на живці й живці акуратно висаджено вздовж штабного барака — під вікном кабінету громадянина капітана Зіненка.

Треба ж так нудитися від неробства та віддати душу дрібній заздрості й злобі, щоб вигадати й здійснити подібне паскудство. Цей здоровань (поставою капітан нагадував штангіста-важкоатлета) сидів з ранку до вечора в кабінеті й «керував» — кудись мусять іти бодай суто фізичні сили, от він і вигадував капості... Службового значення вони не мали жодного: зона закривалася через місяць-півтора, і якщо ми про це тільки здогадувалися, то пан капітан знав достеменно! Навіщо йому в такому разі пересаджувати кущ до штабу? Тільки зі злобного бажання скривдити Стуса.

... Написав і одразу ж подумав: а раптом я помиляюся? Може, все пояснюється без «психолозтва», яке так полюбляють «високочолі» інтелігенти, пояснюючи життєво-побутові ситуації... Що, коли капітан просто робив маленький гешефт, а я приписую його дії соціальний зміст? І ось чому я так подумав.

Перед кінцем зони капітан навіщо зробив на ній загальний ремонт: побудував нові туалети, поставив у дворі нові столи й лави, поремонтував два бараки. Навіщо? Для нових зеків? Але й через два роки «мала зона» стояла порожня (я довідався про це вже під час етапу на заслання, від сусіда-кримінальника, що їхав з сусідньої сімнадцятої зони — колишньої жіночої). Дозволю собі тут маленький ліричний відступ: у ті дні на зоні працював з неймовірною старанністю старий бандерівський партизан дід Кухарук, що кінчав того літа свої 25 років, людина золотої вдачі й золотих селянських рук, лагідний, невтомний, він боявся начальства, але за чверть століття не продався йому, не продав своїх. «Хіба думав я, пане Михайле, пережити 25 літ і сім'ю побачити, — ділився він. — Адже такий божевільний строк! Хочеться на волю заробити, щоб не з порожніми руками до сім'ї прийти». Худорлявий, смаглява шкіра напнута на кістяк, — Кухарук працював на ремонті

зони, не знаючи вільної хвилини: пиляв, стругав, збивав, фарбував — один за цілу бригаду і наперед тішився, скільки йому заплатять за нарядом. Йому заплатили — останнього дня, коли вже не було часу перевіряти, скаржитися й сперечатися — жалюгідні копійки, заледве десяту частину того, що належало, як ми приблизно підраховали потім. Безперечно, за нарядами в бухгалтерії робота була оплачена повністю, але кому адміністрація виписала решту дев'яносто відсотків заробітку? А колишній капітан-лейтенант Лисенко, що змінив Кухарука в столярні, зміг підрахувати за цінниками, що йому, як людині «грамотній», виписали трохи більше, ніж Кухарукові, — приблизно 25% належного заробітку. Хто дістав решту? Ось, пригадавши це, я й подумав: може, пересадження «куща Сороки» з місця загибелі героїчного борця ОУН під вікна штабу було замислене просто з «діловою метою», як «озеленювальні роботи», а гроші — замість зека-агронома Іслямова, який усе це виконав, отримав хтось у червоних погонах. Можливо, ураження почуттів Стуса і взагалі українців стало лише непримітним ідеологічним гарніром до фінансових операцій капітана?

Незабаром Василя Овсієнка «смикнули» на етап, на «профілактику» до Житомирського ГБ, і перед від'їздом він підвів мене до того місця, де кілька днів тому цвіли троянди. «Дивіться, пане Михайле, — він показав на ледь помітний корінець, що стирчав з-під землі, — він житиме. Я — людина сільська, знаю. Підведеться. Маю до вас прохання: якщо на зоні не лишиться українців, поливайте його...»

Через місяць зона геть спорожніла, й мені невідомо, чи підвівся неприборканий трояндовий кущ над місцем смерти українського політзека.

* * *

Головним випробуванням, яке Зіненко звалив на Стуса, стало «полювання за поезіями».

Стартовим поштовхом для нього було, якщо пам'ять не зраджує, вилучення в мене Стусового перекладу відомої поезії Редьярда Кіплінга «Іф...» («Якщо...»).

Тут, очевидно, доцільно сказати кілька слів про себе. Під слідством я припустився великого прорахунку в боротьбі з ГБ. Коли зрозумів, що строк мені плянують цілком серйозний, чесно попередив слідство: «Ви просто оч-

маніли — саджати письменника в зону! Та я ж усе побачене в Мордовії — опишу». Не треба вважати мене просто наївним — таким я не був. Розраховував, що, попередивши ворога про небезпеку, яка йому загрожує, змушу замислитися: а чи не перемінити строк зони на іншу, м'якшу для мене, але й безпечнішу для ГБ міру репресій? Тоді я ще недооцінював їх наївної самовпевненості й водночас закомплексованої неповноцінності. Довідавшись про мої задуми, вони мене в зону, природно, заплхали, та на довше (по можливості), а щоб «профілакувати» себе від неприємних письменницьких несподіванок, наказали забезпечити мене особливою увагою, «недремним оком» місцевого ГБ.

Тому в зоні мене обшукували з неймовірною настирливістю, і будь-який папірець, що викликав бодай найменше вагання Зіненка, вилучали з відомим у історії формулюванням: «як такий, що містить наклепницькі вигадки, спрямовані на підрив і послаблення існуючого в СРСР ладу». Звичка складати конспекти (як правило — цитатні) за прочитаними книгами призводила до конфіскації, наприклад, конспекту повісти письменника-гебіста Юліяна Семенова «Альтернатива» (цитати про ворожнечу сербів і хорватів у довоєнній Югославії Зіненко сприйняв як хитромудрий викрут про росіян і українців) чи конспекту збірника Академії Наук «Внутрішня політика російського царату» (тут капітанові видалися підозрілими зображення робітничих слобід за Петра I, він подумав, що так зображено табір, а також статистика про зубожіння села за Івана Грозного — про що подумав капітан у цьому випадку, я не знаю, він мені не пояснював). І вже справжньою крамолою видалися цитати з «Історії мого сучасника» В. Короленка про неприпустенність подавати супліки про помилування серед каторжан минулого століття: коли я довів, що «підриву й послаблення» бути не може, оскільки всі цитати — з книги російського клясика, що є в таборівій бібліотеці, він не полінувався, перевірив і — негайно вилучив Короленка з бібліотеки, очевидно, також як підривника існуючого в СРСР ладу.

Якось, улітку 1976 року, в мене знайшли вірш українською мовою, підписаний дивним, явно конспіративним прізвиськом — Кіплінг. Мої спроби довести, що вищезгаданий Кіплінг є англійський поет, а вірш, визнаний підривним, надруковано в СРСР навіть у двох російських перекладах — М. Лозинського та С. Маршака (обидва я показав Зіненкові, вони були в Стуса), — не справили

враження. Капітан був проникливий та передбачливий, усі єврейські штучки Хуйфеца (так він звав мене позаочі) не вводила його в оману.¹⁸

— Кажете, Михайле Рувимовичу, цей Кіплінг по-українськи писав? А по-моєму, по-українськи пише Стус, — і всміхався з виглядом цілковитого розуміння.

Якось одразу я відчув, що над Василевими поезіями з'явилася тінь гебістів: можливо, тому, що досить довго сам був об'єктом подібного полювання. Василь, навпаки, видавався спокійним: чотири роки до його поезій ніхто не прискіпувався, вони спокійно проходили перевірки, чому раптом тепер почнуться прискіпування? Його підводила віра в логіку: якщо в поезіях немає нічого політичного, навіщо їх конфіскувати? На той час у нього зібралось близько шестисот поезій: триста оригінальних і триста перекладів — з Гете, Гайне, Кіплінга, Рільке (особливо багато — з Рільке)... Василь явно недооцінював капітанові запопадливості та його мотивів: щойно Зіненко заочно скінчив інститут МВС, лише півроку тому перейменованій на Академію внутрішніх справ, почепив на груди червоного ромба і тому мав реальні можливості з начальника малого політичного «лагпункту» перетворитися на хазяїна великої кримінальної зони (а це не лише додаток до платні, відповідно до чину й посади, це також можливість серйозних «лівих» операцій для шефа великого господарчого підприємства). А «пробити» кар'єру в СРСР, особливо в каральному відомстві, найлегше, переслідуючи й зраджуючи саме земляків.¹⁹ Капітан розумів це і тут до нього в пащу потрапив Стус.

¹⁸ Я іронізую з проникливості капітана, але — несправедливо: насправді він мав рацію. Я дійсно, постійно обдурював його, працюючи в зоні над книгою, що вийшла друком у Парижі 1978 року, коли я ще перебував у Мордовії («Место и время», в-во «Третья волна», Париж, 1978 р.). Складаючи конспекти, я, власне кажучи, кидав капітанові «кусні» для конфіскації, щоб, задовольнивши інстинкт мисливця, він заспокоївся і більше не копав.

¹⁹ Перший комуніст Й.В. Сталін зробив кар'єру, переконавши Політбюро окупувати свою батьківщину — Грузію: якщо вірити відомостям Троцького, навіть В. Ленін був збентежений цим актом міждержавного розбою, але Сталін наполіг, і винагородою йому стало призначення на пост генерального секретаря ЦК. Так формувалися норми партійної моралі й партійної кар'єри. Зіненко чуттям справжнього карателя це розумів.

До речі, він мав у кого вчитися. «Діди» — воєнні злочинці — розповідали мені, що одним з його попередників був такий собі Йофе (на час мого перебування в Мордовії він уже кар'єру зробив і служив заступником начальника управління МВС в чині підполковника). «Такий до нас

Втім, навряд чи він цілком усвідомлював, що робить, — це саме той випадок, коли «не відають, що коять».

— Він вас дурить, Михайле Рувимовичу, — з селянською хитруватістю відкривав мені якість очі. — Він тільки так каже, що поет. А якби мали доступ до його справи, побачили — ніякий він не поет. І книжок він не має, лише за кордоном.

(За кордоном, на думку капітана, могли видавати лише непотріб, який у нас видавати не захотіли — отже, й рахувати його нема чого. Крім того, він уважав, що за кордоном видають виключно за антирадянську спрямованість, а як написано — це нікого там не цікавить. Так його в академії вчили. До мене він ставився з набагато більшою пошаною, ніж до Стуса, бо в моїй справі була офіційна довідка — мовляв, я — літератор. Тому й починав іноді пояснення своїх дій).

— Громадянин капітан, та хоча б ніде не друкувався, я ж на власні очі бачу...

І тут я «затнувся», глянувши на начальника. Який плутяга знайшовся — на власні очі бачить! А інші, ті, що *відповідають*, вони — не бачать?

... Поступаючися Стусові, можливо, у всіх відношеннях, я перевершував його, либонь, тільки в одному: в обережності. Тому вжив своїх заходів для врятування поезій: почав таємно їх копіювати у власних зошитах і переховувати, звичайно, не серед своїх речей. У операції врятування поезії брав участь також Роман Семенюк: він теж копіював Стусові поезії. Але ми надто стомлювалися після праці й швидко діяти не могли: бракувало сил. 600 поезій — це багато, переписувати їх доводилося таємно, ховаючись від сексотів. Зіненко нас випередив.

Спочатку він вилучив Стусові поезії для «перевірки». Василь усе ще був спокійний: за чотири роки подібних перевірок було багато, всі скінчилися благополучно. Любити дружину, ба навіть Україну вважалося дозволеним у рамках існуючого закону (хоча останнє — не заохочувалося). Повернуть! І, справді, повернули. Ненадовго.

був людяний начальник. Ми боялися, все таки євреїв, ми ж за євреїв сидимо, а він виявився справедливий, нікого не кривдив. Тільки от євреїв у зоні не любив. Тільки но зобачить єврея, одразу прискіпнується».

Отже, Зіненко мав учителів не лише в історії, але й, так би мовити, перед очима.

В останні дні серпня 1976 року стало, нарешті, ясно, що зона ЖХ 385/17а скінчила своє існування. Виглядало це врочисто, в стилі доброго сюрреалістичного фільму: останніх 25 зеків, яких перевозили на 19-у зону (решту відвезли днем раніше), вишикувалися перед бараком-цехом, перед кожним поставили стіл, а перед кожним столом — військовослужбовець МВС. На столах — розкриті фанерні валізи, сакви-«сидори», мішки, — йде колективний обшук! (Після обшуку речей, зеків відвели до цеху й так само, шеренгою, роздягли догола та обмацали одіж. Є в цім видовищі щось таке, що виходить за межі розуму й почуттів нормальної людини, і тому художньо цікаве. Уявіть собі поруч голих Стуса, Айрікяна, Хейфеца і солдатів, що заглядають їм у сідниці...).

У дворі мене обшукували поруч зі Стусом. Мене перевіряв солдатик, а Стуса довірили фахівцеві — місцевому цензоріві, «молодшому лейтенантові конвойних військ». Мабуть, зовсім недорозвинений був суб'єкт, якщо йому присвоїли звання, котре в Радянському Союзі фактично зникло (будь-який випускник офіцерського училища тепер дістає лейтенанта, а для неука-служачки відновлено звання прапорщика. Тому лише надпотужна старанність, поєднана з цілковитою відсутністю освіти, могли створити в наш час дивний гібрид — молодшого лейтенанта).

Саме він під час обшуку вилучив у Стуса всі його поезії — «для нової перевірки». Василь шпигав словами, єхидував, дражнив цензора, а той вишукував нові й нові записи (600 поезій — чималий шмат!). За ними з десятигох, приблизно, кроків з величністю бегемота, що став на задні лапи, примружившись, спостерігав Зіненко.

Василь уже розумів небезпечність того, що відбувається: адже завтра ми покинемо цю зону, ніколи більше не побачимо її адміністрації. В кого шукати зошити, відібрані «для перевірки»? До кого звертатися з претенсіями?

За всіма перипетіями забули про мене. Солдатик узяв до рук перший зошит зі Стусовими поезіями, переглянув його й відклав до купки перевірених паперів... Раптом, десь посередині обшуку, Зіненко згадав, що я лишився без хазяйського ока: підійшов до нашого стола, почав витягати з рук солдата папери й особисто переглядати. Коли на м'ясисту долоню начальника ліг другий зошит, з десятима Стусовими поезіями, він мовчки відклав його до купки сконфіскованого. Там уже лежав «Атлас світу», по-

дарований мені Борисом Соколовським, сусідом у камері слідчого ізолятора, і дві телеграми від матері.²⁰

Нарешті обшук закінчився. Я почав квапливо застібати, зав'язувати свої манатки: боявся, раптом Зіненко згадає, що прогавив початок мого обшуку через Стуса й почне нюхати багаж другим заходом. По-іншому поведився Стус: він, як беркут, височів, схрестивши руки й спостерігаючи за молодшим лейтенантом, і той, відчувши недобре, сам збирав і пхав у валізи речі грізного зека.²¹

Потім Василь скосив очі в мій бік, трохи зневажаючи мою метушню коло манаття: мовляв, чого принижуєшся перед ментами, чого крутишся? Я добре відчув невисловлену зневагу до мого невміння поводитися з гідністю й навіть «підлив олії», повідомивши з плаксивим виглядом:

— У мене відібрали твої поезії...

(Фраза, звичайно, розрахована на слух капітана Зіненка).

— А в мене відібрали мої поезії, — і він ще вище підняв голову: не бачити ментам нашого горя.

Здавши речі до каптьорки (їх відвозили на нову зону окремо від зеків), я відшукав Романа Семенюка. В нього обшук також пройшов благополучно. Отже — тридцять поезій у мене і двадцять у Романа, півсотні оригінальних поезій змогли вберегти. Хоч дещо... В цей час я помітив, як Стус, спустошений і знесилений, вже не зображуючи перед ворогом неприступности (вороги лишилися в робочій зоні, закінчували обшук), тягнучи по піску ноги, прийшов хвірткою до житлової зони (сьогодні хвіртка не охоронялася). Одразу повів його за барак і прошепотів (начальства немає, але стукачі завжди з нами), що п'ятдесят поезій оминули обшук.

... Того вечора ми сиділи вдвох на веранді барака, і настрої у нас був ліричний.

— М'яка твердість, — раптом сказав мені Василь. — Ось що в твоїй вдачі: м'яка твердість. Єдине, чого б я тобі побажав, — це бути більше євреєм.

— Більше не треба, — заперечив я. — Я й є справжній єврей. Просто без єврейських комплексів неповноцінності. Такий, яким, на мою думку, має бути єврей у своїй державі.

²⁰ Коли перед етапом я попросив Зіненка повернути з «перевірки» бодай «Атлас світу», він спокійно відповів: «Пізно. Ми вже все знищили».

²¹ Того дня молодшого лейтенанта чекала ще одна знахідка: в зошиті кухарських та сільськогосподарських рецептів капітан-лейтенанта Лисенка він угледів Стусів переклад з Кіплінга й негайно відібрав зошит. Лисенко не дістав його назад і через два роки, коли я покидав зону.

Коли вже торкнулися «єврейського питання» — ще один штрих до нього. Василь у зоні прочитав «законспіровану книгу» — видану в Ізраїлі мікроформатом «Історію євреїв» Сесіля Рота.

— Не знав, що Хмельниччина в єврейській пам'яті — найстрашніша трагедія вашого народу. Читав, звичайно, що євреїв убивали, але що такий слід у народній свідомості... — Василь не договорив, його погляд линув понад моєю головою.

В зоні я уважно аналізував психологію колоніально гноблених народів (їх представники становили більшість політзеків). Ось, коротко, що я помітив. У національно утиснених народів виробився комплекс власної неповноцінності, нерівності з жителями великих метрополій, тому вони підсвідомо хочуть бути не самими собою, а «як усі люди». Тому й національні ідеологи змушені підводити свої народи з колін сильнодіючими засобами, включно з «винятковою древністю нашого народу» (німці, як відомо, пішли від аріїв, щождо, скажімо, українців, то мене серйозно переконували в зоні, що вони — нащадки гунів, себто народу монголоїдної раси) або його винятковою ролею в світовій історії (росіяни врятували світ від загибелі під копитами монгольських коней, німці розгромили Римську імперію тощо), або винятковістю, феноменальною для світу значущістю їх культурних досягнень (теорія «негритюда», наприклад, за якою негритянська культура принципово вища за європейську, чи твердження про перевагу російського іконопису над європейською системою малярства тощо), або унікальністю й єдиною істинністю його національної релігії (шінтоїзм у Японії, православ'я в Росії, грегоріянство у Вірменії, юдаїзм у єврействі тощо). Враховуючи, що це ідеологічне явище притаманне всім без винятку народам, які відчують своє національне принижене становище, і що воно досить швидко зникає чи набирає нормальних пропорцій після досягнення національної самостійності (через певний час, звичайно, оскільки зникнення ідеологічних фантомів вимагає появи нової генерації, вільної від психології рабства), можна зробити висновок, що це історично неминучий засіб лікування народнього комплексу неповноцінності на певному етапі недуги. Подібну думку я вперше почув від Стуса.

— На початку століття Донцов вирішив зробити нашій

народній свідомості щеплення расизму, — якось завважив він. — Тоді, думаю, це вважалося доцільним: надто при-ниженим відчував себе народ. У Києві лише три інтелі-гентні родини говорили по-українськи, решта інтелігенції зрусифікувалася... Тепер інша свідомість, тому й засоби інші.

Саме тому Стус уже міг об'єктивно оцінювати минуле свого народу й ніколи не виправдовував зла, навіть якщо воно видавалося національно корисним. У книзі Сесіля Рота є епізод, який справив на нього сильне враження: Герцль, осноположник сіонізму, приїхав до турецького султана просити фірман на створення єврейського осередку в Палестині, що тоді була підвладна Оттоманській Порті. Султан погодився, але натомість зажадав єврейської по-слуги: Герцль, відомий віденський журналіст, повинен був використати зв'язки своєї громади в європейській пресі, щоб вона не приділяла уваги подіям у Турецькій Вірменії (очевидно, геноцид вірменів готувався вже тоді, але вико-нання відкладалося через можливу реакцію Європи). Герцль відмовився від султанової пропозиції: свобода для народу, куплена злочином або сприянням злочинові супроти іншого пригнобленого народу, видавалася йому, європейському лібералові, інтелігентові, естетові, негідною й непотрібною.

Стус не намагався виправдувати антиєврейські погроми на Україні міркуваннями можливої національної користи чи можливим політичним зиском — як це робив дехто з його земляків. Він сприймав ці погроми як ще одне національне лихо в ланцюгові нещастя, які звалилися на народ України (так воно, звичайно, й було: безперечно, що саме погромницька стихія зробила спільниками Москви в 1918 році не поодиноких комісарів з єврейського середовища, але всю багатомільйонову масу українського єврейства, себто створила в тилу національного руху масову базу для імперського завоювання. І безсумнівно, що участь україн-ських частин у знищенні єврейського населення в червні-липні 1941 року на боці гітлерівців як ніщо інше сприяла ізоляції українського національного руху в повоєнній світі). «Стільки літ ми боролися, і ніхто не дав нам жодного набою», — сумно й гордо сказав якось Василь Овсієнко Стусові, і той мовчки кивнув головою.

Але Стус аж ніяк не смиренно сприймав трагедію національної історії: неспроможний її змінити, він хотів пере-мінити її спрямування в майбутньому. «Факти подібні, на жаль, були», — сказав він про погроми, але тут таки нага-

дав про якогось священика, що 1918 року рятував євреїв у церкві й у повному уборі, з хрестом, заступив загонові січовиків дорогу до церкви: «Ці люди під обороною церкви». Стус перший розповів мені про врятування євреїв митрополитом Шептицьким. А втім, на цю саму тему незабаром з'явилася стаття в радянському журналі, де Шептицькому закидали, що він урятував лише... 15 євреїв, адже їх загинуло набагато більше — чому він не зробив того самого для решти сотень тисяч! А в «Перці» надрукували карикатуру: страшенно небезпечний вовк з тризубом іде під ручку з найпідлішою лисицею, а в неї на грудях «Щит Давида», — в зоні жартували: «Це Стус під ручку з Хейфецом». Я потім подарував її на прощання Василеві.

* * *

Три останні епізоди в зоні ч. 17а, що якимось штрихом характеризують Стуса.

Служив на 17а наглядач («контролер нагляду») Чекмарьов, що мав фізіономію лукавого й єхидного сільського хулігана. Хазяйливий, либонь, був чоловічок, усе до хати тягнув із зони: то косу собі скує в таборівій кузні, то лутку запропонує виточити в столярні, то паку рукавиць «захомутає» — кому вона могла знадобитися? Злодійкуватому контролерові доводиться дуже старатися на службі й тим покутувати в Зіненкових очах незначні людські гріхи. Що Чекмарьов і робив — з ве-е-ликою старанністю.

Якось він зробив капость Паруйрові Айрікяну, а цього, взагалі, я б не радив робити жодному співробітникові МВС без санкції КДБ. Паруйр не з тих хлопчиків, що забувають кривди. Він придумав розплату цілком у дусі місцевих традицій. Оскільки відомо, що в лазні зеки розмовляють вільно, бо електронні «блощиці» працюють через вологу погано, Паруйр саме в лазні влаштував виставу. Заледве до «мильної» ввійшов Зіненків «Шарик», бригадир Прикмета,²² Паруйр тривожно, ніби вихопилося ненароком, повідомив мене й Ушакова:

— Сьогодні Чекмарьов не вийшов на чергування! Невже пронюхав Зіненко, що...

²² Прикмета — з воєнних злочинців. Засуджений на розстріл. За його словами, прокурор закінчив свою промову в трибуналі таким зверненням до суддів: «Розстріляти і кулі теж закопати в землю». Але за касацією вирок замінили п'ятнадцятьма роками таборів. Вірний прислужник адміністрації та КДБ, рідкісний навіть серед зламанних воєнних злочинців.

— Тих-хо! — обірвав я його лютим сичанням і ніби непомітно підморгнув у бік Прикмети. Мізансцена вийшла непогана...

Почали чекати: клієне — не клієне. Але тут Айрікяна відправили на етап (його повезли на «трійку», до Чорновола й Осіпова), він забув про наслідки своїх «ловів» (я розповів йому про них через рік, коли нас разом посадили до карцера, — теж у лазні). Але того вечора, коли вибув Айрікян, Зіненко викликав Стуса до штабу.

... Стус підійшов до мене стривожений:

— Михайле, що сталося з Чекмарьовим?

Я, широко кажучи, теж забув про епізод у лазні: не до того було.

— А що?

— Мене викликав Зіненко. Натякав, що Чекмар нібито в чомусь замішаний, я не зрозумів, у чім річ, а він так ехидно питає: «Мовчатимете? А Михайло Рувимович обрав іншу лінію поведінки...»

Одержавши інформацію, Зіненко, в свою чергу вирішив розіграти виставу! Шкоди особливої не вийшло, оскільки інформація фальшива, Стус не міг на неї «купитися». Але цікаво, що саме Стуса Зіненко обрав для власної гри. До болю чесний і гранично порядний, він видавався Зіненкові просто гарячим дурником, мішенню для ігор «практичних людей»...

Мені пригадалося, як ув'язнений до врангелівської, здається, тюрми Осип Мандельштам покликав наглядача й попросив:

— Будь ласка, випустіть мене. Я не створений для в'язниці.

Стус, з його прямою й порядністю, гордістю й різкістю, аж ніяк не створений для в'язниці. Скажу блюзнірську, жахливу для зека річ: якби він визнав себе винним, як Дзюба, й такою ціною вийшов на волю (хай уявну, радянську), я б — радів. Сидіти у в'язниці — для цього придатні люди простіші, як от я, наприклад, а джерело Божественних гармоній, Стус — його хотілося б уберегти від подібної долі.

Але Стус не міг лишитися поетом, якби він жив не так, як він жив. Це я також розумів.

«Проклята та країна, яка потребує героїв» (Б. Брехт).

* * *

Здається, останнього тижня перед етапом сімнадцята зона була приголомшена ультрапригодою: Айрікян викрив сексота ч. 1 на зоні — Володимира Кузюкіна.

В кількох словах розповім цю новельку, хоча прямого відношення до Стуса вона не має.

Про те, що Айрікян щось готує, я знав. Він сам натякнув мені, сказавши: «Все мине добре, якщо людина, якій ти віриш, виявиться порядною». Він мав на увазі Кузюкіна.

В ті роки зекам дозволяли надсилати додому пакунки з речами та книгами, які їм не потрібні на зоні. Євреї винайшли спосіб, як використати цей канал для переправки інформації.

Спосіб виявився простим і ефективним, багато паперів вийшло з зон, аж поки Кузюкін не продав Айрікяна. Перевіривши пакунок, цензор звичайно пропонував зекам самим зашити полотняну обшивку пакунка. Але через звичайні чиновницькі лінощі цензор, як правило, запрошував на перевірку двох-трьох зеків одночасно. За домовленістю, один з них відвертав його увагу якимсь питанням, а цієї миті інший встигав запхати в уже перевірений пакунок заздалегідь підготований і захищений за пазуху збірник документів, після чого на очах у цензора все зашивав.

Того разу цензор викликав на перевірку пакунків одразу трьох зеків: Айрікяна, Стуса й Кузюкіна. Стус «розігрував» цензора, мерзенного, до речі, типа, а Айрікян устиг запхати до пакунка пакет, у якому були копії ста п'ятдесяти його заяв на ім'я адміністрації. В них було відбите документоване життя концтабору — безцінний матеріал для майбутнього історика, і Паруйр це розумів. Наприклад, заява з ПКТ.²³ «Прошу дозволу продати з крамниці продукти на належні в цьому місяці два карбованці: пачка маргарини — 1, пачка чаю (50 грамів) — 1, печива — 300 грамів, хліба білого — 1 буханка, повидла — 300 грамів. Айрікян».

— Ти думаєш, ми не розуміємо антирадянського змісту цього документу! — махав заявою перед носом Паруйра полковник ГБ Дротенко (вже після провалу).

Операція переправлення пройшла благополучно, але днів через три Паруйра викликали на вахту, відкрили пакунок і витягли звідти пакет. Після цього він, природно, почав підозрювати єдиного свідка — Кузюкіна (не Стуса ж!).

«Розколов» він його в досить примітивний спосіб, якого

²³ ПКТ — приміщення камерного типу. — Ред.

навчився у співробітників ГБ. Одного з соратників Айрікяна з Національної об'єднаної партії Вірменії підозрювали, що він продав гебістам секретні відомості організації, бо їх ніхто не знав, крім цієї людини. Але потім вдалося з'ясувати, що гебісти знайшли аркуш паперу, який лежав під тими конспіративними записами, котрі робив підпільник. На папері відбилися лінії, витиснені на верхньому, списаному аркуші, й за ними в ГБ вдалося прочитати зміст знищеного конспіративного послання. Той самий прийом Айрікян використав супроти своїх «учителів» з ГБ: знайшов у Кузюкіна чистий аркуш паперу і прочитав по витиснених лініях кілька рядків, адресованих уповноваженому зони.

Опис того, як саме він зробив це відкриття безсумнівно для всіх, не відкриваючи способу викриття шпигуна (навіть мені розповів через рік), — це така комічно-пригодуницька новеля, яка потребує місця в зовсім іншій книзі. Скажу лише, що в очах товаришів головним доказом провини Кузюкіна став не той чи той речовий доказ (речових доказів Паруйр не показав тоді нікому), а радше відбиток безсумнівної провини й цілковитої моральної пригніченості, який після викриття штемпелював обличчя Кузюкіна. Страшно дивитися на таке людське приниження! Володимира Івановича вбивало не тільки викриття ганебної співпраці, але програш тонкої гри, яку він стільки років вів. Розумник, хитрун, гравець високої кляси, він програв хлопчиськові — яким, безсумнівно, вважав Айрікяна! Професора Болонкіна обкрутив, письменника Хейфеца обкрутив, а на хлопчиськові Айрікяні ускочив по саме нікуди, та ще як дивно, незрозуміло... Зовні він усе заперечував, але жахливе приниження від провалу цілковито зломало його.

Природно, з ним перестали розмовляти й запропонували покинути дисидентський стіл у ідальні (в середовищі воєнних злочинців стукацтва прилюдно не засуджували, й тому він міг сісти за їхні столи). Парадокс ситуації полягав у тому, що цей дисидентський стіл згуртувався зовсім недавно й саме довкола Кузюкіна, після того, як на Перм етапували Дмитра Квецька, тамаду колишнього дисидентського центру в зоні. Кузюкін відмовлявся покинути місце: «Я тут три роки сиджу, а ви всі щойно підсіли...» Домовилися, що виселення відбудеться без демонстрації: на завтра відсядуть від столу 2-3 чоловіка, серед них і Кузюкін, відтак за день решта вернеться, а він ніби застрягне в чужій компанії. «Золотий міст» для втечі, як звалось це за давніх часів! Та заледве ми про весь ритуал домовилися

й сили востаннє за стіл, як Стус з приреченим і, я б сказав, перекривленим від муки обличчям, простогнав:

— Володю, ти вибач мені, будь ласка, але не можу я, ну ніяк не можу навіть одного разу сидіти з тобою за столом!

Піднявся й пішов до сусідів з тарілкою.

І ніби скомандував: ми всі підвелися й вийшли з-за «дисидентського» столу: Кузюкін лишився сам. Дообідав сам, а на вечерю теж перебрався — до воєнних злочинців. Зганьблений його участю стіл стояв порожній до самого етапу.

Голкою лишилася в пам'яті Стусова фраза після того обіду: такий відчай у ній бринів:

— Господи, як у цьому становищі людина не повіситься — навіть якщо вона Кузюкін!

Здається, я безладно переповів... У Василевій інтонації не було злоби, помсти, погрози. Це не в його вдачі, він — поет, інтелігент, йому чуже «задоволення від покарання». В його інтонації звучало страждання при вигляді людського падіння. Нестерпно боляче бачити, як людина з розумом і потягом до правди (невипадково ж він з офіцерів потрапив до зони) злякалася, заплуталася і в страхіві падає в таке... Навіть зиску особливого Кузюкін не мав: щоб лишитися поза підозрою, він не міг користатися гебівськими пайками в зоні (всі бачать усе), а звільнили його на рік раніше (з п'ятьох років!) лише тому, що він провалився, себто став непотрібним хазяям, інакше тягнув би строк од дзвінка до дзвінка! (По прибутті на 19-у зону його відокремили від усього етапу, запустили на вахту і — помилували «Верховною Радою!»).

Ми легко дивилися на зраду колишнього старости чи поліцає, кримінальника чи малописьменного роботяги, але бачити *людину*, зігнуту ворожою силою до рачкування, *людину*, що стала «сукою»... Василь страждав від цього видовиська більше за самого Кузюкіна.

Адже сам він знав, що вистояти можна й треба і не так уже й важко це зробити, якщо не злякатися. І тому падіння виглядало безглуздим самозатоптуванням особистости, а поетові тяжко бачити загибель живої душі.²⁴

²⁴ Тут мені раптом пригадалася розповідь Кузюкіна про якогось майора КДБ Янашкіна, уповноваженого нашої зони, який загинув колись, п'яним потрапивши під поїзд. Кузюкін згадував: «Я його прошу: „Бога ради, лишіть мене в спокої. Дали мені п'ять років, і досить, хочу досидіти

У зоні палять останнє сміття, кидають у багаття непотрібні на етап листи й папери, всюди спустошеність житла, яке полишає господар. Між бараками блукає чоловік з міцною статурою, з головою борсука на сильних плечах — майор ГБ з символічним прізвиськом Трясоумов. Веде якісь ігри. То зайде до Кузюкіна й пообіцяє перевести його на Пермь, до нього товпляться «діди», які мріють більше заробити в зоні «на старість» (табірний трудовий стаж не зараховують, призначаючи пенсію, й люди, що сидять по 15-25 років, фактично позбавлені її до смерті), а «на Пермі, кажуть, більше платять», ось вони й просяться в доброго й могутнього начальника «на Пермь», він уже Кузюкіну пообіцяв, і несподівано наражаються на відмову... Потім Трясоумов відшукує мене у дворі зони (я саме про щось балакаю з Василем), пхає широкопалу пухлу долоню в кишеню своїх штанів і витягає звідти жменю горіхів:

— На, Хейфец!

Проста гра: на очах у «старичків», а надто Василя, показати, що «Хейфец іде на контакт» — так це зветься їх пташиною мовою. Звичайно, я й без гри ніколи нічого б не взяв від гебіста, нормальне людське самолюбство не дозволяє.²⁵ Але вдача є вдача, її не зміниш: мені совісно одразу ж нахамити людині, яка щось дає, нічого формально не вимагаючи натомість, нібито з самої доброти. Тому відмовляюся делікатно:

— Дякую, не хочу. Я зовсім не люблю горіхів.

— Бери, бери. В мене ще багато. Не соромся.

— Дякую. Я не їм горіхів. У мене під них згага.

Сигнал шикуватися — остання перевірка в зоні — перериває неприємну розмову. Ми стаємо в шеренг, Трясоумов — коло маленької колони «останніх могіканів», раптом Василь голосно, щоб усі чули, звертається до мене:

їх спокійно. Нічого мені не треба в житті, крім цього". Не дав, сука. Бог його покарав: за два тижні поїздом зарізало.

Стільки туги й непростення було в тій злобі до мертвого, що чулася в голосі Володимира Івановича, а я ж нічого не зрозумів у його розповіді. Це знов — про монологічність моєї вдачі.

²⁵ Приймати щось від гебістів можна лише тоді, коли ведеш гру, в якій удаєш, що зламаний, приголомшений їхньою силою. Подібну гру мені доводилося вести, коли переконував, що рукопис книжки «Место и время» (вже підготовлений, щоб відправити «за огорожу») я нібито знищив у кочегарці в Азата Аршакаяна.

— Чого ж ти, Михайле, образив пана-благодійника? Взяв би горішків, сам би з'їв, мене почастував...

Трасоумов гладшає на очах — чи це, здається, називається «набрякає»? Просто на очах набрякає.

— Стусе, ви знущаетесь з представника радянської влади. В моїй особі ви ображаєте всю владу, я не можу цього пропустити. Я йду до адміністрації.

І пішов у штаб до Зіненка.

Зіненко мав особливий стиль оформлення покарань. Звичайно, якщо надходила вказівка ГБ когось репресувати, «нормальні» емведисти «прикріпляли» до зека наглядача, який невідступно стежив за мішенню, поки не знаходив потрібної «провини» (незастебнутий гудзик — «порушення форми одягу» або «відійшов під час зміни від робочого місця» тощо). Зіненко віддавав перевагу жлобській простоті. Діставши «вказівку», він викликав Прикмету чи бракувальника Колодку, чи ще когось із «сучні», що тремтіла перед «блядиною» (так вони прозвали свого улюбленого начальника), оформлював їх *свідками* будь-якого порушення, що йому заманулося винайти, і випишував 15 діб карцера. Зека навіть не повідомляли про те, яке порушення він учинив, — обійдеться.

Коли ми прибули до нової зони — дев'ятнадцятої, — слідом за Стусом прийшла постанова про його запрошення до карцера на чергові 15 діб.

* * *

На 19-ій зоні ми провели разом менш як два місяці: Василя відвозили до лікарні, мене — на «профілактику» в Саранськ (на дізнання з приводу знайдених уривків із книжки «Место и время»), але навіть ці два місяці ми мало спілкувалися: я доробляв книгу — знайшовся канал на волю через «самольотника» Бориса Пенсона, — було не до розмов.

Про працю над книгою Василь довідався, хоча загальним правилом конспірації у нас із Борисом був давній закон: кожна, навіть найнадійніша, людина не повинна знати більше, ніж їй належить знати (я сам не знав «канала», який виносив рукопис із зони). Але я вирішив включити до «пакунка» Василеві матеріяли, крім того — взяв у нього інтерв'ю для книги, і не пояснити, навіщо я це роблю, я не міг. Пояснення було гранично коротке, я сказав лише три слова: «Працюю тепер із Пенсоном». Василеві,

який уже переправляв разом із Чорноволом і Пенсоном рукопис на волю, говорити більше було не потрібно. Він кивнув: «Так, тобі до пари треба Боббі-холодного-носа (так він називав Пенсона)».

Привід для інтерв'ю був такий. Я помітив, що всі прибалти на зонах — і на 17-й, і на 19-й — ставилися до Василя з підкресленою увагою: навіть найстарші й найповажніші, як от литовський богослов і дипломат Пятрас Павляйтис²⁶ чи капітан естонської армії, а відтак юрист із Тартуського університету Теодор Райнголдт.²⁷ Спитав когось із них, мені відповіли: «Хіба не знаєте, що Стус через прибалтів потрапив до ПКТ?» (ПКТ — приміщення камерного типу — делікатна назва таборової тюрми). — «А що було?» — «Спитайте в нього подробиці, ми на трійці не сиділи». Викликав Стуса «на коло», сказав про працю з Пенсоном, попросив його заяви, а потім — про прибалтів і ПКТ.

— На трійці сидів литовець Клеманскіс, — почав він. — По-табірному був добрий товариш (Згодом Людас Сімутіс, ветеран 25-річник, розповів мені про Клеманскіса: «Під час війни служив у німців начальником районної поліції. Врятував од смерті багатьох євреїв та комуністів-литовців. Коли його арештували, не сказав слідчому про це, розумів, що це зашкодить і йому, і тим людям. Дивувався при мені: ці люди (серед них був якийсь чільний комуніст) прийшли до ГБ, щоб дати свідчення на його оборону. Даремно, звичайно, — дістав 25 років і помер у зоні...»). Відвезли його на шпитальку, потім приїхали звідти, не пам'ятаю, хто, — кажуть: помер. Я на перевірку вийшов перед шеренгом і кажу: «Немає нашого товариша. Його позбавлено останньої втіхи: щоб у останню путь його провели ті, хто ділив із ним життя, хліб і сіль...» — «Стусе, припиніть займатися агітацією!» — «... давайте зробимо для нього те, що можемо: скинемо на згадку про нього шапки». — «Стусе, припиніть!» Проте всі, навіть сучня, поскидали шапки, весь шеренг. Потім Александров, майор із трійки, почав слідство: справа про мітинг, організований Стусом у зоні. Я йому кажу: «Як вам не соромно, громадянине начальник? Фашисти, й ті віддавали

²⁶ Дістав термін як редактор підпільної литовської газети «Дзвін волі». При мені кінчав 30 років свого 35-річного терміну.

²⁷ Відмовився скоротити собі термін на 10 років (з 25 до 15) у обмін на покаяння заяву. «Людина не може каятися в тому, що вона любить свою Батьківщину». При мені кінчав 21-ий рік ув'язнення.

урни з прахом ув'язнених громадян своєї країни близьким, щоб вони могли його поховати, а ви...» Дістав шість місяців тюремного утримання.

Так жив у таборі Василь Стус.

* * *

Коли, прибувши на 19-у зону, Стусові прочитали Зіненкову постанову про запроторення на 15 діб до ШІЗО, в скриньку «Для скарг та пропозицій» знову ліг стос паперів: повідомлення про загальнотабірну голодівку протесту.

Цього разу я й справді був її організатором. Голодівку задумав ступеневу, себто щодня до нечисленного ядра тих, хто почав голодувати, мали приєднуватися нові й нові люди. Цей варіант голодівки був гранично неприємний начальству: воно змушене щодня доповідати своєму керівництву про поширення акції. Крім того, діє ще один чинник, урахований при плануванні: оперативну частину постійно шарпають — коли голодівка скінчиться, скільки зеків візьме в ній участь, — але навіть якщо в нашому середовищі діє провокатор, він ні про що не може повідомити, — все це знаю лише я, і оперчастина має неприємності, а в такому разі виникає неминуче бажання якось погасити неприємну історію, а Зіненка вони на 19-ій зоні напевно не люблять: сволота — він із усіма сволота, хоч із супротивниками, хоч із своїми, — нащо їм через нього страждати...

Обміркували ми це за столиком на повітрі, чудового вересневого дня, коло самого паркана, що відокремлював карцерно-тюремний барак від зони, і напарником собі для початку голодівки я обрав українця Ігоря Кравцова, який звичайно через слабке здоров'я в акціях участі не брав, але за Стуса — наважився!

Але оскільки метою акції, знов таки, було не бажання дошкулити адміністрації, а врятувати Василя від карцера, то, на моє прохання, спочатку Сергій Солдатов, а потім Пенсон із Коренблітом почали розмови з гебістами, які з'явилися на зоні.

Чому з гебістами?

З начальством у червоних погонах говорити даремно — там сидять люди «офіційні», їм престиж не дозволяє вести переговори з зеками як із «високою стороною, що домовляється», вони відразу почнуть кричати: ««Шантаж!» і т. п. А гебісти — люди формально сторонні, вони «не

командують», вони лише «провадять нагляд», вони можуть «лише порадити» адміністрації, а це дозволяє їм бути гнучкішими.

Пенсон утовкмачував їм: голодівка на зоні нікому не потрібна: ні зекам (хто ж хоче псувати своє здоров'я), ні адміністрації (навіщо страждати через сваволю чужого шефа, Зіненка), ні ГБ (образи Трясоумова не обходили місцевих уповноважених; та й навряд він признався, що його публічно принизив Стус, — не вірили ми в подібне). Ось Пенсон і втовкмачував старшому лейтенантові КДБ Мартинову все це.

— Але як же престиж адміністрації!

— Адже Стус хворий! Таж адміністрація без жодної шкоди для престижу може викликати до нього лікаря, а той, відповідно до закону та наказів МВС, дасть розпорядження перевести його до амбулаторії...

Думаю, що в нашій перемозі відіграв певну роль також чинник «особистости». Начальником режиму на зоні служив літній, добрий, рудий майор із Ленінграду (забув його прізвище). Трапляються в МВС люди, які не мають паскудної пристрасти дошкуляти зекам без жодної користи для себе, з самої нудьги. Як вони зживаються з системою, не розумію, — але подібні люди існують. Зберігаються між молотом зачерствілого від повсякденного концтабору начальства і ковадлом озвірілих від нескінченних літ неволі в'язнів, психів-кримінальників. Зовсім недовго цей рудий майор пробув у нас на зоні (незабаром його перевели «режимом» до зони для іноземців — там, дійсно, найкраще для нього місце, з точки зору начальства), але дихати на зоні стало легше, і Стуса він звільнив.

На третій день голодівки відправили Василя до лікарні, — ми відразу припинили голодування.

* * *

Через тиждень з лікарні прийшло повідомлення: Стуса ознайомили з протоколом — його поезії, які Зіненко відібрав під час етапування до 19-ої зони, сконфісковано «як такі, що містять наклепницькі, спрямовані...» і т. д.

Стус передавав, що оголосив безтермінову голодівку протесту.

Що робити?

Насамперед — урятувати ті Василеві поезії, що «протягли» через Зіненка.

До чого ж уїдлива тварюка: ще раз з'явився — на процедуру прийому зеків у 19-ій зоні — й повторно оглянув речі всіх підозрілих. Але на кожную діру знайдеться своя затичка! Я здогадався пхнути зошит із поезіями в ту валізу, яку відправляли до «далекої каптьорки», себто поза межі зони, пхнув туди також деякі речі, потрібні на кожен день, спокійно пройшов другу перевірку невгамовного капітана, через кілька тижнів подав заяву, що в валізі «далекої каптьорки» (там зберігалися речі «на звільнення») випадково залишилися потрібні тепер предмети одягу (шкарпетки, ще дещо) і... «вибив» на п'ятнадцять хвилин свою валізу. Витягнув з неї зошит, який цього разу не зацікавив наглядача (адже він не дістав Зіненкових указівок щодо поезій), мент переглянув його і... віддав мені.

Вірші переписали ще раз (на випадок провалу), долучили до них добірку, врятовану Семенюком, і переслали «за паркан». Здійснювало це переправлення вірменське земляцтво — вони знайшли тимчасовий канал. «Це наш дарунок Україні та Василеві», — сказав зек, організатор переправлення (прізвища не називаю: він — ще в Радянському Союзі).

Отже, шоста частина нібито врятована для майбутнього. Півсотні з трьохсот оригінальних поезій (перекладів не було жодних). Мало!

І тут у мене з'явилася ідея однієї комбінації.

Саме на початок жовтня приспіло «пільгове» побачення з моєю дружиною — нагорода від Зіненка за стусівську голодівку. Кожен недурний зек знає, що в камері побачень, саме над ліжком (де подушки), в стіну вмуровані «блощиці». Я думаю, що побачення «політикам» узагалі дозволяють лише завдяки цим «блощицям»: коли близькі люди зустрічаються раз на рік, то, навіть знаючи про неминучу «підслухачку», вони не можуть не говорити про найцікавіше для них, не можуть не характеризувати близьких друзів, знайомих із дисидентського світу, не передавати новин, що часто відомі лише вузькому колу «втаємничених», — а оператвиники ГБ ловлять інформацію, аналізують, обробляють і кладуть на стіл начальству в вигляді найвірогідніших зведень. Адже інформацію здобуто секретним каналом, та ще й фіксовано в момент, коли зек перебуває наодинці з дружиною, матір'ю, братом, — її напевне вважають найважливішою й найточнішою. А тому на стіл начальству подають у менш препаративаному, ніж звичайно,

вигляді, — отже, є шанс вийти на бесіду з «вирішальними» інстанціями ГБ і вплинути на рішення.

Найвигідніше те, що вони втрачають звичайну підозріливість: «Не дамо цьому євреєві нас обкрутити!», а навпаки — пишаються своїми професійними перевагами, своєю науково-технічною оснащеністю, яка дозволяє їм з допомогою власних закритих науково-дослідних інститутів або секретних закупівель міністерства зовнішньої торгівлі в Європі та США пробиратися в шлюбні ложа й підслуховувати, що ночами відбувається між чоловіком і жінкою. В таку мить їхня підозріливість і пильне недовір'я приспані й приборкані тихою гордістю від усвідомлення власної могутності й «учености», і саме тут треба спробувати повернути їхній мозок у потрібному напрямку.

Так, приблизно, прикидав я плян операції.

Але який час вибрати, щоб вони попалися на гачок? Адже не можуть вони слухати нас 24 години на добу! Себто теоретично, звичайно, можуть, але практично — навряд... Вирішив, що в той момент, коли чоловік з дружиною лягають спати, саме тоді працівник відповідальної Установи, скільки я знаю цю Установу, має припасти вухом до апаратури й готувати записи для доповіді.

... Нарешті — пільгове побачення. Входжу до камери, де санчастина підготувала два тази, на одному — напис червоною фарбою: «Для подмывания» (після наших ехидувань його замінили, написали на новому: «Жентазик»), на другому — напис, що звеселяв моє серце: «Для нох» (так!). Попоївши й побалакавши, діждався ночі й почав видавати інформацію для «блощиці».

Спочатку я прочитав дружині чотири улюблені поезії Стуса по-українськи й відразу — ритмічною прозою підрядковий переклад по-російськи. Я припускав, що самі гебісти сконфіскованих ними Стусових поезій просто не читали, отже, насамперед, треба ознайомити їх зі змістом віршів — тоді вони зрозуміють, що ці вірші — не політичні. На мою думку, нормальний радянський урядовець, включно з урядовцями КДБ, фізично неспроможний, навіть виконуючи службовий обов'язок, прочитати не те що 600, а бодай 60 поезій. А в рукопису, та ще українською мовою — й поготів! Серед місцевих емведистів-оперів та гебістів чи не половина від народження рахувалася українцями, але вони стільки років служили поза Україною, розмовляючи між собою тільки по-російськи, що вже й забули українську, не вуличну, для базару, а літературну мову.

Тож як їм зрозуміти мову Стуса, поетичну мову, що подекуди незрозуміла навіть освіченим українцям! Вони поезій просто не читали й сконфіскували їх за першим сигналом від Зіненка саме тому, що не знали їхнього змісту, а кожного незрозумілого документа найпростіше позбутися, сконфіскувавши його. Отже, спочатку їх треба заспокоїти: вірші — не антирадянські, якщо їх повернути — нічого неприємного не станеться.

Так міркував я подумки, і можливо, мої міркування видадуться читачеві надуманими. Алеж я той час уже два роки спілкувався з гебістами, до того ж не з супершпигунами, створеними літературною індустрією Заходу й Сходу, а із звичайнісінькими живими «операми», які ходять радянською землею, з нормальними урядовцями, як у райкомі, радгоспі чи, в кращому разі, подібними до армійських офіцерів. З якої речі, коли мине молодечий запал, вони схочуть працювати, коли можна не працювати, а випити, згуляти в карти, безпечно заробити «ліві» грошенята? Повторюю, свої пляни я будував з розрахунком на відому мені соціальну психологію гебіста, а не містичного, всевидючого, всепроникного майора Проніна з детективів...²⁸

Отже, якщо вони не читали Стусових рукописів, то повинні їх боятися, як кожна малоосвічена людина боїться невідомого папірця. Тож треба їх ознайомити з віршами «з голосу», щоб вони переконалися: це любовна лірика, яка не становить собою прямої політичної небезпеки.

Це — перший етап уведення інформації. Етап другий: треба було переконати їх, що небезпека в поезіях є, але не та, яку вбачало ГБ. Небезпека полягає в тому, що довкола безневинних віршів може виникнути небажаний політичний галас. Тому я для «підслухачки» почав переконувати дружину, що, коли вона їхатиме через Москву, їй слід з'явитися в дисидентських колах і розповісти там про конфіс-

²⁸ Легенди довкола всезнання КДБ поширені на Заході й пояснюють-ся, здається, просто. На Заході, на відміну від СРСР, речей і спокус багато, а грошей обивателеві бракує. Тому, якщо в Установі багато валюти — поперше, якщо в штаті служать люди безсоромні, себто такі, що володіють технікою пхання цих грошей без зайвих комплексів у кишені потрібних людей, — подруге, — то завжди знайдуться агенти, які захочуть дістати «нафто-» й «алмазодоляри» в обмін на інформацію. Тут не треба мати Спінозу на службі — хлопці з одеської Молдаванки володіють цією технікою не гірше від майорів КДБ! Зворотний бік медалі: безсоромні працівники, що вміють пхати гроші, водночас люблять їх брати...

кацію поезій, особливо наголошуючи на конфіскації Гете й Рільке як «потенційних антирадянщиків» — це могло прозвучати в світі, а в ФРН особливо.

Моя дружина — людина від «політики» далека. Але Стусові поезії вона ніби вбирала в себе — я це відчував. Потім поставила питання, якого я, либонь, до кінця життя не забуду, так своєрідно прозвучало воно в «політизованій» операції:

— А ці вірші присвячені дружині?

— Так.

— Тоді я для нього все зроблю. Куди треба — всюди піду.

(Вже після зони, на засланні, дружина розповідала: приїхавши до Москви, пішла на «зв'язок» і передала новини про Стуса, а їй відповіли: «Це нецікаво. Ми все знаємо». Так сказала чудова людина, смілива, самовіддана — але на волі навіть кращим людям іноді важко зрозуміти, задля чого б'ються в зонах, чому так, а не інакше ризикують. Усе було б легше, якби можна було передати *мотиви*, але саме це неможливо: поперше, дай Боже, щоб голі факти дійшли, а подруге, передавати мотиви — значить, ризикувати тим, що весь замислений плян потрапить до зведень супротивника. І часто хитромудрі операції, чітко сплановані й виконані, зривалися в самому кінці: хтось на каналі зв'язку вирішив, що він краще від зеків розуміє, як їм діяти! О, як іноді ми злостилися в зоні на «центровиків!»).

* * *

Прочитавши написане, почав побоюватися: раптом хтось із читачів удасться в іншу крайність, вирішить, що гебісти — хоч і в Мордовії — темні дядьки, що їх обкрутити нічого не варто, лише помізкуй трохи. Це зовсім не так.

Гебісти — професіонали. І надії на успіх у грі будувалися не на використанні їхньої глупоти (якої не було, як не було й особливого розуму), а на подоланні чиновницьких лінощів. У цьому сенсі ми з полковником Дротенком стали несподіваними союзниками.

Дальший хід гри я уявляв так. Звичайно, полковник не повірить мені на слово, проте, оскільки надійшла оперативна інформація, що Стусові поезії політично безневинні, він *зобов'язаний* її перевірити. Викличе старшого лейтенанта ГБ, Бороду, який знає українську мову, накаже знай-

ти в Стусових поезіях антирадянські рядки. Таких у зошиті немає (якби Стус їх навіть і створив, — чого не буває, адже створив Мандельштам поезії про Сталіна, а Пастернак — «Доктора Жіваго», — то не написав би їх у піднаглядному зошиті: конспіратор він був непоганий). Отже, Борода підтвердить Дротенкову думку про те, що інформація, отримана від органів МВС, себто від Зіненка, хибна, а оперативна інформація ГБ, себто підслухана ними моя розмова — не хибна.

Подруге. За мою дружиною полковник організує «хвіст». «Топтуни» повідомлять, що вона заходила до дисидентських помешкань. Як далі розрахує ходи полковник Дротенко? Невдовзі з-за кордону з'явиться інформація про Стуса (що дружині скажуть: «Нецікаво», — ні полковник, ні я передбачити не могли); начальство викличе Дротенка й запитає: «Так що там написала ця антирадянська сволота, цей Стус?» А він не має обґрунтування репресіям. Створити фальшиві вірші за Стуса — на це він навряд чи піде. Отже...

Я ніби підштовхував полковника до правильного висновку. Я міг його перемогти *тільки* тому, що наші інтереси нібито збіглися, а не тому, що полковник виявився дурним чи довірливим. Отож, я не дуже здивувався, коли, повернувшись з лікарні, Стус повідомив: полковник Дротенко особисто повернув йому зошит із віршами.

— Я оголосив голодівку, — пояснював Василь поведінку полковника.

Звичайно, цілком можливо, що повернення поезій пояснювалося зовсім іншим сполученням фактів і мотивів, ніж ті, що їх я описав вище. Головне — був результат, поезії — у Василя, а що саме до того спричинилося — «справа двадцять п'ята».

— Я з такої нагоди навіть почав із гебістом розмовляти, — пояснював Василь.

— Про що він питав?

— «Чому ви, Стусе, поведіться так нестримано? Адже ми не хочемо вас даремно озлобляти». — «Себто як не хочете? А конфіскація віршів?» — «З віршами сталася помилка. Вона не повториться».

Через понад два місяці Василя Стуса відвезли на заслання: мене в цей час на зоні не було. Так і не знаю — чи не відібрав якийсь запопадливий градоначальник віршів останньої миті. Нібито не мусів: хтось із зеків розповідав,

буцім на етапі кримінальники хотіли використати дорогоцінний зошит на куриво, але Василь відбився.

* * *

Стусів термін кінчався 13 січня 1977 року, а за три тижні до цього, 25 грудня, нас чотирьох — Солдатова, Аршакяна, Лисенка й мене — «смикнули» на етап до Саранського слідчого ізолятора ГБ. Чекісти довідалися, нарешті, про існування рукопису книжки «Место и время» (це — окрема новеля) й везли на дізнання всіх підозрюваних у співучасті: мене — як автора, Солдатова — як можливого хазяїна каналу, Аршакяна — як свідка знищення рукопису в кочегарці (така була розроблена нами легенда), а Лисенка, очевидно, везли на роль мого партнера в камері, обладнаній «підслухачкою». Принаймні, так ми розраховали диспозицію по дорозі до Саранська і, здається, не помилилися.

Етап до Саранська — завжди можливість для зека «попастися» в ларку: можна викупити весь місячний пайок одразу, а вже в тюрмі відлік місяців почнеться з дня твого прибуття туди, себто можна за той самий місяць примудритись отоваритися двічі. Отже: виявляється, я маю в резерві отоварювання аж на п'ять карбованців! Що на них купити?

А в ларку — вперше і востаннє за всі табірні роки — велика цінність: цельофанові мішечки з чаєм, у кожному по півкіла! 10 пачок у кожному мішечку! В той блаженно-ліберальний час дозволяли купувати чай вільно, в межах дозволених 5-7 карбованців на місяць (7 карбованців давали за перевиконання норми, якщо не було зауважень від наглядачів; дисиденти норми перевиконували, працівники вони сумлінні, але зауважень уберегтися годі, — мало хто мав по 7 карбованців). Чай — єдиний харчовий продукт у зоні, який містить вітаміни, лише ті зеки зберегли зуби, хто пив чай, — тому ще при мені, в березні 1978 року, запровадили обмеження. Тепер чай продають по пачці на місяць (50 грамів), але тоді... Тоді лежали цілі цельофанові мішки, їх не дуже й брали (адже купити такий мішок — означало витратити на чай увесь місячний пайок отоварювання).

Стус любив міцний чай — це була його єдина тілесна насолода в зоні — добре заварений напій. Ми всі передбачали, що зашлють його далеко (хоча ніхто не передбачав, як далеко — в самісіньку глибину Колимського

краю), отже, в дорозі він буде не менше місяця, весь час без ларка (потім з'ясувалося — він їхав 54 дні, став чемпіоном етапів із Мордовії, випередив Чорновола, Сергієнка, мене). Як він витримає без чаю?

На п'ять карбованців, що раптом «прорізалися», я купив пакет із чаєм для Василя і передав йому на збереження Овсієнкові:

— Віддаси Стусові перед самою дорогою, після «прощальної». Бо я його знаю: свій чай усім роздасть, а сам місяць мучитиметься.

— Буде зроблено, пане Михайле.

(Овсієнко завжди шанобливо-чемний хлопець, не просто інтелігентний, але з тими манерами старого, з книжок класиків відомого, селянства, коли й рідну матір називають лише на «ви», і перед старшим неодмінно скидають шапку на вулиці. Через три роки він, уже звільнившись й оселившись у рідному селі на Житомирщині, сів «за другим заходом» — і не якось інакше, а як «особливо небезпечний хуліган», що «напав на представника влади». Докладно про нього — в одному з наступних розділів).

Через понад два місяці повернувся я з Саранська, Стуса в зоні давно вже не було, а Овсієнко винувато кається:

— В останній день похопилися: в ларку чай скінчився, на «прощальну» купити нема де. Василь усю зону оббігав — марно. Я подумав і наважився: чай, кажу, є, та не дозволено віддавати. До етапу. А він мені: давай сюди, а в пана Михайла від мого імени пробачення попроси, що порушую його бажання, але так мені краще. Кинемо мішок на гуртовий стіл, а я краще в дорозі потерплю... Всю зону напоїв на прощання: два баки поставив.

Так і не вдалося мені нав'язати широкому в пристрастях Василеві Стусові свого розумного рішення. Але найповчальніше: він мав рацію, бажаючи «погуляти на всю зону». Вже пізніше, коли я сам побував на етапі до заслання, довідався: дозволений на зоні, чай заборонено на етапі. Охорона його відбирає. Отже, Василь душу потішив, і, виявилось, мав рацію.

Про його життя на засланні (не менш тяжке, ніж у зоні) я мав деякі відомості: він писав мені до Казахстану й моїй дружині до Ленінграду, я дістав вістки про Стуса також від друзів — від Вячеслава Чорновола з Якутії, від Людмили Грюнберг-Солдатової з Талліна. Але про цей період його Страстей нехай повідають ті, хто спостерігав їх на власні очі.

ПАМ'ЯТІ ВАСИЛЯ СТУСА

Коли мене питають, чи не шкодую я про численні роки, відбуті в радянських в'язницях і таборах, я відповідаю рішучим «ні!» Бож інакше я, можливо, ніколи не зустрів би тих надзвичайних і стійких людей, що їх радянська влада покарала багатьма роками неволі й нелюдськими умовами життя. Серед цих умов — непосильна праця, погане харчування, брак конечної медичної допомоги, майже цілковита ізоляція від зовнішнього світу, неможливість займатися незалежною творчою працею, принизливе поводження, муки голоду й холоду в карцерах і табірних в'язницях. Ці люди — в'язні сумління, які справді втілюють у собі сумління, розум та честь народів, що їх силою утримують у межах радянської імперії, жорстоко покарані радянськими керівниками лише за те, що вони відважилися мати незалежні погляди й переконання, наважилися мужньо обстоювати їх і втілювати в життя, використовуючи мирні та законні засоби. І чи слід дивуватися, що засуд борців за права людини, за релігійні, національні та культурні права на багато років неволі в нелюдських умовах часто означає фактичний смертний вирок для них!

Якби мене запитали, хто зробив на мене протягом табірних років найсильніше, найяскравіше й найглибше враження, я без жодних вагань відповів би: Василь Стус, один із найкращих синів українського народу, його співець і патріот, його борець і страдник!

І ось щойно надійшла вістка, якій неможливо повірити, яка вразила й наповнила скорботою всіх людей, які близько або й віддалено знали його, — що Стуса нема серед живих! Знавши, який він тяжко хворий і який довгий реченець неволі, яку він уже відбув і яку ще повинен був відбути, ми всі давно вже припустили можливість трагічного кінця; але тепер, коли це сталося, розум відмовляється сприйняти це й повірити. Я відчуваю, що в моєму серці щось обірвалося і я втратив близьку, безмежно дорогу мені людину. Бо Стус був для мене не лише однодумцем і

товаришем в ув'язненні, не лише розумним співрозмовником і душевно тонкою людиною, не лише постійним співучасником або організатором усіх наших табірних голодівок і страйків, але й моїм близьким, дорогим другом. Дружба з ним залишила в моїй душі глибокий слід на все життя, вона допомогла набути душевну рівновагу й знести тяжкі умови неволі. Вона допомогла знайти відповідь на запитання, які мучили мене, й давати відсіч сваволі й беззаконню табірної влади.

... В січні 1976 р., соняшного, морозяного ранку мене відвезли «воронком», у супроводі автоматників МВС та вовчурів, які гавкали, до політичного табору ч. 17, біля селища Озерне, в Мордовській АРСР. Незабаром я познайомився тут з чудовими хлопцями-політв'язнями; серед них були Паруйр Айрікян, Мишко Хейфец, Юра Бутченко, Ілля Граур, Василь Овсієнка, Размік Маркосян та багато інших. І, звичайно, серед нових знайомих був наш табірний патріарх литовець Пятрас Павляйтис. Овсієнка, молодий український політв'язень, за фахом учитель української літератури, сказав мені тоді: «Чи знаєш, Сергію — в сусідньому таборі ч. 19 сидить найкращий український поет молодшої генерації Василь Стус! У таборі він захворів на виразку шлунку, через убивче харчування стався прорив стінки, і нещодавно він зазнав важкої операції. Вирізали половину шлунку...». Я тоді висловив побоювання, чи витримає він на ногах до звільнення, до якого залишалося під ту пору два довгих роки в таборі і два роки на засланні.

Незабаром Стуса привезли до нашого табору і ми всі дуже близько з ним познайомилися. Я від початку поставився до нього з захопленням. Я бачив у ньому не лише видатного поета та полум'яного борця за національну свободу України, але й дуже чарівну, душевно тонку, делікатну й м'яку людину. Але в ставленні до наших ворогів, до табірної адміністрації та співробітників КДБ, він був твердий, відважний і непримиренний. Мені подобалося також, що попри великі страждання, що припали йому на долю, а може й завдяки їм, він був до того ще й справді релігійною людиною. Він часто декламував мені релігійно-філософські вірші австрійського поета Райнера Марії Рільке в своєму власному перекладі. Він був палким прихильником цього поета. Чи треба ще додавати, що мені часто траплялося щастя слухати його власні мелодійні, сповнені

глибокої туги вірші, присвячені, головню, долі українського народу, долі його борців і мучеників. Знав він напам'ять і вірші найкращих поетів України, наприклад, Тараса Шевченка, Лесі Українки, Ліни Костенко та багатьох інших. Чудово знав також історію свого народу, як і світову історію. Любив філософію, цікавився вченням Володимира Соловйова, цитував старогрецьких та римських мислителів, а особливо — Платона та Сенеку. Політично ми міркували цілком однаково, доповнюючи один одного. Незабаром ми з ним близько потоваришували. Мабуть, за мої окуляри й схильність до нерозсудливих учинків він назвав мене «П'єром», маючи на увазі П'єра Безухова з «Війни та миру» Л. Толстого. Я ж назвав його «Гетьманом», бо в думках бачив його на баскому вороному коні, в золотому шоломі та в бойовій збруї, з блискучою шаблею в руці, на чолі хоробрих козацьких полків, що йдуть у бій.

Незабаром його повезли до табірної лікарні. По дорозі охоронці забрали в нього збірку творів стародавніх філософів-стоїків. Він відмовився йти у «воронок». Тоді на нього надягли наручники й потягли силою. Українського поета, у 20 сторіччі, тяжко-хворого, за книжку філософів-стоїків закували в наручники... Чи це все не жахливий сон! Ясна річ, ми негайно оголосили голодівку протесту. Неймовірними були страждання Василя вже тоді. Через погану, поспіхом зроблену операцію, а також за браком ліків і через погану їжу його мучив страшний біль. Маючи надлюдську волю, він удень так тримав себе, що рідко хто здогадувався про його муки. Лише пізно вночі, коли всі в бараці спали, а я, як звичайно, страждав від безсоння, він тихо вставав, виходив до коридору й там, наодинці, протяжливо й тихо стогнав...

Наведу ще один випадок. Кінець 1976 р. Табір ч. 19 біля селища Лісне. Дізнаємося, що в українського політв'язня, малярки Стефанії Шабатури сконфіскували всі її малюнки. В табірній їдальні прилюдно оголошуємо, що почнемо голодівку на її оборону. Наступного дня Стуса й мене, як, мабуть, імовірних призвідців страйку, викликав полковник КДБ Дротенко, який спішно прибув до табору. Я намагаюся тиснути на кадебівську особу його майбутньою відповідальністю перед українським народом за придушення його національної культури, бо саме таким придушенням є нищення малюнків Стефанії Шабатури. Особа, як виглядало, позадкувала, пообіцявши малюнки, після

належної перевірки, повернути. Але тут Стус не витримав і назвав його поведінку «підлим бандитизмом».

— Ви ще поплатитесь за це! — волає загрозово полковник КДБ. — А малюнки Шабатури ми спалимо!

— Це на вас, людожерів, схоже! Нам — горіти, а вам — походжати з сірниками! — гнівно кричить у відповідь Стус.

Все так і сталося! Наче палаючий смолоскип свободи та незгасного духу пройшов Стус своїм багатостраждальним шляхом. Після виходу з табору на початку 1977 р. дворічне заслання на зловісну Колиму, з важкою працею на золотовидобувній шахті, з постійним цькуванням і переламом п'яткових кісток обох ніг. Короткотривале перебування з родиною в Києві, праця робітником у ливарному цеху... Новий арешт у травні 1980 р. і засуд на 15 років позбавлення волі — вирок, що в цьому випадку дорівнював смертному. На час смерти йому залишилося ще 10 років таборів та заслання.

В його особі український народ втратив видатного патріота, українська література — високоталановитого поета, його друзі та знайомі — чудову людину, а все волелюбне людство — полум'яного борця за свободу.

Його моральна чистота й жертвність, його мужність і непохитність, увесь його подвижницький дух і багатостраждальна доля є яскравим взірцем як для нас, його сучасників, так і для майбутніх генерацій. І в наших серцях ім'я, образ і вчинки Стуса, українського поета, патріота й борця за свободу, житимуть вічно!

На сумлінні радянської влади ще одна і, певно, не остання жертва. А в пантеоні загиблих борців за вільну Україну засяяло ім'я нового національного героя, подвижника світової свободи!

В ЛИСТАХ ПРО ВАСИЛЯ СТУСА

Високим, струнким, з красивим чоловічим, сказати б скульптурним обличчям, з гордо поставленою головою і сильним густим баритоном — таким закарбувався мені в пам'яті Василь Стус. Саме закарбувався, бо з першого слова, з першої зустрічі, і то не лише в мене, а в кожного він залишав по собі незабутнє враження.

А познайомився я з Василем соняшного серпневого дня 1968 р. в Києві. Тоді ми — хто раніше, хто пізніше повертались з першої, зовсім не самочинної «мандрівки» у ті «не зовсім близенькі місцини...». Суспільна атмосфера вже почала була відчутно змінюватись: відлига і ренесанс 60-их перетворилися на свою протилежність, але ще не досягли ситуації початку 70-их чи початку 80-их років. І, отже Київ, Львів, уся Україна, тобто друзі по духу ще публічно зустрічали й приймали нас як «людей з легенди» (Як колись Київ зустрічав Хмельницького. Хоча, звичайно, не так пишню). В товаристві Алли Горської та інших київських друзів, ми ходили по історичних місцях та вулицях святого нашого Києва, відвідували мистецькі майстерні художників, музеї, приватні збірні мистецьких цінностей тощо. Ті дні були настільки насиченими зустрічами, дискусіями, плянами й перспективами..., що годі все це охопити в коротких рамках листа.

Знаючи про моє повернення й, близько приятелюючи з Н. та І. Василь домовився з ними про зустріч і так ми познайомилися. Симпатія була взаємною. Він і я — діти села. Села повоєнного, багатого на надії, дитячими свідками яких ми були, і це нас теж єднало. Якось він сказав:

— Якби ситуація не вимагала бути поетом, я орав би поле, вирощував хліб.

Це не було позірною заявою. Знаю з перших уст, як він любив село, власне, все життя Василя свідчить, що його Символ Віри це творити хліб насущний, тобто через власну самопожертву утверджувати життя спільноти. При тому не лише нашої. Сьогодні Василь — постать вселюдська.

Можливо там, у Вас, таки не усвідомили цього, як не усвідомили багато самоочевидних історичних фактів щодо України та її проблем. Там це, мабуть, ще не скоро зрозуміють, або просто швидко забудуть, нічого не навчившись. Та для нас, багатьох друзів Василя, його життєва місія (як би не склалася його доля) була зрозумілою ще тоді, в далекому 1968-му. Згадати про це слід ще й тому, що згодом і у нас не всі виявились достойними означення «людей з легенди». Тяжка проза буття багатьох схилила долілиць.

А Василь творив поезію і творив себе. Мені вдалося зібрати багату, як на наші можливості бібліотеку (в 1972-му вона, на жаль, пропала). Костомаров, Грушевський, Єфремов, Липа, Чижевський, Лепкий, Антонич, Донцов, Бердяєв — це лиш мала частина авторів, що їх читав, власне, глибоко вивчав Василь. І це тільки в мене! А він же позичав книги в багатьох і дещо мені давав.

З початку 72-го ми вже довго не зустрічалися. До 81-го. Тоді для мене виділили на кілька місяців зовсім окреме помешкання. Годі сказати, що від подібної «уваги» почуваетесь щасливим... Та Василеві там дали ще «комфортабельнішу» келійку. І як звичайно трапляється «нема зла без добра» — ми стали сусідами, і знайшли можливість спілкуватися. Одні пошуки такої можливості і намагання спілкуватись — вже це вимагало мужності, а часто і розплати... І все таки ми спілкувалися. Очевидно, ця готовність, не кажучи про спільність долі, походження, характерів, а рівно ж ідеалів зблизили нас ще більше. Якийсь час ми жили в одному приміщенні.

То була воістину висока радість спільного буття. Хоча Василь, природньо складний характер. Як, до речі, і характери більшості людей, що перебувають там. Це ми всі розуміли, але повторюю, усі ми за багато років відчували насолоду спільного буття. Рафінована інтелігентність, толерантність і взаємна симпатія були передумовою того. З Б. Василь практикувався в німецькій, якою володів досконало, М. допомагав у російській, редагував його речі, мені читав свою поезію, переклади, ділився думами, сподіваннями. Саме в той час, із великим, щоправда, запізненням ми дізналися про вихід його збірки поезій. Кожна подібна вістка додає снаги, вселяє оптимізм, підтверджує доцільність власної праці. Словом, для постаті менш значної така новина може стати засобом самоутвердження, причиною вибуху емоцій на рівні стресу. Василь зустрів вістку,

без сумніву, з радістю, проте з радістю достойною воістину видатного поета, та, головне, з подиву гідною скромністю і рівновагою. Тільки глибоке усвідомлення своєї життєвої місії здатне утримувати людину в душевній гармонії з собою, з оточенням. Адже умови — екстремальні, це навіть не тривала космічна подорож. Політ — мобілізація психоенергій, мужности, рівноваги на короткий час, там — на десятиліття, власне, на ціле життя. Останнє ж не так просто. А Василь, один із найкращих наших поетів, блискучий перекладач, ерудит-енциклопедист, мислитель, свідомо взяв на себе ще й таку місію.

Талант — категорія суспільна і має бути збереженим для спільноти. Отже кожному своє: мистцям — творення мистецьких цінностей, громадським діячам — суспільна заангажованість. Приблизно так переконував я колись побратима і кума П. З. — художника європейського рівня. Цю думку Василь заперечував своєю тезою: сьогодні важко з певністю твердити, що для нації, в її екстремальних умовах буття є важливішим — збережений талант чи його посвята задля життя спільноти; житиме вона — будуть і таланти.

Це так і не так. Література, мистецтво, духовність у цілому, оті нетлінні цінності нації є водночас її живильним середовищем. Тому безмірно жаль, що передчасно відійшов один з найвидатніших поетів України. А він ще й на диво активний, героїчно самовідданий громадянин. Вся його праця вимагала подиву гідної мужности. І Василь був винятково сильним характером — характером Байдівського типу. Незвичайно делікатний у взаєминах з друзями, він, як Байда, умів сказати: «Твоя, царю, віра поганая...». Прямо ввічі султанам і при кожній потребі.

Боже, як мало тих, хто знає, що означає бути характером Байдівського типу. Власне, чому мало? Багато, дуже багато! Але скільки треба ще розповісти людям про нашого Поета, щоб окрім поетичної творчості, людство знало його і оцінило як Людину!

* * *

Слів щодо славної пам'яті Василя підбирати мені не треба було — вони самі десь брались і наче просились на світ Божий. Останній раз мені довелося бачити Василя на Підураллі у 1981 році. Він, ідучи до лазні, зупинився і хвилин п'ять дивився на тайгу, дивився очима поета, очима

глибини душі й наче б вбирав у себе все те, що не всім дано бачити. Його очі, обличчя і вся постать виражала відчуженість від дійсного стану речей, він жив у зовсім іншому світі, недоступному і незбагненному не тільки карателям, а і покараним. Духовно він вже тоді був на відході й на все дивився з філософсько-поетичних вершин непроминальних цінностей...

ДО ДЖЕРЕЛ ТВОРЧОСТИ ПОЕТА

ЛЕОНІД ПЛЮЩ

ВБИВСТВО ПОЕТА ВАСИЛЯ СТУСА

Прости мені, що ти, така свята,
на тім вогні, як свічечка, згоріла.
Ой як та біла білота боліла,
о як боліла біла білота!

.....
А рідна нива, як вогонь, горіла
і чорні викидала колоски!

В. Стус, «Палімпсести»

Це горіла Україна, її душа, й боліла душа поета Василя Стуса, зранена болем свого народу.

4 вересня 1985 р. в пермському концтаборі особливо суворого режиму на Уралі загинув від численних хвороб, набутих за 14 років поневірянь по всіх колах гулазького пекла, видатний український поет, прозаїк, публіцист, літературознавець, перекладач Василь Семенович Стус. За страшні роки з 65-го по 85-й рік, гебісти знищили фізично не тільки поета, а й майже весь його творчий спадок. Залишилося кілька сот його віршів та кілька перекладів західноєвропейських поетів. Залишилась також політична публіцистика Василя Стуса.

Тема смерти й безсмертя Василя Стуса постала ще в 75-76-му роках, коли друзям у таборі, політв'язням різних націй, вдалося врятувати життя Василя Стуса й частково його тюремну поезію. Письменник-політв'язень Михайло Хейфец, який нині живе в Ізраїлі, розповідає у виданій минулого року в Мюнхені книзі — «Українські силуети», як він переконував начальника концтабору: «Стус — величезне явище в українській літературі. І якщо ви замордуєте його, український народ неминуче прокляне вас, як він досі проклинає Шевченкових катів». Навіть до тупого мозку лейтенанта ця думка пробилася, і якби не вище начальство, можна було б досягнути якогось успіху (Лейтенант не знав,

що й самого Шевченка Москва давно плянує оголосити клясовим ворогом...).

У серпні 1975 року, якраз тоді, коли відбулось підписання Гельсінкських угод, Стус умирав на очах друзів. Його тоді врятували не Гельсінкські угоди, а товариші-політв'язні. Протягом 10-ти років здійснення «досягнень» цих угод органи КДБ запроторили Василя Стуса вдруге в тюрму за участь в Українській Гельсінкській Групі. І от його в ув'язненні добили.

Тяжко пояснити західньому читачеві, за що в Радянському Союзі вбивають поетів. Тяжко пояснити й те, заради чого українські поети свідомо йдуть на смерть у таборах.

Та й сама поезія в наш час не відіграє на Заході тієї ролі, що в східноєвропейських країнах.

У нас поет ще досі — речник народньої душі, народнього сумління. Ще досі він — пророк. Влада, не розуміючи поезії, вбачає в справжньому поетові ворога, якого треба закатувати на смерть. Сто років тому цар Микола I замучив Шевченка, в 30-ті роки Сталін замордував майже 80 відсотків українських письменників. І нині серед 144 письменників світу, що стоять у списку ув'язнених письменників, який уклала Комісія ПЕН-Клубу, 25 українських літераторів-політв'язнів...

Розповідаючи про вбивство Василя Стуса, слід було б розповісти про хресний шлях поета, про його політичну діяльність і про саму його поезію. Я виберу останнє, щоб вимушена обставинами роля борця не закрила собою головного в поета — його поезії. Як убивають у ГУЛАГах, західній читач уже знає, а суть громадсько-політичної позиції Стуса невідривна від його поетичного світогляду.

Поет Василь Стус народився під час так званої відлиги й належить до руху «шестидесятників» — *Третього* українського відродження.

Перше українське відродження було розтопане чобітьми Петра I. *Друге* українське відродження було задушене голодом 32-33-го років і було розстріляне в 30-х роках Сталінінм. Після смерти Сталіна здавалося, що українську культуру знищено, але за короткий час відлиги вона відродилася плеядою талановитих письменників та мистців. Відлига не перейшла у весну — вже в 65-му році гебісти заарештували десятки діячів української культури. Серед них був видатний літературознавець і перекладач Іван Світличний, близький друг Василя Стуса.

Стус писав тоді у вірші, присвяченому Іванові Світличному, про те, що нуртувало в душах багатьох «шести-десятників»:

Не могу я без посмішки Івана
оцю сльотаву зиму пережить.
В проваллях ночі, коли Київ спить,
а друга десь оббріхують старанно,
склепить очей не могу ні на мить,
він як зоря проміниться з туману,
але мовчить, мовчить, мовчить, мовчить.

Іваночку! Ти чуєш, доброокий?
Йй-бо не знаю, що я зле зробив.
Чого ж бо й досі твій поріг високий
ані відчув, ані переступив?

Вже переступив! — бо 4 вересня 1965-го року, рівно за 20 років до смерті, разом з Іваном Дзюбою та Вячеславом Чорноволом, Василь Стус виступив на перегляді фільму Параджанова «Тіні забутих предків» з закликом до присутньої в залі інтелігенції не мовчати, а протестувати проти ресталінізації. Не мовчав тоді й сам Параджанов, за що його й досі карають. Карають і Чорновола...

Вірш Світличному Василь Стус писав у кочегарці, де працював після того, як його вигнали з аспірантури Інституту літератури.

Але поетові муляло сумління, що за якісь гріхи перед собою

Моє ж досьє, велике, як майбутнє,
напевне, пропустив котрийсь із трутнів.

Досьє росло до 1972 року, року генеральної розправи з українською інтелігенцією, розправи, яка зачепила потім навіть верхівку компартії України.

В 1972 році Стуса заарештували разом із Світличним і Дзюбою.

Та ще раніше, в 1970 році, в коло шестидесятників увійшла перша страшна смерть — за ще досі неясних обставин була вбита художниця Алла Горська. Над її труною, Василь Стус прочитав свій вірш, в якому зробив остаточний вибір:

Ярій, душе. Ярій, а не ридай!
У чорній стужі сонце України,

а ти шукай — червону тінь калини,
на чорних водах тінь її шукай.
Бо мало нас. Дрібнесенька шопта
лише для молитов і сподівання.
Застерігає доля нас зарання,
що калинова кров — така крута,
така терпка, як кров у наших жилах.
У білій стужі білих голосинь
ці грона болю, що падають в глибинь,
безсмертною бідною окошились.

Поясню деякі символи...

«Грона болю» — це гілки калини, що ми, присутні на тому зловісному похороні, кидали в могилу Алли. Калина — традиційний символ України, жінки, матері, коханої.

«Сподівання» пов'язано зі «сповіданням», тобто зі сповіддю й віроісповіданням. Разом із «щоптою», п'ятірнею або трьома перстами для хрещення. Це дає єдиний образ того грона, жменьки вірних своєму народові шестидесятників, які зібралися в ім'я Господнє, в ім'я України.

В первісному варіанті був зловіщий рядок передчуття, передбачення долі цього грона:

Усім нам смерть судилася зарання...

Характеристичною ознакою кожного великого поета є те, що будь-який його твір є сконденсованою історією культури, її минулого й навіть майбутнього. Віддаючися безоглядно своїй долі поета — самій стихії поезії, поет сам стає цією долею і тому його вищі злеті в поезії — віщі.

Так і цей вірш виявився пророцтвом смерти композитора Володимира Івасюка, ліричні пісні якого з 1960-х років — найпопулярніші на Україні. Одна з них «Червона рута», можливо навіть відбилася на образі червоної калини в пророчому вірші Василя Стуса.

В 1979 році, як повідомляли з України, «тіло Івасюка знайшли в лісі, повішене, з виколотими очима, поламаними пальцями, з глибокими ранами на грудях, у які були встромлені гілки калини».

Але свідомо поет в цьому вірші виходив з образів й стилістики поета другого, Розстріляного Відродження 1920-их років. «Грона болю» виростили з «Лебедів» (1928) Михайла Драй-Хмари.

В 1928 році вже було ясно, що гра в інтернаціоналізм

закінчилася, й почалося нищення української культури. Драй-Хмара в «Лебедях» писав про «п'ятірне гроно» мужніх лебедів, що в озері, що покривалося кригою, продовжують свій плив, ламаючи кригу. Відбиваючися від партійної критики, яка вбачала в п'ятірному гроні групу так званих «неоклясиків» (М. Зеров, М. Драй-Хмара, П. Филипович, О. Бургардт, М. Рильський), Драй-Хмара пояснював, що мова йде про п'ятьох французів, поетів «Абатства» (Ромен, Дюамель, Вільдрак, Аркос, Мерсеро).

Мало хто з грона неоклясиків пережив зиму 1930-их років. Троє були, як і Стус, замучені в таборах (Зеров, Драй-Хмара, Филипович), Бургардт-Клен врятувався втечею на Захід. Рильський вижив ціною свого таланту й совісти — став сірим одописцем тирана й катів свого народу.

З-поміж тієї «щопти» — жмені, про яку писав Василь Стус, духовно помер Іван Дзюба, що вийшов із тюрми ціною зради товаришів і зречення себе й свого таланту.

Падіння Дзюби боляче вдарило Василя Стуса, хоч він і вивчав феномен самознищення таланту на прикладі геніального українського поета Павла Тичини, що впав у 30-ті роки до рівня символу сірости радянської антипоезії.

Сам Василь Стус з усіх своїх праць найбільше цінував саме цей дослід падіння генія, «Феномен доби». Я мав щастя читати в 1971 році цю блискучу й трагічну працю Стуса про його улюбленого поета Павла Тичину. Цей твір знищили в 1972 році гебісти. У цьому творі Василь Стус розкрив досі нечувану, бо неможливу до ХХ сторіччя, таємницю біографії людини, «блазня при дворі кривавого короля», пігмея, який з 30-х років був змушений постійно боротися з своєю геніяльністю — щоб не вийти за межі дозволеної сірости.

Дзюба — далеко не геній, але був досить талановитим критиком. До того ж — другом Василя Стуса. Свій лист із табору до Дзюби, який саме тоді розписував «грані кристалу» квітучої радянської культури, Стус закінчує словами:

«Я тужуюся пригадати твоє півзабуте лицарське обличчя — і в очах мені стоять сльози».

Василь Стус писав Дзюбі:

«Зупинившись на перехресті, ти пустився навтьоки від самого себе, ми ж рушили далі. Зробили новий крок. Цей крок — як у прірву. Але — це наш крок до самих себе, до свого народу, до нашої будучини».

«Великий Іван Дзюба закінчився, почався гомункул із країни ліліпутів».

Становище української культури нині настільки жахливе, що кожен український інтелігент колинебудь мусить дійти до цього перехрестя: або стати яничаром і духовним нікчемством — або піти хресним шляхом. В українців нема навіть тих закутків «чистої» науки й офіційного патріотизму, які є в росіян. «Довічною ганьбою цієї країни буде те, що нас розпинали на хресті не за якусь радикальну громадську позицію, а за самі наші бажання мати почуття самоповаги, людської й національної гідності».

Гебісти нині підвели рису під життям Василя Стуса. У Дзюби ж попереду роки життя, яке гірше за смерть.

Доля Стуса ствердила, що його вибір у тій ситуації був єдино можливий. Навіть та кількість його поезій, яку вдалося врятувати, кілька збірок, які опубліковані за кордоном, показують, що на своєму тяжкому шляху політв'язня поет Стус ріс, і виріс на окрасу української поезії.

Продовжувач високої традиції лірики «неоклясиків», орієнтованої на вершини європейської поезії, поет-філософ, Василь Стус встиг таки оволодіти майстерністю своїх вчителів і зробити крок далі, створити власну поетику, яка ще чекає на своїх дослідників.

Вимушений стати політичним борцем, Василь Стус переборов спокусу актуальної «громадської поезії» народницького типу. Саму концтабірну поезію він перетворив на поезію як таку. Це відповідало його поглядам на сенс поезії й життя поета. Хоча й писав друзям із заслання в 1977 році: «Моя поезія, мої переклади — то грішне заняття. Обов'язок сина народу, відповідальність за цей народ — єдині обов'язки», але при цьому знав і те, що

Вся суть твоя лише в поеті,
а решта тільки перегній,
що живить корінь.

Боротьба за народ була і є боротьбою за себе, двобоєм з собою — самопізнанням:

Давно забуто, що є — жити.
І що є світ, і що є ти.
У власну душу увійти
дано лише несамовитим.

«Несамовитість», абсолютна безкомпромісність (з гебістами просто не розмоляв) дивувала навіть друзів по

табору, людей твердих і мужніх. Але це не була «несамовитість» фанатичного озлоблення:

Як добре те, що смерті не боюся
і не питаю, чи тяжкий мій хрест...

Що жив-любив і не набрався скверни,
зненависти, прокльону, каяття.

Тієї самої скверни, що перетворила й так часто перетворює революціонерів на нових катів.
На Великдень у тюрмі поет записує

А світ — нехай святиться,
нехай святиться світ.

Наглядач зазирає в «очко»:

Невже ти народився, чоловіче,
щоб зазирати в келію мою?
Невже т в о є життя тебе не кличе?

Жаль за цього знищеного системою чоловіка і є народюльством Василя Стуса

Ти все стоїш в моїй людській скорботі,
твоїм нещастям серце поїнялось
моє недужне...

Бож

Я сам, а ти — лиш тїнь.

Жахлива країна тїней, «веселий цвинтар»:

Рад-соц-конц-таборів Союз,
котрий Господь забув.

Диявол теж забув, тепер
тут править інший бог —
марксист, расист і людоджер,
один за трьох.

Тут — «бог носить галїфе, як справжній крук».

Стус дав, можливо, найкращі в світовій поезії картини тюремного побуту. Наприклад, слідча тюрма в Києві:

Довкруг — обрізано жалі,
обтято голосіння.
Десь при вечірньому столі —
батьків моїх тужіння
згорьоване.

І далі, вже в тюрмі-концтаборі:

Тут живе
ховається у смерк і так існує,
пропахле смертю. Віко гробове
з нас ані спустить ока.

(Тут «віко» означає і «очко» для наглядання і покришку
труни...)

Та найстрашніше не воно, «віко» стародавнього гоголівського Вія, що править тут, в ГУЛАГу, а прокльон, що «наче ніж» може увійти в душу, «щоб став і ти такий, як треба — черствий». Бо саме це — прокляття боротьби за справедливість, боротьби, яка нищить у душах борців любов. Ця думка улюбленого Стусом Камю — постійний мотив у його тюремних поезіях. Поет наголошує позитивний сенс своєї боротьби:

бо жити — то не є долання меж,
а навикання і самособою —
наповнення. Лиш мати — вмiє жити,
аби світитися, немов зоря.

Вихід за свої власні межі можливий лише через «самособоюнаповнення», з якого й народиться й вилетить з тебе «птаха душі», — твій твір...

Та ось поет уже в концентраційному таборі. Він знаходить дивні, але до фізіологічного болю точні образи *нежиття* таборового. Ранок. Поет прокинувся.

... Глухий пляфон
розбовтував баланду ночі.

Це треба пережити наяву, щоб відчути болючу точність образу. «Баланда», якою годують в'язнів — рідина, досить огидна на смак. І в ній плаває трохи чогось їстівного. Так само бридке світло в ночі, що тягнеться від пляфона й заважає спати, але недостатнє для того, щоб читати чи ясно бачити речі.

Продовження цього «натуралістичного» образу так само

точно, хоч і сюрреалістичне та абсурдне, як абсурдне життя в ГУЛАГу:

Деручкий
дзвінок, мов корок, вибив з пляшки сніва
нової днини твань...

Це ні сон, ні ніч, ні день — а якась «сніво», баланда-пиво, на дні якого таборова реальність — «днина»...

Та в таборі є одна незаперечна реальність твого буття — твої друзі, соузники:

Стань і вдивляйся: скільки тих облич
довколо виду твого, ніби німби,
так сумовито виграють на дримбі,
хоч Господа на допомогу клич.

Німби від світла, що йде не від пляфонів, а з серця поета... З любови.

В самотності гірше. Тут з тобою лише спогади. Їх світло. І світло твоєї душі, якщо ти її виплекав.

... Горілиць
з-за оболуку свінула Софія.

Десь галактичний Київ бронзовіє
у мерехтінні найдорожчих лиць.

Там — Україна. За межею. Там,
лівіше серця!

Це все від світла власної душі, від «свічі в свічаді»

Із того раю
радів я, згублений в світах,
коли по звомплених зірках
сам — і смеркаю і світаю.

Та пам'ять душі приносить з собою і болі.

Біль за пригноблений, пограбований народ. Згадується в тюрмі подорож до українського П'ємонту, до карпатського містечка, туди, де «серце серця» Батьківщини. Та вже й там тхне рабським духом:

війнуло холодом на мене
в цій вичужилій вітчині.

Біль за рідних:

мабуть, тобі вже, мій сину,
зашпори в душу зайшли...

Так ішло із року в рік заглиблення поета, кришталево чесного з собою й світом. Вже самі назви збірок поезій, їх хронологія, свідчать про напрямок розвитку поета до себе й народу: «Зимові дерева», «Веселий цвинтар», «Свіча в свічаді», «Палімпсести», «Птах душі».

«Зимові дерева» створювалися в той час, коли

Не розвиднялось і не дніло,
а в першу пору половінь
завирувало, задудніло,
як грім волання і велінь.

Половіння — загальна риса і часу, і людей цього, «хрущовського», десятиліття. Зимових дерев, що спробували піднятися, дати паростки. До того покоління половинного часу звертається Василь Стус:

Зайди за грань. Нам надто тяжко жити
непевністю. Межи. Напівступою,
як над собою винесений крок
здумався і скляк. Напівбажання...

Самозупинка половинних людей половинного часу стала падінням до «себе в рабство» і далі — на «веселий цвинтар» — тому пора половінь швидко віддудніла

і знов синодиком смертей
утверджується самовладдя.

Настала пора,

коли в усі сліди
ступає тінь Іуди...

Ці половинні — Євтушенки, Вознесенські, Драчі, Коротичі, — стали Іудами нової зими.

Він надто пильно стежив шлях утрат... і тому

навік лишився під собою
для пробування, нижчого за смерть.

Це

... недомога
твоя — спізнати долі ліпоту,
переступаючи межу святу,
пустившись осіянною дорогою.

Так, ця дорога стала дорогою до смерти в таборі. Але мета досягнута, мета — знайдення й очищення своєї душі,

що ловить благовість
сама собі не вірячи: знова
ти, виборена з тліну, все жива?

Це та свіча в свічаді, що навіть в труні-тюрмі дає свободу, можливість жити, дає світло: «сам — і смеркаю і світаю».

На свічаді — пил...
Стань! Не стирай з свічада порохи —
то все твої страхи, страхи, страхи.

Світла душі, що виникає в тобі від «самособоюнаповнення», вистачає, щоб висвітлити не тільки навколишнє, а й відтворити первісний текст на палімпсестах культури, так знівечений радянськими невігласами й затертий часом, цим свідком душі, як лазерним променем, — висвітлити первісний пратекст.

«Палімпсести» — це тексти на пергаменті, які зчищали не завжди грамотні ченці, щоб на них писати свої хроніки. Сучасна наука різними способами, а серед них — спеціальним опромінюванням, воскрешає майже знищений давній текст.

Василь Стус у своїх «Палімпсестах» не тільки воскрешає пратексти — він показує й те, як душа поета це робить. Його поезія є насамперед філософською антропологією. Душа людини — суб'єкт і об'єкт його поезії, світло й світ, який це світло пізнає й навіть творить.

Лискучі рури власним сьйвом сліпнуть
іззовні і зсередини. Струмить
високий день. Як спирту штоф, стоїть
осклілий обрій.

Інші в душах тихнуть
і віддаються щедро, як жінки,
твоїй душі, що в сяєві оскліла.

Образ душі — свічі, перевтілений на лискучу руру, дає Стусові змогу поставити центральне питання філософської антропології — співвідношення пізнання й самопізнання. Твій внутрішній світ, твоє власне сяйво є шляхом, методом пізнання «інших» душ.

Тільки тобою
білий святиться світ.

— звертається В. Стус до коханої, до України, до Бога. Бо пізнання — це любов. Самопізнання можливе лише як «Тебе — пізнання».

Стань і вдивляйся: скільки тих облич
довкола виду твого, ніби німби...

Ці рядки, навіть вирвані з табірною контексту, становлять одну з найглибших основ філософії Василя Стуса.

Вдивись уважно — навколо тебе «ніби німби», світло людських душ. Неначе іконописні лики прозирають читачеві в цих обличчях, сотворених «по образу й подобию Божому». Як і ти. Але твій лик тобі не видний. Він — вид.

Іконопис цієї сцени підкреслений зворотом «Стань і вдивляйся». Це преображені, дещо змінені слова Ісуса, звернені до вмерлої дочки Яіра. «Дівиця — встань»...

Стусове «стань» включає в себе і «встань», і сам образ воскресіння. Стань собою, самособою наповнися й вдивляйся. Тільки тоді, коли ти став, ти сам існуєш і бачиш інших. І через них бачиш себе, свою душу.

Становлення душі — насамперед відновлення історії, своєї й народу.

Палімпсести — це твоя пам'ять. Пізнання починається з неї.

І жайворони дзвонять угорі, —
мов гостре срібло річки степової.
Мені заблисло з пам'яті глухої,
де бродять тіні — з ночі до зорі.

Спогад про пісню — дзвін жайворонків, гострим сріблом прорізує не лише камінь тюремних стін, а й кригу забуття. З позасвідомости, нічних тіней, це срібло музи — музики жайворона, висвітлює образи пам'яті.

Шар за шаром, пласт за пластом висвітлює поет глуху пам'ять. За сувоєм пам'яті його особистого життя йдуть

сувої пам'яті народу. Висвітлення душі виявляється висвітленням культури.

Перед нами пергамен, палімпсести «книги битія українського народу».

Ми вже бачили, як висвітлив Стус трагічну смерть Алли Горської «п'ятірним гроном» Драй-Хмари. А її смертю, гроном болю за неї, він вирвав з небуття високу поетику 1920-их років. І це взаємоосвітлення двох поколінь створило новий вимір часу. Промінь душі з минулого сягнув у майбутнє й пророче освітив долю самого поета й його однодумців.

Доля кожного справжнього поета України неминуче перетинається з долею Тараса Шевченка. Не дивно, що основним пратекстом «Палімпсестів» Стуса є «Кобзар».

«Софія», що свінула з-за оболочу в тюремну камеру поета й освітила перед ним «галактичний Київ» «у мерехтінні найдорожчих лиць», вивела перед очі читача затерті школою та за висловом Стуса «балухатими мистецтвознавцями» рядки Шевченкового «Варнака»:

Дивлюся,
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
Святим дивом сяють
Храми Божі, ніби з самим
Богом розмовляють.

Кількома точними словообразами, «софійним» наповненням Божих храмів та галактичним преображенням «святого» Києва вдумливий і талановитий філолог Василь Стус розкриває містичний сенс Шевченкової поезії. Це небесний Київ, небесний Єрусалим чи Софія другого пришествя Христового. Там, «за межею» табірної зони — Україна, в серці якої він прозирає її серце — духовну Україну. Прозирає сквородинськими очима серця. І тому з'являється «там, лівіше серця» безсмертна Україна.

Серце можна прострілити — та в «серце серця», лівіше серця, куля не досягне. Там — безсмертна Україна духу, виразником якої є сам Василь Стус і ті найдорожчі лица, в авреолі яких бронзовіє перед ним галактичний Київ.

Київ воскресної й одухотвореної України існує ними, живими. Їхніми серцями.

Звертаючися «до братів по неволі», Стус розвиває свою

філософію серця, оперту на думках шанованого ним Сковороди:

Удай, що обтято дорогу. Що спить,
душа розколошкана в смертнім аркані
високих наближень. На серця екрані
гойдається вечора зламана віть.

Коли обтяті просторові дороги на Україну, людині залишається ще один вимір — вимір часу, опертий на самозаглиблення душі. Смертний аркан, накинутий тюремщиками, в цьому вимірі стає арканом соняшним, танком душ, душі. І вихор карпатського танка душі пориває людину до вершин духу, стає високим наближенням до мети — до єдності душі з самою собою.

Ти чуєш, розбратаний сам із собою, —
Тепер, недоріко, подайся за водою
(а нишком послухай: чи всесвіт — не спить?)

Усесвіт не спить. Він ворухиться,
вовтузиться, тузаний хвацько під боки
мороками спогадів. Луняється кроки,
це, Господи, сяєво. Це — торжество:
надій, проминань, і наближень і на-
вертань у своє, у забуте й дочасне.

Пробившись душею крізь зашморг, смертний аркан, в духовний космос високих наближень Стус, намацує шлях до найглибшої своєї (як і кожного з нас) суті.

Мені зоря сіяла нині вранці,
Устромлена в вікно. І благодать —
така ясна лягла мені на душу
сумирену, що я збагнув нарешті:
ота зоря — то тільки скалок болю,
що вічністю протягій, мов огнем.

Зоря ця — Софія, мудрість Божа чи як її називали символісти початку сторіччя — вічна жіночість. Це та сама Софія, що відкрила поетові небесну, духовну Україну.

Ота зоря — вістунка твого шляху,
хреста і долі, ніби вічна мати,
вивишена до неба (од землі
на відстань справедливості), прощає
тобі хвилину розпачу, дає

наснагу віри, що далекий всесвіт
почув твій тьмянний клич...

Образ Софії зливається тут з образом матері, яка вищується у вічну матір — Україну, Землю, Божу Матір...

Софією, зорею вічної матері Василь Стус висвітлює найглибші, найтемніші кутки народньої душі. З прадавніх часів співають у нас пісню про Галю, спалену невідомо коли й невідомо за що. Ця, дика, варварська баляда лише своєю мелодією суму переборює старовинний свій сюжет людських жертвоприношень на честь кривавих поганських богів. Переборює не до кінця, мабуть, бо багато хто з слухачів її здригається від огидного обряду — міту. Здригається й Василь Стус — але зазирає в цю безодню прадавньої історії й творить свій катарсис, творить свій образ «Галі». «Галі» — душі, дочки великої матері. Чистої в своєму падінні гетівської вічної жіночости:

Йде Пан-Господь. Цілуй Господню ризу,
ой чорнобрива Галю, чорнобри...

— звертаються до «за біль більшою» Галі янголи. І у відповідь чується Господнє слово:

Прости мені, що ти, така свята,
на тім вогні, як свічечка, згоріла.
Ой як та біла білота боліла,
о як боліла біла білота!

Перекладач Гете й Рільке, Василь Стус на українському ґрунті, в традиціях Тараса Шевченка й Сковороди, створює свій український образ фавстівської Маргарити, падшої душі, «Аніми», Софії. Душі, яка болем своїм відбілює з себе козацький бруд, відбілює до святости, до «білоти» — субстанції чистоти, до карпатської білотки — едельвайсу, символу безсмертної людської душі.

Вона ж, вічна мати — сутне душі поета. Читаючи Ясунарі Кавабату, поет медитує:

Як постав ув очах мій край,
наче стовп осіяний.
Каже: сина бери, карай,
Він для мене коханий.

Поетова душа освітлюється духом, образом Сина небесної вічної Матері.

До Нього звертається він, у пошуках своєї дороги в
пітьмі нашого часу:

Поорана чорна дорога кипить.
Нема ні знаку од прадавнього шляху,
Сподоб мене, Боже, високого краху!
Вільготно гойдається зламана віть.

Останнє і є відповіддю Божою: зламана віть «віти» —
життя стає благою вістю волі, Христовою вістю — Єван-
гелієм.

Все ближче край.
Дивлюся в порожнечу днів і літ —
і думаю: де та межа, котрою
вертається утрачена душа
у прапервні. У паділ тих розкошей,
які сурмили молоді літа.
Камо грядеши? Неслухняний крок
пізнав себе у цій ході невпинній,
а ти лише в його ступаєш слід.

Переступивши поріг київської тюрми, Василь писав:

Здрастуй, бідо моя чорна,
Здрастуй, страсна моя путь.

Своїм життям і смертю своєю Василь Стус здійснив
свою волю.

І хочеться сягнути за крайчасу,
за прапервні. І все почати знов.
Первослідом. О, щоб то нам прямитись
поверненням у смерть. О, що б то йти
узгір'ям доли в верхогір'я крику,
яким прорвався тверді першотвір,
і збурих певність німоти і тліну!

Розгорнувши своєю поезією книгу буття, освітивши її
стерті прапервні — письмена, Василь Стус воскресив утоп-
тану в бруд світову культуру. Воскресіння палімпсестів
культури стало воскресінням душі поета, його особистого,
національного і вселюдського.

За свідченням самого Стуса, до арешту 1972 року він
усе ще був українофілом. В таборі він став українцем. Це
означає *самособою-наповнення*, становлення повноцінної,
автентичної людини.

Вибір: поет чи боєць — знято вірністю поета собі, творенням своєї долі незалежно від обставин життя. З попелу культури, з уламків зимових дерев, з-під товстого шару спаленої рідної ниви піднялася велична постать Василя Стуса.

Можливо, катам, табірним наглядачам, вдалося знищити останню тюремну Стусову збірку — «Птах душі». Але душі його білота — безсмертна. Птах душі вже вилетів з «Рад-соц-конц-таборів Союзу» високою поезією й навіки увійшов у скарбницю світової культури.

У двобої за свою душу Стус переміг. А з ним, самим його життям, перемогла його ідея. Його Україна його життям ще раз довела свою незнищенність.

Здійснилося те, в що він вірив:

Народе мій! До тебе я поверну
і в смерті обернуся до життя.

ЗНАЙОМСТВО З ПОЕТОМ ВАСИЛЕМ СТУСОМ

Знайомство з поетом Василем Стусом починаємо з його перших віршів. Ось його юнацький вірш, підписаний 1957 роком, значить написаний, коли поетові ще не перейшло на двадцять років:

Ходімо, друже мій, дивачний хлопчику,
ходімо в даль.
Удвох шукатимем, чого нам хочеться,
ану ж, гайда!
Ходімо, розпачу мій підосінений,
в високу рань.
Зігрієм зором чужі простори,
незнаний край.
Ходімо, голубе, серцям довірившись,
о, добра путь.
Коли проводять нас поранні пристрасті,
вони — ведуть.
Ходімо, шале мій, довір'я мірється
не по роках.
Шукаймо щастячка, зрадливий хлопчику,
де битий шлях.

Куди ж вели юнака оті ранні пристрасті, висловлені ще не дуже зграбним віршем, у той знаменний час — майже переломовий час для Радянського Союзу, коли 20-ий конгрес Комуністичної партії проголошував прилюдний засуд політиці Сталіна устами нового диктатора Хрущова, коли в Москві появилась друком книжка княнина Іллі Григоровича Еренбурга «Оттепель» («Відлига»), якій припала честь назвати новий період в літературі, що його в Україні відкриває найбільша поява року — збірка поезій Ліни Костенко «Проміння землі».

В іншому вірші майже того самого часу, датованому 1958 роком, поет пояснює, куди йде цей його шлях:

Ходім. Нам є де йти — дороги неозорі,
ще сизуваті в прохолодній млі.
Нам є де йти — на хвилі, на землі
шляхи — мов обрії — далекі і прозорі.

Та заки вийти на ті шляхи — неозорі і неосяжні та неусвідомлені ще самим поетом, шляхи, що безперечно ведуть у світ поезії, юнак Василь Стус намагається пізнати виходи у цей незнаний світ поезії на зразках своїх попередників. Деякі ранні його вірші, що їм пощастило попасти у першу збірку «Зимові дерева», зраджують нам, у кого починав учитись поетичного ремесла цей адепт поезії. Ось переспівування за зразками раннього Тичини:

... Гайворонське...
Туго пісня випиналась
над рікою — тятивою,
ніби райдугу пустили
з лісу-бору,
з-за ріки.
Вечорові
вечорниці.
Голоси дівчат під місяцем
чорноброві.
Задро мріють
заворожені зірки.

Або інший приклад наслідування:

В бетонованих каналах міста
стікають вогні, усмішки й розмови.
Глухо хлюпає в береги
день —
горішній,
незайманий,
многогрішний.
А ти самотою бредеш
містом. Зажди но, товаришу! —
з гальмів автомобіль рветься,
а день гуркотить,
гуркотить над поверхами.
І — сміється.

Це вже зовсім нагадує Семенка чи теж і раннього Бажана.

Та Василь Стус не став наслідувачем, хоч і не попав у стилізоване новаторство. Його манів той великий світ поезії, що його постійно відкривають великі поети. Тут мусимо згадати Райнера Марію Рільке, що про нього Василь

Стус говорить у своєму скупому «Слові до читача», як про одного з найбільш люблених поетів.

Світ поезії Рільке — це зустріч із Творцем. Про цей світ Рільке сказав:

Ich kreise um Gott, um den uralten Turm
und ich kreise jahrtausendlang;
und ich weiss noch nicht, bin ich ein Falke, ein Sturm
oder ein grosser Gesang.

У цьому світі поезії і жив Тичина, що його наслідував Василь Стус у своїх перших поетичних спробах, і теж Тичина на першому місці ставив співомузику:

Ні Зевс, ні Пан, ні Голуб-Дух,
лиш соняшні клярнети.

Недаром у книжці «Свіча в свічаді» між небагатьма перекладами — три переклади з Рільке, з «Сонетів до Орфея» того ж поета. Орфей — це творець, його пісня животворча і вона перегукується із співами янголів в «Елегіях». Цей янгольський світ — теж у Стуса. В одному із сонетів поет Стус виголошує:

Мій янголе, страждання проводир,
знеси мене над хвилю ту летючу,
нехай востаннє спогадом омучу
свій зір. І з кручі — прямо в водовир
потомних літ. Хай вік схолов, мов лід —
ще довгий встид подовжить хвилю лету,
нема кінця суворому поету,
немає краю. Ні віків, ні літ,
ні миті вже не вистане — рушаю
і перебіжно обрій озираю.

Це поет вирушає у вічний світ поезії. Та Стус не мрійник, він свідомий своєї реальності і тому в іншому вірші — може, перефразовуючи Тичину — він пише:

Летять літа. Як голуби летять.
Лиш падає на скроні біле пір'я
і квітне в небі золоте сузір'я
над частоколом молодих розп'ять.
І старієш, і вижидаєш вік,
що пробіжить і спиниться в долині,
де являться тобі в ясновидінні
віконниці дубові шальові...

Метляння рук, і подумів, і снів
заступить скрип іржавого завіса.
Ні партії, ні Бога, ані біса —
ані нікого. Тільки рештка днів,
як капотіння вічності об стелю,
просвітають, мов рентген, твоє життя
і, роздосадуваний, вороття
чекатимеш на призабуту землю.

Це Орфесве вороття — повернення того Орфея, що став творцем безсмертних речей і приніс новий порядок у світ. У Стуса є вірш «Повернення Орфея», написаний ще на порозі його поетичної мандрівки в 1959 році, і він починається таким вимовним рядком:

Харон суворо мовив: Ні!

Останній катрен вірша бадьорий, говорить про перемогу, може ще не зовсім ясно усвідомлену, перемогу метафізичного світу співомузики, але звичайну молодечу віру:

І никнуть привиди похмури.
Вже дальні далі на меті.
Ще варто жити, коли бурі
клечають хмари золоті.

Світ Рільке у містиці. Поет Рільке жив у безчасовому, безпростірному світі, у метафізичному світі вічності. Василь Стус — як і Павло Тичина — умісцєвлений поет; його місце в Україні — і тут вихідний пункт його поетичної мандрівки. Йому не треба дошукуватися людського терпіння в метафізичній констеляції загадковости, він сповнений терпіння від реальности, в якій живе.

У циклі, що його Стус назвав «Костомаров у Саратові» з таким моттом, запозиченим у поета Василя Мисика:

«Але що ж робити живій душі у цій державі смерті» — поет так описує реальність:

За роком рік росте твоя тюрма,
за роком рік підмур'я в землю грузне,
і за твоїм жалінням нескоружим,
за безголів'ям — просвітку нема.

Це і є дійсність — оця реальна дійсність і вона теж метафізична. «Живі у домовині» — коротка поетова характе-

ристика цієї реальності без зайвого поетизування. Та приходить хвилинка розрахунку. Життя пройшло і треба його підсумувати. І поет заявляє:

Не побиваюсь за минулим,
побитим шашіллю зневір.
Високі думи промайнули,
у потаймиру — водовир
страждених літ. Нехай. Не плачу.
Не побиваюсь. Задарма.
Усе, чим жив, сьогодні трачу.
Все рвуть руками обома.

Та зневіра не остаточна, непереконлива і поет запитусь:

Але ж чи все? Не все. Їйбогу.
І гріх казати: все чисто рвуть!..

І тут поет знаходить себе у тому поетичному умісцєвленні, у рідній країні, та й знаходить і свою поетичну мову і свій поетичний світогляд у тому традиційному — можна просто визначити — шевченківському образі:

Якраз напроти, на ослоні
сидить нужденна удова,
і на змозолених долонях —
солоні сльози, як жорства.
І так провадить: зглянься, сину,
руками горе розведи,
бо як не стане України,
тоді не стане і біди.

Визначивши ролю Костомарова устами матері-України, поет дає таку науку-заповіт від цієї матері-України:

Єси ти сам — з собою врівень,
один на сотні поколінь,
високим гнівом богорівен...
... Ступай — майбутньому назустріч,
і хай хода твоя легка
легкою буде. І не треба
жалких жалінь. І — задарма.
Тюрма не доросте до неба:
ще землю їстиме тюрма.

Тюрма — не досягне високого поетичного польоту, що сягає неба, і це приречення вмерти в тюрмі на землі у поета переконливе і певне.

Поет Рільке ввійшов цілим своїм єством у божеський світ поезії, приніс своє життя служінню поезії, як чернець віддає своє життя служінню Богові. Стус — як і Тичина — умісцєвлений поет. Ні один із них не міг повторити за Рільке:

Du bist der leise Heimatlose
der nicht mehr einging in die Welt.

Навпаки, і Тичина і Стус вибрали батьківщину й її намагались піднести у світ поезії. І коли Рільке, покинувши і дружину і сім'ю, покинувши свої зайняття, знайшов ласкаві руки аристократичних дам, які дали йому змогу в замку в Дуїно творити піднеслі елегії та сонети до Орфея, доля не була ласкава для наших поетів. Та й молитва у Стуса інша, ніж у Рільке:

На роботі — дружина.
У яслах — син.
Тиша.
Розкошуй.
Поки години пік —
сиди. Втішайся.
Постав розкладачку під соснами,
ляж горлиць,
і задивляйся в небо,
Як ти довго випростуєшся з землі,
білий світе!
Десятилітнє терпіння —
вмирання. Сон —
визволення.
Визволення —
для сну.
Порожнеча щастя.
Дякую, Господи.

Поет бачив іншу перспективу:

Ось річище:
заглиблюйся. Помалу
випростуй плечі.
Межи берегами —
задосить світу.

Але перспектива —
уже затвердла.

І єдина порада тепер:

Кам'яній. Кам'яній. Кам'яній.
Тільки твердь знає самозбереження.

Перспектива рідної землі і її доля в осередку думок поета. Поет і пише про «краєвиди моєї землі» і постійно повертається до них, оглядаючи їх з перспективи нестертих з пам'яті рідних місць і з перспективи вічного часу. У вірші «Останній лист Довженка» ідея цього «краєвиду» виростає до величини найвищого життєвого досягнення — приречення.

Пустіть мене у молодість мою.
Пустіть поглянути. Пустіть хоч краєм,
хоч крихіткою ока ухопить
прогірклу землю. Звіхолили сні
мій день і ніч мою, й життя прожите.
Пустіть мене до мене. Поможіть
ввібрать в голодні очі край полинний
і заховати на смерть.

Голос поета мужніє. У ньому звучить Шевченко. У вірші «Сто років, як сконала Січ» поет заявляє:

Сто років мучених надій,
і сподівань, і вір, і крові
синів, що за любов тавровані,
сто серць, як сто палахкотінь.
Та виростають з личаків,
із шаравар, з курної хати —
раби зростають до синів
своєї України-матері.
Ти вже не згинеш, ти двожилава,
земля, рабована віками,
і не скарать тебе душителям,
сибірами і соловками.

Під тиском тоталітарного режиму Тичина перейшов в іронію. Бачимо теж іронію у Стуса:

Порожні мчать автомобілі —
ні водія, ані керма,
ані душі в порожнім тілі —
ні, в тобі власної — нема...

або вірш «Розмова» — це розмова із слідчим:

Він дивився не мене. Умовляв.
Переконував вибалушеними очима.
Такі мама часом галушки варить...

чи вірш «Балухаті мистецтвознавці» — знову ж до цензорів
— з таким рядком:

Більше, ніж Марксові,
я вірю в ваші чоботи хромові...

чи картина Києва у вірші «Який це час?» з описом кіно-
оператора, що фільмує параду комсомольців:

ніяк не впіймає ув об'єктив
півтори хвилини
їхньої натренованої радості...

Є у Стуса інший вірш про Київ і його варто порівняти
з Києвом, оспіваним Тичиною. У Тичини «Золотий гомін»
— час, коли над Києвом пролунав гомін волі — ота ви-
поетизована музика соняшних клярнетів. Стус не мав щас-
тя пережити такого великого дня і тому він вклався тільки
у випробувану вже своїм великим попередником іронію:

Тисячолітньому Києву
закортіло омолодитись...

і описуючи всі ці «новобудови», «електрички», «тролейбу-
си», «метро» — поет ставить питання в уста Києву:

де його в бісовій мамі
підняти оце збіговисько
новобудов, проспектів, магістралей
і високі черева
нерозроджених земляків своїх?

І закінчення вірша вже зовсім не в орбіті іронії, але радше
співчуття:

А побила б тебе сила Божа,
вилаявся язичницький Київ.
Але побачив зграйку піонерів
і, присоромлений, нахилив голову.
Сховався — і нічирк.

Хоч і прославляє поет Стус твердь і мужність та й — за свідченнями друзів і товаришів недолі — виказав у своєму житті і мужність і твердість — то знаходить на нього і розпач, що мучить до сліз.

Висамітнів день. Висмоктали сили.
Висотали біль.
Все тобі — чуже. Все тобі — немиле.
Все гірке тобі.
А немудре все! Хоч би дотягти,
та бодай — докраю.
Світ — уже не світ. Ти — уже не ти.
(Хто із нас — конає?)
Хочеш — задушись. Можеш — утечи
сам од себе.
Скільки не волай, скільки не кричи,
а — порожнє небо.
Хто б тебе почув? Хто б тебе схотів
зрозуміти?
Висохло перо. І мульткавий стіл
слізьми — змитий.

Та це тільки хвилина розпачу. Поет живе поетичним світом, що є вічний, він живе спогадами дитинства, він бачить краєвиди рідної землі та живе ними. Цих краєвидів у його поезії багато; це не просто картини, це глибокі переживання в оформленні тих картин, що стали частиною власного життя, як ось вірші про повернення додому «Бідне серце» чи «Друзі на тебе чекають». Свіжість кольориту є тлом для переживань, а разом з тим оця безмірна просторинь — і простором і часом — просторинь, що починається від зір і розіп'ята, чи — як поет каже — розстроєна на десятки тисяч літ. Це теж і не просто вірш — це вірш з подвійним чи потрійним дном: це картина і переживання, і поетична візія, що часом накреслена тільки одним ствердженням, несподіваною метафорою:

Море —
чорна грудка печалі,
душа Мефістофеля
наодинці.
Терпне роаяль
під пальчиками дівочими,
і в воду
падає з кручі земля.

Шерхлі трави
вологі пасажі ловлять,
і стогін стихії
туманом важким облягло.
Гусне вечір сугою Корана,
і в яру струмка гортанний звук.
Скільки правди в горлі, скільки мук —
не переповісти і до рання.
Тоскний тріск у порожнім лісі,
і пташиний колючий свист.
Падолист.
Де ж метелику сісти?

Тільки в одному останньому катрені — така переконлива і повна картина осени, осінній настрої, почування чогось утраченого — ціле світовідчужання.

Метафора — це найсильніший атрибут Стусової поезії. Та й сама метафора в нього інша: поширена і семантичним багатством і діапазоном звучання, що переносить і настрої вірша і його зміст у зовсім новий світ. Це не та традиційна метафора, що в її заложенні порівняння чи зіставлення, щоб збагатити образність; це радше ота похідна, що — як у математиці функція — створює нове явище, творить новий світ. Це можна спостерігати на найпростішому на перший погляд вірші. Ось один із тих улюблених поетом Стусом «краєвидів» рідної землі, ще й заплянований співним традиційним чотиристоповим ямбом, хоч вірш остаточно вийшов астрофічний та й у закінченні рядка переходить у дактиль, що, здається, підносить навіть його співучість.

Йдуть три циганки розцяцьковані,
три граці і три покори,
вистукують по бруку кованими
підборами.
Вони ходили на село,
що ген у вибалку міліє,
на людську долю ворожили,
на те, що буде й що було.
А що було — великі напасті
негоди, ночі без свічок,
і кожен день — ворожі напади,
а те, що є? — про це мовчок.
А буде, люди, дивне диво —
дадуть і хліба і до хліба
і сього року і на той рік.

Ййбогу, вам не знати горя.
Здасте державі — і собі
щонебудь лишиться.
Он кукурудза на стеблі —
така, хоч вішайся.
Циганки вміють ворожити,
їм ланки не копать, не дніти
у полі, вміють так прожити —
без трудоднів.
Циганки шедрі на слова,
казати — ціпом не махати.
За красне слово — красну плату
чи збіжжям, чи грішми давай.
Ідуть звеселені, підпилі,
мов веслами, правують співами
і співом держаться. Мабуть,
от тільки стихнуть — і впадуть.
А села навznak. Впали села,
а три циганки розвеселені
співають: буде, люди, в вас
і мамалига й кислий квас.

Вірш про циганку, чи циганок, міг написати ще Амбросій Метлинський в романтичному наспіві, чи Агатангел Кримський — на зразок картини з Царгороду:

На базарі-торговиці в Пері
походжає дівча чарівне...

в іншому настрої, з любовним визнанням, чи навіть з гайнівським скепсисом, чи теж і ближчий нам Богдан Антонич з властивою йому експресивністю. Та у Стуса ця картина з циганками вийшла зовсім інша — вона не просто картина, але один із глибоко пережитих улюблених поетом «краєвидів» рідної землі. Це широко заплановане панно з соціальним підложжям, з ноткою політичної сатири і суспільно-психологічним насвітленням — панно не тільки змальоване поетичною мовою, але глибоко відчуте поетом у тому широкому комплексі задуму, що не тільки бачить цю картину, але її переживає, оцінює, підсуває під обстріл іронії, що тут і є завершенням поетичної візії поета. Це картина, що з-поза майстерної поетичної метафоричности показує світогляд поета.

Майстерність віршування Василя Стуса саме у метафорі. Він не новатор, але він зовсім новий поет; його поезія нова, його мова добірна — він шукає того слова,

що творить справжню поезію — поезію, що, — як говорив Томас Стірнс Еліот, — оголена до самої суті — самий екстракт поезії. Киньмо кілька прикладів:

«Тут кожен клен тримає на долоні легкого, ніби пісня, солов'я...»

«Тільки рештки днів, як капотіння вічності об стелю...»

«Соловей тягне на вологій волосині ніч...»

«Бредуть берези по коліна в небі...»

У всій трагічній ситуації, що в ній припало жити Стусові, він залишився у світі поезії. І тільки там — у світі поезії його свідоме існування. Ще в 1962 році в поезії «Медитації» — що наче поетична біографія поета — Стус розкажує про поривання до позаземного світу поезії:

Сонце рине в душу,
безобрійний витворюючи світ.

А ось у новій збірці «Свіча в свічаді», що вийшла друком у 1977 році, він так описує цей поетичний світ, що для нього відкрила доля:

Замерехтіло межі двох світів
щось невідомо знане. Ярі барви
по ньому заструмили, мов жалінь
тоненькі леза. Погляд мій взяли.
Вітрило пружне вічних начувань,
я сам пустився плавом за собою
не стільки од вітрів, як од чекань
і спогадів. Як барви тріпотіли!
Єднали поцілунками світи.
Метке осердя сталим серцем стало,
як протяг, полохкого досвіт-сну.
Заворушилось небо, ожило
громохким віщуванням. Глас Господній
начитує старозавітню книгу
(вільготний вітер горне сторінки).
За шолом'янем виспраглих видінь
зникомий, чую: на долонях доль,
поміж уважних пальців, потекло
мое життя. До нього недорослий,
я, майже немовля, виходжу в мить
неподоланну. Гарілки літавр —
кружала вишу й долу — колихались
у тремті кресли. Гуком набрякало
осердя, прагнучи знайти мене,
спостигнути і трепетом обдати,
як я губився в тих долонях доль.

Це ті самі долоні, що про них говорив Рільке у вірші «Осінь», заявляючи з сумом, як усе на світі падає безпереможно, з такою кінцевою сентенцією:

Und doch ist Einer
Welcher dieses Fallen
unendlich sanft
in Seiner Händen hält.

(«Але є Він Один, Хто це падіння
безмежно ніжно у руках держить»).

Справді, це тільки вияв якогось великого зла — підступного наміру самого Сатани, чи, може, велике непорозуміння, що поета, який зрозумів і віднайшов своє приречення у безмежному світі, що спочиває у цих долонях доль, у поетичному світі, у Божому світі, — переслідували, судили і карали тюрмою і засланням за вірші, що їх і не розуміли.

ПЕРЕМОГА НАД ПРІРВОЮ

ПРО ПОЕЗІЮ ВАСИЛЯ СТУСА

1

Скульптура голови Василя Стуса роботи В. Довганя, що її фотографія репродукована в еміграційному виданні Стусових ранніх поезій «Зимові дерева» (Брюссель, 1970), зображує мужнє обличчя боксера, з міцною щелепою і низьким, вузлуватим чолом. Глина з шорсткими, не зализанними поверхнями справляє враження, що ця сильна голова шойно виросла з землі. Та проте в самій оції силі поетового обличчя помітний тонкий, несамовито зосереджений смуток — смуток сівача, що зупинився серед ріллі і слухає далеку пісню дівчини або й відлуння власної пісні в душі, що її ніхто ніколи не співатиме. На фотографії з похорону Алли Горської бачимо Стуса знову: він несе за труною вінок. Хоч поет невиразно знятий, однак його висока постаць обіцяє надзвичайну силу художого тіла. Ця сила втілює силу надзвичайної індивідуальності, силу людини з одчайдушністю в очах, яка бачила безодню і не втікала від неї.

Про силу Стусової особистості згадують свідки. У цікавому й цінному спогаді про поетове перебування в Мордовії Михайло Хейфец розповідає, як Стус «завжди говорив з начальством і ментівнею тоном переможця й прокурора на майбутньому нюрнберзькому процесі», як він постійно відмовлявся йти з таборовими наставниками на будь-які компроміси, що завжди потрібно для самозбереження в подібних ситуаціях («Сучасність», ч. 247-248, стор. 18). А Сергій Солдатов, в інтерв'ю з Богданом Нагайлом, сказав, що Стуса «завжди відрізняло непримиренне ставлення до неправди, беззаконня, системи гноблення... Він дуже страждав... але він намагався цього не виказувати... Уночі він іноді виходив до коридору і стогнав від болю» («Сучасність», ч. 258, стор. 96).

Такі свідчення в словах, на фотографії, в глині, можуть викликати сподівані романтичні реакції: в уяві вирізьблюється постать передовсім стихійна — а в буйній уяві певної ідеологічної структури навіть постать «велетня-Прометей» — але в усякому разі постать мистця, який літературними впливами не турбується, бо творить «від душі», а не «надумано», й тому не часто думає про літературу. Такі явлення про поета взагалі, до речі, зустрічаємо сьогодні досить часто, особливо серед американських поетів або тих, хто піддався американським впливам. Та сподівані романтичні реакції (чи єфремовські, а чи народжені вчора в якомусь нью-йоркському «кафе поетів») часто бувають помилковими. Так і в нашому випадку. Бож до справді унікальної творчої особистості не слід підходити по-традиційному.

Хейфец розповідає про неймовірну Стусову ерудицію та взагалі інтелектуальний склад розуму: знавець філософії, поет на засланні проводить час у розмовах про Канта, Гуссерля і особливо про свого улюбленого Альбера Камю. Як людина до крові й кости літературна, він пише критичні статті (конфіскована велика праця про Тичину), багато перекладає, а в розмовах читає напам'ять численні вірші різних поетів різними мовами та професійно обговорює літературні твори. Недавній емігрант розповідав мені про вечірку, ще в Києві, на якій Стус годинами напам'ять читав твори Райнера Марії Рільке по-німецьки.

Навіть поверховий погляд на плесо Стусової творчості, яка нам приступна (і то не тільки в розумінні заглиблення, а й у статистичному розумінні: адже конфісковано понад шістсот його поезій та перекладів, і тільки невеличку частину його дорібку вдалося врятувати), відразу відкріє впливи і напливи різних поетів. Про ці впливи згадують усі, хто пише про Стуса, як, наприклад, Марко Царинник у дуже добрій передмові до еміграційного збірника «Свіча в свічаді»... Характерно, що про них згадує і сам Стус, зовсім не збираючися їх маскувати. У вступі до збірника «Зимові дерева» під заголовком «Двоє слів читачеві» поет пише, що в молодості він захоплювався Рильським і Вергарном, потім «прийшов до мене Бажан», а пізніше — «епоха Пастернака і необачно велика любов до нього». Далі Стус згадує Гете, Свідзінського, Рільке, Унгаретті, Квазімодо. Це справді широкий і навіть дещо строкатий західньо-східній килим!

Ось строфа про засніжені тополі:

Згорнули руки — не викричатись
(як викричатись — без рук?).
Засніженим віттям вишитись
тополі і не беруться.

«Зимові дерева», стор. 117

Кожний, хто хоч десять хвилин в житті читав Пастернака по-російськи, впізнає в цій Стусовій строфі неповторний пастернаківський синкопований ритм, карколомно-нерівні рими, і майже окарікатурену персоніфікацію природних явищ, що звучить як витвір уяви якогось поета дитячих віршів, який раптом або збожеволів, або випив забагато рислінгу. Стус пише, що він позбувся впливів Пастернака в кінці п'ятдесятих років, але ми маємо свої причини йому в цьому не довіряти.

В Стусовій дещо пізнішій поезії впливи Пастернака затіняє, але аж ніяк не закриває ще один магнетичний поет нашого сторіччя, що впливав і на самого Пастернака, — Райнер Марія Рільке. Але як струмінь впливу Пастернака слабшає, хоч аж ніяк не висихає, в пізнішій Стусовій творчості, так вплив Рільке чутний іноді й у ранній його поезії. Саме в ранній поезії я знайшов дуже цікавий приклад впливу Рільке на Стуса:

Жовтий місяць, а ще вище — крик твій,
а ще вище — Той,
хто крізь зорі твої молитви
пересіяв, мов на решето...

«Зимові дерева», стор. 27

Зустрічаємо тут не тільки ранню рількеанську тематику, але, що найголовніше, отой неповторний тон в самій інтонації — разом і святково-ритуальний, і розпачливо-болісний, — що його хотілось би назвати своєрідним «метафізичним надривом» (Такі стилістичні «пастки» на читачеве релігійне почуття в ранній поезії Рільке блискуче й дуже складно обговорені в книзі: Paul de Man, *Allegories of Reading*, Нью-Гейвен, 1979, стор. 20-56). Та для нас найголовніше те, що Рільке просвічується не тільки в окремих місцях, але в усій Стусовій творчій філософії, а вже особливо в його рількеанському ставленні до смерті та в його переконанні, що пісня перемагає страждання і стає джерелом руху всесвіту. До цієї теми я повернуся трохи згодом.

Щодо менш систематичних та проникливих впливів ін-

ших поетів — з них можна б скласти цілу бібліографію. У віршах про дитинство чи про природу, наприклад, іноді звучить Рильський, разом із численною армією його епігонів. Тут, звичайно, маю на увазі Рильського в його сибаритно-оптимістично-фривольному профілі, бож є й інший Рильський, куди цікавіший — філософсько-трагічний, бентежно-глибокий поет. Зайво підкреслювати, що *такий* Рильський має мало епігонів. Наведу приклад з цього першого Рильського, як він відображений у Стусових рядках:

Здається, чую: лопають каштани,
жовто-зелену викидають брость,
а наді мною кийське весняне
пахуче небо гуком налилось.

«Свіча в свічаді», стор. 74

У вірші «Молодий Гете» («Зимові дерева», стор. 102-103) за постаттю молодого Гете мигтить тінь Бажанового Гофмана: тут є і «шпатовий мускатель», і «гранчаста заряхтіла порцеляна», і «клявесин», що «шаріє перлямутром», і багато такого іншого. Це з раннього Стуса. А ось декілька рядків із пізнішої Стусової творчості:

Спаскуджене парсунами п'яниць,
розпусників, повій, заброд, ссавущих
і пришелепуватих землячків,
це грішне без гріха глухе містечко
тряслось, гойдалось, мов драговина,
під шептами байдужих баляндрасників...

«Палімпсести», стор. 292

Я знайшов у Стуса і відгомони Тичини, Плужника, Филиповича, загальний тон шестидесятників, навіть дещо з «естаблішменту» радянської поезії як, наприклад, із Малишка:

Ти віками доземно хилилась
як синів проводжала
і ждала, од горя німа.

«Зимові дерева», стор. 104

Є в Стуса цілком несподівані перегуки. «Утік з казарми» — з рядком «Вар'ят за брата» — це мила стилізація під західньоукраїнські рекрутські вірші, з Федьковичем включно, в дуже цікавому (навіть з літературно-історичного боку) поєднанні з Шевченковою «захаявною» творчістю («Зи-

мові дерева», стор. 119). Та в Стуса зустрічаємо куди несподіваніші відгомони:

Той образ, що в відслонах мерехтить,
повторюють дзеркалами дзеркала.
Це в прискалках душа твоя жахтить...
«Свіча в свічаді», стор. 85

Це ж неначе прямо з «Під знаком Фенікса» Олега Зуєвського! (Інтертекстом, до речі, може тут служити Рільке). Або ще один неочікуваний відгомін:

Чотиригранний, і негабаритний,
у шні тріскає хребетний стовп,
аршина не ковнеш: у плечі втоптана
шоломом голова — по підборіддя.
.....
а він, бугай, несе між рогів грім
і від жадання товпиться і пухне.
«Зимові дерева», стор. 159

Як подає Хейфец, Стус нарікав, що після одного з численних обшуків забрали в нього збірники поезій Емми Андієвської.

Взагалі, в читача може скластися враження, що під псевдонімом «Василь Стус» пише кілька поетів. Бож трудно повірити, що одне перо написало рядки:

Ми соку випили в берези,
ми в річки випили води...
«Свіча в свічаді», стор. 94

з одного боку, і з другого:

Ось і ранок
білий, як божевілля...
«Зимові дерева», стор. 50

або:

... І колючий дріт,
набряклий ніччю, бігав павуками
по вимерзлій стіні...
«Палімпсести», стор. 167

На цьому рівні мого обговорення, Стусова поезія — це свічадо, що віддзеркалює інші обличчя — віддзеркалює їх

не тільки свідомо, але сумлінно й цілком відкрито. Та під поверховою мозаїкою впливів, чи то систематичних (як у випадку Пастернака чи Рільке), а чи більш роздрібнених — нуртує творча енергія Стусового двійника або, хоч як не хочеться вживати такої банальности, Стусового духовного батька. Ідеться мені, певна річ, про Тараса Шевченка. Стусове поверхове роздрібнення — його розсіяння в точному розумінні, як брак зосередження — неначе єднається непомильно унікальним голосом іншого, більшого поета. Шевченків голос уже виразно чутний у Стусовій ранній поезії. Міцніє він у в'язничній поезії — в збірнику «Свіча в свічаді» (як це помітив Царинник у вже згаданій передмові), а особливо в «Палімпсестах». У цій новій фазі творчости Стус неначе єднається з в'язнем-Шевченком, неначе зв'язує свою долю з його долею, щоб випивати з кореневим соком поезії хоч трохи тієї людської — не божеської, а саме людської — величі віч-на-віч із нелюдським проваллям. Це якась одчайдушна, не те що відкрита, але просто-напросто зухвало декларативна залежність, що її Стус підкреслює численними парафразами з «Кобзаря», в несподіваних в'язаннях із власними неповторними образами. Наприклад, в наступному уривку Шевченків образ із природи, висловлений у нейтральній, абсолютно безособовій присудковій конструкції, раптом перевтілюється не тільки в особове, але сильно особисте, неначе цей випадковий образ циклічності часу природи стає центральним образом часу Стусового власного життя, з характерно представленими ключовими дієсловами, які в цьому новому порядку мають підкреслити мотив оновлення:

... Із того раю
радів я, згублений в світах,
коли по звомплених зірках
сам — і смеркаю і світаю.

«Свіча в свічаді», стор. 92

А ось серія власних образів, з несподіваною шевченківською «пуантою»:

Від рання дощ. Від сну, від ночі,
від узголів'я дощ і дощ.
Ридання шиб і ринв. А хоч —
ридання матері пророче.

«Зимові дерева», стор. 68

Подібних прикладів можна знайти сотні, як теж десятки безпосередніх звертань до Шевченка. Іноді невідомо: звертається Стус у вірші до Шевченка, чи до себе самого, таке в нього щільне з Шевченком єднання:

І так тобі нещастя бракувало.
Ти звав його. Ти думав — молодий,
упорашся. Бо могутня шия
кріпацького поріддя не зігнеться,
аби там що. Пригадуєш? Було.

«Зимові дерева», стор. 69

Взагалі, ціла поема «Потоки», що з неї я взяв цей уривок, може бути про Шевченка або про самого Стуса. В даному уривку «кріпацьке поріддя» наштовхує читача на перший вибір, а «пригадуєш?» — на другий.

Стусова в'язнична поезія вся наснажена Шевченковою думкою, його силою, його відвагою, його бунтом — вона вся дзвенить ними. Щобільше, в Стуса ж бо навіть вбачаємо своєрідну імітацію «стилю» Шевченка не тільки в поезії, але в житті — в його, Стусовому, різкому екзистенціальному виборі та в гордому прийманні наслідків цього вибору, як на це натякає хоча б шойно наведений уривок.

Та ще глибше, під струменем Шевченкової енергії, пливе інший, найвучкіший, струмінь. Маю тут на увазі оту інстинктову, передособисту, невимовну, але тим не менш явну енергію Стусового власного «я». Ця енергія така помітна хоча б тому, що в Стусовому дорібку нелегко знайти «об'єктивні» твори: навіть ті поезії, в яких ніби про щось інше, говорять про самого поета. Стусове «я», як Шевченкове, колосальне. Поетове «я» — динамо цієї передособистої енергії, і не пояснити його ніякою літературною теорією. Воно єдне і роздрібнення незамаскованих поверхових впливів, і роздвоєння постійного діалогу з Шевченком: енергія такого «я» дослівно ковтає всі впливи й ментально засвоює їх на стилістичному рівні, так що вони стають інтегрованою частиною і безпосереднього контексту, і цілого дорібку. Отже, енергія передособистого «я» підписує майже кожний Стусів рядок і світиться під відкрито прийнятими впливами, а навіть під частими своєрідно зухвалими стилізаціями. Певна річ, саме Стус може дозволити собі на те, щоб утверджувати своє «я» з перспективи літературної, щоб бути відкрито літературною людиною. Просто кажучи, він не має чого боятися. І саме

тут є абсолютна протилежність між поетом таким, як Стус, і армією епігонів Рильського, що про неї я мимохідь згадав угорі: у першому випадку маємо справу з задержуватою, майже нахабною, силою поетового «я», а в другому — з боязкою його неміччю. У цьому світлі доводиться змінити мій раніший опис Стусових поезій як свічад. Тепер вони стають палімпсестами, що в них, крізь нашарування різних літературних ремінісценцій, просвічується дно глибинного, первинного, абсолютно власного ще не написаного тексту.

Відходячи від теми епігонства, хочу повернутися на хвилину до питання природи оригінальності. Оригінальність — це не програмово-гістеричне Павндове «мейк-іт-ню». Така програмовість, як це колись помітив Володимир Юринець у своїй дивній, зизооко-розумній праці про Тичину («Павло Тичина. Спроба критичної аналізи», Харків, 1928, стор. 5), це «панування рефлексії над творчим процесом, а не сама динаміка цього процесу», і вкінці — це усвідомлення неспроможности бути оригінальним і пачнічні спроби маскувати цю неспроможність, цю неміч власного «я». Часто все це кінчається систематичним наслідуванням довоколишніх сучасників, особливо іншомовних. А ось у Стуса навмисні, задержуваті літературні ремінісценції стають складною грою, стають масками, позами, цілком свідомим закриванням сильної — можливо, надмірної — енергії «я». Як я вже згадав, підтекстуальний струмінь Стусового перед-особистого «я» це енергія, яка еднає окремі розсіяні, розрізнені моменти в творах у тривання суцільного дорібку. І навіть у цьому Стус такий подібний до Шевченка.

Ця увертюра про Стусову інтегральну, своєрідно «органічну» літературність була мені потрібна на те, щоб посередньо ілюструвати мою тему. Нарешті я приступаю до неї.

2

В тематиці Стусової творчости надиво багато моментів розсіяння та роздвоєння, які йдуть упарі з моментами літературних ремінісценцій. Я зупинюся тепер над рухом розсіяння, роздвоєння й остаточного єднання в Стусовій поезії та спробую накреслити траєкторію цього руху на прикладах його образів.

У ранній Стусовій творчості, наприклад, знаходимо чимало пасажів, що в них сумлінно вираховуються частини тіла самого героя, його коханої й навіть інших людей, неначе ці частини тіла існують самі для себе, незалежно від центру організму. Таких місць так багато, що вони відразу звертають на себе читачеву увагу. Ось характерний приклад, що в ньому поет неначе викладає нам сам процес такого «фізіологічного» розсіяння:

Вийду з зазубнів
розбіганої власної душі
і гукатиму:
— Сходьтесь,
тут, окрім нас, немає нікого.
І всі частини мого тіла
опівночі почнуть повертатися,
як добрі нічні феї.
— Сходьтесь! Уже споночіло!
Я один, і більше нема нікого.
Сходьтесь,
щоб до ранку виповнилась моя голова
мільйоною волею
всіх моїх органів почуття,
щоб нарано, почуваячись на силі,
я знову бігав — по бібліотеках,
чергах і далеких-далеких побаченнях.
«Зимові дерева», стор. 183-184

В куди яскравішому пасажі, Стусів ліричний герой відчувається фізично неповним через те, що його грабує час:

Довго очікувана попереду,
минає молодість,
лишаючи...
тугу каліки — з ампутованими кінцівками.
«Зимові дерева», стор. 51-52

Наслідок таких «самовтрат» ляпідарно висловлений у рядку: «Ти — недолюдина» («Зимові дерева», стор. 18). Оце фізіологічно зображене розсіювання себе самого, віднімання від себе самого, неначе переслідує ліричного героя:

Заким пролізеш у голки вушко —
обдерешся, як пес в шелюгах.
Все побільше — лишаєш з одягом,
все поменше — з собою.
.....
а ти, як бубон, голісінький.
«Зимові дерева», стор. 85

Ми скоро помічаємо, що це розсіяння переходить із площини фізіологічної на психічну, де воно, звичайно, почалося; воно спричиняє якийсь таємний страх, своєрідний, майже клінічний «Ангст». Ліричний герой попереджає сам себе:

І Дніпро у моїх очах,
катери і автомобілі.
І не розхлюпати себе.
.....
серця не виплескати.
.....
А ти не бережешся, ні?
А ти — не бережешся?
Думаєш — вистачить на віки?
На рік бодай — вистачить?

«Зимові дерева», стор. 14-16

У перших двох наведених уривках ліричному героєві загрожує зовнішність, а в третьому — внутрішність, власні спогади, туга, гризоти.

Розсівають, отожд, і спричиняють страх, різні чинники зовнішнього й внутрішнього світу. Розсіває, наприклад, порожня активність порожніх буднів, оце кошмарно-кафківське бігання «по бібліотеках, чергах і далеких-далеких побаченнях», де є тільки натяк (але все таки він є!) на якийсь далекий, заобрійний біг. Та проте, врешті-решт, він також розсіває. Про цей «заобрійний біг» згадаю ще потім. А покищо хочу продовжувати про буденне бігання, яке загрожує не тільки ліричному героєві, але й його коханій у наступному, майже досконало зрівноваженому верлібрі:

Розгублена між роботою і дозвіллям —
вечірньою школою, чергами, перукарнею,
дошовою погодою і театром,
комсомольськими зборами, подругами з гуртожитку,
ти прийдеш до мене
самотня, настрашена і чужа,
розграбована на всі свої сто шістдесят сантиметрів зросту.

І разом з тобою ми заходимося визбирувати
роздаровані уста, очі, пам'яті,
погляди, губи, плечі,
розшукаємо все — до найменшого панігтя,
щоб, затиснена в себе, як в кулачок,
ти ставала цільною й неушкодженою,

реставрована для мого охриплого
горлового шепоту щастя.

«Зимові дерева», стор. 37

Для ліричного героя стає якоюсь одержимою візією неможлива можливість щонічного *зцілення* коханої, щонічного чудного повернення їй її невинности, яку насилувала зовнішність, для поновленого, щонічно-первинного кохання. Згодом побачимо, що кохання теж непевне, що воно теж загрожує розсіванням. А покищо хочу звернути увагу на те, що на стилістичному рівні терпеливе вичислювання бібліотек, перукарень та ресторанів — оті майже бароккові або, можливо, вітменівські «каталоги» буденних подій і явищ — вже самі собою створюють враження розсіяння.

Та найнебезпечнішим чинником розсіяння є Інший. Тут слід згадати думку Сартра про те, що в немилосердному погляді Іншого ми стаємо відчуженими перед собою і для себе. Дуже сильний і справді своєрідно сартрівський приклад такої безборонности і самовідчужености в погляді Іншого зустрічаємо в прекрасному ранньому вірші «Натурщик». Натурщик, нагий і ще тим більше безборонний, що він одночасно *ще жива людина і вже скульптура*, — стоїть перед байдуже жорстокими лезами очей інших людей. Ці очі це передовсім очі «від-творця» скульптора, який над перевтіленим у глину натурщиком має абсолютну силу, потім очі «споживачів мистецтва», а вкінці, і що найголовніше, очі читачів цього твору, читачів Стуса, себто наші, чужі, безжалісні очі:

Він у розпачі.

Він не може в собі затриматись.

.....

З нього висотують жили.

Його оголюють,

і не подітись від очей зненависних,

і п'ятий не знайти куток.

О таїнство

народження і сконання!

Ці пружні пальці,

що взяли його

поперек горла:

передайся ввесь

в чужі холодні

зсатанілі очі.

Піддатливий, мов глина,

не знайде,
за що вхопитись.
Терпне мертво тіло,
і вже, мембранований,
натурщик остигає
на гострій, ніби шпиль,
колючій ноті.

«Зимові дерева», стор. 158

І справді, своєрідно трансцендентальні нотки, що приглушено звучать у творі, натякають на природу «натурщика» не тільки як на пасивний об'єкт, але й як на активну енергію мистецтва: йдеться, мабуть, про самообнаження поета в своїй поезії і, отже, про оте «саморозхлюпування», що його на цьому рівні нашого читання неначе боїться таке домінуюче «я», як Стусове. І тут починаємо бачити важливе поєднання «принципу розсівання» з центральністю «я» в Стусовій поезії: чинники маскування «я» самі собою загрожують цьому «я», вбираючи в себе багато його енергії. Це треба мати на увазі під час читання решти моєї статті.

Звичайно, найнебезпечніший погляд Іншого — це злозичливий, злочинний погляд ворога. Навіть ще на волі, навіть у «Зимових деревах», молодий Стус (цілком як молодий Шевченко в Петербурзі) знає, хто його ворог, ще заки сам ворог знає свою роль в цій смертельній грі. Залишається тепер єдиний моральний вибір: безнастанною провокацією донести до ворога свідомість цієї його ролі. З цього виходить, що погляд ворога віднімає, випиває, розсіває тільки тоді, коли ліричний герой скоряється перед цим поглядом. Тільки тоді погляд ворога має силу *відчужувати* «я» від себе й від світу. Отже, не так сам ворог, як покора перед ворогом, як страх перед ним — справжній ворог. Цей натяк висловлений у своєрідно пастернаківських рядках:

Вже не знайтись межі поразк,
хоч сто мене — в мені,
коли у грудях — сто відраз
і кожна з них — до днів,
котрі прожив, припавши ниць
до болю. Ридма — ріс...

Сни самознищення і сни,
де тільки самолють.

Смертельно хорі кажани
об архітрави б'ють.

«Зимові дерева», стор. 87

Тут погляд супротивника веде або до самогубства, себто до остаточного розсіяння, абож до гіршого — до самозради, себто до переміни власного «я» в іншу, ганебну псевдо-єдність, яка являється найрадикальнішою само-згубою. Ось уривок, з вірша про сучасного поета (в мене цілком суб'єктивне враження, що це — про Тичину):

чи в мить крутого самопочезання
він надто пильно стежив шлях утрат, —
лиш так його спотворило дерзання
тим виразом вибачливих жалів,
самодосад, стеребленої волі
і отворами поглядів зчужілих,
що він навів лишився під собою
для пробування, нижчого за смерть.

«Палімпсести», стор. 134

Слід, проте, мати на увазі, що тут справа куди глибша, ніж щоденні політичні обставини. Адже в несподіваному повороті навіть кохана іноді стає загрозливим Іншим. Хоч, як ми вже бачили, кохану теж роздрібнюють будні, і тоді ліричний герой з нею ототожнюється, все таки вона володіє небезпечною енергією кохання і сексу, себто енергією Іншого, яка теж викликає на двобій, що кінчається переможцем і переможеним. Не зважаючи на виразні «фройдівські» імплікації, все це можна б уважати за петрарківську позу, якби не контекст інших моментів, що я їх тут стараюся накреслити: саме вони дають моментові кохання зовсім не позовано-петрарківське, а скоріше екзистенціаль-но-бодлерівське забарвлення:

... Невже я мушу
сторч головою западати в пірву
у карооку? Западати так,
щоб знітись і зникнути. Розтанути,
ввійти в єдиний звук, єдину віру,
в просторі очі, ніби в тятиву
ввійти стрімкою дружною стрілою.

«Зимові дерева», стор. 123

І ось, своєрідно сентенційне узагальнення:

Віддати іншому свою любов —
то справжній егоїзм.
То вже наполовину бути мертвим.
«Зимові дерева», стор. 30

Адже любов — це:

Самороздаровування — замість
самозбереження...
«Зимові дерева», стор. 17

Я намагався накреслити Стусові тематичні мотиви про енергію розсівання, яка скривається в монотонності буднів, а в цих буднях — про ще загрозливішу енергію розсівання, що нею володіє погляд Іншого. Будні тепер слід поширити на смугу темпоральности взагалі: час бо на цьому поверховому рівні Стусового розвитку — це найсильніший чинник розсівання, віднімання, втрат і самовтрат. В своєрідно рількеанських рядках Стус узагальнює цю інтуїцію:

Час опада. За час не зачепитись.
Руками не вчепитись, мов за дріт.
«Зимові дерева», стор. 74

У нестерпно-монотонній сучасності буднів єдине, що залишається, — це вічно чекати на майбутнє. Але остаточна іронія часу над нами в тому, що оте майбутнє, яке манить нас своїми несподіваними можливостями, саме собою завжди віддаляється, завжди трагічно залишається майбутнім. Ця темпоральна абсурдність, яка немилосердно розбиває наші надії, також нас розсіває, спершу обернувши нас у пасивну жертву часу:

Чекання, вибираючи мене,
обростає гудками, пострілами, криками.
«Зимові дерева», стор. 37

Отже, те чекання, яке стає вічним жаданням нездійсненого майбутнього, обертає час у коло — не в життєдайне коло хліборобського календаря, що основане на космічному часі, а в зловісно зачароване коло марности людських сподівань:

Дороги в'юняться ляжливо,
сховавши голови в хвости,

їх затискає перспектива
і б'є пропасниця мети.

«Зимові дерева», стор. 94

Попереду залишається тільки старість і смерть, як остаточна, метафізично-іронічна розв'язка розсівання — довічне скаменіння:

І старієш, і вижидасш вік,
що пробіжить і спиниться в долині.

Метляння рук, і подумів, і снів
заступить скрип іржавого завіса.

«Зимові дерева», стор. 171

Ми бачимо, отже, що минуле — теж не порятунок на цьому рівні нашого читання Стусової поезії. Спогади шмагують, рвуть, розсівають — не менше ніж надії. Вони ж бо насильно шарпають нас назад, розчиняючи нас у різних темпоральних царинах, що в них ми тепер мусимо жити одночасно. Своєю ніби-живою присутністю (бож вони не дерева, а стовбури), спогади заслоняють нашу і так уже фрагментовану сучасність:

Стовбурами спогади ростуть,
і за ними ні греця не видко.

«Зимові дерева», стор. 63

Не диво, що ціла темпоральна структура — минуле, сучасне, майбутнє — підсумована такими рядками резигнації:

Плач, небо, плач і плач! Минуле — не вернути,
сьогодні — згибіло, майбутнього — нема.

«Свіча в свічаді», стор. 63

Плин часу, який віднімає й розсіває все — нарешті сам щезає:

... Розтопився час.
Його змертвіла хвиля нас гойдає.

«Свіча в свічаді», стор. 51

Я тепер перейду від тематичної категорії розсіяння, роздвібнення до категорії роздвоєння, розщеплення. Хоч ці дві категорії в Стусовій поезії іноді трудно розрізнити (а в практичному читанні навіть не потрібно розрізняти) — таке «роздвоєння» дуже потрібне для мого особливого читання Стусової поезії, що його я тут пробую описати. На таке «роздвоєння», зрештою, дозволяє мені припущення, що перехід від категорії розщеплення помітний уже в самому хронологічному русі Стусового творчого росту. Помітна, інакше кажучи, певна, хоч іще не закінчена, асиміляція окремих образково-тематичних одиниць довкола пунктів плюс і мінус. Така асиміляція, що особливо впадає в очі у в'язничній поезії, йде впарі з уже не розсіяними літературними впливами, а з діалогічною конфронтацією з поезією Рільке, а особливо Тараса Шевченка.

Спершу дуже коротко опишу головніші символи роздвоєння: розлуку, провалля, «обаберегість» і найголовніший символ — люстра, свічада. Вже на початку дорібки, далеко перед ув'язненням, розлука займає в Стусовій тематичній скалі високе місце; вже тоді він пише про розлуку, в тоні Шевченкових ранніх творів, як «геть до титли й коми вивчену» («Зимові дерева», стор. 42). Саме молоді, твердить тоді ще молодий поет, найкраще знають розлуку:

... для розлуки
осені не чекають.
Чи ж є для розлуки строки? —
провесна і прощання.

«Зимові дерева», стор. 49

Але розлука стає куди менш узагальненою («не чекають»), куди менш «вивченою», а справжнішою і болючішою, коли то на засланні доводиться прощатися з коханою жінкою після цинічнокоротких побачень. Тоді розлука стає справжнім «розпаданням материка»:

Ти ж вирвалася, рушила — гірський
повільний поковз, опуст, розпадання
материка, раптовий зсув і дляння,
і трепет рук, і тремт повік німий.

«Свіча в свічаді», стор. 73

Часто Стус символізує розлуку образами безодні, провалля, прірви. В угорі наведеному уривку зустрічаємо «поковз», «зсув», «опуст». А ось виразніший приклад:

А те, що було тобою,
за чорним за яром сплигло,
а те, що було тобою,
сповзає в безодню.

«Зимові дерева», стор. 140

Тут бачимо своєрідну *подвійну* розлуку: «відходиш» не тільки «ти», а (можливо, що найголовніше) «те, що було тобою», — відходить не тільки зовнішність особи коханої, але теж її внутрішність, її суть. До того, фраза «те, що було тобою» — дуже подібна до численних Стусових образів, які втілюють мотиви самовідчуження. Для читача, звиклого до Стусової образності, ця фраза — сама собою досить абстрактна — створює своєрідну неточність або навіть двозначність ідентичності. В цьому, звичайно, є теж роздвоєння, чи принаймні натяк на нього.

І справді, як це буває часто в Стуса, ліричний герой весь час переносить свою увагу від коханої на себе самого, бож його «я» не терпить конкуренції: прірва розлуки з коханою — образ, який зустрічається в тисячах «любовних віршів» — стає прірвою екзистенційно глибокою, прірвою розлуки ліричного героя з самим собою. Дуже часто, як ось у наступних двох уривках, цю прірву створює неінтегрований час — минуле, сучасне й майбутнє, що між ними є теж прірви:

Розкрилені висі твої пронеслися.
Попереду — прірва...

«Свіча в свічаді», стор. 101

У пізнішому вірші зустрічаємо ще сильніший приклад цього:

п'янке бездоння лащиться до ніг.
Криваво рветься з нього вороння
майбутнього. Летить крилатолезю
понад проваллям яру, рине впрост
на вутлу синь, високогорлі сосни
і на пропащу голову мою.

«Палімпсести», стор. 243

Функцію, подібну до символу прірви, виконує символ двох далеких берегів, що його Стус іноді окреслює абстрактним новотвором «обаберегість». Поет зосереджується не на солідності одного чи другого берега, а на небезпечній порожнечі, що язвіє між ними. На даному рівні нашого читання в цій загрозливій порожнечі ліричному героєві доводиться пропадати:

А ти — не спечалений,
що, як плавець — поміж
далекими берегами?

«Зимові дерева», стор. 169

Мабуть, найпоширеніший символ роздвоєння в Стусовій поезії це символ дзеркал чи, висловлюючися його улюбленим синонімом, «свічад» (з стилізованою патинною антикварности й куди продуктивнішим натяком на світло). Символ свічад появляється вже в Стусовій ранній поезії, але там він перебуває ще на рівні символістичного «кічу», він згущується і набирає глибоко метафізичних значень у пізніших віршах, особливо у збірнику «Свіча в свічаді». У наступному уривку, наприклад, символ свічад відокремлює порожнечу від повноти, смерть від життя, «шебершання» від пісні та, що найцікавіше, поета від поезії (у порожньому, бездушному свідченні свічад жайворон роздвоюється на сіру, непоказну грудку тіла й плодотворний, життєдайний спів):

У німій, ніби смерть, порожнечі свічад
пересохла імла шебершить, ніби миш,
і високий, як зойк, тонкогорлий співак
став ширяти над тілом своїм.

«Свіча в свічаді», стор. 75

Я навмисне згадав головніші символи роздвоєння в Стусовій поезії поверхово й схематично, бо мені доведеться повертатися до них знову, виповнюючи та ускладнюючи їх значення. Тепер хочу вказати на те, що ці символи поєднані між собою, творячи своєрідну мікроструктуру: свічадо — це тривожна прірва; між обличчям і свічадом — між світом і свідомістю — теж існує безодня, що вони її оточують, як два береги. З другого боку, прірва розлуки обаберега і, щонайголовніше — прірва сама собою дзеркалить своєю — дзеркалить своєю порожнечею.

Розлука, прірва, береги, свічада символізують різні чин-

ники та способи роздвоєння. Передовсім ідеться тут про роздвоєння на два протилежні полюси «світ/я» або — точніше по-романтичному — «я/не-я». Таке роздвоєння особливо помітне в поетів із сильними центральними «я», як Стус, його вчитель Шевченко чи взагалі романтики, — поетів із «я», яке ковтає світ скоріше, ніж віддається йому. Саме такі поети часто бояться — більш або менш усвідомлено, — що світ розсіє або розколе їх гіпертрофовані і тому вразливі «я». Від активного конфлікту зі світом вони іноді втікають на протилежний полюс — у вежу зі слонової кости, як це нам показує історія романтизму і його наслідків. Зайво підкреслювати, що такого не сталося ні з Шевченком, ні з Стусом.

У зв'язку з центральним роздвоєнням на «я» і «не-я» помічаємо похідне від нього розщеплення на свідомість і природу, яке теж глибоко закорінене в романтичній традиції. Здогад Паскаля, Руссо, пізнього Фрейда і, звичайно, екзистенціалістів, що людина через само-свідомість (і отже свідомість власної смерті) стала вигнанцем із не-свідомого світу природи, як Адам і Єва стали вигнанцями з раю, і постійно прагне повернутися до цього свого первісного дому, — цей здогад іноді виринає теж зі Стусових рядків:

Ще людська душа
дрижить як море
в незручній западині екзистенції.
Ще потерпає вівериця
битий горіх
брати з твоєї руки.

«Зимові дерева», стор. 31

У цьому уривку слово «екзистенція», яке так «незручно» стирчить зі свого контексту, зраджує інтелектуальне походження цієї думки і образу. А в слові «ще» жевріє надія на якесь можливе/неможливе прагнення нового золотого віку, коли свідомість і природа знову з'єднаються в одному домі.

Розрив між «я» і світом, між свідомістю й природою приводить до ще одного похідного розщеплення — між свідомістю і об'єктами. Розсіяна людина неначе заздрить речам, що вони такі зосереджені, скупчені, самотні, самовистачальні. Ця інтуїція помітна, наприклад, у наступному уривку з ранньої творчості, адресованому до ключа. Навіть в еротичному жарті, який, можливо, ховається в цих рядках, бачимо тугу за забороненою людині постій-

ністю часу й цілісністю простору (звертаю увагу на активність слова «дурню» в цьому контексті):

Беремо ключ
(тобі добре, дурню:
на весь вік —
однісінька шпара).

«Зимові дерева», стор. 145

Та найголовнішим чинником роздвоєння існування в Стусовій поезії стає Інший — знову, як у категорії розсіяння, не тільки байдужий перехожий чи ворог, але навіть кохана людина. Я вже досить говорив про цю важливу тематичну рису в розмові про розсіяння. Тут тільки згадаю, що Інший іноді стає на полюс радикально протилежний до сфери існування ліричного героя. Між цими двома полюсами з'яє прірва порожнечі, що її не можна перекрити ніякими засобами спілкування. І саме ця прірва бентежить і розсіває ліричного героя, пропонуючи абсолютний «соліпсизм» смерті як єдиний вихід із зачарованого кола самотності:

Уже тебе шукають сновидіння,
ступаючи навшпиньки, бо застрашно —
замоторошно-смертно зізнаватися,
що безоглядні суходоли приязні,
як дертий яр, очей розрізом глипають
і прорубом і прірвою ростуть.

«Свіча в свічаді», стор. 96

Отже:

Тож муруйся, муруйся, муруйся, душе!
Начування, вдивляння, вслухання — уб'ють!
І зверескнула нервів утята струна,
і зверескнув тремкий напівсон кришталю,
і зверескнула пуста свічад.

«Свіча в свічаді», стор. 75

Розщеплення між «я» і «не-я» каталізує розщеплення самого «я». Йдеться про тему самороздвоєння або тему двійника, яка переслідує Стуса від самого початку його творчого шляху, і яка іноді висловлена в образах майже клінічної автоскопії. Насправді рядок «Я сам пустився плавом за собою» («Свіча в свічаді», стор. 89) може послужити за мотто для майбутньої книги Стусових зібраних поезій.

Характерно, що самороздвоєння спричинене передовсім невдалою зустріччю із «не-я», із світом, який сам у собі також розколений, бо ж він мусить існувати без того метафізичного центру, що його прагнули теж численні інші поети, наприклад, Рільке чи Єйтс. Відсутність того центру — оте «порожнє небо» — спричиняє метафізичну абсурдність, яка стала головною темою Стусового улюбленого мислителя Альбера Камю:

Світ — уже не світ. Ти — уже не ти.
(Хто із вас — конає?)

Хочеш — задушись. Можеш — утечи
сам од себе.
Скільки не волай, скільки не кричи,
а — порожнє небо.

«Зимові дерева», стор. 122

В розмові про символи розлуки й прірви, я мимохідь згадав, що самороздвоєння буває в Стуса наслідком фрагментованого, неінтегрованого часу. Зайво підкреслювати, що така трагічна темпоральна розпорошеність — сама собою являється наслідком відсутности центру, який давав би суцільну тривалість і своєрідне заокруглення як біографії, так й історії. Ось, наприклад, поет в дитинстві і поет у сучасності — це дві окремі особистості, які в рамі даного вірша існують у діалогічному, чи точніше — іронічному, але в усякому разі не дуже то приязному зв'язку. Як це зраджує епітет «зрадливий», поет неначе дорікає своєму хлоп'ячому *альтер его* за несповнені мрії дитинства:

Ходімо, друже мій, дивачний хлопчику,
ходімо вдаль.
.....
шукаймо щастячка, зрадливий хлопчику,
де битий шлях.

«Зимові дерева», стор. 172

Поетове «я» розколюється і в майбутньому. Його розколює мета — з одного боку, особиста, а з другого — політична:

Ти не один. Вас щонайменше — двоє,
раз навпіл розпанахує мета.
Страшися поцілання. Проминання —
воно підносить.

«Зимові дерева», стор. 61

І остаточно поетове «я» розколює смерть, що розділяє ліричного героя на історію прожитого життя і на неживий об'єкт трупа. Наступний уривок нагадує нам відому поему де Мюссе, «La Nuit de Décembre», в якій цей французький романтик описує свою майбутню могилу і свого двійника, який на цій могилі сидітиме:

І ти ще довго сатаній,
ще довго сатаній, допоки
помреш, відчувши власні кроки
на білій голові своїй.

«Свіча в свічаді», стор. 41*

Роздвосний не тільки поет, але й інші мистці-братове, які теж можуть вважатися за двійників поета. Ось рядки з прекрасного вірша «Останній лист Довженка», які так ляпідарно-точно характеризують трагедію цієї великої людини:

... Звіхолили сні
мій день і ніч мою й життя прожите.
Пустить мене до мене.

«Зимові дерева», стор. 93

Тут уже бачимо цілком виразно, що самороздвоснення в Стуса буває самовідчуженням, що його спричиняє Інший як ворог: Інший викликає в тобі твого власного Іншого, який, з веління ворога, краде в тебе твоє власне буття. І ось, для порівняння, два рядки з дещо пізнішого вже автобіографічного, вірша:

І вже навіки поверни —
бодай мене — мені!

«Зимові дерева», стор. 132

* Пор. слова двійника до ліричного героя в творі де Мюссе (Взагалі, ця поема дуже цікаво перегукується із мотивом двійника в творчості Стуса):

Je ne suis ni dieu ni demon,
Et tu m'as nommé par mon nom
Quand tu m'as appelé ton frère;
Où tu vas, j'y serai toujours.
Jusques au dernier de tes jours.
Où j'irai m'asseoir sur ta pierre.

Ми вже бачили, що в Стуса розщеплення свідомості стається в зв'язку з розщепленням світу. Як всередині розщеплена свідомість, так назовні розщеплений світ. За поверховий приклад цього можна взяти радикальне роздвоєння зовнішнього світу на Україну й чужину. Таке розщеплення відоме особливо письменникам-емігрантам, відоме воно було теж і Шевченкові. Цікаве тут особливо те, що сама Україна розщеплюється на «рідну» і «чужу», так неначе Іншість чужинки мобілізує й частину України для своїх несприятливих потреб, як це стається з індивідом і Іншим, як ворогом. Наступний уривок ілюструє розщеплення України й чужини та України самої в собі:

Бо вже ослонився безокрай чужинний,
і гнеться в жалобі кривавий розмай.
Прощай, Україно, моя Україно,
чужа Україно, навіки прощай!

«Свіча в свічаді», стор. 101

А в наступному рядку границі між Україною й чужиною зовсім затираються, хоч це само собою аж ніяк не значить, що протилежні полюси рідного й чужого з'єднуються. Навпаки, така невиразність розщеплює їх ще виразніше: «Яка нестерпна — рідна чужина!» («Сучасність», ч. 228, стор. 4). Слід додати, що Україна іноді персоналіфкована постаттю жінки-коханки (знову, як у Шевченка), і в деяких пасажах просто не можна впізнати, чи поет говорить до жінки, а чи до України. У таких випадках бачимо наслідування роздвоєння між «я» і коханою, що його я згадував угорі. В наступному уривку, зверненому до України, це роздвоєння втілене в символі свічада:

Ти все така ж. Ні смута, ні літа
не старіють тебе. Німа, як люстро.

«Зимові дерева», стор. 65

На глибших рівнях, світ розщеплюється на дійсність і сон, на дочасність і вічність, на фізичну й метафізичну сфери. Але тому, що ці розщеплення аналогічні до розщеплення між світом і свідомістю, цієї теми я тут розвивати не буду. Наведу тільки строфу, що в ній ці глибокі роздвоєння між спогадом і сном, між справжнім та уявленим минулим, таємниче закодовані:

Днедавнє завзялось
у снінні чарувати,
та й знакомиті дати
мені проставив хтось.

«Свіча в свічаді», стор. 78

4

Понад усіма прикладами літературних впливів, а далі, понад усіма прикладами розсіяння і розщеплення, в Стусовій поезії панує дух єднання. Поступ цього руху можна простежити — щоправда, досить загально — в хронологічному зростанні Стусового дорібку. Загальний рух дорібку прямує від роздрібнення в ранніх поезіях через роздвоєння за середнього етапу до єднання в найновіших творах — від іронічного або трагічного заперечування до екзистенціального (а місцями й своєрідно містично-сковородинського) стверджування. Найголовніше тут те, що цей рух у точному розумінні діалектичний: мінуси розсіяння і розщеплення не пропадають, а приєднуються до плюса стверджування, як всюди присутній і конечний Негатив. Часті образи розсіяння в ранній поезії обертаються свічадами, які собі стають *дзеркаленням* (у Барчиному розумінні цього Барчиного слова). Так неначе в межовій ситуації заслання Стус переконується, що роздрібнення й роздвоєння — і світове, і його власне — конечні для остаточного єднання особистости з усесвітом. Це для Стуса, мабуть, найцінніша наука тюрми й заслання: єдиним жестом біль роз'єднує, щоб єднати. Бо той, хто ніколи не був розірваний, не може зцілити на вищому рівні існування або, словом, не може воскреснути.

Отож, мені тепер доведеться повертатися до тих символів і образів, якими я ілюстрував розсіяння і розщеплення, щоб показати, як у новому навітленні межової ситуації вони стають символами і образами єднання. Повернуся, отже, до центрального образу-символа в'язничної поезії — до свічад: «Свічадо спить. У ньому спить свіча» («Свіча в свічаді», стор. 83). Розщеплення між свічадом і реальним об'єктом, що в ньому відбивається, тепер з'єднане полум'ям свічі. Це полум'я (як відчув це Пастернак у відомому пізньому вірші з «Доктора Живаго» — це слабкий символ віри, який має силу оживити порожню ніби-смерть німого віддзеркалення. В навітленні свічі свічадо

може стати засобом спокійного і творчого самоспоглядання, значить — засобом поезії. Згадується відомий автопортрет молодого Шевченка з полум'ям свічі, що горить біля обличчя, освітлюючи його, і з невидимим, але конечно для такого портрета присутнім, свічадом.

Подібно трансформуються, з такої точки погляду, символи прірви, провалля, безодні і «обабереги», які досі були (разом зі свічадом) центральними символами розщеплення. Прірва, наприклад, стає точкою особистої свободи:

Бо ти єси тепер довіку вільний
на цій обаберегій самоті.

«Свіча в свічаді», стор. 86

Прірва, отже, стає тепер не тим, що роз'єднує два береги, а *енергією середини*, себто плододайною порожнечею, яка ці береги еднає. Стус висловлює цю інтуїцію майже містично:

Замерехтіло межі двох світів
щось невідомо знане.

«Свіча в свічаді», стор. 89

Або:

Розпросторся, душе моя,
.....
Хай у тебе є дві межі,
та середина — справжня.
.....
Посередині — стовбур літ,
а обабоки — крона.
Посередині — вічний слід
від колиски до скону.

«Палімпсести», стор. 288

Образ прірви, так часто повторюваний у романтичній поезії, згодом став своєрідним мотивом поезії Райнера Марії Рільке. Рільке своєю чергою спеціально вивчив данську мову, щоб читати в оригіналі своїх улюблених: письменника Якобсена і філософа Кіркегора. Кіркегорів образ-концепт «плигу в віру», що став часто повторюваним стрижнем його мислі, це дуже складне сузір'я понять, що його тут не потрібно накреслювати. Ризикуючи непрощеним спрощенням, скажу тільки, що Кіркегорів плиг — це метафора для абсолютної свободи. В буденній хандрі само-

відчуження (або «розсіяння») людина наближається до межової ситуації свого існування, що її Кіркегор зображує як берег бездонної *прірви*. Межова ситуація неначе пробуджує людину, кидаючи її в розпач раптово відкритих необмежених можливостей власного існування. Людина стає перед своїм найголовнішим вибором: або задеревіти в скорчі жаху над цією головокружною безоднею, або одчайдушно скочити в неї у вірі, що там на неї чекає абсолютне само-оновлення. Таке само-оновлення (або своєрідне воскресіння) рівнозначне для Кіркегора з «сліпою» — себто незабезпеченою раціональними доказами, отож «всевидющою», вірою в Бога. Саме тому, що людина не забезпечена обіцянками кавзальности, вона ніколи не може *знати*, що її плиг закінчиться само-оновленням, а не остаточною руїною. Це значить, що «плиг у віру» — несамовито сміливий ризик.

Як у Кіркегора, у Рільке образи прірви, «спасаючого падіння», зв'язані з дуже індивідуально тлумаченою, особливою релігійністю. Варто тут пригадати його відомий вірш «Herbst»:

Die Blätter fallen, fallen wie von weit,
als welkten in den Himmeln ferne Gärten;
sie fallen mit verneinender Gebärde.

Und in den Nächten fällt die schwere Erde
aus allen Sternen in die Einsamkeit.

Wir alle fallen. Diese Hand da fällt.
Und sieh dir andre an: es ist in allen.

Und doch ist Einer, welcher dieses Fallen
unendlich sanft in seinen Händen hält.

«Sämtliche Werke». Erster Band. Frankfurt,
Insel Verlag, 1955, стор. 400

Різниця між Кіркегором та Рільке тут у тому, що в поета падіння («із жестом заперечення»), яке парадоксально обертається універсальним потвердженням існування, незалежне від індивідуального рішення особи, а стає якимсь космічним явищем. Та проте основна інтуїція тут та сама. У наступному уривку з поезії Стуса, з сильно рількеанським звучанням, індивідуальний вибір і космічне призначення цього спасенного падіння у прірву неначе поєднуються в якусь нову цілість вже не жадливої, а жаданої смерти:

Неначе стріли, випущені в безліт,
згубилися між обидвох країв,
проваджені не силою тятів,
а спогадом про образи почезлі,
так душі наші: о порі вагань
під щемний спів земного притягання
спішать у гишу, в безвість, у смеркання,
де Бог тримає всепрощенну длань.
Нас позначають криволети птиць,
що, знявшись д'гори, засягають паді,
а доля задивляється в свічаддя
своїх ярів, узгрі'їв і криниць.

«Свіча в свічаді», стор. 82

Іноді середина між двома берегами конкретизується
плином води, яка вже перестала бути загрозою для «спе-
чаленого плавця» (див. цитату з «Зимових дерев», стор.
169); навпаки, її тепер Стус освячує її власним древньо-мі-
тичним значенням вічного народження. В наступному урив-
ку плин води говорить поетові, як говорив Гераклітові,
про змінну/незмінну вічність:

Хлющить вода...

.....

А з ранку — гострий вічності пролом.
Пливе земля. І спокій сподіваний —
як тиша тиші. Як кінець кінця.

«Свіча в свічаді», стор. 98

Посередині, між берегами розщеплення, де пливе вода
оновлень, є *осердя*, або *серце*. Стус звертається до цього
символа, освяченого в нас Сковородою й Шевченком, зно-
ву й знову через весь свій дорібок. Та особливо часто
зустрічаємо цей символ серцевинної середини у в'язничній
поезії. Там він стає справді неначе якимось містичним ско-
вородинським знаком-емблемою початку й кінця:

... Полиски вогнів

враз висвітлять на ярому екрані
ковчег терпіння в синім струмуванні,

і знімуть кільця літ, кружала снів,

і ти, залишений в осерді серця,

збагнеш, якої проби диво смерть ця.

«Свіча в свічаді», стор. 91

Не тільки засоби розщеплення, але й засоби розсіяння
стають тепер засобами єднання. Світ, який стояв на про-
тилежному полюсі до поетового «я» і розсіював його через

своє власне розсіяння, — цей світ тепер єднає. І єднає він тому, що розсіває, не «незважаючи», а саме «зважаючи» на страждання, що їх світ уміє людям заподіяти, не тільки жорстокістю самих людей, але навіть жорстокістю природи. А таке єднання стається тоді, коли світ святкує або освячує єднальна сила пісні. І знову приходиться на думку Рільке, в його «Сонетах до Орфея»:

Nicht sind die Leiden erkannt,
nicht ist die Liebe gelernt,
und was im Tod uns entfernt,

ist nicht entschleiert.
Einzig das Lied überm Land
heilig und feiert.

«Sämtliche Werke». Erster Band. Frankfurt,
Insel Verlag, 1955, стор. 743*

А ось у Стуса:

Лютує сніговиця,
колючий хрипне дріт.
А світ — нехай святиться,
нехай святиться світ.

«Свіча в свічаді», стор. 46

У пісні світ стає (як у мислі пізнього Гайдеггера, який теж черпав надхнення з поезії Рільке) єдиною й єднальною основою явищ і подій, перебуваючи під ними і зв'язуючи їх активно.

Я ще повернуся до найвищої єднальної сили — сили пісні — в закінченні цієї статті. А покищо постараюся показати, що хоч сама природа може бути ворожою, і хоч вона так недавно стояла (як втілення світу) проти «я» і роздвоювала це «я» своєю байдужістю — вона тепер теж уміє зцілювати. На цьому рівні мого читання вже не треба

* Цей вірш дуже добре переклав сам Стус:

Ще ми не взнали страждань,
ще не навчилися кохань,
смерти глуха таїна

слідом чигає.
І тільки пісня одна
благословляє.

«Свіча в свічаді», стор. 114

гістери́чно змагати до неможливого — до повернення чужинця-людини в лоно природи, звідки він був навіки видворений. Людина повинна просто бути з природою, жити поруч неї, дійти до певного «порозуміння» з нею *через* своє відчуження — а це принесе заспокоєння, дуже подібне до зцілення. Таке інтуїтивне зрозуміння можна побачити вже в «Зимових деревах»:

Тут час не йде. Тут вивіряє дуб
по вічності свої старечі роки.

.....

Тут поживи!

.....

Тут ліс, як вічність. Бережи його
від свого непотребства, марновір'я,
від власної пустої глупоти...

.....

Лиши себе за брамою і йди
відкритим і лунким, неначе пустка.

.....

... Отут

ти вибродиш, немов діжа на хмелі,
ти вибродиш на співі, на джмелях...

«Зимові дерева», стор. 150-151

Знову слід підкреслити, що зцілює саме розщеплення, отже воно тут абсолютно неминуче. Треба себе залишити за брамою — свої погані звички, своє буденне розсіяння — й увійти в ліс, як пустка, як порожнеча свідомости, щоб могли наповнити себе цілющим соком старих дерев, які ніколи не пережили трагедії саморозгублености, самозагублености, саморозсівання. Отже, треба знову стати двійником — але тепер уже зі знаком плюс.

Хочу згадати про ще одне благодійне розщеплення, яке криється в нібито ворожих відношеннях ліричного героя до світу: з одного боку, ліричний герой прагне спокою, а з другого — бунту. Вкінці, ці два крила стають взаємно допоміжними, неначе в спокої є бунт, а в бунті — спокій. І тут ми найвиразніше чуємо лекції Альбера Камю, який теж умів поєднати жадобу екзистенціального бунту з прагненням своєрідної клясичної, старогрецької рівноваги. В ранніх поезіях «Зимових дерев», поруч із вгорі наведеними місцями про спокій серед природи, натрапляємо і на такі питання:

Як вибухнути, щоб горить?
Як прохопитись чорнокриллям
під сонцем, божевільно-білим?
Як бути? Як знебути? Як жити?

«Зимові дерева», стор. 105

Крик бунту злітає вгору, до найвищого — до метафізичної непокори, що її поет називає (можливо, іронічно) своїм гріхом. Сварок із Богом у Стуса багато, та, мабуть, не більше, як у Шевченка. І свариться Стус із Богом з причин, подібних до Шевченкових: Бог — це найвищий авторитет, який вимагає послуху і покори; Бог — це закон, а не благодать. Тільки Стус може відважитися на наступну стилізацію: «А Пан Господь і бачить і мовчить» («Сучасність», ч. 258, стор. 4). Ніякий інший український поет не написав би сьогодні такого майже Шевченкового рядка!

Стус знає, що його бунт (і політичний, і психологічний, і метафізичний, що, зрештою, стає одним і тим самим) — це бунт абсурдний. Але, знову як у Камю, саме своєю абсурдністю такий бунт зціляє й дає життя:

З перерізанім горлом, як півень,
відчайдушно лопоче крильми.
Осоромою тільки й живий він
і розверстими навстяж грудьми.

«Свіча в свічаді», стор. 61

У цілості твору є натяки на те, що це може бути портрет Шекспіра — поета, що вмів так голосно сміятись. Якщо це так, то справу маємо не тільки з абсурдним існуванням українського поета, але поета взагалі, який у майже-комізмі своєї найглибшої трагедії став до боротьби зі світовим злом.

У ситуації абсурдного бунту домінують і з'єднують поетове «я» два почуття — пересердя і біль:

Ти тут. Ти тільки тут. Ти тут. Ти тут —
на цілий світ! І поєдиним бодем
обперся об натужні крони сосон.
А стогін їхній, вічністю пропахлий,
вивищує покари до покор.

«Зимові дерева», стор. 33

Вперте повторювання фрази «ти тут» (повторення це стилістичний засіб ствердження, що його Стус застосує часто) підкреслює, що біль, а до того *поєдиний* біль —

з натяками і на єдність, і на роздвоєння поєдинку — це єдине визначення людського існування; такий біль переходить із суб'єкта на його оточення, себто на дерева, які ще так недавно вміли заспокоювати. А ось куди сильніший приклад цього прийняття і ствердження болю в пізнішому творі, одному зі Стусових найкращих:

Радійте, лицеміри й богомази,
що рідний край мій — царство німоти.
Та сам я єсьм! І є грудний мій біль!
І є сльоза, що наскрізь пропікає
камінний мур, де квітка процвітає
в три скрики барв, три скрики божевіль!
«Палімпсести», стор. 246

В самій церковно-слов'янській формі «єсьм» бачимо Стусів образ боголюдини, яка силою свого болю, силою майжебожевілья, як Шевченків Юродивий, може заступити мовчазного Бога. А ось приклад несамовитого, космічного пересердя:

Якими нападами рвусь до вас,
своєї споневіри гострим краєм.
Валує з мене самота, як сказ,
і лють, немов пропасниця стрясає
напругле тіло...
«Свіча в свічаді», стор. 51

І пересердя, і біль — вислови абсурдного бунту — це наслідки межової ситуації, що спричинена остаточним, безповоротним пробудженням. Я вже згадував, що таке пробудження в межовій ситуації — така раптова зупинка над прірвою власного існування — рівнозначна з нагло відкритими обр'яями власних можливостей, себто з власною свободою, коли людина одним «плигом» на новий рівень існування позбувається колишніх страхів, невроз, розсіянь і розщеплень, які досі засліплювали і паралізували її. Ось як цей ризик оновлення в абсолютній свободі або остаточного розірвання в прірві втілений у Стусових рядках:

Та вішуни знакують долю:
ще роздойметься суходіл —
і хоч у прірву, хоч на волю
піврешся із останніх сил.
«Палімпсести», стор. 274

В тепер уже навмисному і бажаному радикальному відніманні межової ситуації ліричний герой мусить позбуватися всього зайвого — навіть баясту власного минулого — щоб, оголений, як стріла, як струна, стати віч-на-віч із своїм власним «або/або» у *непевному* всесвіті, щоб стати віч-на-віч із власною свободою:

Від спогадів — одні чорніють вирви.
Дорогу розміновано — рушай!
Благословенні сходження і прірви,
і славен рідний і нищівний край.
«Свіча в свічаді», стор. 98

В останньому рядку бачимо, що межова ситуація (як майже все в Стуса) обіймає й політичну сферу: головне тут для нас те, що розщеплення рідного краю тепер благословляється, разом із прірвами. Єднання, отже, знаходиться десь посередині парадоксу. А ось ще сильніший приклад такого само-редукування, із передв'язничного вірша:

Скінчилися останні сподівання.
Нарешті — вільний, вільний, вільний ти.
То приспішишь, йдучи в самовигнання,
безжально спалюй дорогі листи,
і вірші спалюй, душу спалюй, спалюй,
свій невимовний горній дух пали.
Тоді вже, впертий, безвісти одчалує,
бездомности озувши постоли.
«Свіча в свічаді», стор. 38

І саме (знову парадоксально) в цій *непевності* всесвіту, яка дарує людині *впертість*, є не тільки зцілення «я», але й єднання його зі всесвітом, де чутний голубиний гуд — якийсь містичний і найпевніший космічний спокій — безбережжя:

... Ось ти є,
нелевносте. Ще ти й є, дорого,
котра прожогом наvertsає нас
до серця серця, ув аорти шалу,
де безбережжя голубиний гуд.
Так обрй замикає небо й землю.
«Палімпсести», стор. 291

У тількищо наведених уривках бачимо, що остаточне і тепер добровільне самообнаження ліричного героя перед

його власною прірвою включає і відтинання себе від власних і національних спогадів та сподівань. Таке заперечення і власної біографії й історії, коли вони стоять на заваді до радикальних виборів у ситуації остаточної свободи — дуже важливе і дискусійне питання в мислі екзистенціалізму, особливо в її сартрівській версії. Та проте, в Стусових рядках втілений і інший, протилежний, погляд на ролю темпоральності у само-оновленні й само-зцілянні. Помітний він особливо в «Зимових деревах», коли непевність є ще причиною страху, але зустрічається він і в найновіших приступних нам творах. На такому рівні читання найміцніша енергія, яка може розсівати й розщеплювати, але також уміє з'єднувати й зціляти — це час.

Ми вже бачили, що на певному рівні читання Стусової поезії спогади розсивають. Тепер, у нашому новому контексті єднання, саме спогади — значить, насичене мрією минуле — можуть принаймні наблизити нас до відповіді на питання, що його Стусів герой ставить собі так часто: «Хто ти?» Втрата пам'яті про своє особисте минуле, про своє по-романтичному переуявлене дитинство, — це втрата самого себе (Це, до речі, знову уподібнюється до численних Шевченкових уявлень-спогадів про власне дитинство, особливо в його в'язничній поезії). Ось уривок із «Зимових дерев»:

Перестрибни через провалля,
допоки ще не застарий,
і впадеш у своє дитинство:
просто навznak — пахка трава.
Упади в своє дитинство,
в себе, випалого, впади.

«Зимові дерева», стор. 140

Стус наполягає на якомусь своєрідному імперативі пам'яті: пам'ятати він мусить за всяку ціну, неначе пам'ять це єдина дошка порятунку для людини, що тоне. Як і в інших випадках діалектики розсіяння-єднання, тут також функція розсівання враховується як частина нової функції єднання: розсівання стає тим Негативом, який потрібен для синтези.

О, пам'ятаєш ніч? Велику ніч?
.....
А пам'ятаєш? Так багато губим
за пам'яттю: колись переінакшить

з нас кожного. А треба пам'ятати?

.....

А треба пам'ятати. Пам'ятай.

«Зимові дерева», стор. 66

Пам'ятати треба навіть Велику Ніч. Та одна з найчастіше повторюваних причин на те, що імператив пам'яті такий конечний для духовного існування, — це сила, яка криється не тільки в романтично-переуявленому дитинстві, як такому, але в специфічно українському селянському дитинстві, що його романтичне переуявлення стало такою важливою тематичною віткою усїєї нової української літератури, від Шевченка і Вовчка до наймолодших радянських і декого з еміграційних письменників. Це тоді формувалася сталева міць особистости (і, аналогічно, «народний характер»): якщо вдасться втримати тяглість між «дивним хлопчиком» минулого і сучасним «я», — тоді може бути віднайдена та єдність сучасної особистости, якою втішалася особистість поета-дитини (В неукраїнській літературі, в цьому закорінена творча філософія одного з найінтегральніших романтиків, Вільяма Вордсворта). Отож, саме селянське дитинство слід пам'ятати до найменших подробиць:

Пригадую — мене веде за руку
щаслива мати. Повз двори провадить,
де глухо падають, заповнюючи тишу,
червоні яблука (їх звали циганками).
Чого мені червоні дарували
в дитинстві завжди? Щоб я відчував,
чим пахне і земля і людська кров?

«Зимові дерева», стор. 67

Якщо не зважати на типово радянський «надрич узагальнення» в останніх трьох рядках цього уривка, він читається майже як пасаж із Вордсвортової «Прелюдії», включно з типово розповідним білим віршем. У Стуса, особливо в його «Зимових деревах», таких «вордсвортівських» пасажів надиво багато.

Через своє органічне закорінення в минулому ліричний герой напевно зустрінеється із власним майбутнім, а через нього — із майбутнім світу. На *тому* березі майбутнього та крізь особисту смерть просвічує вічність. Прошу звернути увагу на образ автоскопічного роздвоєння (тут узагальненого на «ми»), яке в цьому контексті стає позитивом, єдино уможливаючи погляд у вічність:

Коли нас облишає голодний біль,
ми, нахилиючись над собою,
прозріваємо в полисках
синю вічність.

«Зимові дерева», стор. 52

Погляд у минуле дарує візію майбутнього. Занурившись в спогади, ліричний герой відчує найвищу єдність часу — перстенеvu безконечність, що в ній смерть стає мітичним народженням, радикальним оновленням, воскресінням. Цих мотивів найбільше вже не в «Зимових деревах», а у в'язничній поезії, де оте «друге народження» (мовляв Пастернак) може бути символом зцілення перед межовою ситуацією, що обіцяє або остаточну свободу, або ж остаточну руїну. Це ми бачимо особливо виразно в прекрасному шекспірівському сонеті, що його варто навести цілістю:

Той образ, що в відслонах мерехтить,
повторюють дзеркалами дзеркала.
Це в прискалках душа твоя жахтить —
чи народженна, а чи з мертвих встала.

Збирає око в стосики тонкі
усі її розсипані відбитки,
мов золоті, з поховань скитських, злитки
на поза всякий час і всі віки.

У синіх вітражах, б'ючи, як млість,
вже золота спалахує подоба,
неначе це не ти постав із гробу,

але вона, що ловить благовість,
сама собі не вірячи: знова
ти, виборена з тліну, все жива?

«Свіча в свічаді», стор. 85

Самоеднання і світоєднання може відбуватися в двох вертикальних напрямках: вниз і вгору. Вниз є твердь землі, а вгору — безгранні, безформні простори. Твердь землі йде впарі з самоствердженням через само-отвердіння, із зосередженням через осердя каменя:

Утекти б од себе геть світ-заочі,
у небачене, нечує, у немовлене,
де нема ані осмут, ні радощів,
де ніщо не збавлене, не здолане.
Жив би там — безоко і безсердо,

жив би так, як опадають вниз,
поріднившись із землею твердо,
до якої намертво приріс
поглядом і серцем і думками
(хто себе такого віднайде?).
Нерухомий і крихкий, як камінь,
нерухомий і крихкий, як день.

.....
Ти — Адам. Журба — твоя коханка,
а земне тяжіння — то любов.

«Зимові дерева», стор. 60

Твердь землі — це перший і конечний крок до трансценденції, якщо вона має бути чимсь більшим, ніж рожевий самообман. Але одночасно — єднання з землею це падіння вниз, Адамів гріх, без якого одначе (як учить Мілтон у «Загубленому раю») не було б Христа. І вкінці, твердь землі це смерть — але смерть, без якої не може бути воскресіння. У даному уривку маємо справу ще тільки з цим першим кроком, як з Негативом, як з утечею від себе по цей, а не по той бік самовіднайдення: Негатив роздвоєння ще перемагає, бо він ще не зовсім інтегрований у нову синтезу єднання.

Але не надого. У в'язничних віршах Стуса наближається до своєрідного неоплатонічного, а в нашій культурі сковородинського містицизму. Всесвіт у Стуса вже не статична камінність тверді, а вічний космічний рух, що його відчув інший, послідовніший учень Сквороди — Павло Тичина. І як Тичинин ліричний герой, ліричний герой Стуса стає частиною цього руху. Як єднається минуле і майбутнє, так остаточно єднається пара низу і верху, пара падіння і злітання:

Нема ні висі, ані долу.

«Свіча в свічаді», стор. 80

Минуле й майбутнє, низ і верх, зовнішність роз'єднання і внутрішність єднання — все спливається в пісні. Пісня — поезія — це остаточно засіб єднання: це так теж формулював існування Райнер Марія Рільке:

Та все ж життя твоє у леті,
і в ньому порятунок твій.
Вся суть твоя лише в поеті,
а решта тільки перегній,
що живить корінь. Золотіє

над осінь яблуневий сад.
Блажен, хто витрачав уміє,
коли заходить час утрат.

«Свіча в свічаді», стор. 103

Лет — найголовніший, але без кореня він неможливий. І тільки в оточенні пісні вони можуть з'єднатися. Також через пісню людина розуміє, що саморедукування, якого Стусів ліричний герой колись так боявся, — конечне. Це знання приходить пізно, коли вже сама пісня дозріває в золоті мудрости життєвої осені, отже не запізно.

І ось вершинний, остаточний знак — рількеанська емблема — єднання всесвіту в пісні:

А з безгоміння, з тлуму світового
напружена просториться рука,
і пісня витикається тонка,

як дивен знак, непевна осторога.
І фіолетом закипить дорога,
і в серці зірка заболить жалка.

«Свіча в свічаді», стор. 90

Із моєї розмови про енергію єднання в Стусовій поезії міг виникнути ряд нових роздвоєнь. Найголовніше з них — екзистенціальний бунт, з одного боку, і містичне примирення з усесвітом — з другого. Але обидва полюси цього ніби-роздвоєння вже не ворожі один одному, а доповнюють один одного в діалектичному єднанні. Треба усвідомити абсурдність світу, від *можливости* існування психушок і ГУЛАГів аж до незрозумілих нам витівок Найвищого Жартуна — треба до дна збунтуватися проти тієї абсурдності — щоб вкінці примиритися зі світом, із сонцем, із морем. Ненависть — це бунт, але не жорстокість; любов — це спокій, але не покора.

Не поверхова монолітна фасада радянського слідчого чи літературного бюрократа, не поверхова солідність міщанина, що за ними старанно захована діра, де мало б бути серце, а вічно неспокійна енергія самошукання і світошукання, вічно неспокійна енергія руху — тільки вона може бути спокоем справжньої людини. Тільки таким може бути Василь Стус. І тому він сьогодні твердо стоїть перед своєю межовою ситуацією — перед своєю жакливою прірвою — і перемагає: в очах бо в нього одчайдушність людини, яка бачила прірву і не втікала від неї.

ВАСИЛЬ СТУС І НІМЕЦЬКА ЛІТЕРАТУРА

ВІДНОШЕННЯ ПОЕТА ДО ГЕТЕ І РІЛЬКЕ

Відносно невелика літературна спадщина Василя Стуса включає низку віршів, у яких відбиваються творчі імпульси німецьких поетів, головно Гете і Рільке, котрих він згідно з власними твердженнями найбільше любив. Один вірш присвячений Гете та низку перекладів з творчості різних німецьких поетів, між ними Гете, Рільке і Готфрід Бенн, сконфіскувало КДБ при одному із численних обшуків. З видрукованих перекладів із німецької поезії є один вірш поетеси Рагель Варнгаген фон Ензе (1771-1833) п. н. «Мої мерці» і три сонети Рільке. Крім того нам відомо, що Стус цікавився творчістю модерних і сучасних поетів-письменників Німеччини, як це твердять Ганс Крістоф Бух у зворушливій статті на сторінках тижневика *Die Zeit*,¹ Надія Світлична в статті про Стуса в тижневику «Українське слово»,² та й сам Стус у своїх листах до однієї німкені, яка з ним переписувалася.³

Коли взяти до уваги цю так, як уже згадано, відносно малу поетичну спадщину Стуса (а її квантитативна обмеженість обумовлена фактом, що поет був засуджений разом на 23 роки у'язнення і заслання, з чого він уже відбув 13 років, на протязі яких важко хворів, як і фактом, що багато його віршів сконфісковано), то бачимо, що німецька література відіграє в ній велику роль, і що наша тема заслуговує на більш докладну аналізу, яка причиниться до кращого зрозуміння творчості поета.

Та доки розглянемо ці прояви німецької поезії, чи може краще кажучи, прояви німецького поетичного світу в творчості Василя Стуса, слід застановитися, звідки взявся у Стуса той нахил до німецької поезії. Тут, очевидно, можна багато б чого довідатися з епістолярної спадщини поета, але, на жаль, нам вона, за маленькими винятками, недоступна. Користуючись доступними листами, есеями та віршами поета, ми можемо зробити певні спостереження, ко-

трі, можливо, більш конкретно скристалізують ставлення поета до німецького світу.

Перш усього слід ствердити, що поезію Стуса годі без застереження називати лірикою, як це роблять деякі наші літературознавці. Лірика, за окресленням, суб'єктивна поезія, емоційно забарвлена і легкої форми, якій притаманна певна ритмічність та музичальність. На відміну від епосу й драми лірика відтворює життя шляхом безпосереднього зображення почуттів, думок і переживань автора. У ліриці підвищена емоційність. Свого часу ніхто інший, а саме Іван Франко ствердив, що «як предмет ліричного зображення душа людини безконечна». У Стуса того роду поезії не надто багато. Стус більше вдумливий, в нього більше філософської, інтелектуальної поезії. Очевидно, це не означає, що в нього немає суб'єктивної поезії побудованої на емоціях, зовсім ні; але в нього домінує інтелект, навіть тоді, коли поет пише лірично-суб'єктивний вірш.

Стус, виглядає, завжди (тобто від самого початку свого творчого життя) високо цинив інтелект та його ролю в поезії. В одному ранньому есеї, написаному ще 1965 року, під заголовком «Най щирі будем...» (до речі, взято із Франка), він висловив між іншими такі думки на цю тему: «Інтелектуальне багатство поетичного світу завжди було визначальним» і відразу після цих слів додає: «На жаль, багатьом нашим поетам бракує саме глибокої інтелектуальної позначеності». Отже, тут бачимо, як високо Стус цинив інтелектуальність у поезії, при чому слід додати, він був свідомий факту, що «рівень поезії визначається не тільки її інтелектуальністю». Отже, з наведеного ясно, що Стус вимагав від поетів певного інтелектуального рівня, а цей рівень можна набути тільки глибшими студіями літератури. Саме тут німецька література могла відіграти велику роллю, бо в ній є чимало поетично-інтелектуальних шедеврів. Стус вимагав, щоб поет засвоював також літературні осяги інших народів і тим збагачував себе і свою творчість. Тут, до речі, Стус перегукується із Гетовим поняттям *Weltliteratur* — тобто світової літератури, яка, згідно з великим німцем, втілює всі народні чи національні літератури, котрі знову, хоч кожна з них є окремою і незалежною сукупністю, її спільно творять. Про свою концепцію світової літератури Гете не раз висловлювався в своїх літературознавчих творах, есеях тощо. Гете був переконаний, що вже за його часів творилася ця світова література, до котрої належать всі народи, і її важливість він проповідував, звер-

таючи увагу не тільки на цілі тієї літератури і зв'язки між ними, але також і на зв'язки між поодинокими поетами-письменниками. Ось що пише Гете:

Якщо ми наважилися проголосити, що існує одна європейська, навіть одна загально-світова література, то це не означає, що всі ці різні народи не лише взаємно себе пізнають і користаються з надбань інших, бо в цьому значенні вона [світова література] вже віддавна існує, продовжується і менше чи більше поновлюється. Ні! Мова тут головню про те, що живучі автори, які прагнуть до чогось, пізнають себе взаємно і через свої нахили й духовну спорідненість почуваються зобов'язаними діяти по-грамадськи.⁴

Далі Гете зосереджується на духовних взаємовідносинах між літературами, які цілком природно витворюються особливо після великих війн, коли еміграції та переселення спричиняють перемішання мас поодиноких народів:

Вже довший час говориться про загальну світову літературу і не без слухності: всі ці народи, що пережили взаємно потрясення жакливими війнами, коли знову після цього стали здані на себе самих, мусіли зауважити, що вони багато дечого чужого пізнали й запозичили і що вони почали відчувати тут і там досі невідомі їм духовні потреби. Тоді поставало почуття сусідських відносин і замість того, щоб залишатись замкненими в собі як досі, родилося в них поступове бажання включитися в цей більш-менш вільний духовний процес спілкування.⁵

І, врешті, Гете висуває важливість пізнання одного народу іншим — як джерело світової літератури:

Бо тільки з цього [духа усвідомлення] може, врешті, вирости загальна світова література, якщо всі народи пізнають умови всіх і вся, і тоді неодмінно настане час, коли кожний народ знайде в іншому народі щось, що є сприемливе або відразливе, щось, що варто наслідувати або що треба уникати.⁶

Думки Василя Стуса в цій справі дуже сильно перегукуються із твердженнями Гете. Ось що пише про це Стус:

Необхідність гармоніювати стильовий «букет» нашої літератури вимагає ширшого засвоєння художніх здобутків інших народів світу.

Немає ніяких підстав побоюватися, що все це призведе до

нехтування національною традицією. Таке плідне міжлітературне схрещення тільки піде на користь нашій поезії.

Збагачені кращим досвідом літератур світу, поети зможуть пильніше роздивитися і на власну національну школу. Та й хіба цей процес літературного навчання — не паралельний? Хіба досі повністю використані величезні мистецькі набутки Т. Шевченка, І. Франка або, скажімо, М. Бажана??

Стус, до речі, так як і Гете, тут же додає, що поет мусить мати свою індивідуальність, що він мусить бути оригінальним — це для поезії і літератури взагалі — суттєве:

Головне тільки — зберегти власну мистецьку щирість. У поезії, цій, може, найбільш інтимній галузі мистецтва, не можна заховати нічого. Вся індивідуальність мистця в ній — як на долоні. Тож, як казав Іван Франко: «Най будуть щирі, щирі, щирі!»⁸

На підставі наведених цитат можна ствердити, що Стус перш усього вимагав високого інтелектуального рівня від поета; друге — він бачив національну літературу так як Гете, цебто частиною світової літератури. Щодо першого, німецька поезія могла, мабуть, найкраще відіграти роль того чинника, що підносить інтелектуальний рівень поета, а щодо другого, то сам факт, що Стус перегукується в своїх переконаннях у цій справі з Гете, вказує на його спорідненість з німецьким поетичним світом.

Щоб не передати поглядів Стуса неточно й не визначити його поетичний світогляд не зовсім правильно, слід вказати, ще перед аналізом інших чинників, які еднають поезію Стуса з німецьким поетичним світом, на суть цього інтелектуалізму нашого поета. У статті видрукованій у журналі «Дніпро» п. н. «На поетичному турнірі»⁹ (стаття є оглядом збірки «День поезії») Стус, критикуючи поезію деяких своїх сучасників, подає правдиве визначення інтелектуальності в поезії, відмежовуючи її від сухого раціоналізму, від псевдоінтелектуального багажу. Він твердить, що:

Часто складається враження, що той чи інший поет, згубивши за якимось поворотом художні орієнтири, заблудився в хащах повзучого емпіризму, ковзької ілюстративності, претенсійного менторства чи усталено-традиційного милування й оспівування, звідки вже не сила вибитись на дорогу справжнього мистецтва. Зовнішній осучаснений антураж, збагачений на ракети, космодроми, антиречовину [це, до речі, є натяк на

тодішню «космічну» поезію Драча, як поема «Ніж у сонці»], Пікассо, кібернетику чи галактики, не може врятувати слабкого і малоестетичного в своїй суті вірша. Зріс тільки словниковий запас; розуміння поетичного зросло в значно меншій мірі.¹⁰

Далі Стус устійнює, що є автентичним інтелектуальним здобутком у поезії, а що ні, і висловлює при цьому таку ж думку, як її колись висловив Гете, а саме: що поезія повинна розвиватися від конкретної дійсності до універсальної правди, а не навпаки, і що поезія не сміє служити як пояснення якоїсь задуманої правди, чи вигаданого принципу. Саме з цієї точки зору Стус критикує творчість своїх сучасників:

Недостатня локалізація теми, а почасти й абстрактна її постановка спричиняються до багатьох істотних помилок; відсутність внутрішньої життєвої (отже, й поетичної) цілісності не дає змоги художньо втілити свій задум. Виною цього є те, що деякі поети йдуть не від конкретної дійсності, а від наперед заданої схеми. Мистецтво — не ілюстрація постульованих істин, в кращому разі воно, художньо відбиваючи дійсність, може мати з ними дотичні точки. Так само не може воно виходити з логізованих, нехай і дуже правильних, істин. Чи не тому виникають вірші чисто баєчного типу, які нібито й писані задля моралі.¹¹

На цьому місці Стус наводить низку прикладів того роду віршів у сучасній українській поезії як і приклади т. зв. поетичної публіцистики та різного роду дидактичних віршів. При цій нагоді він посилається на Гегеля, цитуючи його. Ще Гегель вказував на те, пише Стус, що в дидактичних віршах «мистецтво не носить свого призначення і своєї останньої мети в собі самому, а його поняття міститься в чомусь іншому, якому воно служить засобом», що в менторському вірші «чуттєво-образна оболонка є лише непотрібним додатком».¹²

Стуса притягали німецькі поети або теоретики літератури багатством їхньої думки, але його зв'язок з німецьким поетичним світом слід розглядати в рамках певного Welt-schmerz-у, який притаманний майже всім кращим підрадянським поетам-письменникам. Усі вони тужать за Заходом, за його культурою, за свободою. Вистачить згадати рядки відомого вірша Максима Рильського, в яких ця туга схоплена конкретно:

Ти випив самогону з кварти
І біля діжки в брудні спиш, —
А там десь голуби, мансарди,
Поети, сонце і Париж!

У Стуса був теж цей Weltschmerz, обумовлений жахливою радянською дійсністю, у нього теж була ця туга за Заходом. У листі до згаданої німкені, котра старалася йому допомогти і яку він дуже цинив, він запитує ніжно-наївно, майже по-дитячому при самому кінці листа: «Wogrs-wede — ist es weit von Dir?» «Чи Ворпсведе далеко від Тебе?» — Очевидно це натяк на славну колонію німецьких мистців-поетів, де колись перебував Рільке, якого Стус найбільше цинив після Гете. Це саме і є вияв цієї туги за вільним автентичним життям мистця.

З усіх німецьких поетів-письменників Стус найбільше цинив Гете, якого він називав своїм «учителем», і творчість якого він дуже добре знав. В одному з листів до своєї приятельки-німкені, наприклад, він наводить з пам'яті рядки Гете і комбінує їх так, що вони мають пряме безпосереднє значення в тексті його листа. Цей вірш має заголовок «Wandrer's Sturmlied» (що його Стус не згадує) і з нього Стус узяв рядки з першої і четвертої строфи, зліпивши так би мовити наступний вірш з Гетових слів:

Wen du nicht verlässest, Genius,
Nicht der Regen, nicht der Sturm
Naucht ihm Schauer übers Herz.
Wen du nicht verlässest, Genius,
Wirst im Schneegeästöber
Wärmumhüllen,¹³

і словами «пам'ятай мене», Стус закінчує цей лист до своєї приятельки-німкені. Цікаво теж ствердити, що ставлення Стуса до цієї жінки мало до певної міри свого роду гетівський характер. Він називав її «сестрою» і вбачав у їхніх стосунках певну містику, так як це Гете колись описав у вірші до Шарльотте фон Штайн, з якою він мав надзвичайні взаємини. Цю ідеалістичну, майже містичну любов до неї віддзеркалюють рядки вірша «Warum gabst du uns die tiefen Blicke», де він аналізує цю любов, яку післала доля:

Sag, was will das Schicksal uns bereiten?
Sag, wie band es uns so rein genau?
Ach, du warst in abgelebten Zeiten
Meine Schwester oder meine Frau.

Це саме відношення знаходимо, мутатіс мутандіс, у Стуса і цієї німкені, що він її зве «Христинкою».

Гете вже з молодих літ цікавив Стуса. Ще в березні 1965 року Стус надрукував свій вірш п. н. «Молодий Гете», в якому він прагнув схопити суть геніяльного німецького поета-мистця і подати його образ. Вірш цей доволі вдало передає фавстівський дух молодого Гете. Ось його перші рядки:

Мишастий морок виповзав з кімнати
двадцятилітнім хлюпотом. Чорнів
важкий ослін. У вікнах всесвіт сліп.
Гойдався в шклянці шпатовий мускатель.
І стіл прямів. І штори край вікна
шамріли з вітром. Об ботфорти терлись.
І мерва душ, ночами перетерта,
нестерпно ліловіла, ніби кнастер.
Мольберт молився. Спрагле полотно
стікало тінню по рудій долівці.
І розпливались кола, очі кліпли
над гусячим пером.¹⁴

Слід звернути увагу, що Стус висуває два головні напрями, якими розвивалася мистецька стихія німецького поета: малярство і письменство. Зокрема, у вірші накреслено профіль молодого Гете, його потяг до життя і дикого до нестями кохання, його любов до земного і прагнення до всього вищого, — від мікрокосму до макрокосму. Ось як кінчає Стус цей вірш:

Іди — щоб серце висвітлить з ночей
у майвовому полі на безмежжі.
І не барись — ти завше вічний дєрвіш
з сомнамбулічним спалахом очей.
Тож проривайся — в поле, до води,
до гір, до зір, до молодого сміху.
Тож проривайся — крізь людську зловтіху,
передсуди, і осуди, й суди.
Нехай тобі замає більший світ,
і більша ніч замає над світами,

та, випроставши руки, у нестями
ти проривайсь:
— Привіт тобі, привіт,
о зельна Земле!¹⁵

Гете, а головню його архитвір «Фавст», залишив чимало слідів у творчості Василя Стуса. Інколи поодинокі рядки Стусової поезії звучать як узяті з «Фавста», як наприклад у вірші «Бальзаку», — де не тільки атмосфера подібна до тієї, що панує в першому монолозі Фавста, але і вислови «Ото — твій край. Ото — правдивий край» знаходять свої відгуки в рядку з Фавстового монологу: «Das ist deine Welt. Das ist eine Welt». Подібно теж у вірші «О скільки слів...» відчувається Стусова спорідненість з німецьким гением. Є тут, як у «Фавста», гостре засудження слів і мотив чорта, який перегукується з «Фавстом».

Гете відіграв велику роль на творчому шляху Василя Стуса. Він був не тільки, як це зазначив сам Стус, його учителем,¹⁶ але також і джерелом надхнення і пристановищем поетичного світу, в якому поет часто шукав потіхи і поради. Від Гете він учився як бути поетом і критиком, хоч на цьому місці слід підкреслити, що різні німецькі впливи на поезію Стуса ніяк не заперечують і не применшують велич його оригінального таланту. При цьому слід додати, що крім великого оригінального поетичного таланту, ще був у Стуса дуже сильно розвинений критичний змисл; він був тонким літературним критиком і мав усі дані стати теоретиком-літературознавцем *par excellence*. До речі, можна сміло твердити, що Стус міг би стати другим Рильським, який залишив свого духа печать як на українській поезії, так і на критиці.

Не меншу роль від Гете відіграв у поезії Стуса австрійський поет Райнер Марія Рільке (1875-1926), вірші котрого, як це загально відомо, захоплювали і захоплюють цілі генерації українських поетів. Стус дуже добре знав німецьку мову; він навіть добре писав цією мовою, а вивчив її мабуть тому, щоб могли читати німецьких поетів-письменників в оригіналі. З його листів до згаданої німкені відомо, що він учився мови сам і що він її вивчав із літературних творів, головню Гете і Рільке. Німецька мова Стуса цілком позначена манерою Рільке. Мабуть при читанні і перекладі сонетів Рільке Стус потрапив під сильний вплив цього австрійського поета як щодо способу поетичного вислову та форми, так і щодо творення етосу твору. Читаючи

згадані німецькі листи Стуса, можна відразу спостерегти дуже сильний вплив Рільке. Для прикладу подаємо наступний уривок із одного з цих листів:

Meine liebe, meine teure Schwester!

Danke sehr! — ich bekam alle deine englische[n] Geschenke, feines Buch von H. Böll, alle Deine Briefe. Du bist mein zartfühlender Schutzengel!

Also, haben wir Vorfrühling: noch schneit es, noch Herr Frost spielt mit den Bergen und frühen Bächen, aber — die Sonne, aber — die Lüfte! Und meine Seele ist aufgeleuchtet.¹⁷

Як бачимо, німецька мова Стуса, це мова Рільке. Цей лист поєднує українську сердечність Стуса з австрійською емоційністю Рільке. Поетичні образи тут прості, взяті з української традиції (Герр Фрост), але поетична манера їхнього передання, це зовсім Рільке. У четвертім сонеті першої частини збірки Рільке п. н. «Die Sonette an Orpheus» (1922) («Сонети до Орфея») знаходимо майже ідентичне зіставлення подібних поетичних образів. Поет робить певне твердження про щось негативне, так як у листі Стуса, що, мовляв, ще мороз грається горами і потоками, але тут же сліднують дві фрази, у фрагментованій формі, які це негативне розвіають. До речі, навіть поодинокі слова в деяких випадках ідентичні в творчості Рільке — ось останні три рядки згаданого сонета:

Selbst die als Kinder ihr pflanzet, die Bäume,
wurden zu schwer längst; ihr trüget sie nicht.
Aber die Lüfte... aber die Räume...¹⁸

Духовне споріднення тут цілком наявне й коментарі зайві.

Стусова любов до поезії Рільке мабуть найкраще віддзеркалена в його перекладах з поетичної спадщини австрійського поета. Ці переклади Стуса то справді шедеври перекладацького мистецтва і велика шкода, що більшість з них потрапили в руки КДБ. Та навіть аналіза тих двох перекладів, що збереглися, виявляють майстерність Стусового перекладу і його пошану до австрійського майстра. Ось оригінал 19-го сонета з першої частини збірки «Сонети до Орфея», протиставлений перекладові Стуса:

Wandelt sich rasch auch die Welt
wie Wolkengestalten,
alles Vollendete fällt
heim zum Uralten.

Über dem Wandel und Gang,
weiter und freier,
währt noch dein Vor-Gesang,
Gott mit der Leier.

Nicht sind die Leiden erkannt,
nicht ist die Liebe gelernt,
und was im Tod uns entfernt,

ist nicht entschleiert.
Einzig das Lied überm Land
heiligt und feiert.

.....

Схожий до хмари, струмить
світ безугавне,
все досконале спішить
впасти в прадавнє.

Над походом віків
вільно і гоже
первісний лине Твій спів,
гомін Твій, Боже.

Ще ми не взнали страждань,
ще не навчились кохань,
смерти глуха таїна

слідом чигає.
І тільки пісня одна
благословляє.¹⁹

Кожний добрий переклад не є просто калькою оригіналу. Так і в цьому випадку при аналізі чи радше порівнянні оригіналу з перекладом, відразу помічаємо, що Стус уже в перших двох рядках поповнює це, що французи називають *enjambement*, тобто він переставляє слова з одного рядка до другого. Так, наприклад, слово «die Welt» — «світ», яке знаходимо в першому рядку оригіналу, Стус переставив у другий рядок, при чому поняття «*Wolken-gestalten*» з другого рядка оригіналу втілено в перший рядок: «хмари». Очевидно, цього роду зміна не порушує ні поетичної краси оригіналу, ні його гармонійно-ритмічної структури; натомість ця зміна все ж таки дещо негативно впливає на логічну сукупність строфи. Того роду порушення немає в другій строфі, але в першому рядку передано

два окремі і відділені німецькі іменники, «Wandel» і «Gang», більш конкретними щодо значення українськими відповідниками — «походою віків». Очевидно, ці слова знаходяться в інших відмінках, що виглядає на певне відхилення від паралелізму оригіналу — та це зрозуміло з уваги на дух української мови. Натомість цілком бездоганно віддано другу частину паралелізму, «weiter und freier» українським «вільно і гоже». Зокрема вдало перекладено німецьке «dein Vor-Gesang», словами «первісний... Твій спів», що причиноюється до загальної досконалості перекладу. Мабуть найбільше відхилення перекладу від оригіналу знаходимо в останньому рядку другої строфи, де вислів оригіналу «Gott mit der Leier» передано просто словом «Боже». Тут саме наступає суттєва різниця між оригіналом і перекладом і, можна сказати, між Рільке і Стусом. В оригіналі ці слова стосуються Орфея,²⁰ який грає величезну роль в поезії Райнера Марія Рільке, а в перекладі — Бога. Порівняння, що ми його тут перевели, виказує найважливішу різницю між Рільке і Стусом: Рільке був найбільш релігійним поетом-пантеїстом в історії людства. Стус, натомість, завжди стояв на суто християнських позиціях. Цей контраст між ними обома дуже яскраво насвітлює порівняння їхніх віршів і їхніх світоглядів. Рільке, як відомо, був філософом, який свою філософію висловлював у поетичній формі, і який виробив дуже складну власну філософську термінологію. Дещо спрощуючи, можна твердити, що Рільке поетизував зовнішній світ, втягав його у свій внутрішній світ, що він його звав «Weltinnenraum», а далі поетизуючи його, знову висував у зовнішній. Цей процес перетворювання світу Рільке називає «Herzwerk», а кінцевий продукт цього процесу є затертя всіх різниць між обома світами, всякої полярності буття, і остаточне віднайдіння раю. Очевидно, не йдеться тут про традиційну концепцію раю, так як вона являється у християнській традиції, а радше про безпосереднє буття, в якому здійснено «Dortsein» (тобто трансцендентальне буття концепції Рільке) у «Hiersein». Видимий і невидимий, зовнішній і внутрішній світи стають одним, а людина стає богом. Поет, отже, своїм співом перетворює світ, і його спів стає буттям: «Gesang ist Dasein».

Мотиви з поезії Рільке порозкидані в поезії Стуса, але тут усі вони схристиянізовані. Стус, так би мовити, втілює Рільке в українську традицію. Рількове опоетизовання світу стає освяченням його у творчості Стуса і мотиви поезії

Рільке набирають у Стуса суто українського — християнського характеру. Прикладів таких чимало. Їх знаходимо не тільки в перекладах сонетів Рільке (II/XVIII і II/XXIX),²¹ але також і в оригінальних віршах Стуса. Наведемо деякі рядки, в яких це одухотворення світу яскраво висловлене:

Лютує сніговиця,
колючий хрипне дріт.
А світ — нехай святиться,
нехай святиться світ.²²

І кінцеві рядки вірша «Хлющить вода. І сутінь за вікном» повторюють цей мотив:

Благословенні сходження і прірви,
і славен рідний і нищівний край.²³

І наступний короткий вірш:

Ще видиться: далекий край чужий,
і в ньому жінка, здумана зигзиця,
шепоче спрагло: Боже, най святиться,
о, най святиться край далекий мій.²⁴

Саме це освячення світу чи рідного краю — це Стусова версія «Weltinnenraum-у» Рільке. Але те, що в Рільке інколи звучить не зовсім автентично, часом ніби гра або навіть і поза, в Стуса було завжди автентичним відчуттям дійсності. На місце Орфея Рільке, який своїм співом, своєю лірою перетворює дійсність, у Стуса приходять Господь Бог, що благословляє Україну і світ.²⁵

Тема «Василь Стус і німецька література» ще не опрацьована сповна. У ній криється чимало різних аспектів творчості нашого поета, різних впливів, літературних взаємин тощо. Але при тому слід пам'ятати, що, як ми це вже ствердили, поетична творчість Василя Стуса є суто оригінальна, українська і християнська. Стус український поет, але його поезія глибоко людська й універсальна і саме тим вона перегукується з творчістю цих великих німецьких поетів, котрих він цінив і любив.

ПРИМІТКИ

1. Див. Hans Christoph Buch, «Weder Recht noch Gnade». Zum Tode des ukrainischen Dichters Wassyl Stus in einem sowjetischen Straflager. — «Die Ziet», ч. 38, 1985, 13 вересня, стор. 16.

2. Див. «Світлична про В. Стуса». — «Українське слово», ч. 2291, Париж, 1985, 20 жовтня, стор. 3.

3. У моєму особистому архіві є 8 листів написаних Стусом до цієї особи в роках 1978-79. Ці листи, досі не опубліковані, є надзвичайно цінним джерелом не тільки для пізнання поглядів поета на німецьку літературу, але й також для вивчення його естетичних поглядів і його світогляду взагалі. На підставі цих листів та інших матеріалів можна скласти повніший реєстр німецьких поетів, письменників і драматургів, творчість яких цікавила Стуса; крім уже згаданих вище, цей реєстр охоплює ще десять імен: Heinrich Heine (1797-1856), якого Стус особливо цинив за сатиру; Thomas Mann (1875-1955), що його дивував глибиною думки в монументальному творі «Der Zauberberg» (1924); Hermann Hesse (1877-1955), чю поезію Стус розглядав критично, але натомість цинив його прозові твори, зокрема «Das Glasperlenspiel» (1943); Bertolt Brecht (1898-1956) — Стус цинив його за інновації в театрі; Erich Maria Remarque (1898-1970) — Стус був захоплений його твором «Drei Kameraden» (1938); Johannes Bobrowski (1917-1965), який мабуть промовляв до українського поета своїми висловами про Сарматію; Paul Celan (1920-1970), у творчості котрого Стус напевно відчував дух Буковини; Ingeborg Bachmann (1926-1973), Heinrich Böll (1917-1985) і Hans Magnus Enzensberger (1926-), котрі для нього були головними представниками сучасної німецької літератури. Крім цих авторів, твори яких він мав, Стус іще знав чимало інших німецьких поетів з антологій німецької та інших літератур, про що він згадує в одному з тих листів. З філософів-мислителів Стус дуже цинив данського мислителя Соєрена Кіркегарда і німця Мартіна Гайдеггера.

4. Всі цитати з творчости Гете подано за виданням «Hamburger Ausgabe in 14 Bänden» herausgegeben von Erich Trunz. Том XII, стор. 363. Цитата в мові оригіналу:

Wenn wir eine europäische, ja eine allgemeine Weltliteratur zu verkündigen gewagt haben, so heißt dieses nicht, daß die verschiedenen Nationen von einander und ihren Erzeugnissen Kenntnis nehmen, denn in diesem Sinne existiert sie schon lange, setzt sich fort und erneuert sich mehr oder weniger. Nein! hier ist vielmehr davon die Rede, daß die lebendigen und strebenden Literatoren einander kennen lernen und durch Neigung und Gemeinsinn sich veranlaßt finden, gesellschaftlich zu wirken.

5. Там же, стор. 364:

Es ist schon einige Zeit von einer allgemeinen Weltliteratur die Rede, und zwar nicht mit Unrecht: denn die sämtlichen Nationen,

in den fürchterlichsten Kriegen durcheinander geschüttelt, sodann wieder auf sich selbst einzeln zurückgeführt, hatten zu bemerken, daß sie manches Fremdes gewahr worden, in sich aufgenommen, bisher unbekannte geistige Bedürfnisse hie und da empfunden. Daraus entstand das Gefühl nachbarlicher Verhältnisse, und anstatt daß man sich bisher zugeschlossen hatte, kam der Geist nach und nach zu dem Verlangen, auch in den mehr oder weniger freien geistigen Handelsverkehr mit aufgenommen zu werden.

6. Там же, стор. 364:

Denn daraus nur kann endlich die allgemeine Weltliteratur entspringen, daß die Nationen die Verhältnisse aller gegen alle kennen lernen, und so wird es nicht fehlen, daß jede in der andern etwas Annehmliches und etwas Widerwärtiges, etwas Nachahmenswertes und etwas zu Meidendes antreffen wird.

7. Див. «Най будем щирі...». — «Дніпро», ч. 2, Київ, 1965, стор. 150.

8. Там же, стор. 150.

9. Див. «Дніпро» ч. 10, 1964, стор. 150-153.

10. Там же, стор. 150.

11. Там же, стор. 151.

12. Там же, стор. 151.

13. «Hamburger Ausgabe in 14 Bänden», том. I, стор. 33. Щодо туги Стуса за Заходом, то її potwierдження знаходимо в телеграмі від Стуса до мене, де він згоджується прийняти позицію при Ля Салле університеті (тоді ще La Salle College). Телеграма датована 27 жовтня 1979; її текст такий: «I'm agreed» і підпис: Wassyl Stus.

14. Див. Василь Стус, «Зимові дерева». — «Література і мистецтво», Брюссель, 1970, стор. 102.

15. Там же, стор. 103.

16. У листі з березня 1979 написаному до згаданої німкені, що її Стус називав «Христинкою» і «сестрою», він недвозначно називає Гете своїм учителем. Щодо його літературознавчих здібностей, то в цьому випадку маємо свідчення Леоніда Плюща, який читав Стусову працю про Тичину п. н. «Феномен доби», що її КДБ сконфіскувало; так само сконфісовано його статтю про Свідзінського. З цього приводу Стус висловився так:

Стаття «Феномен доби» мала 107 сторінок машинопису. Певне пропала без сліду, для мене вона дорога була. У ній я полюбив Тичину, спізнавши його трагічну долю — бути всенароднім, тобто державним поетом, коли — цитую статтю — «довершилася його всенародня слава, але слава не генія, а пігмея. Слава генія, змушеного бути пігмесем, блазнем при дворі кривавого короля, була заборонена. Слава ж пігмея, що став паразитувати на тілі генія, була забезпечена величезним пропагандистським трестом». Писати, що Тичина «живіший од живих і мертвіший мертвих» було нелегко. Але його горе стало нашим горем, а над своїм горем ми можемо мислити, хай і жорстоко, бо ж «поетів геній обернувся проти нього про-

кляттям, став йому за найбільшого ворога, з яким треба було постійно боротися, щоб не виявити свій найбільший „гріх” перед добою». Стаття «Зникоме розцвітання» має 13 сторінок, композиційно невдала, але дорога мені, як і вся творчість Свідзінського. До вироку долучили її через одну фразу. Я писав, що тоді, в 30-их роках справжній інтелігент був абсолютно небажаною особою, отож не дивно, інтелігенти були винищені майже до пня.

Див. «Справа Василя Стуса: вирок і коментар». — «Сучасність», ч. 12, 1975, стор. 68.

17. Лист у перекладі на українську:

Моя люба, моя дорога сестро!

Дуже дякую. Я отримав усі твої янгольські дарунки, гарну книжку Г. Белля, всі твої листи. Ти мій чутливий ангол.

Тепер у нас провесна, ще падає сніг, Дід Мороз усе ще грає по горах і неспокійних річках — але вже сонце, але вже повітря! І моя душа спалахнула!

18. Усі цитати з творчости Рільке подано за виданням Rainer Maria Rilke, «Gesammelte Gedichte», Insel Verlag, Frankfurt a.M., 1962, стор. 489.

19. Переклади Стуса з поезії Рільке подано за виданням Василь Стус, «Свіча в свічаді». — «Сучасність», Мюнхен, 1977, стор. 114.

20. У Рільке Орфей — це той бог, спів якого перетворює світ. Мабуть під впливом творчости Рільке ще в 1959 році Стус написав вірш п. н. «Повернення Орфея», хоч сам вірш своїм змістом і етосом не віддзеркалює філософії австрійського поета:

Харон суворо мовив: ні!
Пором відчалив. До Тенара
Надходить чорнокрила хмара,
В вечірнім палена огні.

І в громі — чується мені —
Дзвенить тривожена кифара...
Напевно, смерть тобі не пара,
Ганебна смерть на чужині.

Напевно, ні, коли в затоні
Гуркоче грім. І дош. І град.
І рвуться сідлані комоні
З печери. До світів. Назад.

І никнуть привиди похмурі.
Вже дальні дали на меті.
Ще варто жити, коли бурі
Клечають хмари золоті.

Див. Василь Стус, «Зимові дерева», стор. 191.

21. Див. «Свіча в свічаді», стор. 115.

22. Там же, стор. 46.

23. Там же, стор. 98.

24. Там же, стор. 109.

25. Це мабуть відчував і Стус. У листі до «Христинки» з дня 23 липня 1979, одержавши книгу про Рільке, він написав такі слова: «Rainer Maria Rilke in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten [Rowohlt, 1958, редактор, Hans Egon Holthusen] ist da. Zu Schade, meine Welt ist anders als Rilke[s]... meine Seele sucht nicht nur eine Schönheit, aber und im höheren Grade, die Gerechtigkeit, die Wahrheit. Hier liegen alle meine Lebensprobleme». — «Райнер Марія Рільке у його висловах і картинах є тут. Шкода, мій світ є інший від того, в якому жив Рільке. Моя душа шукає не тільки краси, але й прагне вищих сфер, справедливости й правди. Тут криються всі проблеми мого життя».

ТРУНОК І ТРУТИЗНА

ПРО «ПАЛІМПСЕСТИ» ВАСИЛЯ СТУСА

Якби Василь Стус вибирав епіграф до своєї збірки поезій, що її тепер дістає читач, можливо, він вибрав би початкові рядки з поетичного циклу Лесі Українки:

До тебе, Україно, наша бездоляная мати,
Струна моя перша озветься.

Це було б визнанням переємности тем і мотивів і, в підтексті, декларацією цілковитого розриву з засобами народницької поезії, якій віддавала данину дев'ятнадцятирічна тоді Леся Українка. Бо тема і ідея України проходить крізь усі поезії збірки. Чи поет каже про свою дружину й сина, про себе й свою самоту й німоту, про драти Мордовії чи солки Колими, про життя і смерть, — завжди і скрізь, названа чи не названа, стоїть за цим постать утраченої батьківщини, — і в пляні особистому утраченої, і в пляні національному. Україна — це трунок, що сп'яняє поета й робить його одержимим, і це трутизна, що вбиває його тіло й дух і веде до загибелі —

За стодалями вітчизна,
перестрашене пташа,
то мій трунок і трутизна,
нею витліла душа

— трутизна ще й тому, що країна й народ отруєні тим, що інший поет-в'язень і заслонець називав московською блекотою —

Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
.....
Московською блекотою
.....
Заглушені.

«Сон», 1844

Але Стус не добрав літературного епіграфа до своїх «Палімпсестів». Не добрав, бо не мав змоги добирати, писавши у варварських обставинах радянських в'язниць і таборів, під кожночасною загрозою конфіскації й знищення написаного й дикої кари за вдійний ним «злочин». Не мав він, так само, змоги циклізувати свої поезії, пересівати їх, відсортовувати цілком довершене від начерків для майбутнього. Списуючи свої рядки крадькома й лихоманково, він міг мріяти хіба про те, щоб ці клаптики паперу, заповнені найдрібнішими літерами, використовуючи кожний міліметр білого простору, якимось дісталися поза мури його вужчої і його ширшої, всерадянської тюрми, якимось потрапили до рук тих, хто знає ціну людському духові, вільній думці й добірному слову.

Чудом є збереження цих поезій, серед сотень інших, знищених тюремними ключарями («Усе одкрите в нас тюремним ключарям»). Але ще більше чудо — саме написання їх у зловісних обставинах щохвилинного нагляду й безоглядної жорстокости, з одного боку, повної беззахисности, з другого.

Як критикові писати про ці вірші, про ці палімпсести пам'яті й надхнення, сховані під намулом докладної безглуздости підневільного життя? Як відірватися від героїчної біографії творця й говорити про вірші як факт літератури? Не кажучи вже про емоційні перешкоди, бракує багатьох, більшости потрібних фактичних даних. Перед нами дорібок приблизно вісьмох років, спочатку ніби ще волі, але під Дамокловим мечем, далі тюрем, далі заслання. Але дат під віршами, з одним винятком, нема. Що написано ще на волі? Що раніше, що пізніше? Поезії дуже відмінні стилем, хоч і в тому ж здебільша колі тем і настроїв. Чи ці різні стилі поставали в певній послідовності? Чи вони співіснували в часі? Що зробив би поет, якби сам мав змогу підготувати свою збірку: об'єднав би їх у певні цикли? За настроєм? За стилем? Відкинув би частину їх? Переробив би частину? Усунув би певні повторення — чи, навпаки, зберіг би і підсилив їх, щоб збільшити ефект акумуляції, наростання? На палімпсесті треба позбутися пізнішого тексту, щоб відновити первісний. Чи хотів поет, щоб критик удався до такої операції на матеріялі його текстів, як вони до нас дісталися? Чи він цю операцію вже сам проробив, і те, що в наших руках тепер, — уже той первісний, справжній текст?

На всі ці питання сьогодні нема відповіді. Може й ніколи її не буде.

Було б безвідповідальним у таких обставинах намагатися накреслити хоч трохи повний образ Стуса як поета, ще більше — говорити про його поетичний розвиток. Єдине, що можна спробувати зробити, це інвентаризувати поезії за їхніми темами й стилем (при чому дві інвентаризації можуть і не збігатися) у надії, що з того вилоняться хоч би деякі риси поетичної особистості; виявити деякі літературні зв'язки й переємства, але не сподіваючися на докладне знайдення місця Стусового в новочасній українській і світовій ліриці. Небагато, і невдячне завдання, виконання якого не відкриє широких обріїв. Але, можливо, краще, ніж зовсім нічого. Не характеристика, а тільки — свідомо вживаючи цього дещо зневажливого слова — причинок до неї.

Біографічні факти про Стуса в їхній позірно холодній реальності досить відомі. Нагадаю їх тут пунктиром. Народився 1938 р., сьогодні йому було б 47 років. Походить з Вінниччини. Солідаризувався з діями опору щонайменше від 1965 — вік 27. Перший арешт 1972. Йому 34. Після дев'ятох місяців арешту й допитів у Києві, ув'язнення в мордовських таборах. 5 років. Від 1977 р. заслання в колімському краї. Звільнення 1979 р. Повновий арешт і тюрма, за присудом, — на 15 років, рік 1980. Вирваний з «нормального» життя протягом майже двадцятьох років і без надії колинебудь до нього повернутися. Смерть 4 вересня 1985 р., яку він передбачив, про яку твердо знав.

Так усе це зручно вкладається в якийсь десяток рядків. Але, що за тим ховається, хай скаже уява читачів. І допоможуть у цьому поезії. Хотячи чи не хотячи, вони відкривають якусь частинку внутрішнього світу автора. Яку, велику чи малу, ми не можемо знати. Не все бо він міг довірити тим кусникам паперу, на які він покладав свої вірші, адже невідомо було, хто їх першим (і може останнім) читатиме, і треба не пошкодити товаришам-союзникам, і не можна звіритися з усім кадебівській бестії, яка візьметься за «студіювання поезії». Так, навіть офіційно не цензуровані тексти з Радянського Союзу проходять унутрішню цензуру самих авторів — одне з найстрашніших явищ життя в країні суцільної забріханості й вдирання в чужі душі.

Є два гатунки поезії. Їх можна назвати програмованою й непрограмованою. Назви ці суто умовні і не несуть у

собі жодної оцінки. Який тип поезії кому більше подобається, залежить від особистого смаку, а про смаки, як відомо, не сперечаються. Прикладом програмованої поезії може бути поетична творчість Святослава Караванського або Миколи Руденка. Творчість Стуса ближча до протилежного полюса. Представник програмованої поезії має певну систему ідеології, певну, сказати б, програму і її в своїх творах більш або менш талановито висловлює. Непрограмовані поети, звісно, теж можуть мати вироблену ідеологію, але їхні твори відбивають її лише побічно, через мінливість настроїв і переживань. Сьогодні вони можуть бути песимістами, завтра ніби оптимістами, сьогодні повними надії, завтра — охопленими розпачем. Програмована поезія звичайно відбиває погляди зформовані, непрограмована — думки й почуття в формуванні. Саме така звичайно поезія Стуса.

З таким розрізненням може бути зв'язане друге. Програмована поезія, будучи наперед зформованою, потребує постійної зміни тем і сюжетів, щоб не стати одноманітною; нерідко вона виходить в епос. Непрограмована поезія може без кінця варіюватися навколо тієї самої теми і нормально лишається ліричною. Своє багатство вона знаходить у мінливості переживань. Маємо тут справу, отже, з протиставленням мистецтва екстенсивного мистецтву інтенсивному. Певна річ, збіг програмовості з екстенсивністю не обов'язковий, як не обов'язковий і збіг непрограмовості з інтенсивністю. Але такі збіги дуже часті.

Наведу паралелю з образотворчого мистецтва. Делякруа, а за ним епігони романтизму гасали по світі, шукаючи тем незвичайних і часто екзотичних. У протилежність їм, приміром, у Кльода Моне знайдемо десятки картин, що відтворюють той самий портал руанського собору або, ще далі йдучи до інтенсивного малярства, ту саму копицю сіна. Зовсім незалежно, але до певної міри відповідно, в поезії Стуса повторюється той самий образ колимських сосен, колимської скупі весни, переходячи з одного вірша до другого. Його поезія не прагне екстенсивного поширення. Але тут і велика різниця. Моне, коли він тримався того самого об'єкта, шукав його зміни в зміні освітлення. Для Стуса і освітлення (хоч він може варіації світла майстерно відтворити) теж річ занадто зовнішня. Його лірика від образу баченого світу йде до поетового почуття, до внутрішнього. Хтось сказав про Брамса, що він усе життя писав одну симфонію (формально він їх

написав чотири). В певному сенсі Стус пише в більшості своїх поезій (про винятки — далі) одну, свою, власну симфонію.

Не важко визначити коло повторюваних тем і мотивів непрограмованої, інтенсивної поезії Стуса, тих тем і мотивів, що протягають нитку зв'язку між його поезією й зовнішнім світом. Неволя в небагатьох деталях: колочі драти, ґрати, калюжа, ліхтар, сосни, ворона, пори року, світ без світла, дві людські тіні, виття суки, бджола на кульбабі, дуже рідко — тюремні наглядачі, майже ніколи — товариші недолі («горстка нас... лише для молитов і сподівання»). Коротке побачення з дружиною й безконечна розлука. Мрія: кохана, дружина, мати, син, сон про них, глухі натяки на еротичу, мрії. Україна за ґратами. Навіть одноманітне, потворно реґляментоване життя в тюрмі, в засланні напевне могло б запропонувати, насунути куди більше тем і мотивів, як можна побачити хоч би з порівняння з гулагівською прозою різних типів і різними мовами, почавши, скажім, з Солженіцина або Осадчого, Снеґірьова або Шаламова. Але поезія Стуса — нагадаємо ще раз: непрограмована, інтенсивна — не шукає тем і мотивів. Найменшого вистачає для того, що є справжнім об'єктом Стусової творчості. Бо для нього теми й мотиви — тільки виходи в унутрішній світ, у щоденник душі, у невислані листи до інших про власне внутрішнє. І чим бідніший зовнішній світ, тим більше визначатиметься й виокремлюватиметься істотне, духовне й душевне, динаміка народження психічних відрухів і рухів, багатство перевтілень думок, настроїв і почувань. Звертаючись до своєї туги, Стус каже, що вона «в німоті гримить». Це стосується й до його поезії. Вона теж, обмежена до мінімуму тематичного матеріялу, спрямована сама в себе, гримить тим дужче в цій своїй німоті.

Унутрішній світ людини нікому ще не вдалося схопити в його цілісності, ані в повноті його складників, скласти його інвентар, зрозуміти його саморух, хоч би ми мобілізували цілу армію психологів. Випадок Стуса не випадає з цього твердження. Можемо хіба вирвати поодинокі яскраві моменти й виопуклити їх. Інший критик підніс би, мабуть, інші моменти, на це нема ради. Розуміючи це, все таки наважуємося хоч згадати те, що, виглядає, особливо впадає в око.

Є в поезії Стуса кілька скупих самоокреслень. На них треба зважати, характеризуючи її. «Біда пише мною» —

цей вислів веде нас, з одного боку, до біографічних джерел Стусової поезії, з другого, вказує на залежність поета від своєї поезії, на внутрішній примус творити поезії, знаходити в них себе і світ. Іншими його таки словами —

Поезіє, красо моя, окрасо,
я перед тебе чи до тебе жив? —

де не твори виступають як дія творця, а творець само-твориться і як поет і як людина власною поезією. До загально відомого «на початку було слово» Стус вносить додаток-поправку: поетичне слово. Та водночас він хоче, щоб поезія, щоб його слово не було просто сповіддю, не просто відбивало «все, що намірялось», або все, що сталося. «Стотривожду душу» треба не тільки висловити, показати, але й «заховати, спеленати». За ідеал береться творче кредо, приписане Бетгоєнові: «Гармонійоване страждання», не просто страждання. В його почварних життєвих умовах Стус не завжди стоїть на височині цього ідеалу. Але важливе його усвідомлення і — в кращих поезіях — його дотримання. Поезія не тільки крик душі, але й відповідальність, а тим самим катарсис — себе і читача. Блюзнірство (Стус каже *святотатство*) ставитися до життя легко, виходити з власного і особистого, коритися своїм стражданням; треба бути «добротою хорим», треба опанувати високу науку «розтавання рососою димною між трав».

Усвідомлення неминучої загибелі не обійдеш, не оминеш. «Обтяго дорогу», «Богом послана Голгота», «попереду — твій край, твій крах, твій прах», «світ тебе переміг», «вам на лоб поклав Господь свій світлий перст нищівний», «сам падеш і друзі — теж падуть», нам «ряд утрачено». В космічній стужі відігріває нас лише «вогонь від самоспалення», — таких цитат можна наводити без ліку. В цьому світі нема завтра («Помолися ще — вчорашньому, коли нема завтра») і час апокаліптично згорнувся в безмайбутність, а власне, і в безтеперішність, коли ще є хіба тільки «проминуле», спогад, але й чи воно існує?

З Мартіном Лютером Стус міг би сказати: «Hier stehe ich, ich kann nicht anders». І він це каже: «Де не стоятиму — вистою». Але в Лютера були послідовники, тисячі й сотні тисяч. У поезії Стуса поет самотній, і його самотність страшна. Кажу «в поезії», бо біографічно це, либонь, не зовсім точно. Були люди, що цінили й підтримували його, були співрозмовці на волі, були і в мордовських

таборах. Згадує про це, приміром, його на якийсь час союзник Михайло Хейфец («Сучасність» 1981, ч. 7-8, стор. 18 і далі). Але в поезії своїй Стус, крім згадок про Аллу Горську, майже цілковито сам. Згадки про товаришів долі й недолі виняткові і винятково скупі. Поза ними єдина супутниця поета — самота: «Безгоміння — геть туге, мов бич, обклало простір»; «Ми нібито обернені свічада — єдиновласну душу світливо». Самота — не тільки факт поетичного життя, це також його свідомо програма: «Горе вірить тільки самоті»; і правило життєвої поведінки: «Не зближуйся. Бо відстань — іспит серця і феєричне мариво душі».

Хтось міг би подумати, що самота, фактична й наклика, могла бути спричинена бажанням не посилатися на товаришів і однодумців, якби вірші потрапили до лап кадебешників. Але це ледве чи повне або навіть найкраще пояснення. Переконливішим здається, що Стусова самота включає до себе його, таких нечисленних, друзів і однодумців. Що це самота колективна. Бо навіть разом, у групі, вони самотні в цьому світі, на цій «дорозі долі, дорозі болю». Що, звичайно, не виключає й таких поезій, де самота чисто особиста, надто в часи колимського заслання. Але в усіх тих віршах, що виходять поза межі сторінки з в'язничного щоденника, себто в абсолютній більшості поезій «Палімпсестів», самота — не лише особисте переживання, а й групове і водночас — загальнолюдська чи то філософська категорія. В поодиноких висловах це прозраджується досить виразно, як от:

І зорі подвійні, і місяць подвійний блукає,
подвійного руху ми центри серцевих натуг,
у сонному леті мале товариство ширяє,
і пильно вдивляється в смерть, що чигає докруг.

Не я, а ми. Це *ми* тут можна тлумачити як групу однодумців або як усе людство. І одне тлумачення не виключає другого. І таке подвійне тлумачення прикладається просто, легко й послідовно й до дальшого відходу від *я* — до вислову «мале товариство».

Інший приклад:

Збагни себе у чаді різноволля
і обери, допоки наша доля,
правдивий паділ без'язиких сліз.

Форми наказового способу можна тут розглядати як звернення до самого себе або до людини взагалі. Вибір займенника *наша* рішуче перекиляє шалю терезів нашого судження до другого.

Самота в Стусових поезіях — не запис переживань одного конкретного в'язня. Радше це *la condition humaine*, екзистенціалістичний мотив закиненості людини в світ, поза волею й вибором людини, і це також вияв майже дитячої розгубленості перед цим широким і незрозумілим світом:

З яєчка вийде світ.
Курчатко волохате,
жовтаве, наче жаль,
як кинеться шукати,
а сестри де, а мати,
а просо, а печаль.

Михайло Хейфец у своїх спогадах про Стуса згадує обізнаність поетову на світовій філософії і глибоке зацікавлення нею. Екзистенціалізм у розмовах на філософські теми між ним і Стусом не приходить до голосу, і не можна сказати, якою мірою Стус був знайомий з писаннями Гайдеггера, Сартра, а надто найближчого до його світогляду Габрієля Марселя. Але наявність збігів не підлягає сумніву.

У філософії екзистенціалізму, як відомо, ідея закиненості людини в світ не виключала людської активності, навпаки, радше вимагала її. Так і в Стуса. Свідомість своєї місії підносить його понад обставини біографії, понад всякі обставини побуту й географічної приналежності:

Над цей тюремний мур, над цю журу
і над Софіївську дзвіницю зносить
мене мій дух.

У деяких поезіях усвідомлення своєї місії може перейти в одержимість нею до такої межі, за якою поет забуває своє світобачення поета, не встигає одягати вислів у образи і стає навіть декларативно-пророчим:

Крізь сотні сумнівів я йду до тебе,
добро і правдо віку. Через сто
зневір.

.....
І врочить подив: не спиняйся, йди.
То — шлях правдивий. Ти — його предтеча.

Але далеко частіше ця свідомість не йде слідами, скажімо, Павла Грабовського, а таки знаходить свій, сутий, Стусів вислів, і тоді вона не звучить гістерією пророка, а вбирається в індивідуальні і скромні образи. На своїх «дорогах несамовитих» поет знаходить Бога і в Богові здійснення своєї місії:

Та дорога, та скрадна, що за перевал,
угорнулась мороком
пам'яті.
Але Ти, Ти — пробуваєш, як Дівич-Дух,
і тремтиш, наче Спах-Сльоза,
як пелюстка на кайданах —
рожевієш.
Це і є, це і є, задля чого жив,
задля чого побачив світ,
довго зводився, шкереберть
падав, щоб освіжитись.

Закинене в світ жовтаве курчатко, віддане на «смертеіснування, життесмерть», знаходить своє покликання в тому, щоб бути рожевою пелюсткою на кайданах людини, людства. Мало? Ні, безмежно багато. Бо пелюстка на кайданах знешкоджує кайдани, виявляє їхню безсилість, відкриває «добу прозрінь», творить поезію і поетизує світ.

Життя й творчість Стусові надзвичайно щільно одне з одним пов'язані, творять своєрідну гармонію. Вони обоє чесні, а це в наші «підлі і скупі, — мовляв Микола Зеров, — часи» дуже багато. Але є між ними істотна різниця. В житті Стус ніколи не здавався ворогові і не виявляв вагань. Але ціна цієї прямої була висока не тільки в сенсі фізичних і психологічних терзань, а і в сенсі внутрішніх конфліктів і подолання внутрішніх молій у Гетсиманському саді про те, щоб минула поета й людину чаша сія. Поезія Стуса відбиває не тільки ті рішення, про які тут перед цим говорилося, а й ті внутрішні діалоги з янголами прозрінь і бісами спокус, які становлять внутрішню суть душевного й духовного життя кожної людини, не тільки в'язня нелюдських політичних систем. Поезія Стуса — наскрізь людська й людяна, вона повна піднесень і падінь, одчаїв і спалахів радості, прокльонів і прощень, криків болю й скреготів зціплених зубів, зіщулень у собі і розкривань безмежності світу. Перед нами не «живий смолоскип», а людина. Коли хочете, — Людина, великою літерою. Ця вірність внутрішній правді, одвертість у визнанні своїх вад і зльотів самі

ще не роблять поезії, але вони становлять передумову поетичної творчості, і без них може творитися риторика, може творитися римована газетчина, але не може поставати справжня поезія.

У своєму внутрішньому діялозі, у своєму русі в Голгофу-смерть, у витворенні психологічного комплексу каміказе високої і остаточної життєвої місії Стус, природна річ, не знайшов, не міг знайти багато супутників, навіть зрозумільців. Як і багато поетів перед ним, від Горація (*odi profanum vulgus*) до Байрона й Маланюка, Стус мусів відкрити (бо кожний відкриває це для себе) поруч високости людини мізерність людини. Показалося, що як правило люди «малі для власного розп'яття». Стус знає це, але кожного разу, при кожній новій зустрічі з людиною знову відкриває. Тут, звичайно, один з ключів до його самоти.

Найнижчий рівень — кадебешники, часом називані в Стуса в давній традиції народницької тюремної поезії кати («Серце стугонить катом наперекір») — і у власному, творчому, Стусовому поетичному оновленні: «За кожним рогом — кат зі злим острішком брів». Та вони ледве чи можуть претендувати на те, щоб називатися людьми. Що справді болить, це «рідна чужина». Колись Шевченко писав про Україну як нашу не свою землю. Мова йшла, насамперед, про панування чужинців, але звичайно також і про внутрішнє підпорядкування, про неволю не тільки, сказати б, ззовні, а і зсередини. У Стуса ця друга тема стає провідною. Репертуар гнівнаболілих закидів, обвинувачень і нищівних окреслень на адресу «свавущих і пришелепуватих землячків» здається безмежним. Ось дещо з нього: «фее-ричні пройди», «байдужі баяндрасники», «ревні раби», «байдужі земляки», «мала смердюча калабаня, де вітер остраху гуляє», «запах трутизни», «душ спресованих мерзлота вічна», «рід без'язикий», «кубляться згвалтовані іуди», «цвинтар душ на білім цвинтарі народу», «німі раби, сном окриті», «торговище совістей, радощів, душ», «землячки-дантеси, шанталаві, недоріки»... Образи такої тональності взагальнюються в образ самої України, зрадженої й зрадливої, моєї й чужої мені, божевільної «вичужілої вітчизни», «храму, зазналого скверни», «нестерпної рідної чужини» — України, де нема живих людей —

Горить свіча —
а спробуй, відшукай людину
на всю велику Україну,

де навіть під час останнього Страшного суду

покинуть яму змертвихсталі,
а ці — ще спатимуть — і далі.

Комплекс почуттів, якому короткий вислів дав Іван Франко, коли заявив свою *нелюбов* до батьківщини: «Я не люблю її з великої любови». Бо і звідки б бралися ці прокльони, інкєтиви, дорікання, якби Україна не боліла кожним нервом, кожною краплею крові, кожною думкою?

Єдиний можливий логічний висновок: «Пора ненависти заходить», «потрібен янгол помсти»,

Боже, розплати шаленої,
Боже, шаленої мсти,
лютости всенаученної
нам на всечас відпусти.

Якби це було політичною програмою, можна було б сказати, що вона далеко виходить поза межі легалізму гєльсінкських груп. Але Стус не політик і не вождь нації, він людина і поет, і він широко відкритий і просто протилежним почуттям — не мститися, а прощати, не нищити, а покрити омофором любови:

Вертай назад і, добротою хорий,
розтань росою димною між трав,

і навіть:

Прощаю вас, лихі кати мої,
прощаю вас, коли вже смерти жду

(щоб у тому ж вірші знову бути охопленим «ропавим гнівом» і вигукувати «шалій, шалій, моя ненависте»).

Як зроблено й систематично робиться з поезіями Шевченка, можна розхапати рядки Стуса на всілякі й навіть взаємозаперечні політичні програми. Але суть не в цьому, і поезія лежить далеко від цього. Суть у знайденні себе в світі шпиків, сексотів, стукачів, колючих дротів і знелюднення. Знайдення себе — це знайдення української людини.

I, в кінцевому підсумку, знайдення в собі людини і української людини — запорука політичних змін. Поезія такого гарту й такого почуттєвого діязону провадить далеко, і це знають власть імуші. Та ця політична місія — це поетична місія, а політичні програми хай складають партійні діячі різних гатунків, кого ніколи не вистане на поетичні вартості. Сила Стуса не тільки в знайденні й зформулюванні гасел, не тільки в послідовності його невгнутої чесності, але і в конфліктах його емоцій і настроїв, в тому діялозі протилежностей, яким є його поезія, і, повторюючи, — в знайденні себе в плетиві протилежностей любови й ненависти, зневаги й захоплення, віри й зневіри.

Чудо перетворення, преображення відбувається в тій «грудці болю», «скалку болю», якими став поет, коли він, нарешті, відчуває

власну смерть живою,
як і загибель *самовороттям*,

коли він знаходить у собі ж таки своє місце в світі —

Світ — наді мною й піді мною.
А я — під світом і над ним,

коли він відшукує сенс свого життя і життя взагалі в тому, що

жити — то не є долання меж,
а навикання і самособою-
наповнення

(Стус часто розриває слова кінцем рядка. Самособоюнаповнення — в нього одне слово).

Лірика може обирати найрізноманітніші теми, від любовних до політичних, від пейзажних до філософських, її спектр безмежний, але які б і скільки б тем вона не брала, кінець-кінцем вона має лише одну тему — особистість самого поета. Це й робить її лірикою. Так з кожним поетом, але не кожний, як Стус, виявляє сам таку і саме таку сутність своєї творчості. Позірне борсання Стуса в суперечностях власних настроїв і висновків — це, звісно, тільки шлях до самовороття, самособоюнаповнення. Воно можливе й доконечне тому, що його поезія насамперед не поезія знахідок, а поезія знаходження. Якщо назвати його героями настрої й почуття, то ці герої в усіх його кращих

творах взяті в русі, в процесі самоформування. Найбільше досягнення цієї поезії в схопленні народжуваних емоцій, душевних рухів у процесі їхнього оформлення. Звичайно, Стус має свої переконання, і вони тверді й безкомпромісові. Але в динаміці щодня вони живуть у хвилях настроїв, і ці хвилі можуть сьогодні стреміти до берега, завтра — геть від суходолу. Вони — як приплив і відплив, але в морі ці рухи, ці напрями суворо врегульовані, в поетичному морі Стуса вони не скуті жодними законами. Крім законів внутрішніх, яких може не знати й сам поет, поки він не виявить ці закони в своєму самозверненні, самоворотті.

Коли психологічна суть Стусової поезії в схоплюванні почуттів перед тим, як вони скристалізувалися — висока майстерність, що дається небагатьом поетам, — коли його поетичний зір здатний бачити форму ще не оформленого, а його поетичне слово в найкращих поезіях «Палімпсестів», спроможне знайти мову для цієї форми самого формування, то, природно, Стусів шлях до поезії, до кожного вірша зокрема, лежить саме в самозагляданні і, за Сковородою, пізнанні самого себе. Але тут постає Стусів парадокс: шлях до себе, шлях перебування в собі веде водночас до пізнання життя взагалі, життя в нашому сьогоднішньому світі зокрема, світі всепроникливих сексотів і стукачів, уніформованих зарізак і колючих дротів, коротше казавши — тому світі, що намагається знищити внутрішнє й особисте в зовнішньому і централізовано-імперському. Конфлікт — Стус проти СРСР — в усій донкіхотській трагічності, а коли хочете, й трагікомічності такого протиставлення, це сьогодні також конфлікт вільного особистого і запрограмованої підпорядкованості машинізованій центровості. А парадокс полягає в тому, що, заглиблюючися в себе, концентруючися на збагненні плинності свого внутрішнього я, поет тим самим краще, ніж хто інший, досягає спромоги відтворювати світ, що йому протистоїть, в самій істоті цього світу атрибутів і проявів:

Ряхтить у вогнях телевежа,
рубінові набризки лих,
за власні виходити межі
ти зможеш, мій любий, як зміг?

Коротка ця цитата, читачу, заслуговує на твій уважніший пригляд. Телевежа — це центр промивання мозків, це

знаряддя поневолення індивідуального в людині, її знеособлення. Звідси блимання світла, червоного світла на верхівці вежі стає символом знелюднення людини. Телевежа ширить лиха, і не дурно тут з'являється образ набризків, червоних набризків, — може кривавих. Чи може поет протистояти цьому, як досі зміг? Зміг, ще раз, саме через те, що здійснив самовороття, самособоюнаповнення? (Звичайно, уніформовані зарізки побачать у цьому антирадянську пропаганду й ширення інформації, шкідливої для держави. Але будьмо справедливі. Тут є не тільки це. Бо такою самою мірою ці рядки, ця система поглядів і почувань антинімецька, антифранцузька, антиамериканська. А водночас *безпосередньо* вона не загрожує жодній державній системі, як погляди Сковороди не підірвали існування Російської імперії. Бо мова тут про вільну *людину*, внутрішньо вільну, внутрішньо визволену в самознайденні).

Тепер, коли ми, здається, знайшли головні ключі (але не всі, далеко не всі!) до святого святих, до серця Стусової поезії, — зосередження на ставанні, а не на стані, рух в середину себе самого, цілковита внутрішня неспромога компромісу з тим, що нищить особу і головну фортецю особисто-святого — націю, ми можемо легше зрозуміти ще деякі риси поетової творчости, деякі вже згадані, деякі, що з'являться тут далі. До перших належить — уже згадувана — обмеженість тематично-описових мотивів. Більше багатство зовнішнього тільки шкодило б панівному характерові Стусової поезії.

Натомість дуже досконало відповідає цьому характерові властивість Стусових поетичних образів переходити один в один. Найелементарніше — метафоричне ототожнення гулагівсько-засланської мережі КДБ з сучасним світом —

Довкола сопки і горби,
каміня, золото і кості.
Гей, земляки, заходьте в гості,
піддані спільної доби.

Перші два рядки не лишають сумніву, що це колимський краєвид. Другі два ведуть до доби, чиїм найдосконалішим утіленням є Колима. Не знати, чи ці *земляки* — інші засланці, старі прибульці чи може навіть кадебісти. При останньому тлумаченні образ був би особливо загострений. Але поет не хоче ставити крапок над *і*.

Складніші, ірраціональніші, містичніші, витонченіші інші ряди ототожнень-розрізнень: поет і дружина, що, відокремлені тисячами кілометрів і стосами заборон, заходять одне за одне в снах — сни в житті засланця-в'язня — частина його біографії, а в поезії — брама в іншу реальність, де я — я і не я, ти — ти і не ти, а якоюсь гранню і я; поет і світ, де обоє стають тільки тінями («Сто тіней. В полі, синьому, як льон») і межа між ними змивається, —

Світ уже не світ. Ти уже не ти.

Стус свідомий цієї властивості свого світобачення. Він пише:

Все в подобах.
Світ, у котрому виросла душа,
зінакшав.

Але ці подоби не походять з символістичної поезії, з Бодлерових *Fleurs du mal*. Радше це своєрідне антропоцентрично-пантеїстичне усвідомлення єдності світу. Особа в Стуса неповторна, і її духовне життя не збігається з життям інших, але вона відкрита іншим людям і космосові.

У світлі цих спостережень і міркувань цікаво ще раз поглянути на один з панівних у Стуса образів — образ України. У душі Шевченківсько-романтичної традиції Україна це рай, але рай сплюндрований. Звідси образ України протистоїть образам тюрми-Колими, доповнює їх і — через факт сплюндрованості — зливається з ними. Мовчазна передумова використання образу України в поезіях «Палімпсестів», є те, що виповнення цього образу читачам відоме не менше, ніж авторові. Тому образ не конче потребує розгортання, він може бути даний натяком, самою згадкою, часто суто пейзажною:

Гойдання лип гуде золотокаре,
соснова жалоц, урочистість глиць
і присмеркові розсипи суніць,
і в погарі спочили крутояри.

Частіше Україна — конденсація історії, загальна концепція якої іде від «Історії Русів», найімовірніше через поезію Шевченка: козацька романтика, козацька героїка, чумаки, самі постаті Шевченка й Максимовича:

Сюди ми йшли — Займанщину обсісти,
козацькими кістками облягти, —

і дальша доба:

Стенаються в герці скажені сини України,
той з ордами ходить, а той накликає Москву,
заллялися кров'ю всі очі пророчі. З руїни
вже мати не встане — розкинула руки в рову.

(Пізніші історичні концепції, під сімома замками в СРСР,
явно лишилися невідомі Стусові, не з його вини). Пейзажне
може поєднуватися з історичними символами натяками:

... в леготі-вітрі кучериться клен,
... сонях кружляє, калина цвіте.
Спасибі й на тому, що десь ви єсте,
що ревом німим задихнувся Дніпро,
де в Нестора апокрифічне перо...

або:

Сосна росте із ночі. Роєм птиць
благословенна свінула Софія..,

де, звичайно, і Софія, а ще виразніше Нестор — не деталі
пейзажу, а метонімії української історії.

Але пейзаж чи історія, натяк чи настрої — образ і
поняття України, як і всі провідні образи й поняття в
поетичній системі Стуса здатні на семантичні зсуви і раз-у-
раз цим зсувам улягають. Зсуви ці можуть відбуватися від
вужчого до ширшого: Україна — світ — життя (не тільки
поетове, життя взагалі) —

Це все — одне прощання понадмірне —
з Вітчизною, зі світом, із життям, —

або від ширшого до вужчого: життя — світ — Україна.
Таке, зокрема, розгортання образів у сюрреалістичному
«Вертепі», де кожний грає без ролі, невідомо, чи є актори,
суфлер глухонімий, а глядачі — порожні стільці, що пос-
крипують. Це фантасмагорія життя, це образ марноти сві-
ту, це великий табір, що зветься СРСР, і це також — хоч
слово ні разу не згадане — сучасна (а чи тільки сучасна?)
Україна.

Чи треба казати, що метода зсувів понять і образів,

мерехтіння їх у переходах з одного в одне — відповідає достоту тій визначальній рисі кращих поезій Стуса, яка полягає, як уже сказано, в тому, щоб подавати своє внутрішнє життя, народження й заникання почувань і ідей не в їхніх статичних наслідках, а в самому формуванні? Матерія в Стуса може бути в стані застигlosti й спокою, дух — ніколи. А світобачення й себебачення — це функції духа.

Я попросив у Стуса зошит з його «Палімпсестами».

— П. хвалив твої поезії. Можна почитати?

— В мене складна мова, Мишку. Ти не зрозумієш.

Михайло Хейфец. «Українські силуети»

Складна в Стуса, звичайно, не тільки мова в вузькому сенсі слова. Складна система його образности, зокрема його метафорика, складне плетиво асоціацій. Зі спогаду Хейфеца виходить, що це було програмове. Але «мова» складна не завжди однаково і, властиво, навіть взагалі не завжди. Є в «Палімпсестах» поезії, прості, як сторінка з щоденника. Можливо, як уже говорилося, що вони й були такими записами, тільки римованими й метрованими. Можливо, що вони були тільки заготівлями до дальшої праці, до творення поезій із «складною» мовою і що в нормальних обставинах автор навіть не включав би їх до своєї збірки. Таких поезій небагато, і вони не потребують критичного коментаря.

Серед творів із «складною» мовою найбільшу групу становлять ті, що їх можна було б назвати поетистичними, якщо наважитися створити таке слово. Виводжу його від ширше відомого терміну поетизм. Поетизм — це слова й мовні конструкції, які чужі розмовній чи діловій мові, які характеризують специфічно поетичну мову і плекають її як окремий тип мови в межах, звичайно, загальнонаціональної мови, дуже часто як жест протиставлення буденності буденної мови, як вірність віковій традиції, як виклик. Поетизмами можуть бути старі, архаїчні вирази, новотвори самого поета тощо. Єднає їх тільки протиставленість пересічності, щоденщині. Певна річ, не йдеться при цьому про те, щоб кожне слово було поетизмом. Це творило б поезію безпотрібно неприступну. Вистачає вжити поетизмів у кількох позиціях, які визначають загальний тон. Ось приклад з поезії «Ніч — хай буде тьмяніша»:

Хай пробуде в віках — десниця твоя простерта,
багряна твоя тога і голубий хітон.
Треба славно — раз судилося вмерти —
перебути вік свій, а не покон.
Треба щедро — серцем одним, устами
ледь розпуклими — розпелюстити втіхи гін,
всевідради! Сонце бо йде — за нами.
.....
Хай багаття вигорить геть на порох,
д'горі зрине весь голубиний дух —
спогадає і нерозумний ворог,
спогадає і незбагнений друг.

У щоденному житті ми не *пробуваємо*, а перебуваємо, ми не *простираємо десницю*, а підносимо руку, ми не *спогадаємо*, а згадуємо, запах не *рине д'горі*, а підноситься догори, ми не купуємо в одяговій крамниці *тоги й хітони*, а коли визначаємо колір, то просимо червоного й синього, а не *багряного й голубого*. До поетичних новотворів належать тут і *покон*, і *розпелюстити*, і *всевідрада*. Навіть коротеньке *ледь* замість «нормального» *ледве* докидає свою ноту до загальної оркестрації вірша. Та справа не лише в доборі слів. До поетизмів належить і ораторська інтонація вірша з її анафорами й паралелізмами (треба... — треба, спогадає... — спогадає), пишна гра метафор *розпелющений гін втіхи, багаття*, — правдоподібно, образ смерти тіла, *сонце* як образ перемоги духа через смерть. а може найбільше творить загальне враження високости стилю й високостів духа неокреслення того, чия це *твоя* десниця, як і загальне неназивання справжньої теми вірша — смерть і посмертне життя. Можна припускати, хоч і не можна цього остаточно довести, що справжнє перше надхнення прийшло від картини заходу сонця — звідси метафори багряної тоги й голубого (небесного) хітону; з спостереження заходу сонця, смерти сонця (яке знов народиться завтра) й виросла тема поезії. Якщо не боятися самопародії, якщо взятися за вкрай невдячне завдання перекладати поезію прозою, можна було б перефразувати наш вірш приблизно так: Сонце заходить червоно на синьому небі; так помирає людина; але, якщо вона жила творчо, її не забудуть.

Хай пробачать мені читачі це блюзнірство супроти поезії. Воно постало тільки з бажання піднести поезію взагалі, а Стусову зокрема. І воно покликане показати, що для Стуса «складність» «мови», яка далеко виходить поза межі складності і навіть поза межі мови, впливає з молитов-

ного ставлення до поезії. Уся техніка Стусового «високого стилю» це тільки помічні атрибути, що личать розмові з Богом. Це та сама настанова, яка змушувала Шевченка, коли він шукав надхнення від своєї Музи, звертатися до неї словами:

Поможи
Молитву діяти до краю.

У наш час це названо шаманством. Але чи добра половина верховинної світової поезії не містить у собі цього «шаманства»? І чи внутрішня істота поезії взагалі не становить собою «шаманства» в позитивній або негативній настанові? Навіть найбільш самоконтрольований поет уже тим, що він поет, належить до одержимих.

Та повернімось з неба на землю, від одержимости до тверезости. І в своїх найвищих зльотах поезія тільки тоді поезія, а не документ для психопатолога, коли вона спирається на відповідні технічні засоби. Дещо з них показано на прикладі поезії «Ніч — хай буде тьмяніша...». Ось ще дещо з поетистичного поетичного інвентаря, у максимальному ощадному ілюструванні. Стусові архаїзми: цвинтар *велій*. Стусові церковнослов'янізми: *днесь, тать, глас* Господній... Стусові мітологізми, загально поширені: Волос, Сварог, Антей, Харон... і менш поширені: Атлант, стімфалійські птахи (характеристично, обидва з подвигів Геракла)... Уважний і допитливий читач хай ще погляне на Стусові розгорнені порівняння, приміром, у віршах «Мов ящірка...» або «Той бідний виквіт...», а також на його бароково-екстатичні нагнітання близькозначних слів у віршах «Вона лежить...» або «Негода вже нитку...». Вони намагали б занадто довго цитування.

Плекання поетистичности в творах Стуса не тільки потреба душі, але й свідомо технічна програма. Деякі дрібниці суто граматичного характеру зраджують це. Обмежуся на одному прикладі: вживання кличної форми. У сучасній українській мові клична форма виходить поволі з ужитку, за винятком часто вживаних слів типу *мамо, сестро, тату, брате, друже...* Зокрема в назвах не-осіб клична форма живається чимраз менше. Стус удається до кличної форми дуже систематично, здається, без жодного відхилення. Але один деталь показує, що це в нього не жива форма. У кличній формі наголос не падає звичайно на останній склад, а відтягається ближче до початку слова,

як от *сестра́*, але *сестро*, *земля́*, але *зёмле*, *весна́*, але *вёсно*. У Стуса послідовно наголос лишається на кінці. Він пише, — кілька прикладів з дуже багатьох: «По людях, бідо, не по лісі», «Це ти, це ти, ясна водо» або «Вітчизно, Матере, Жоно!», де кличні форми можна читати тільки як *бідó*, *водó*, *жонó* (Штучна й сама форма *матере*, пор. в іншій поезії зовсім правильне «О пресвята моя, зигзице-мати!»). Подібні спостереження можна було б зробити щодо вживання дісприкметників на *-лий* («Себе пригадалий вогонь!»).

Та поетистичний Стус не весь Стус. Ось фантазмагорія про чергу по ями на похорон:

І де його було дочекатися, коли полізло
стільки горлохватів —
той інвалід першої групи, в того право,
а в тієї немовля на руках, а той просто так —
зранку залляв сліпи і суне, куди втрапить —
байдуже за капустою чи по смерть.

Вільний вірш, шматки вуличних розмов, вульгаризми, живі інтонації — перед нами ніби інший поет. У кількох випадках навіть вільний вірш стає тісним, щоб схопити натуралістичні деталі й базарно-вуличну мову, і тоді в збірці поезій знаходимо кусні тільки злегка ритмізованої прози. Бувають ще схрещення двох манер, де в контрасті особливо виокремлюється їхня протиставленість. Такий вірш про Львів, що закінчується рядками —

Бо пусто і голо і чорно докруг,
бо порожньо, чорно і голо
заходить тепер за останній свій круг
вогненне, як грім, покотьюло.
Задосить напастей, весела поро
опровесни — ти нескінченне,
боюсь, обіп'ється гаряче перо
од праісторичного шему,
ввижається білий, як смерть, гробовець,
зриваються вгору собори,
і хай би вам грець, і хай би вам грець.
всі завтра, всі нині, всі вчора.

Поети шістдесятих років — Голобородько, Вінграновський, Костенко, Драч та інші, як і їхні однолітки в російській поезії, принесли в своїй творчості помітний нахил до

«депоетизації поезії» або, коли хочете, до поетизації позірно непоетичного. У цьому сенсі Стус — людина свого покоління. Вирізняє його й прокладає міст між двома його манерами його підкреслено, виразно відчутна напруга, екстатичність. Тому його поетистичний стиль веде до молитви, його антипоетистичний стиль до химерного гротеску. А своє власне місце в розвитку стилів української поезії Стус знаходить у поєднанні елементів експресіонізму й сюрреалізму.

Від експресіонізму йде висока напруга, коли враження й почуття ніби ступенюються: довгий зал у Стуса стає «Був зал, *мов постріл*, — довгий і гулкий», сосни, як у пейзажі ван Гога або Сутіна, не просто стоять, а «жбурнули в небо крони величезні», сонце не світить з-за хмари, а «зизить схарапудженим оком, мов кінь навіжений». У Шевченка були *сторіки* (крови), у Стуса — *стогори*. У Стусовому місті «заплакані вікна, *всевікна твої*», в його світі — «*всещарствіє* пекла», а життєвий шлях самого поета окреслюється самонаказом:

Сто плах перейди, серцеокий,
сто плах, *сто* багать, *сто* голгоф,
.....
бо світ розмінявся на кроки
причасних надкатастроф.

Стусів світ — також суцільний оксюморон, де хрест — *веселий*, рятунок — *нестерпний*, журба — *солодка*, а могили — *живі*.

Експресіоністичні й сюрреалістичні первні поєднуються в синкретизмі світосприймання й світовідтворення (і поетичного світотворення) Стуса, коли звук стає кольором, колір запахом, запах дотиком, і так поезія поєднує ніби непоєднанне в одну суцільність. Поодинокі складники ніби реальні й реалістичні, цілість — високо над реальністю і, звичайно, теж високо ступеньована, сказати б за Стусом, стоступеньована й всеступеньована:

Тонкі, високі, *сині* голоси
дивочними подобами *світають*

або:

На стінах порох і скорбота
і *запах крику*: крові й поту.

А вже чистий сюрреалізм панує в гротескових пере-
кривленнях побуту — в образі «всесоюзного науково-дос-
лідного центру по акліматизації картоплі на Марсі», в
образі розчленованого кадебіста —

Я застукав
його зненацька, і з переляку
дві руки, дві ноги — тулуб
збіглися в тіло без голови.

Стус знає небезпеки ступеньованої поезії. Він пильнує
того, щоб не впасти в те, що він сам зневажливо називає
«патетика облудна». Майже ніколи він не знижується до
такого розпаношеного в українській поезії сосюро-малиш-
кіянського розливаного ліризму. На сторожі стоїть, перед-
усім, іронія, що часом може набирати навіть новогенера-
ційного забарвлення:

... досада не минає.
Тоді я згадую, що міжнародня обстановка
сьогодні складна, як ніколи,
і заспокоююсь,

або, на адресу самого себе, в описі своєї в'язничної камери:

Біда тут грала на басолі,
чорти казились по кутках.
А втім скажу: пізнав і волю,
свободу на семи замках.

Сама структура вірша в Стуса ніби перестерігає від
колисання на псевдопісенних присипляючих ритмах, ніби
кличе читача бути не сентиментальним слимаком, а тим,
що Стус називає муж. Є в Стуса вільний вірш, багато
білого вірша, не надто любить він закінчені паралельно-
плинні строфи, зате кохається в розриві речення, часом
навіть слова між рядками (enjambements):

Сколок місяця висне понад сопками,
сколотими на самім голопочку, гір
гола брила.
Селище сховалось в заглибині,
ліхтарі, ліхтарі, лі-
в тужних гімбах.

Розподіл рядків, що збігаються з граматичним членуванням, і тих, що розривають його, в Стуса такий майстерний, що заслуговує на спеціальне вивчення. Водночас Стус уміє залишитися, коли хоче, співучо-музичним, оркеструючи свій вірш у Пастернаковій традиції:

Посоловів од співу сад,
од солов'їв і од надсад
і од самотньої свічі
і од жалких зірок вночі,

де навіть вибір форми *од*, а не *від* не випадковий і вкладається в загальний звуковий кресленик. Співучість у Стуса природна, стихійна, але вона суворо контрольована. Там, де вірш може стати сентиментальним, він її рішуче обрубус, і його ритми стають колючо-дисонантними. Його сліз світ не повинен бачити. Поет бо живе в «падолі без'язиких сліз».

Прагнення бути й лишатися мужнім визначило навіть графічні особливості Стусових поезій. Багато поетів починають рядок великою літерою незалежно від пунктуації. Стус — ні. Якщо його рядок іде не після крапки, він починається малою літерою, підкреслюючи вищість змістових зв'язків над інерцією вірша. Важити повинно, *що* говориться, а не *хто* говорить. Вістка, а не переживання за нею. Але коли читач читає один за одним вірші Стуса в свідомій одноманітності їх зовнішніх тем і в співіснуванні двох стилевих манер — поетистичної і антипоетистичної, читачеві відкривається з нездоланною силою ліричний герой поезії цього автора, — сам автор в його болях, ваганнях, кризах, падіннях, викрику й стриманості, в його зціплених зубах, у рішенні стояти й вистояти. Людина і муж.

Для читача наявність двох стилевих манер у поезії Стуса (не кажучи вже про третю, умовно тут названу записами в поетичній формі сторінок із щоденника) — просто факт. Вони стоять поруч, вони співіснують. Але читач не знає їхньої динаміки. Яка манера з'явилася давніше? Яка була першою? Чи одна манера витискає іншу? Чи поет справді доволіно переходить від однієї манери до іншої?

Щоб відповісти на ці питання, треба було б знати хронологію Стусових віршів. Ми її не знаємо, в тому тексті, що дістався в наші руки, дат, з одним винятком, не поставлено. Може й не випадково, щоб зменшити особисте в них.

Можна вдатися в такому випадку до попередніх збірок Стуса. Та справа це не проста. От збірка «Свіча в свічаді». Видано її 1977 р., далеко перед нашими «Палімпсестами». У попередній збірці датовані перші поезії, це роки 1963-1966. Решта не датовані, але припускається, що вони були написані в ув'язненні «між 1972 і 1976 роками» (М. Царинник). Наша збірка, як знову ж таки припускається, творилася в період 1971-1979. Це означає, що дві збірки забулюються, і не конче становлять часову послідовність. В дійсності навіть поодинокі поезії були включені до обох збірок.

Усе це дуже ускладняє відповідь на запитання (або навіть унеможливорює її) про розвиток і взаємодію двох стилістичних манер у Стуса. Можна тільки з певністю ствердити, що обидві манери були зформовані ще перед «Палімпсестами». Можна також, але вже без такої певности, припускати, що антипоетистична манера була численніше репрезентована в тих поезіях, що видаються давнішими, а поетистична манера не була тоді ще так послідовно представленою розмовній мові. Іншими словами, якщо це припущення правильне, в молодші роки Стус стояв ближче до своїх *modi* товаришів пера, від Костенко й Драча до Світличного, а його шукання власного обличчя й власного шляху вело його, власне, до посилення манери поетистичної. До посилення і кількісного (пропорція віршів у цій манері) і якісного — кристалізація цієї манери в її максимальній викинченості і визволенні від інших стилістичних елементів. Та тільки дальші вірші Стуса, якщо доля пощастить їх вирятувати з малої й великої зон, покажуть, чи ці припущення слушні.

Досі тут не згадувано окремої групи Стусових поезій, що їх можна б назвати, за означенням Франческо Фльори, герметичними, напрям, що веде свої початки чи не від Стефана Маллярме, а в нас найкраще репрезентований творчістю Олега Зуєвського. У Стуса таких поезій небагато, приблизно в нашій збірці з дванадцять (і знову ми не можемо знати, коли саме вони постали, чи вони знаменують собою новину в його поезії, свіже шукання, початок відходу від старих манер, чи явище з ними рівнобіжне). Так чи так, вони заслуговують на читачеву увагу й на нашу тут хоч коротку заввагу. Ось, передусім, їх перелік: «Будинок той...», «Невідомі закипають грози», «Горить сосна...», «Лискучі рури...», «Ту келію, котра над морем»,

«Вже вечір тіні склав...», «Чотири вітри...», «Тебе я все підносив...», «Ти тінь...», «Той спогад...», «Вся сцена полетіла...», «Як добре сіялись під небом».

Було б спокусливо піддати аналізу кожний з цих віршів зокрема, але на це нема тут місця, та й читач виграє, коли лишити його з цими поезіями сам-на-сам. Бо герметичні поезії, як музика (хоч їхній ефект передусім не музичний, а семантичний), не повідомляють ні про яку подію, не оповідають жодної історії, вони діють співгрою нюансів значень, і враження від них не повинно розкриватися до логічного кінця, а радше впливати різними можливостями, закладеними в вірші. Тож втручання критика тут може легко означати накидання певної концепції, яка аж ніяк не обов'язкова, яка постає у взаємодії авторського тексту з читачевою здатністю реагувати, реагувати часто по-різному, як різні струни не однаково відповідають на порив вітру.

Спинюся одначе на двох-трьох поезіях, не для того, щоб пропонувати щось загально обов'язкове, а тільки щоб указати на одне бачення, на один спосіб сприймати. Читач, отже, захочується до інших інтерпретацій.

Герметичність може бути різної сили й концентрації. Власне, на межі герметичности й відкритости одній конкретній інтерпретації лежать такі поезії, як —

Ти тінь, ти притінь, смерк і довгий гуд,
і зелень бань, і золото горішне,
мертвіше тліну. Ти бажання грішне —
пірнути в темінь вікових огуд,
із хуторів, із виселків і сіл
ти, безголова дорога потворо,
гориш в віках, немов болід, як Тора.
Горіти бо — то вічний твій приділ.
Всеспалення. Твоє автодафе —
перепочинок перед пізнім святом,
як ворога назвешся рідним братом
і смерк розсуне лірою Орфей.

Тут перше враження герметичности породжується тільки переходами до різних шарів лексики — архітектурної, любовної (бажання грішне), горіння в різних значеннях, від світлового до самоспалювального, несподіваним ніби переходом до музики (ліра Орфея). У цілому, одначе, герметичність легко усувається, якщо під «ти» підставити поняття України, як бачить її Стус — у пейзажі, в конденсації

історії, України як реальності і як ідеї. І Орфей, що має усунути смерк лірою, тоді легко визначається як поезія і поет, як носій національної духовости.

Справді герметичним цьому читачеві видається вірш другий —

Будинок той, котрого жаль будив,
чи на який острішком зойку п'явся
таємний острах, млосно прихилився
до сніжних спантеличених ґрунтів
і віддавався часу течії,
довірившись його бентежній хвилі.
Шукав опорятунку у знесиллі
і наслухав насторчені гаї,
що скрадно назирці горою брались.
Кульгавих сосон скорчена рука
до нього доторкнутися вагалась,
немов до пранцюватого. Із косм
осінніх хмар суха летіла мжичка,
щоб поріднити вголос суголос
лісів, чия розрада невеличка
могла зарятувати од погроз.

Звісно, вірш цей можна читати просто як осінній пейзаж — будинок, ліс навколо, мжичка. Але наполегливе впровадження абстрактного словника, переважно в одному ключі похмурости й одчаю — жаль, острах, млосно, спантеличений, знесилля, погрози... — робить таке зрозуміння неприйнятно-поверховим. Може хтось із читачів підставить у цю образність якийсь дуже конкретний образ, ба навіть події. Думаю однак, що таке підставлення збіднюватиме поезію, як збіднює музику шукання за нею якихось програвових дій і подій. Суть герметичної поезії в тому, що вона викликає асоціації й переживання, які при всій їхній виразності, не вкладаються в однозначне логічне окреслення. Найгірше, що можна зробити з герметичним твором — розгадувати його як ребус, як зашифровану вістку. Їхнє спрямовання, їхня суть полягає в мерехтінні нерозшифрованого й непідлеглого розшифровуванню. А втім, як хочеш, читачу!

Подібний коментар був би доречний до вірша «Той спогад: вечір, вітер і печаль», надто довгого, щоб його тут виписувати (читач знайде його на ст. 389). У рамках вечірнього інтер'єру, освітленого вогнем свічі, знаходимо лексику еротики, приречености, чару. Це може бути засланний

спогад про любовне переживання, але знов чи треба шукати однозначного розв'язання? Чи не краще віддатися тим хвилям асоціацій, які водили рукою автора? Адже техніка писання таких поезій напевне не полягала в тому, що поет брав виразний епізод своєї біографії й зашифровував його в незрозуміле. Відтворення світу тут комплексне і асоціативне, і так треба цей вірш читати.

До речі, важливий деталь. Для герметичних поезій Стуса характеристичний початок займенником: «*Tu* тінь, *ти* притінь...», «Будинок *той*, котрого жаль будив», «*Той* спогад: вечір, вітер...». Це не випадково. Займенник звичайно відсилає до вже сказаного, названого, обом учасникам розмови відомого. Вживши на початку займенника, автор, певна річ, обманює читача. Читач не брав участі в тому діалозі, не був у тому будинку, не несе в душі того спогаду. Але це омана, за яку можна бути вдячним. Автор бо вбирає читача в те, про що пише, робить його співучасником авторського світобачення й настрою. Ще одна причина, щоб не намагатися «розгадувати» ці вірші. Нащо ж такі намагання, коли читач не поза віршем, а в ньому? Щоб навчитися плавати, треба на секунду віддатися воді, щоб навчитися ходити, треба довіритися просторові, не чіпляючися за материну спідницю чи за ніжку стола. Так і з герметичними віршами. В них треба ввійти.

Літературні впливи! Звичайно, вони наявні в Стуса, як у кожного поета, великого й малого. Є рядок, подібний до Тичини. Концепція України, як уже згадувано, має деякі спільні риси з Маланюковою (не знаємо, випадкові збіги чи наслідування). Звукова організація, як теж уже згадувано, вказує знайомство з Борисом Пастернаком. Інтонації Миколи Зерова слідні в поезії «Пахтять кульбаби...» і, меншою мірою, «Про що тобі я зможу повісти». Вірш «У небі зорі...» виявляє спорідненість настрою з «Вихожу один я на дорогу» Михайла Лермонтова (до речі, улюблений вірш Шевченка). Але все це подібності в одному елементі поезії, там у мові, там у ритмі, там у настрої. Ні одна з цих поезій не копіює твору старшого автора як цілість. Усе це досить чистий Стус у його самостійності і оригінальності.

Через те, що Стус робив переклади з Рільке, говорилося про вплив німецького поета на українського. Хейфец говорить про те, що «з європейських поетів Василь знав „від дошки до дошки” свого улюбленого Рільке». Марко Ца-

ринник інформує, що Стус Рільке «інтенсивно перекладав», і далі шукає рис подібності до Рільке в оригінальних творах Стуса. Мені невідомо, як багато Стус переклав з Рільке. «Свіча в свічаді» містить три переклади з «Орфеевих сонетів» пізнього Рільке. Особисто я ладен убачати спільність з Рільке хіба в тому, що обидва поети шукають образу почувань і станів людини в їхньому творчості, а не в їхній завершеності. У «Палімпсестах» конкретні елементи рількеанства знаходжу лише в невеликій групі поезій («Вечір. Падає напруго», «Ніч осідала...», «Упали роси...», «Не поспішай...», «Весняний вечір...», «Задосить: перестань і жди кінця» і «Крізь шиби...»), та й тут це більше в настрої осінньої погідності, елегійного смутку всеприйняття, ніж у деталях форми вірша. Цікаво, що тут Стус ближчий до раннього Рільке з його збіркою «Das Stundenbuch», тоді як знамі нам переклади походять, як уже згадано, з пізнього, «здибленого» Рільке. У цілому беручи, дві панівні стилістичні манери Стусові, поетистична і антипоетистична, настовбурчена й колюча, були далекі від Рільке, який намагався відтворювати найскладніші почуття словниково найпростішою мовою (що звичайно зникає в українських і російських перекладах, які ставлять його на котурни). Щождо настроїв, то вони в Стуса мотивувалися обставинами його життя не менше ніж літературними впливами.

Так можемо прийти до висновку, що в відомих нам поезіях Стуса літературні впливи відіграють другорядну роль. Стус має виразне власне обличчя. Вирішувати, хто сьогодні найбільший поет України — річ особистого смаку. Але що Стуса не сплутаєш з ким ішим, то це було б важко заперечити. Можемо прийти до висновку про його оригінальність. Могли б, власне, якби не одна постать, чий образ проймає всю творчість Стуса і залежності від якої він не ховає, навпаки раз-по-раз її випинає й підкреслює: Тарас Шевченко.

Поезії Стуса повні парафраз із Шевченкових, починаючи з програмового гасла: в Шевченка «караюся, мучуся... але не каюсь!» («N. N.»), у Стуса «де не стоятому — вистою». Інші паралелі: у Шевченка — «і без сокири... козак безверхий упаде» («Бували війни») — в Стуса: «і царство це — минеться без клятв і без карань»; у Шевченка — «на нашій не своїй землі» («Мені однаково») — у Стуса «нестерпна рідна чужина» і ще раз: «на цій пахкій, а не своїй землі»; у Шевченка — «голову схопивши в руки, дивуєшся, чому не йде апостол правди і науки» («І день іде») — у Стуса: «А

ти все ждеш. А ждеш — кого ти? А начуваєшся — чого?»; у Стуса: «Мале й зелене — недоросток літ»; у Шевченка — «А ми малі були і голі» («Якби ви знали, паничі»).

Парафрази можна розглядати як літературний вплив; але не вкладаються в це прямі цитати, цілі рядки або речення, живцем перенесені з творів Шевченка. Вплив бо тим відрізняється від імітації, що відбувається підсвідомо і не сходиться на пряме копіювання. Про вплив можна говорити, коли читаємо в Стуса: «Цей став повісплений, осінній чорний став». Тут мимоволі пригадується Шевченкове

І небо невмите, і заспані хвили,
І понад берегом геть-геть,
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться.

Виразна спільність теми — осінній став/море, настроїв, і обидва разюче індивідуальні епітети: *повісплений став, невмите* небо. Але зовсім інше знаходимо в зіставленні Стусового

І золотої й дорогої
нам стане думи на віки

з Шевченковим:

І золотої й дорогої
Мені, щоб знали ви, не жаль
Моєї долі молодої.

Це вже не вплив, це цитата. Ось інші приклади, не завжди такі буквальні, але все таки виразно цитатні. У Стуса — «Себе на думці вже ловлю, що і не жив, а вже нажився», — у Шевченка — «І не знаю, чи я живу, чи доживаю». У Стуса — «О доле, доленько моя!», — у Шевченка — «О доле! Доленько моя!» («Варнак»).

Можна також згадати паралелізми деяких технічних засобів поезії. Обмежуючися на одному прикладі: в опис безсонної ночі в казематі Шевченко вводить уривки діалогу вартових — російською мовою і на теми користання примітивними засобами примітивного життя —

Верчуся, світу дожидаю,
А за дверима про своє
Солдатське нежитие
Два часовії розмовляють.

Така ухабиста собою
и меньше белой не дарила.
«Не спалося, а ніч як море»

у Стуса —

... пізнав і волю,
свободу на семи замках,
коли гуртом відпочивали
(как на курорте, еге-ге ж).

Шевченківське в Стуса — не вплив і не наслідування, його цитати не з книжки взяті. Це те духовне повітря, що його оточує, що в ньому він живе. Перебувати, існувати в Шевченковому кліматі душевного і розумового життя це для Стуса не нав'язання, а стиль і зміст життя. Причин на це можна знайти багато. Першим, звичайно, впадає в око подібність біографій — перспективи кар'єри, життєві успіхи — далі скривавлене несправедливостями сумління, протест, арешт, кара за поезії, кара дика в своїй жорстокості й безглузді, роки й роки безнадії й поневірянь, Прометєїв комплекс. Не треба забувати і іншої обставини. Хоч більшість видань Шевченка обкарнані й супроводяться ідіотичними коментарями, все таки це єдиний український письменник, якого можна дістати в повній збірці. З Франка, з Лесі Українки викинено цілі твори, багато письменників взагалі під забороною, як під забороною вся незалежна українська історична наука. У цих обставинах величність масштабів і глибина Шевченкової творчості, самі собою винятково визначні, не можуть не набирати просто таки містичного обсягу й характеру. Часом кажуть про Шевченків культ на Україні. В обставинах Стусової біографії, творчого шляху і темпераменту це більше ніж культ. Це майже злиття двох особистостей в одну, коли Шевченкове стає Стусовим.

Збагнувши це, ми можемо зрозуміти, що в творчості Стуса свою роль грають навіть поодинокі Шевченкові слова. Так, звісно, Шевченко не мав монополії на вживання того чи того слова, але в його творах були деякі характеристичні слова, які асоціюються з його творами і — часто — несуть у собі в згорненому вигляді ніби цілий той твір, з яким вони найбільше асоціюються, вони здатні в сприйманні читача розгорнутися в цілий цей твір, як лялька, що спить у коконі, розвивається в барвистого метелика.

Стусові образи України — могили тужать, і «Дніпро далекий в низькі басы всиляє хлюпіт свій» несуть у собі весь комплекс Шевченкової козачої романтичної лірики, хоч у Стуса тут нема й згадки про козаків. *Нівроку*, вжите в вірші «І жайворони дзвонять», веде нас до настрою Шевченкових рядків

Я не нездужаю, нівроку,
А щось такеє бачить око,
І серце жеде чогось. Болить
.....
..... Добра не жди,
Не жди сподіваної волі

рядків, що виливаються далі в заклик «громадою обух сталить». І тільки, відновивши ці асоціації, ми зможемо зрозуміти цю поезію Стуса, яка на перший погляд нічого спільного з цими мотивами не має. *Сторіки* жалощів (?) у поезії «Сумні і сині...» розкривають свій повний зміст у зверненні до Шевченкових *сторік* крові гнобителів ув останньому Страшному суді в «Посланії»:

Настане суд, заговорять
І Дніпро і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших...

Мсту, що замикає Стусову поезію «З ціложиттєвого ждання» можна зрозуміти найкраще в зіставленні з Шевченковою «правдою-мстою» з «Осії. Глава XVI». *Хрущ* влетів у Стусів вірш «Довкола мене цвинтар душ» не тільки з особистих спогадів поета, а і з Шевченкового ідилічного «Садок вишневий». *Лета* з Стусового «Так хороше і моторошно так» — це та річка забуття, яка протікала в Шевченковому останньому, передсмертному вірші-заповіті «Чи не покинуть нам, небого». І значить вона — не тільки смерть і забуття. Пригадаймо:

Через Лету бездонную
Та каламутную
Перепливе, перенесем
І Славу святую —
Молодую, безвічну.

У підсумку: літературні впливи в Стуса були, але вони не визначали його творчості. Шевченків був не вплив, — було ототожнення. Але тут зразу підкреслимо: тотожність вдачі, віри, стійкості, світобачення, але не тотожність поетичної структури. Від ритмів до образів, від композиції поетичного твору до звукової інструментації — в усьому Стус од Шевченка не залежний, коли хочете, — ні від кого не залежний. Шевченко для нього — як українська мова. Він нею пише, він нею дихає, він кує й перековує її, як йому велить творчий дух. Не можна собі уявити Стуса поза українською мовою, не можна його уявити поза Шевченковою стихією. Разом з тим і може саме тому він — тільки він, і його вірш — тільки його.

Колись Драгоманов сказав, що можна було б писати дві історії української літератури — історію, базовану на творах, приступних читачеві, опублікованих, і другу, його словами, історію «пропавших» творів — загублених у рукописі по в'язницях, засланнях, у цензурних сховищах, у знищених або нерозібраних приватних архівах. У наш час можна було б писати й третю історію української літератури — історію тюремної літератури (яка й собі, додамо, ділилася б на твори збережені і твори втрачені).

Поезія Павла Грабовського — про неї тут уже була коротка згадка — цілком належала й далі належить до історії в'язничних писань. У нашому сприйманні вона вкладається в три катрени, решта — це їхні варіації:

Заліза вічні наді мною...
Гнітить мертвота... сум та сум...
Вагуча пільма пеленою
Щораз ляга на скутий ум.

Куди не піткнешся — панують кайдани;
То де вже спокою нам ждять?
Як щирі народу свого громадяни
За край ми повинні гадать!

Що кайдани та напасти?
Годі потурать...
За братів нам доля пасти,
За сестер вмирать!

(Цитати взято з трьох окремих віршів, але так само вони могли б бути одним).

Гірка іронія полягає в тому, що від Грабовського до Стуса в'язнична поезія удосконалилася неймовірно (Вона була високо досконала в своєму початку: Шевченко). Замість одноманітних, а до того ще й невитриманих ритмів, замість штапованих образів-алегорій маємо тепер досконалу ритмічну організацію, рухаємося серед образів високої емоційної напруги й неперевершеної оригінальності. Ще важливіше: від стогонів змученого тіла й духу ми перейшли до філософії, яка виходить далеко поза межі біографічного й політичного. Такі поезії Стуса, як «За читанням Ясунарі Кавабати» або «Вона лежить, як зібгана вода», можуть стояти на почесному місці поруч найкращих перлин світової лірики нашого часу зовсім незалежно від біографії автора. Вони проривають межі історії тюремної літератури, межі історії української літератури, вони належать до літератури світової.

Парадоксально, але правда: героїчна біографія Стуса сьогодні стоїть на перешкоді розумінню його як поета. За літературним словом ми шукаємо і знаходимо образ чесності й непохитності людини. Це зрозуміло й виправдано в сьогоднішніх обставинах. Але не треба забувати про інше, не тільки українське, а й загальнолюдське, не тільки часове, а й тривале в поезії Стуса. У нього самого можна знайти окреслення обох цих аспектів. Про один він пише —

Це туга. Так. Моя далека туга —
відбігла, ніби сука, стрімголов
од попелища серця. Виє здалека.

Про друге:

Перестороги радості ласкаві
і предковичні начування лих.

Чи був би Стус щасливий в іншому суспільстві, поза колючими дротами малої й великої зон? Мабуть, ні. Звичайно, він не був би запроторений до «виправнотрудових колоній», ніхто не конфіскував би його поезій, не наглядали б кожний його крок. Але досконалих суспільств нема, і поетове серце кровоточило б на кожную особисто-людську й національну несправедливість і будувало б пекло для самого себе. Така вже Стусова вдача, така, можливо, й місія поета, кожного справжнього поета.

Минуть десятиліття. Не буде образу Стуса як особи, не буде його розпинателів, не буде його теперішніх критиків. Дисидентство вивчатимуть у школах з нудних підручників історії і історії літератури, і школярі потай позіхатимуть під розповідь учителя про в'язниці і смерть Стуса, як сьогодні вони позіхають, слухаючи про каторжні роки Грабовського. Будуть інші проблеми і інші злоби дня. Але надовго лишиться універсальне, майстерне і щире в поезії Стуса:

Розпросторся, душе моя,
на чотири татами
і не кулься від нагая
і не крийся руками.
Хай у тебе є дві межі,
та середина — справжня.

«ПРОЩАЙ, УКРАЇНО, МОЯ УКРАЇНО, ЧУЖА УКРАЇНО, НАВІКИ ПРОЩАЙ!»

На смерть Василя Стуса

«З усіх можливих героїзмів за наших умов існує тільки один героїзм мучеництва — примусовий героїзм жертви. Довічною ганьбою цієї країни буде те, що нас розпинали на хресті не за якусь радикальну громадську позицію, а за самі наші бажання мати почуття самоповаги, людської і національної гідности»,

— так сказав Василь Стус, довголітній в'язень радянських тюрем і концтраків, у країні, про яку Господь забув — у «Листі» до Івана Дзюби. Цьому листові вже добігає майже 10 років.

Багато чого іншого, з гіркотою й болем, писав тоді Василь Стус І. Дзюбі, авторів епохального викривального твору — «Інтернаціоналізм чи русифікація», а потім «розкаяному» перекинчикові до більшовицького табору («Свобода», ч. 173, 16-го вересня 1976 року). З гіркотою і болем писав якраз ще й тому, що від Дзюби сподівався Василь Стус іншого ставлення до нелюдської влади. І це ж Василь Стус Дзюбі і про Дзюбу написав свого вірша «Не могу я без посмішки Івана»* в 1965 році, в грудні, де передбачив, якраз 20 років тому, і свій хресний шлях на сучасну Голготу України. Цей вірш настільки вимовний і важливий для Стусового життя протягом наступних 20 років, що треба тут його навести в цілості:

Не могу я без посмішки Івана
оцю сльотаву зиму пережить.
В проваллях ночі, коли Київ спить,
а друга десь оббріхують старанно,
склепить очей не могу ні на мить,
він як зоря проміниться з туману,
але мовчить, мовчить, мовчить, мовчить.

Ні словом не озветься. Ані пари
із уст. Вусате сонечко мое!

* Насправді цей вірш присвячено Іванові Світличному. — Вид.

Несуть тобі три царі со дари
скапарене озлоблення своє.

Іваночку! Ти чуєш, доброокий?
Ййбо не знаю, що я зле зробив.
Чого ж бо й досі твій поріг високий
ані відчув, ані переступив.

Прости мені недільний мій Хрещатик,
що, сівши сидьма, ці котли топлю
в оглухлій кочегарці. Що терплю,
коли вже ні терпіти, ні мовчати
не можу, що читаючи люблю
твоїх Орхана, Незвала і Данте,
в дев'яте коло прагнучи, стремлю.

Моє ж досье, велике, як майбутнє,
напевне, пропустив котрийсь із трутнів,
із тих, що білий світ мені окрали,
окравши край, окрали спокій мій,
лишивши гнів ропавий і кривавий
і право — надриватися в ярмі.

Сидять по шпарах всі мужі хоробрі,
всі правдолюби, чорт би вас побрав.
Чи людська добрість — тільки доти добрість,
поки без сил, без мужности, без прав
запомогти, зарадити, вступитись,
стражденного в нещасті прихистить
і зважитись боротися, щоб жити,
і зважитись померти, аби жити?

Коли тебе, коханий, покарають —
куди втечу від сорому й ганьби?
Тоді прости, прощай, проклятий краю,
вітчизно боягузів і убивць.

Вірш був написаний тоді, коли Івана Дзюбу взято на допит, але ще не взято самого Стуса, і він почував себе винуватим у тому, що його «досье», його «файл», котрийсь із кадебістів — Андроповських посіпак, — «пропустив» чи загубив. І тепер, коли покарають Дзюбу — українське «вусате сонечко» і «доброокого Іваночка», — як ніжно називас він свого побратима зовсім у стилі Шевченка — тоді як же йому, Стусові глянути собі самому в вічі? «Куди втечу від сорому й ганьби»? І Василь Стус відтоді знав напевно, що він буде робити. Він знав напевно, що не

«заховається у шпарі», як боягузи, і повні страху, бо такі стають «убивцями» вітчизни, бо не відважуються «запо-могти, зарадити, вступитись, стражденного в нещасті прихистить»... Василь Стус не такий — якраз з того моменту він зважиться «боротись, щоб жити», він зважиться «по-мерти, аби жити»...

Це не була порожня афектація, пусті слова лжепатосу, щоб лоскотати нерви любителів і читачів поезії... Усе життя Василя Стуса протягом наступних двох десятиліть підтверджує те, що в нього слово ніколи не розходилося з ділом.

Так розпочався період Стусового «героїчного мучеництва», його боротьби з нелюдською системою марксо-ленінсько-сталінської «народної тюрми» і «тюрми народів» — де править «марксист, расист і людоджер, один за трьох» і три за одного...

Вони створили «нову добу на крові і кістках», створили оббріхану «загірню комуну», що перетворилася в «загірбну комуну», бо загірбають у землю тисячами й мільйонами українців по всій «Гулагівській» території — печорського й інших концтраків. Доба, так геніяльно схоплена у вірші Стусовому, що його він присвятив поетові і літературознавцеві Миколі Зерову, замордованому так, як і Василь Стус пізніше, тими ж самими комуністичними більшовицькими будівничими.

Колеса глухо стукотять,
мов хвиля об пором.
Стрічай, товаришу Хароне,
[і] з лихом, і з добром.

Колеса б'ють, колеса б'ють,
кудись торують путь.
Уже! Додому не вернуть,
додому не вернуть.

Москва, гора Ведмежа, Кемь
і Попів острів — шлях
за ґратами, за вартами,
розбухлий на сльозах.

І знову: Вятка, Котлас, Усть —
Вим, далі — до Чіб'ю.
Рад-соц-конц-таборів Союз,
котрий Господь забув.

Диявол теж забув, тепер
тут править інший бог —
марксист, расист і людожер,
один за трьох.

Москва — Чіб'ю, Москва — Чіб'ю.
Печорський концентрак
споруджує нову добу
на крові і кістках.

А над усім «Москва білокамінна» із забризканими кров'ю мучеників «білими стінами» — «Кубло бандитів»... — так характеризує на підставі їхніх чорних діл, всю совдеп'ю — Василь Стус. Дуже відважно й небезпечно, але тільки така постава дає право зватися Людиною!

Василь Стус став прикладом для наслідування в таборі, за колючими дротами, де, здавалося б, повинна керувати приреченими тільки «боротьба за існування». У Стуса «величезна, майже неймовірна вірність своїй справі» — це відгук Сергія Солдатова, балтицького політ'язня, хоч і росіянина за національністю: «Я багато чого навчився, зокрема у Василя Стуса, який втілює в собі всі найкращі риси українського руху. Таку полум'яну й непохитну людину світ народжує не так часто». В інтерв'ю надрукованому в «Сучасності» три роки тому (ч. 6, червень 1982), сказав теж Солдатов про: «величезну любов українських політ'язнів до свого народу, а також їхнє знання своєї історії. Можна сказати, що вони не лише чудово знають історію свого народу, а просто переживають її... Далі я підкреслив би їхню мужність і стійкість у біді, у нещасті, в неволі, — величезну, майже неймовірну вірність своїй справі». Багатьох ця постава дивує. Ось інший чужинець, якому ми завдячуємо чи не найдовший опис Стусового поневіряння в концтраках СРСР, єврейський сіоніст Михайло Хейфец бажав, щоб було інакше. У його есеї-спогаді «В українській поезії тепер більшого немає» («Сучасність» ч. 7-8, 1981), хоч сам Хейфец застерігається, що скаже «блюзнірську, жакливу для зека річ: якби він (тобто Стус — Л.В.) визнав себе винним, як Дзюба, й такою ціною вийшов на волю, — хай уявну, радянську, — я б радів. Сидіти у в'язниці — для цього придатні люди простіші, а джерело Божественних гармоній Стус — його хотілося б уберегти від подібної долі»...

Читачеві українцеві робиться холодно від цих слів... Як страшенно старалися і стараються «андроповенята», чи

«ягоденята» чи інші синки Берії — «чекісти», щоб між українцями тих, що каються, було якнайбільше... І як цього смертельно боявся сам Стус — не за себе, за інших українців. Так боїться тепер Чорнів. А вороги тільки цього добиваються, щоб не було між нами «невгнугих» — дійсних героїв-мучеників, що цінують більше ніж життя, ніж «версифікаційні вправи» — «здатність чесно померти»...

Проте, ми вдячні долі, що Василь Стус подбав таки про «версифікаційні вправи», для нас, для історії, крім свого прикладу героїчної стійкості в мучеництві. Очевидно, я жартую. Те, що писав Стус, було не «версифікаційними вправами», а глибокою поезією, що сягає геніяльних вершин. Ми вдячні за збірки віршів, що їх тепер можемо читати, і вчитися з них найновішої історії нашого народу, пізнавати його думку — громадську і політичну — його дух і все те, що дало силу Стусові й таким, як він, витримати в канібальських умовах тюрем та сміятися в обличчя смерті. Ця поетична й публіцистична спадщина варта того, щоб ми брали з неї для себе дороговкази.

З'являється питання, що дозволило пройти життям так чисто, світло й взірцево, хоч це ж були диявольські, пекельні обставини, які, щоб належно описати, бракує слів.

Давала Стусові силу й снагу для боротьби аж до смерті — віра в Бога, надія на небесну справедливу кару для злочинців і любов до України, його вітчизни.

Віра в Бога — це щось дуже відважне й нетипове, як на підрадянську людину. Постараюсь це вмотивувати, а тим часом про біографію — це ж уже біографія другого покоління українців, народжених під советами.

Василь Стус народився 1938 р., закінчив Педагогічний інститут, служив у радянській армії, потім навчався в Інституті літератури Академії Наук УРСР. Його твори публікувалися в багатьох республіканських періодичних виданнях. У вересні 1965 року Стус, разом з Іваном Дзюбою, виступив перед глядачами в київському кінотеатрі «Україна», закликаючи киян протестувати проти таємних арештів і закритих судів, які саме тоді розпочалися в Україні проти інтелігентської верстви і молодих літераторів. Після того його виключили з аспірантури, а через рік звільнили з праці. Від 1972 року В. Стус перебуває в ув'язненні.

«4 вересня 1985 р. в лиховісному 36-ому концтаборі на Уралі в 47 років помер Василь Стус, видатний поет сучасної України. Це трагічний день для української куль-

тури, для нашого народу. Трагічний тим більше, що Стус помер не природною смертю, а в наслідок повільного, садистичного вбивства, розтягнутого на довгі роки витончених і невитончених катувань».

До цих слів, поянень, що супроводили повідомлення від Закордонного Представництва Української Гельсінкської Групи, можна додати, що Стус був одружений, любив дуже свою дружину — Валентину Попелюх-Стус. Мав сина — Дмитрика, — ми знаємо про нього із Стусових в'язничних віршів; його батько Семен Стус уже помер; мати Олена Яківна та сестра Марія Стус досі проживають на Донеччині. Родина Стуса «селянська», за теперішньою офіційною термінологією; але вона може бути й не селянська. В советах треба було багатьом українцям так писатися. Вона радше «гайдамацько-козацька», якщо йти за ознаками його роду й самого Стуса із творчости. А з його поведінки в житті й у в'язниці бачимо його, як втілення найбільш лицарських, найбільш шляхетних рис, і зовсім «елітарних», чи хочемо ми того чи не хочемо. Він — поет і мислитель, літературознавець і філософ та взагалі ерудит з колосальними знаннями з різних ділянок людського духовного надбання.

Про його появу в українській літературі і його запаморочливий успіх в ній — бож став він чільним поетом в сучасній Україні по обидва боки Океану, — найкраще розповідає сам Стус у його зверненні з 1969 року, «Двоє слів читачеві», із збірки «Зимові дерева».

У листі «Двоє слів читачеві» бачимо кілька імен, від Шевченка починаючи і на Леонідові Кисельову кінчаючи. Про Шевченка і чому він дорогий Стусові, навіть можна б не говорити: Шевченкове «батьківство» для Василя Стуса є такою наглядною річчю, що її ані прикрити, ані перекрутити ніяк не можна (хоч дехто начебто просить вибачення, за таку «банальність» як згадування Стусового «духовного батька»).

Ідучи за принадою «впливології», кілька дослідників Стусової творчости з прихильників «Мансардної літератури» приєднали до цього Стусового списку ще й Тичину та зо два, зо три тузені чужих імен. Залишені без уваги дослідників, осторонь стоять Леонід Кисельов і Василь Голобородько. Про Кисельова писав у 1973 році ще Б. Кравців. Василь Голобородько цікавий своєю «Катериною», що перегукується, очевидно з «Катериною» Шевченковою. Це в обох Україна, розпинана й використовувана

окупантом в той час, як її сини, або ще немовлята, або дорослі — то постріляні, загнані в тюрми, чи розсіяні по білому широкому світі. В Леоніда Кисельова теж є вірш «Катерина», і його знав добре Василь Стус. Той читач, який цього вірша не має на похваті під рукою, мусить його таки знайти й прочитати («Сучасність», ч. 7-8, липень-серпень 1973). Про Л. Кисельова писали навіть радянські критики, що «його улюбленим поетом був Тарас Шевченко — в нього вчився Леонід Кисельов правди, любови й ненависти. Він знав, що невдовзі помре. Своім спокоєм і мужністю... давав він нам — старшим його друзям і товаришам — велику лекцію людської гідності перед неминучістю смерті». Це теж поріднило Стуса і Кисельова.

Ось Кисельова «Катерина» — Україна:

Доки буде жити Україна
В теплім хлібі, в барвних снах дітей —
Йтиме білим полем Катерина
З немовлям приткнутим до грудей.

Освятивши невимовним болям
Все прийдешнє, кожну нашу мить,
Йде вона, і мов велике коло,
Біле небо навздогін летить.

Про дівочу цноту, про калину
Не співай, поете, не квили,
Бо іде сьогодні Катерина
Тим шляхом, що наші крєвні йшли,

Вилами розхитували трони,
Руйнували все старє дотла,
Тільки би Шевченкова Мадонна
В сніжнє небуття не полягла!

Тільки би вона донесла сина
До свого народу, до людей.
Біле поле. Біла Катерина
З немовлям приткнутим до грудей.

Ще була одна любов у Кисельова — українська пісня. Тож оцими трьома спільними точками торкалися Стус і Кисельов у своїй творчості: Шевченко, українська пісня і вміння дивитися смерті в вічі й не боятися її. Хоч в одному випадку — це була смерть від якоїсь неназваної в скупих біографічних даних про Кисельова хвороби, можливо су-

хіт, а у випадку Стуса, як писала Надія Світлична, — смерть була спричинена «повільним, садистичним убиванням, розтягненням на довгі роки витончених і невитончених катувань».

Є ще одна «Галя» або «Катерина», що її треба тут згадати.

У Стуса є вірш, від читання якого наче згортається кров у жилах. Це вірш із збірки «Палімпсести»: «Горить сосна — од низу догори»:

Горить сосна — од низу догори.
Горить сосна — червоно-чорна грива
над лісом висить. Ой, і нещаслива
ти, чорнобрива Галю, чорнобри...
Пустить мене, о любчики, пустить —
голосить Галя, криком промовляє,
і полум'я з розпуки розпукає,
а Пан-Господь і бачить і мовчить.
Прив'язана за коси до сосни
біліє, наче біль, за біль біліша.

Гуляють козаки, а в небі тиша,
а од землі — червоні басани.
Ой, любі мої легені, пустить,
ой, додомоньку, до рідної мами.
Зайшлася бідолашна од нестями,
і тільки сосна тоскно тріскотить.
Горить сосна од низу догори,
сосна палає — од гори донизу.
Йде Пан-Господь. Цілуй Господню ризу,
ой чорнобрива Галю, чорнобри...
Прости мені, що ти, така свята,
на тім вогні, як свічечка, згоріла.
Ой як та біла білота боліла,
о, як боліла біла білота!

Перечитуючи, відчуваєш, що тут же з'являється Катерина Ольжичева — «Муки Святої Катерини». Це не запозичення. Це спільний поетичний ансамбль-хор, коли кожний голос потрібний, щоб цілість «співу» вийшла найгармонійніша, якнайповніша: щоб зрозумів народ, і чей же зробив потрібні висновки з усього.

Ось уривок із великої поеми-фуги В. Голобородька:*

* Повний текст дивись у збірці В. Голобородька «Летюче віконце», в-во «Смолоскил», 1970, стор. 15-18.

Потім я побачив тебе, Катерино,
як йшла ти з байстрам на руках,
переступаючи ріки мошені не каменем білим,
а солдатським тілом,
переходячи поля засіяні не зерном пшеничним,
а потом солоним,
йдучи через сади, в яких росли не вишні,
а матері з закопаними в землі руками.
Куди ти йшла?
Ти сама того не знала!
Ти просто йшла над селами, містами,
над головами і віками,
над вбивствами і підлотою,
над іудами і смертниками,
над очима і відчасм.
А на плечах сиділи чорні птиці,
чорні птиці печалі...

Катерино, ти приходиш, щоб будити мене діяти
своїми високими дзвонами.
Катерино, ти приходиш, щоб розкривати
мої кров'яні судини в обмілілі ріки.
Катерино, ти приходиш звати мене іти
на маленький кружечок сонця в високості.
Катерино, чорна печалі!...

Тому й не дивуватися Стусовому визнанню, що «з молодих сучасників найбільше ціную В. Голобородька». Бо і в Стуса, як в Україні-Катерини: «І збавлений вік проліта схарапудженим птахом, І глухо, як кров ув аортах, надсадно гудуть солов'ї...» (з вірша «На Лисій горі догоряє багаття нічне», «Веселий цвинтар»).

А в Ольжича, що його читав і вивчав у архівних «закритих фондах», В. Стус не міг не побачити оцієї Катерини, вже не грішної, а святої. Ольжич пише про свою Україну-Катерину так:

Як зв'язали Діву Катерину
Посіпаки в храмі на стіні,
Рвали біле тіло, щохвилини
Припікали рани на огні.

Оберта вона блакитні очі,
Геть вже повні стримуваних сліз:
Коли так мій Пан Небесний хоче,
Не боюсь я дйби, ні коліс.

При стовпі у темному притворі,
У похмурій келії своїй
Б'юся я в безвихідному горі:
Як би можна полегшити їй.

Ти, що сієш тьму і зло між люди,
Кров невинну, праведну ллючи,
Шли удвоє всі твої облуди
До могого ложа уночі.

Хай гарцюють по кутах кривляки,
Кров і піт співаючи мені,
Щоб пустили тільки посіпаки
Катерину Діву на стіні.

Коли загальний настрій, символіка й образність є спільна в цих чотирьох авторів — хронологічно: в Шевченка, Ольжича, Кисельова й Голобородька, то в «співаному мотиві», що так скажу — це і Леся Українка з її «Дочкою Ісфай»: «Даруй мені, мій батеньку, той час». Вірш про дівчину, принесену в жертву задля «вищої справи», чи іншої ідеї «побудови комунізму». Ісфай, один із суддів ізраїльських, подолав у бою амонитян і дав Богові обітницю за ціну перемоги — принести в жертву свою дочку і це зробив. Так, як ідеологія марксизму-ленінізму, або ідея «однієї неподільної Росії», чи якого іншого «світового уряду», — мусить для «торжества ідеї» принести в жертву Україну з її «ворохобним плям'ям» — непокірними й бунтівними українцями. Пише Леся Українка:

Даруй мені, мій батеньку, той час,
якщо ти хтів би, щоб твоя дитина
одважно йшла на ту дочасну страту,
очей в сльозах до гір не обертала,
і з сонцем не прощалася риданням,
тебе, людей і Бога не кляла.

Пусти мене, мій батеньку, на гори!

І ось так, читаючи й зачитуючись, приходиться думка, яке велетенське багатство для кожного дослідника криється в цих ось збірках поезій Василя Стуса, що дійшли до нас! А це ж лише частина його дорібки. Знаємо бо, що від шестисот до восьмисот віршів знищили кадебівські посіпаки. Але й те, що таки дісталось через залізну заслону, таке багате й унікальне, що його треба вивчати й вивчати.

Цікаво, як кожний дослідник інше вибирає з творчости цього незвичайно багатого й різноманітного поета. Сказав Б. Рубчак у своїм есеї «Перемога над прірвою» («Сучасність», ч. 10, 1983): «Взагалі в читача може скластися враження, що під псевдонімом „Василь Стус” пише кілька поетів»... Але це окрема й вдячна тема і для досліду і, ще більше, для полеміки поміж дослідниками хай хоч якими «науково-об’єктивними», бо кожний хоче бачити в цій творчості те, що йому духовно найближче.

* * *

У житті й творчості Стуса є молитва. Знайомий він з нею інтимно й інтелектуально. Це і зов землі, і наука матері і студії свідомі над Божим Словом. Я пробувала повиписувати всі посилання-натяки на Євангелію, на Псалми, на «Четії Мінеї» чи відгомін віри з народніх джерел. І я мусіла відмовитися цей раз від цього, бо того матеріялу так багато, як у творчості іншого подібного поета — Олекси Стефановича. Обмежуся лише двома найбільш вимовними прикладами Стусових і Стефановичевих диво-віршів, а над цією темою треба буде ще попрацювати в майбутньому. Яке глибоке розуміння Божества у цьому ось вірші, із збірки «Свіча в свічаді»: вірш — «Отак живу: як мавпа серед мавп...»

О, Боже праведний, важка доука —
сліпорожденним розумом збагнуть:
ти в цьому світі — лиш кавалок муки,
отерплий і розріджений, мов ртуть.

В Олекси Стефановича, в «труднорізьбленому й глибоко філософському вірші», як сказав Фізер, — «Христос» маємо такий образ земської мудрости:

Людська мудрість торкнула б місяця,
Якби скласти книжки на стос,
Та безмірно над нею виситься,
Та над всім воздвигє Христос.

Від розстрілу — розтління атому
В лютім сьйві земний окрес —
І на нього (лиш гло Розп’ятому)
Тінь гігантську вергає хрест.

Підійнявшись над виром розпаду,
Поборовши в собі мерця,
Він вартус, всерівний Господу,
Бо ще вірить в людські серця.

Про Стефановича казали літературознавці (Б. Бойчук і Б. Рубчак), що він як ніхто вмів «окняжувати» свою мову поетичну. Це саме бачимо у Василя Стуса, в його численних архаїзмах, а ще частіших словах-новотворах, що наче «списані» з княжих та гетьманських літописів. Про «безліч оригінальних неологізмів у всіх мовних категоріях» писав літературознавець Іван Фізер про Стефановича; а інші дослідники повторили або повторять те саме про Василя Стуса.

Знову ми при Стусовій молитві. Бог з'являється Стусові постійно:

Усе життя моє в інвентарі
тюремному розписано по пунктах,
як кондаки Твої і тропарі.
І тільки дух мій ярим громом бухне
над цей похмурий мур, над цю мару
і над Софійну дзвіницю зносить
угору й гору. Хай но і помру,
вони за мене відтонкоголосять.
Три тисячі пропаших вечорів,
три тисячі світанків лебединих,
що оленями йшли між чагарів
і, мертвого, мене не розбудили.

Тільки число «три тисячі» змарнованих для поезії й життя вечорів і світанків треба змінити на більше число, бо було їх п'ять тисяч. Не вісім бо років карався Стус на каторзі, а повних 13 років. А якщо до цієї тюремної статистики додати ще й знищення при арешті багатьох сот сторінок його творів з написаних «на волі», тобто ще не за ґратами, тоді таких «вечорів і світанків» може бути і ще більше...

Великою вірою в силу Господню навіяний і вірш «Звелася длань Господня», в якій поет погоджується з небесною волею, весь вкритий ясністю, «об'яснілий» від Слова Божого:

Звелася длань Господня
і кетяг піднесла,
де зорі великодні
без ліку і числа.

Ця синь зазолотіла,
це золото сумне,
півраваши душу з тіла
об'яснили мене.

Лютує сніговиця,
колючий хрипне дріт.
А світ — нехай святиться,
нехай святиться світ.

Височіє Хрест Господній і Сорокоуст,* — у двох віршах Василя Стуса, яким уже пощастило в нашій пресі. Один з них друкувався в «Свободі», щоденнику, двічі у вересні, коли 4-го вересня, в середу прийшла трагічна вість з України, що замучено поета у в'язниці:

Як добре те, що смерті не боюся
і не питаю, чи тяжкий мій хрест,
що вам, лукаві судді, не клонюся
в передчутті недовідомих верст.
Що жив-любив і не набрався скверни,
зненависти, прокльону, каюття.
Народе мій! До тебе я поверну
і в смерті обернуся до життя.
Своїм стражденним і незлим обличчям
як син тобі доземно поклонюсь
і чесно гляну в чесні твої вічі
і з рідною землею поріднюсь.

Сорокоуст —

Геть спогади — сперед очей,
із лиць — жалі, із уст —
колючі присмерки ночей
у цей Сорокоуст.
Як став — то вплав,
як брід — то вслід,
як мур — то хоч нурця
пройдімо лябіринтом бід
до свого реченця,
де щонайвища з нагород
і найчесніша — мста
за наш прихід і наш ісход
під тягарем хреста.

* Панахида, що правлять у Великодній Піст та в літургії Раніше-освячених Дарів.

Цей тягар хреста стає часто-часто непосильним, і тоді з грудей, вже не цілих, а тільки з половини їх, зривається страшний розпач, як у вірші «Пощо мені жити» із збірки «Палімпсести». Кругом іуди, що розп'яли Христа... «Ошукана чота» — українські борці за волю, — окрадені й катовані, «за пагорби зникає», за пагорби життя:

Пощо мені життя,
суремного тривога,
як більше опертя
не виблагати в Бога?
Пощо твої труди,
усі тяжкі маруди,
коли в усі сліди
ступає тень Іуди?
Ошукана чота
за пагорбом зникає,
і доли посідає
маркітна марнота.

А твоїй Вітчизні призначені тільки вічні страсті, так, як Ісусові Христові, розпинаному на хресті:

Земля гойдається під нами,
і небо, ніби маячня,
накликана вічними снами
так необачно навмання.
Нема ні висі, ані долу.
Єдиний кривокрилий птах
проносить душу нашу голу
то проміж зір, то по тернах.
Людино, що твої воління,
віками значені сліди?
Оце впокоєне струміння
прозрінь, радіння і біди.
І що усі твої напасті,
і сподівання, і жалі,
як по Вітчизні вічні страсті
горять, як зорі на шпилі.

Це вічні, не триденні страсті... І як довго ще продовжуватимуться вони на Україні, де земля від хрестів і могил горбата, як бачив Україну, зайняту окупантами-антихристиянами, ними ж знищений потім поет Марко Антіох. Цей сонет, що ось наводжу тут, міг би був написати 50 років пізніше після Марка Антіоха сам Василь Стус. А ми шу-

каємо «впливів», де тільки «німець скаже, та до того історію нам нашу розкаже»:... Ось Антіохова «Отчизна»:

Моя отчизно! Знаю я, тобі
Судилась крізь війну в віках дорога.
Ти Бога бачила, такого Бога,
Що віти опустилися в журбі.

Ще колії татарської гарби
Лишилися і з полум'я грізного
Не вийшла ти. Бо он ще відблиск його,
Поглянь, горить на степовім горбі.

Так, од могил земля наша горбата...
О, проклинаю всіх, хто єсть Батий!
На переможцях скрізь печать проклята.

Он на бурхливім небі знак страшний.
То крові з хмар напухнув хрест гігантський:
Не вийти з бід країні цій селянській.

І тоді один і другий кличуть до помсти: Василь Стус просить гніву у Господа:

Господи, гніву пречистого
благаю —
не май за зле.
Де не стоятиму — вистою.
Спасибі за те, що мале
людське життя, хоч надією
довжу його в віки.
Думою тугу розвіюю,
щоб був я завжди такий,
яким мене мати вродила
і благословила в світі.
І добре, що не зуміла
мене од біди вберегти.

Гніву Господнього просить і Марко Антіох у Молитві «Господи, в день Твого гніву неспинного», частковий текст якої далі.

Вона, Україна, якій не вийти з бід, поки кров'ю найкращих її синів і дочок вона не окупить свою волю, своє ізбавлення від кари і покари... знає Василь Стус, що той, Одвічний, що над нами — Одвічний Бог, «убиваючи, рятує»:

Будні тут тобі про свято,
а про свято — будні правлять.
Хай оцю діряву хату
пилльні погляди буравлять,
хоч твоє зчаліле серце
тут обмацують руками —
не зважай на те, не сердься:
те одвічне, що над нами,
стріли повиймає з рани
і губами обцілує,
адже хвиля пожадана,
убиваючи, рятує.

Так, нанизуючи вірш за віршем, поринаєш у глибинь Стусової віри, хоч віри, що така ж бунтарська, що й Шевченкова. Оправдано бунтарська. Адже Стус — не може бути байдужий до терпінь його народу, своїх і страждань його краю. А так пристрасно-жагуче просить поет, щоб ізбавлення вже прийшло, бож не сила чекати більше на те «завтра», хотілося б відкуплення вже нині, сьогодні, — днесь:

Дажь нам, Боже, днесь! Не треба завтра —
даждь нам днесь, мій Боже! Дажь нам днесь!
Догоряють українські ватри,
догоряє український весь
край. Моя дорога догоряє,
спрагою жолобиться душа.
Як Господь нас оком поминає,
тоді, болю, грай без кунтуша!

Та долі своєї, ані Бога не кляне Стус. У збірці «Зимові дерева» це так просто сказано у вірші «Присмеркові сутінки опали»:

Що тебе клясти, моя недоле?
Не клену. Не кляв. Не проклену.
Хай життя — одне стернисте поле,
але перейти — не помину.
Дотягну до краю. Хай руками,
хай на ліктях, поповзом — дарма,
душу хай обшмугляю об камінь —
все одно милішої нема
за оцю утрачену й ледачу,
за байдужу, осоружну, за
землю цю, якою тільки й значу
і якою барвиться сльоза.

Знову у вірші «Яка нестерпна — рідна чужина» є про сльозу, сльозу козацьку, ту, що камінь пропікає. Перегукується цей вірш з закінченням вірша Лесі Українки, що зветься «Уривки з листа» і починається словами: «Товаришу мій! не здивуйте з лінивого вірша...» Тут не сльоза, а квітка пробила «мур»:

Камінь пробила вона, той камінь, що все переміг,
Що задавив і могутні дуби,
І терни непокірні.
Квітку ту вчені люди зовуть Saxifraga,
Нам, поетам, годиться назвати її ломикамінь
І шанувать її більше від пишного лавра.

Ось як у Стуса обертається та сама поетична мелодія:

Яка нестерпна рідна чужина,
цей погар раю, храм, зазналий, скверни!
Ти повернувся, але край не верне —
йому за трумну пільма кам'яна.
Як тяжко нагодитися й піти,
тамуючи скупі сльози образи.
Радійте, лицеміри й богомази,
що рідний край мій — царство німоти.
Та сам я єсьм! І є грудний мій біль,
і є сльоза, що наскрізь пропікає
камінний мур, де квітка процвітає
в три скрики барв, три скрики божевіль!
Обрушилась душа твоя отут,
твоїх грудей не стало половини,
бо чезне чар твоєї Батьківщини,
а хоре серце чорний смокче спрут.

Це тут про козачу сльозу. А з козачої сльози родиться сила для спротиву, боротьби і перемоги. Бажання допомогти в недолі ближньому, «розкувати сестру», як у Шевченка в молитві Благочинного з «Гайдамаків». Вона — ця сльоза — гартувала справжнього лицаря, без страху і без догани.

Чи ж не таким виступає Василь Стус із усіх спогадів, навіть чужинців, які воліли б, щоб українці поводитись так, як вони самі... «не гонорово, зато здорово». Ми ж радіємо тим, що у нас був такий Василь Стус, бож писала Леся Українка у поезії — «Пророк» (З біблійних мотивів), про ось і Стуса, його прихід передбачаючи:

Я духові серцем сказав:
«Навіщо ти будиш мене серед ночі?
Навіщо сі тихі уста розв'язав
І речі надав їм пророчі?
Оспалі тут люди, в них в'ялі серця,
Народ сей не вдався на борця».

Мій дух промовляє мені:
«Ставай, вартовий, без вагання на чати!
Хоч люди замліли в рідній стороні
На голос твій будуть мовчати,
Та слава про них загримить до зірок,
Що є з їх народу пророк».

А зі сльози Стусової, і таких як Стус, хоч сам він того й не сподівався, прийде на московську й «інтернаціональну» голоту, що потрясає тепер світом, ще кара Господня і людська. Хоч сам Стус загинув, не дочекавшись тієї години відкуплення. Умер без дзвонів з рідних золотих дзвіниць, помер далеко від рідного краю, помер у тюремному бушлаті, арештантській чорній одежі, не вкритий червоною китаюкою... Йому б жити давніше. Йому похорон козацький, коли в давнину «несли за козаком фузію і ратище, і вели коня, а як опускали в землю — то стріляли з мушкетів-гармат». А понад усім гуділи дзвони із святої Софії й Золотоверхого Михайлівського. Вони тоді «відтонкоголовили» за померлим, звіщаючи відхід із цього світу й прихід до того світу воїна і мужа. Цього надіявся Василь Стус і цього досяг, бо мав у житті такий хрест, дуже важкий і важений; той хрест, яким відмикається райська брама.

І з'являється немаловажне питання: про якого Бога мова у поезії Василя Стуса? Адже це міг бути і Бог помсти і гніву, Той, що велить брати око за око і зуб за зуб. Але є і інший Бог — Бог любови, Бог справедливости, милосердя і всепрощення — Ісус Христос, що Сам не завагався віддати своє життя за своїх людей. Ось із вірша «Невже ти народився, чоловіче» недвозначно ясно, що Стус уміє прощати, що він посідає такі християнські чесноти, що межують із святістю. Василь Стус, як бачимо з цього вірша, — вміє співчувати такій ось креатурі, людській потворі, якою є цей примітивний наглядч «опер» у концентраку, хоча б такий «Зіненко», про якого з великим обуренням пише Михайло Хейфец — сіоніст і в'язень — у його цікавому спогаді, названому на початку цієї статті. З усього писання Хейфецового, зовсім згідно з його вірою, Зіненка

треба б піддати принаймні тим самим досвідам і найсуворішим карам, які він сам стосував до «зеків». А ось християнин-українець Стус до Зіненка, чи якого іншого наглядача-погонича в концтраку, каже:

Невже ти народився, чоловіче,
щоб зазирати в келію мою?
Невже твоє життя тебе не кличе?
Чи ти спізнав життєву путь свою

на цій страшній, люциперській роботі,
де все людською мукою взялось?
Ти все стоїш в моїй людській скорботі,
твоїм нещастям серце прийнялось

моє недужне. Ти ж за мене вдвоє
нешасніший. Я сам, а ти — лиш тїнь,
я є добро, а ти — труха і тїнь.

А спільне в нас, що мертві ми обое,
дверей обоаки. Ти там, я тут.
Нас порізли мури, як статут.

Стус знає, що навіть з такого покидька суспільства колись, у золоті вільні часи, виховуючи його в християнській науці й моралі, можна було б зробити хосенного громадянина, корисного члена суспільства. Натомість у советах таких «зіненків» і інших людців учили ненависти, згідно з марксистомом — лженаукою, що базована на ненависті й «клясовій боротьбі», щоб була людина людині вовк. Тож і виросла з такого першого-ліпшого Зіненка «труха і тїнь». І шкода Стусові цієї морально розкладеної людини, вірніше — якогось гомункула, якоїсь карикатури на людину. Його жаліє Стус, як «вдвоє нещаснішого». Дійсно — збагнув Василь Стус учення Розп'ятого.

Таким глибоко віруючим постає перед нами Василь Стус не тільки в його поезії та в його поведінці в житті. Ось і в прозі, епістолярній творчості, читаємо в листі до приятеля таке: «Дякуймо Богові, що Він такий до нас Милосердний, що поставив нас на висоту терпіння за наш народ. Я знаю своє і надто катастрофічне існування мого народу, щоб можна було сидіти, заложивши руки...»

Попрощався з нами Василь Стус в «Останній пісні» у збірці «Свіча в свічаді»:

Ще вруняться горді Славутів кручі,
ще синіє річки збурунена гладь,
але проминув тебе птахом летючим
твій час, твій останній. Попереду — падь.

Ще небо глибоке, ще сонце високе,
та серце замало грудей не пірве.
Урвались, подались прекрасні мороки,
і щось тебе кличе, і щось тебе зве...

Розкрилені висі твої пронеслися.
Попереду — прірва, і очі не мруж.
Ти бачиш розхрестя дороги? Молися!
Бо ще ти не воїн, і ще ти не муж.

Ще горбляться горді Славутів кручі,
та сторч головою зривається світ.
Чіпляйся за кручі, як терен колючий,
чіпляйся за небо, як яблуні цвіт.

За обрієм обрій, за далями далі, —
допоки напруглий не вигасне день, —
погорбли тополі в глибокій печалі
своїх калинових, вишневих пісень,

бо вже ослонився безокрай чужинний,
і гнеться в жалобі кривавий розмай.
Прощай, Україно, моя Україно,
чужа Україно, навіки прощай!

Нема тут безнадії та розпачу, лиш погодження з неминучістю: не всі пророки входять живими до Землі Обітованої... Боявся тільки одного, щоб не забутим бути. І Богом і людьми:

І навалились дні —
таке страшне завалля.
Сни висталились сталлю —
і не збудися в сні.
І душу пересни,
присни свою досаду,
коли немає ради,
а є одне терпи.
Відбігли, наче пси,
розвіялися в полі
повщухлі душі голі
і голі голоси.

Це ж нам з передодня
було затрембігало,
за тим — смеркати стало,
прожогом, навмання?
Окрушинами днів,
торосами завалля
сни висталились сталлю
і смерк забовванів.
Благаю повсякчас,
Ти, Господи Всевишній,
карай нас, многогрішних,
а не забуди нас.

Він в останню мить свого життя почув голос Господа, як і сподівався:

Вельможний сон мене здолав,
і тут нараз почув я:
Господній голос пролунав:
мій сину, алілуя!
Терпи страсну стеzeug конань,
спізнай смертельні чари
дороги добр і почезань,
свавілля і покари.
Хоч тяжко душу берегти
під небом цим полуднім,
а треба йти, а треба йти
щосвятом і щобуднем.

Треба було йти, страсною стеzeug-стеужкою конань, спізнавати смерть, щоб Врата раю розкрилися перед ним, де вже «Ватаги Богданові у сонмі архангелів» як бачив їх у хвилину свого відходу замучений у Ведмежій горі-концтаборі ще не Єшовим, а «залізним наркомом» зловісного НКВС Г. Ягодою, і не в 1937 році, а на початку 30-их років, предтеча Василя Стуса Марко Антіох: у вірші-молитві «Господи, в день Твого гніву неспинного»...

Сніг і вітри над мою отчиною...
Боже, цю чашу розбою бездумного,
Дай мені взяти рукою залізною
Й пити з одчаю каменоломного.

Вірю я, Боже, ватаги Богданові
Поруч з Тобою, у сонмі архангелів.
Господи, в суду хвилину останнього
З них надішли мені смертного янгола.

Дотик його — і безодня відкриється,
І як дощем шелотить серафимами.
Там, перед світлим, благаючи, крилосом,
Очі її над огнями і димами...

Господи, Господи...

Вірю, мій Отче, в спокою державному
Мудро Ти судиш і мудро розмірюєш:
У життєвому потоці безправному
Кожного нагло питаєш: «Чи віруєш?»

Вірую, Господи! Вірую! Вірую!
Тілом усім перейнятим уявою!
Кожен увійде, хто ляже офірою
В царство пресвітлеє, золотоглавеє.

Господи, Господи...

Вони — багато-багато їх, — вірних дітей України, лягли й полягли офірою... Нам лишилося не забути їх. Не датися на підшептування замаскованого ворога, що удає з себе «приятеля», що такі, як Стус, це були тільки «правозахисники», люди, що б'ються за точки параграфів у «липовій» — забріханій конституції Есесерії, або за який там пункт — Карного кодексу. Ні! І референдум для них уже відбувся. Вони свідомо й відважно загинули за ідеали Української Держави, самостійної, вільної і незалежної ні від кого. Помолімся ж за них і за край далекий наш:

Ще видиться: далекий край чужий,
і в ньому жінка, здумана зигзиця,
шелоче спрагло: Боже, най святиться,
о, най святиться край далекий мій.

ПРИМІТКИ

РОЗДІЛ I

СТАТТІ, НОТАТКИ І ВИСТУПИ ВАСИЛЯ СТУСА

- [1]. ДВОЄ СЛІВ ЧИТАЧЕВІ
Друкується за виданням: Василь Стус, «Зимові дерева». — Брюссель, «Література і мистецтво», 1970, стор. 9-10.
- [2]. НА ПОЕТИЧНОМУ ТУРНІРІ
Друкується вперше на Заході за журн. «Дніпро», ч. 10. — Київ, 1964, жовтень, стор. 150-153.
- [3]. НАЙ БУДЕМ ЩИРІ...
Друкується вперше на Заході за журн. «Дніпро», ч. 2. — Київ, 1965, лютий, стор. 142-150.
- [4]. ДО ПРЕЗИДІЇ СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ
Друкується за виданням: «Українська інтелігенція під судом КГБ». — В-во «Сучасність», 1970, стор. 219-226.
- [5]. МІСЦЕ В БОЮ ЧИ В РОЗПРАВИ?
Друкується за виданням: «Український вісник», випуск I-II. — Париж-Балтимор, В-во Перша Українська Друкарня у Франції (ПУДФ) і «Смолоскип», 1971, стор. 17-19.
- [6]. ДО ЦК КПУ, ДО КДБ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР
Друкується за виданням: «Український вісник», випуск III, жовтень 1970. — Балтимор-Вінніпег, В-во «Смолоскип» і «Новий шлях», 1971, стор. 28-30.
- [7]. ГОЛОВІ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР О. П. ЛЯШКОВІ
Друкується за виданням: «Український вісник», випуск III, жовтень 1970, стор. 38-40.
- [8]. Я ОБВИНУВАЧУЮ
Друкується за журн. «Сучасність», ч. 1, 1976, січень, стор. 44-47.
- [9]. ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ДО ІВАНА ДЗЮБИ
Друкується за газ. «Новий шлях». — Вінніпег, 1976, 2 жовтня.
- [10]. ВАСИЛЬ СТУС ПРО ЛІКАРНІ. З ІНТЕРВ'Ю ПОЛІТВ'ЯЗНІВ МОРДОВСЬКИХ ТАБОРІВ
Друкується за виданням: «Хроніка таборових буднів». — В-во «Сучасність», 1976, стор. 85-89.

- [11]. ДО ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР
Друкується за виданням: «Погром в Україні, 1972-1979». — В-во «Сучасність», 1980, стор. 47.
- [12]. ГОЛОВІ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР ПІДГОРНОМУ
Друкується вперше українською мовою. — Переклад з російської за виданням: Михайл Хейфец, «Место и время». Франція, Изд. «Третья волна», 1978, стор. 198-199. У значно скороченому вигляді ця заява була надрукована у збірнику «Погром в Україні, 1972-1979», стор. 48.
- [13]. ДО ПЕН-КЛЮБУ
Друкується за виданням: «Погром в Україні, 1972-1979», стор. 48-49.
- [14]. ДО ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР
Друкується вперше українською мовою. — Переклад з російської за виданням: Михайл Хейфец, «Место и время», стор. 199-201.

ЛИСТИ ДО ДРУЗІВ

- [15]. ЛИСТ ДО АННИ-ГАЛІ ГОРБАЧ
Друкується вперше. — Архів «Смолоскипа». Рукопис, копія оригіналу.
- [16]. ЛИСТ ДО ПРИЯТЕЛІВ
Друкується за газ. «Свобода», ч. 47. — Джерзі Ситі, Н. Дж., 1978, 22 березня.
- [17]. ЛИСТИ ДО ІВАНА ЧИНЧЕНКА
Друкується вперше. — Архів «Смолоскипа». Рукописи трьох листів, оригінали. Третій лист без дати. На конверті зворотна адреса: «U.S.S.R., 686071, с. Матросово, Тенкинського р-на Магаданської обл., Стус В.С.». На конверті канадська печатка доручення рекомендованого листа з датою 4 травня 1978 року.
- [18]. ЛИСТ ДО НЕВІДОМОГО АДРЕСАТА (УРИВОК)
Друкується за виданням: «Інформаційні бюлетені Української Громадської Групи Сприяння Виконанню Гельсінкських Угод». — Торонто-Балтимор, В-во «Смолоскип», 1981, стор. 100.
- [19]. ЛИСТ ДО ІРИНИ КОРСУНСЬКОЇ
Друкується вперше українською мовою. — Переклад з російської за газ. «Русская мысль», ч. 3590, Париж, 1985, 11 жовтня.
- [20]. ЛИСТИ ДО ХРИСТИНИ
Друкується вперше. — Переклад з німецької. Архів «Смолоскипа». Машинопис, передрук восьми рукописних листів до Христини в Західній Німеччині. На бажання адресатки, її прізвища не подається.

- [21]. ТЕЛЕГРАМА А. Д. САХАРОВУ
Друкується вперше українською мовою. — Переклад з російської за виданням: «Хроника текущих событий», вып. 52. Москва, самиздат, 1979, 1 марта. Передрук: Нью-Йорк, Изд. «Хроника», 1979, стор. 21.
- [22]. ЛИСТ ДО ЧЛЕНА МІЖНАРОДНОЇ АМНЕСТІЇ В ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ
Друкується вперше. — Архів «Смолоскипа». Рукопис, копія оригіналу, переклад з німецької.
- [23]. ЛИСТ НА ЗАХИСТ МИКОЛИ ГОРБАЛЯ
Друкується за виданням: «Українська Гельсінкська Група, 1978-1982». — Торонто-Балтимор, В-во «Смолоскип», 1983, стор. 97-99.

ТАБОРОВІ ЗАПИСКИ

- [24]. З ТАБОРОВОГО ЗОШИТА
Друкується за журн. «Сучасність», ч. 11, 1983, листопад, стор. 78-91. Поділ на записи введено за російськомовним текстом у виданні «Архів Самиздата», No. 5062.

РОЗДІЛ II

СУДОВІ Й ПОЗАСУДОВІ РЕПРЕСІЇ, ВИСТУПИ НА ЗАХИСТ ВАСИЛЯ СТУСА

- [25]. ВИРОК У СПРАВІ ВАСИЛЯ СТУСА (1972 РІК)
Друкується за виданням: «Погром в Україні, 1972-1979», стор. 30-37.
- [26]. КОМЕНТАР ВАСИЛЯ СТУСА НА ВИРОК СУДУ
Друкується за виданням: «Погром в Україні, 1972-1979», стор. 37-40.
- [27]. ЛИСТ МАЛЬВИ ЛАНДИ І ТЕТЯНИ ХОДОРОВИЧ
Друкується за виданням: «Погром в Україні, 1972-1979», стор. 54-56.
- [28]. ВАСИЛЬ СТУС НА ЗАСЛАННІ
Друкується за журн. «Сучасність», ч. 2, 1979, лютий, стор. 112-115. Дещо скорочена версія цієї інформації була друкована у збірнику «Українська Гельсінкська Група, 1978-1982», стор. 751-753.
- [29]. ДРУГИЙ СУД НАД ВАСИЛЕМ СТУСОМ (1980 РІК)
Друкується за виданням: «Українська Гельсінкська Група, 1978-1982», стор. 754-759. Вперше цю інформацію надруковано в московському самвидавньому журналі «Хроника текущих событий», ч. 58, 1980.
- [30]. ЛИСТ АК. АНДРІЯ САХАРОВА НА ЗАХИСТ ВАСИЛЯ СТУСА
Друкується за виданням: «Українська Гельсінкська Група,

1978-1982», стор. 760-761. Копія російськомовного оригіналу в архіві «Смолоскипа».

- [31]. ЛИСТ ЗП УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ НА ЗАХИСТ
ВАСИЛЯ СТУСА
Архів «Смолоскипа». — Машинопис, оригінал.
- [32]. ВИСТУП ЛАВРЕАТА НОБЕЛІВСЬКОЇ НАГОРОДИ ГЕНРІХА
БЕЛЛЯ НА ЗАХИСТ ВАСИЛЯ СТУСА
Друкується вперше. — З передавань радіо «Свобода», 18
січня 1985 р.

РОЗДІЛ ІІІ

ВИСТУПИ, СПОГАДИ І ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОСТИ ВАСИЛЯ СТУСА

НА СМЕРТЬ ВАСИЛЯ СТУСА

Закордонне Представництво Української Гельсінкської Групи,
*Звернення керівникам урядів, що підписали Гельсінкські
Угоди.*

Друкується за газетою «Смолоскип», ч. 27, Вашингтон, 1985,
весна-осінь, стор. 1, 4.

Надія Світлична, *Над труною Василя Стуса.*

Друкується за передаванням радіо «Свобода» 6 вересня 1985
року. Уривок вірша «Ярій, душе...» подано за виданням:
«Український вісник», вип. IV. — В-во ПУДФ і «Смолоскип»,
стор. 31. Інші версії цього самого вірша надруковані у збір-
ках В. Стуса «Свіча в свічаді» (стор. 37) і «Палімпсести»
(стор. 67).

Ніна Строката, *Слово на смерть поета.*

Друкується за журн. «Віра», ч. 4, Нью-Йорк, 1985, стор. 22.

Катерина Штуль, *Василь Стус.*

Друкується вперше. Текст слова виголошеного на вечорі
Василя Стуса в Парижі.

Микола Вірний (Француженко), *Смерть нездоланного.*

Друкується за газетою «Народна воля», чч. 40, 41, 42. —
Скрентон, 1985, 17, 24, 31 жовтня.

СПОГАДИ СУЧАСНИКІВ

«Про Василя Стуса». Інтерв'ю з Надією Світличною.

Друкується вперше. — З передавань радіо «Свобода» 8 і 9
вересня 1985 року. Інтерв'ю провів Богдан Нагайло.

Михайло Хейфец, «В українській поезії тепер більшого нема...».

Друкується за виданням: Михайло Хейфец, «Українські си-
люети». В-во «Сучасність», 1984, стор. 7-83.

Сергій Солдатов, *Пам'яті Василя Стуса*.

Друкується за журн. «Сучасність», ч. 5, 1986, травень, стор. 122-125.

«В листах про Василя Стуса».

Друкується за передаванням радіо «Свобода» 9 січня 1986 року. Підготувала Анна-Галія Горбач. Автори листів-спогадів не подані.

ДО ДжЕРЕЛ ТВОРЧОСТИ ПОЕТА

Леонід Плющ, *Вбивство поета Василя Стуса*.

Друкується за виданням радіо «Свобода», 28, 29. 31 жовтня і 1 листопада 1985 року.

Остап Тарнавський, *Знайомство з поетом Василем Стусом*.

Друкується за виданням: «Альманах УНС, 1983». — Джерзі Сіті, Н. Дж., 1983, стор. 134-147.

Богдан Рубчак, *Перемога над прірвою*. Про поезію Василя Стуса.

Друкується за журн. «Сучасність», ч. 10, 1983, жовтень, стор. 52-83. Цитовані вірші подається за збірками поезій В. Стуса «Свіча в свічаді» і «Палімпсести».

Леонід Рудницький, *Василь Стус і німецька література*. Відношення поета до Гете і Рільке.

Друкується вперше. — Текст доповіді виголошеної на науковій конференції присвяченій Василеві Стусові 31 жовтня 1985 року на Українському Католицькому Університеті у Філядельфії.

Юрій Шевельов, *Трунок і трутизна*. Про «Палімпсести» Василя Стуса.

Друкується за виданням: Василь Стус, «Палімпсести», В-во «Сучасність», 1986, стор. 17-58. Передмова до збірки.

Людмила Волянська, *«Прощай, Україно, моя Україно, чужа Україно, навіки прощай!»*.

Друкується за журн. «Наше життя», ч. 10. — Нью-Йорк, 1985, жовтень, стор. 2-11.

БІБЛІОГРАФІЯ

Бібліографія Василя Стуса розміщена за таким пляном:

I. Публікації творів Василя Стуса окремими книгами.

II. Публікації творів письменника у збірниках, окремих книгах, журналах і газетах.

III. Звернення і листи, яких співавтором був В. Стус.

IV. Статті про життя і творчість В. Стуса.

V. Вірші Василя Стуса в перекладі на інші мови.

Перші три розділи подано за хронологічним порядком опублікування даного твору. Четвертий розділ подано за абеткою. П'ятий — за хронологічним порядком.

Опублікована бібліографія не претендує на вичерпну повноту. В неї не включено віршів у різних періодичних виданнях. Зате включено бібліографію віршів поета перекладених на інші мови.

I. ПУБЛІКАЦІЇ ТВОРІВ ВАСИЛЯ СТУСА ОКРЕМИМИ КНИГАМИ

«Зимові дерева». Из вступною статтею Аріядни Шум. — Брюссель, «Література і мистецтво», 1970, 206 стор.

«Свіча в свічаді». Поезії. Упорядкували Марко Царинник і Вольфрам Бургардт. — «Сучасність», 1977, 122 + 4 стор.

«Ein dichter im Widerstand». Aus dem Tagebuch des Wassyl Stus. — Hamburg, Gerold & Appel Verlag, 1984, 47 стор. Зміст: Lew Kopelew «Ein poet»; Anna-Halja Horbatsch «Sein Verbrechen ist der Widerstand» (Vorwort); «Aus dem Lagertagebuch des Wassyl Stus»; Уривки з листів від 21 березня і 4 квітня 1977; три вірші «Ein Tisch», «Werde zur Lerabstürzenden Welle», «Für Christine Bremer».

«Палімпсести». Вірші 1971-1979 років. Упорядкувала Надія Світлична. Вступна стаття Юрія Шевельова. — «Сучасність», 1986, 469 + 10 стор.

II. ПУБЛІКАЦІЇ ТВОРІВ ВАСИЛЯ СТУСА В ОКРЕМИХ ВИДАННЯХ

- «*На поетичному турнірі*». — «Дніпро», ч. 10, Київ, 1964, жовтень, стор. 150-153.
- «*Най будем щирі*». — «Дніпро», ч. 2, 1965, лютий, стор. 142-150.
- «*Відкритий лист до Президії Спілки Письменників України*». — У кн.: «Українська інтелігенція під судом КГБ». Матеріали з процесів В. Чорновола, М. Масютка, М. Озерного та ін. «Сучасність», 1970, стор. 219-226; «Українська думка», Лондон, 1985, 19 вересня.
- «*Двоє слів читачеві*». — У кн.: Василь Стус, «Зимові дерева». Брюссель, «Література і мистецтво», 1970, стор. 9-10; «Українська думка», Лондон, 1985, 19 вересня.
- «*Місце в бою чи в розправі? Редакторів „Вітчизни“ Л. Дмитеркові*». — У кн.: «Український вісник», випуск I-II [Захальняний журнал з України]. Париж-Балтимор, ПУДФ і «Смолоскип», 1971, стор. 17-19.
- «*До ЦК КПУ, до КДБ при Раді Міністрів УРСР; «Голові Президії Верховної Ради УРСР О. П. Ляшкові, секретареві ЦК КПУ Ф. Д. Овчаренкові*». — У кн.: «Український вісник», випуск III, жовтень 1970 [Самвидавний журнал з України]. Балтимор-Вінніпег, «Новий шлях» і «Смолоскип», 1971, стор. 28-30; 38-40.
- «*Я обвинувачую*». — «Сучасність», ч. 1, Мюнхен, 1976, січень, стор. 44-47; «Нові дні», ч. 2, Торонто, 1976, стор. 26-28.
- «*Відкритий лист до Івана Дзюби*». — «Новий шлях», Вінніпег, 1976, 2 жовтня; «Сучасність», ч. 11, 1976, листопад, стор. 84-86.
- [Про концтабірні лікарні]. — У кн.: «Хроніка таборових буднів». «Сучасність», 1976. З розділу: Б. Пенсон і В. Чорновіл, «Будні мордовських таборів», стор. 85-89.
- «*Не можна сидіти, склавши руки*» [Лист до приятелів від 29. X. 1977]. — «Свобода», ч. 47, Джерзі Ситі, Н. Дж., 1978, 22 березня.
- «Справа Василя Стуса». «*Вирок*»; «*Я обвинувачую*»; «*Відкритий лист до Івана Дзюби*»; «*До Президії Верховної Ради СРСР*»; «*До Голови Президії Верховної Ради СРСР*»; «*До ПЕН-Клубу*»; «*Лист до приятелів*». — У кн.: «Погром в Україні, 1972-1979». Упорядкував Роман Купчинський. «Сучасність», 1980, стор. 30-56.
- «*На захист Миколи Горбала*». — «Свобода», 1980, 23 лютого; у кн.: «Українська Гельсінкська Група, 1978-1982». Документи і матеріали. Упорядкував Осип Зінкевич. Торонто-Балтимор, «Смолоскип», 1983, стор. 97-99.
- [Уривок з листа Василя Стуса]. — У кн.: «Інформаційні бюлетені Української Громадської Групи Сприяння Виконанню Гельсінкських Угод». Упорядкував Осип Зінкевич, післяслово Ніни Строкатої. Торонто-Балтимор, «Смолоскип», 1981, стор. 100.

«3 таборового зошита». — «Сучасність», ч. 11, 1983, листопад, стор. 78-91; «Шлях перемоги», Мюнхен, 1983, 18 грудня.

Англійською мовою

«*A Gulag Notebook*». Translated by Marco Carynnyk and George Luckyj. — «The Washington Times», Washington, 1985, August 28.

«*Excerpts from Vasyl Stus's notebook*». Stus, Vasyl: The Life and Death of a Ukrainian Poet. Translated by Marco Carynnyk and George Luckyj. — «The Ukrainian Weekly», No. 37 and No. 38, Jersey City, N. J., 1985, September 18 and 22.

Німецькою мовою

«*Ich klage an*». Erklärung des politischen Gefangenen Wassyl Stus. 1975. — У кн.: «Dokumente über Menschenrechtsverletzungen in der UdSSR». Hamburg, Amnesty International, 1976, стор. 87-92.

«*Ich erkläre*». [У перекладі Анни Галі Горбач]. — У кн.: Mykola Horbal, «Hier wartet man auf das ende». Hamburg, Gerold & Appel Verlag, 1986, стор. 11-12.

Російською мовою

«Я обвиняю» (1975). — «Хроника текущих событий», No. 37 [Москва], 1975, 30 сентября. Передрук: Издательство «Хроника», Нью-Йорк, 1975, стор. 65-66; «Архив Самиздата», No. 2307, 8 стор.; у зб.: «Из-за колючей проволоки». Франкфурт/Майн, «Вольное слово», вып. 21, стор. 38-44; г. «Русская мысль», Париж, 1975, 30 жовтня.

«Письмо Ивану Дзюбе о выступлении последнего „Путь избран навсегда“ в газ. „Вісті з України“ от 22. V. 1975» [Червень 1975]. — «Архив Самиздата», No. 2655, 4 стор.

«Председателю Президиума Верховного Совета СССР Подгорному от В. Стуса», 1. VIII. 1976; «В Президиум Верховного Совета СССР от безвинно репрессированного украинского литератора Стуса», 10. XII. 1976. — У кн.: Михаил Хейфец, «Место и время», стор. 198-201.

[Телеграма А.Д. Сахарову на захист В. Овсієнка]. — «Хроника текущих событий», вып. 52. Москва, самиздат, 1979, 1 марта. Передрук: Нью-Йорк, Изд. «Хроника», 1979, стор. 21.

«Из лагерного дневника» [VII. 1982]. — «Архив Самиздата», No. 5062, 26 стор.

«Из лагерных записей Василя Стуса». — «Русская мысль», Париж, 1983, 15 декабря.

«Письмо из ссылки» [До І. Корсунської]. — «Русская мысль», No. 3590, Париж, 1985, 11 октября.

III. ЗВЕРНЕННЯ І ЛИСТИ, СПІВАВТОРОМ ЯКИХ БУВ ВАСИЛЬ СТУС

- «До Генерального Секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, Голови Ради Міністрів СРСР О. Н. Косигіна, Голови Президії Верховної Ради СРСР Н. В. Підгорного». Квітень, 1968 [Лист 139-тьох]. — «Свобода», 1968, 11 жовтня; в англійському перекладі у кн. Michael Browne (ed.), «Ferment in the Ukraine», London, MacMillan, 1971, pp. 191-196; по-російськи у ж. «Посев», No. 12, Frankfurt-am-Main, 1968, стор. 58.
- «Заява про створення громадського Комітету захисту Ніни Строкатої». 21. XII. 1971. — Опубл. у кн.: «Український вісник», випуск VI, березнь 1972 [Самвидавний журнал з України]. Париж-Балтимор, ПУДФ і «Смолоскип», 1972, стор. 140-142; по-англійськи у ж. «The Ukrainian Herald», Issue 6. Baltimore, Smoloskyp Publishers, 1977, стор. 141-143.
- «Звернення до Національної Об'єднаної Партії Вірменії». Грудень 1976.
- «To the American People on Independence Day». — «A Chronicle of Human Rights in the U.S.S.R», No. 22, New York, «Khronika Press», 1976, July-September, стор. 34.
- «Телеграма американському народу в День Независимости от политзаключенных в СССР». — «Хроника текущих событий», No. 41, [Москва], 1976, 3 августа. Передрук: Изд. «Хроника», 1975, стор. 40.
- «Відкритий лист Гельсінкським групам СРСР, США, правозахисним групам Польщі, Чехо-Словаччини». 6. X. 1979. — Опубл. у кн.: «Українська Гельсінкська Група, 1978-1982». Документи і матеріали. Торонто-Балтимор, «Смолоскип», 1983, стор. 47-51; по-англійськи — «An open letter to the Helsinki Groups of the USSR and the USA, to Groups in Defense of Rights in Poland and Czechoslovakia». 6. X. 1979. — У кн.: «The Human Rights Movement in Ukraine». Documents of the Ukrainian Helsinki Group, 1976-1980. Edited by Lesya Verba and Bohdan Yasen. Introduction by Nina Strokata. Preface by Andrew Zwarun. Baltimore-Washington-Toronto, Smoloskyp Publishers, 1980, стор. 177-181.
- «Меморандум Української Групи Сприяння Виконанню Гельсінкських Угод». Осінь 1979. — Опубл. у кн.: «Українська Гельсінкська Група, 1978-1982», стор. 57-62; по-англійськи у кн.: «Hearing before the Commission on Security and Cooperation in Europe». 97th Congress, first Session. Fifth Anniversary of the Formation of the Ukrainian Helsinki Group, November 16, 1981. Washington, U.S. Government Printing Office, 1982, стор. 138-140.

IV. СТАТТІ ПРО ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ВАСИЛЯ СТУСА

- «А. Сахаров обороняє Василя Стуса». — «Свобода», 1980, 21 листопада.

- «Академік Сахаров виступив на захист Василя Стуса». — «Америка», Філадельфія, Па., 1980, 16 грудня, стор. 1.
- Апель Рольф, *Некролог Василеві Стусові, українському поетові, що загинув у таборі праці* [Вірш у перекладі з німецької Анни-Галі Горбач]. — «Сучасність», ч. 5, 1986, травень, стор. 116-117.
- Бойчук Богдан, *Вчитуючися в палімпсести Василя Стуса*. — «Свобода», 1986, 18, 19, 20 і 21 листопада.
- Бризгун-Соколик Оксана, *Торонто вшанувало Василя Стуса*. — «Новий шлях», ч. 42, 1985, 19 жовтня, стор. 3.
- «В. Стус і В. Чорновіл засуджують І. Дзюбу». — «Америка», ч. 132, 1976, 21 вересня, стор. 1, 4.
- «В. Стусові признали літературну нагороду». — «Свобода», 1982, 25 серпня.
- «Василеві Стусові загрожує новий суд». — «Свобода», ч. 78, 1979, 7 квітня, стор. 1.
- «Василя Стуса засуджено на 15 років». — «Свобода», ч. 222, 1980, 17 жовтня, стор. 1.
- «Василя Стуса „перевиховують“». — «Сучасність», ч. 2, 1979, лютий, стор. 112-115.
- «Василь Стус». — У кн.: «Українська Гельсінкська Група, 1978-1982». Документи і матеріали. Торонто-Балтимор, «Смолюк», 1983, стор. 747-750.
- «Василь Стус». Звернення ЗП Української Гельсінкської Групи. — «Українське слово», ч. 2288, Париж, 1985, 29 вересня.
- «Василь Стус вимагає суду над ворогами українського народу». — «Новий шлях», Вінніпег, 1976, 24-31 січня, стор. 12; «Америка», ч. 152, 1976.
- «Василь Стус: не можна сидіти, склавши руки». — «Свобода», ч. 47, 1978, 2 березня.
- «Василь Стус — нова жертва терору». — «Українське слово», ч. 2287, Париж, 1985, 22 вересня.
- «Василь Семенович Стус» [Біографічна довідка]. — «Вісник репресій в Україні», випуск 5, Нью-Йорк, ЗП УГГ, 1981, стор. 39.
- «Він жив — любив і не набрався скверни». — «Екран», ч. 134-137, Чикаго, 1985, стор. 1.
- Вірний Микола, *Смерть нездоланного*. — «Народна воля», ч. 40, Скрантон, 1985, 17 жовтня; ч. 41, 24 жовтня; ч. 42, 31 жовтня.
- Волянська Людмила, *Прощай, Україно, моя Україно, чужа Україно, навіки прощай!.. На смерть Василя Стуса*. — «Наше життя», ч. 10, Нью-Йорк, 1985, жовтень, стор. 2-11.
- , «... За Україну його замучили колись...». Поет Василь Стус не живе. — «Свобода», 1985, 18 вересня, стор. 2; 19 вересня, стор. 2; 20 вересня, стор. 2, 4.
- Г. А.-Г., *Голоси з України на смерть Василя Стуса*. — «Сучасність», ч. 1, 1986, січень, стор. 113-114.
- Горбач Анна-Галія, *Гайнріх Белль і генерація шістдесятників*. — «Сучасність», ч. 1, 1986, січень, стор. 87-91.

- , *Василь Стус у спогадах та відгуках чужомовної преси.* — «Сучасність», ч. 5, 1986, травень, стор. 111-121.
- Гурко Стефанія, *Світовий конгрес письменників у Торонто. 400 його учасників підписали телеграму до Брежнєва, домагаючись звільнення Василя Стуса.* — «Новий шлях», ч. 43, Торонто, 1981, 24 жовтня.
- Закордонне Представництво Української Гельсінкської Групи, *До делегацій країн на Гельсінкську нараду в Мадриді, й ін.* [Заклик на захист В. Стуса] — «Свобода», ч. 27, 1981, 11 лютого.
- , *Керівникам урядів країн, що підписали Гельсінкські угоди, Комісії Прав Людини при ООН, Міжнародній Амнесії, Міжнародньому ПЕН-Клубові, Правозахисним організаціям і всім людям доброї волі* [Звернення з приводу загибелі В. Стуса]. — «Смолоскип», ч. 27, Вашингтон, 1985; весна-осінь, стор. 1; «Сучасність», ч. 1, 1986, січень, стор. 98-99.
- «Засудили Василя Стуса». — «Новий шлях», ч. 46, 1980, 15 листопада, стор. 1.
- «ЗП УГГ виступає в обороні Василя Стуса». — «Свобода», ч. 27, 1981, 11 лютого, стор. 1, 3.
- Зуб Іван, *Обрії критики.* — «Літературна Україна», ч. 52, Київ, 1965, 29 червня.
- Ільницький Микола, *Від спостережень до узагальнень.* — «Літературна Україна», ч. 62, 1965, 3 серпня.
- [Інформація про арешт Василя Стуса]. — «Вісник репресій в Україні», випуск 5, 1980, стор. 5-6.
- К. З., *Юрій Бадзьо і Василь Стус на агенді в Європейському Парламенті.* — «Гомін України», Торонто, 1985, 23 жовтня.
- К. І., *У сороковий день смерти Василя Стуса.* — «Шлях перемоги», ч. 5, Мюнхен, 1985, 3 листопада, стор. 3, 4.
- К. Н., *Міжнародня преса про смерть Василя Стуса.* — «Сучасність», ч. 1, 1986, січень, стор. 115-116.
- «Кати! Не дали останнього слова». Опис судилища над незламним поетом Василем Стусом. — «Шлях перемоги», 1981, 4 жовтня.
- Керч Оксана, *Василь Стус і нагорода Нобеля.* — «Свобода», ч. 111, 1986, 13 червня, стор. 2.
- Китаста Лідія, *Пам'яті Василя Стуса.* — «Українські вісті», Детройт, 1985, 3 і 17 листопада.
- Кучер Михайло, *На смерть Василя Стуса.* — «Свобода», 1985, 2 і 3 жовтня.
- Ланда Мальва і Ходорович Тетяна, *Міжнародній Амнесії, ПЕН-Клубові, людям доброї волі!* [Заклик на захист В. Стуса]. — У кн.: «Погром в Україні 1972-1979», 1980, стор. 54-56.
- Логвиненко Михайло, *Традиція і ерудиція.* — «Літературна Україна», ч. 58, 1965, 20 липня.
- Лук'яненко Лев, *Лист до Василя Стуса.* 27. III. 1977; лист без дати; 9. VII. 1977. — У кн.: «Зупиніть кривосуддя! Справа

- Левка Лук'яненко». Упорядкував Степан Садовський. «Сучасність», 1980, стор. 92-93, 107-108, 113-119.
- Мазуренко Галя, *Безсмертники* (Вірш). — «Нові дні», ч. 435-436, Торонто, 1986, травень-червень, стор. 7.
- Марта, *Чергова зустріч Марти і Миросі*. — «Юнак», Торонто, 1986, липень-серпень, стор. 4-5.
- Мороз Валентин, *Поезія і життя Василя Стуса*. — «Вісті комбатанта», ч. 5-6, Торонто-Нью-Йорк, 1985, стор. 49-55.
- «Москва вбиває» [Редакційна стаття про смерть В. Стуса]. — «Смолоскип», ч. 27, 1985, весна-осінь, стор. 1.
- «Найбільший український сучасний поет — В. Стус не живе». — «Свобода», 1985, 7 вересня.
- «Органи КГБ організують цькування і нагінку на Василя Стуса». — «Свобода», ч. 277, 1978, 20 грудня, стор. 1, 6.
- «Патріот — мученик». — «Українська думка», Лондон, 1985, 27 червня.
- Пелех Ульяна, *Василь Стус — поет, якому цінністю вищою над життя є почуття гідності — особистої і національної*. — «Промінь», Вінніпег, 1983, грудень, стор. 9-12.
- , *Пам'яті Василя Стуса — поета шукача червоної калини у народі*. — «Промінь», 1985, листопад, стор. 3-5.
- , *Василь Стус — шукач калини в духовім світі народу*. — «Нові дні», ч. 435-436, 1986, травень-червень, стор. 4-7.
- Плющ Леонід, *Там, лівіше серця...* Вбивство поета. — «Сучасність», ч. 5, 1986, травень, стор. 97-110.
- «Поет Василь Стус — чергове вбивство кривавого КГБ». — «Вісник», ч. 1-2, Нью-Йорк, 1985, липень-грудень, стор. 1-3.
- „Поетичній спадщині В. Стуса загрожує знищення” — заявляють політичні в'язні. — «Свобода», ч. 43, 1977, 24 лютого, стор. 1, 3.
- «Поетові-дисидентіві замкнено уста». — «Новий шлях», ч. 44, 1985, 2 листопада.
- «Про Василя Стуса на засланні». — «Свобода», 1978, 20 грудня; передр. у кн.: «Українська Гельсінкська Група, 1978-1982», стор. 751-753.
- Рахманний Роман, д-р, *Протестне подзвіння на смерть поета*. — «Українська думка», ч. 42, 17 жовтня, стор. 1.
- Р-ка, *Пам'яті того, що вічно буде з нами*. — «Свобода», 1986, 19 листопада.
- Рубчак Богдан, *Перемога над прірвою*. Про поезію Василя Стуса. — «Сучасність», ч. 10, 1983, жовтень, стор. 52-83.
- «Рятуймо Василя Стуса». — «Шлях перемоги», Мюнхен, 1983, 18 грудня.
- С. М., *І в Донбасі «націоналісти»*. — «Мета», Філядельфія, 1975, травень.
- Сахаров Андрій, *На захист поета Василя Стуса*. — У кн.: «Українська Гельсінкська Група, 1978-1982», 1983, стор. 760-761; «Свобода», ч. 245, 1980, 21 листопада, стор. 1.

- Світлична Надія, *Над труною Василя Стуса*. — «Сучасність», ч. 10, 1985, жовтень, стор. 114-116.
- , *3 життя двох поетів України*. Текст передачі радіо «Свобода» до першої річниці смерті Василя Стуса. — «Свобода», ч. 174, 1986, 12 вересня, стор. 2, 4.
- , *Останній рік Василя Стуса*. — «Українське слово», ч. 2345, 1986, 2 листопада, стор. 2.
- , *Від упорядника* [Вступна стаття]. — У кн.: Василь Стус «Палімпсести», стор. 7-16.
- «Світлична про В. Стуса». — «Українське слово», ч. 2291, 1985, 20 жовтня, стор. 3.
- Селянська Віра [Рецензія на кн. «Ein dichter im Widerstand»]. — «Сучасність», ч. 6, 1984, червень, стор. 123-124.
- Сенишин Галина, *Василь Стус*. 1938-4 вересня 1985. — «Вісник», ч. 5, Вінніпег, 1986, 1 березня.
- Славутич Яр, *Стус*. Вірш. — У кн.: Яр Славутич «Живі смолоскипи». Едмонтон, «Славута», 1983, стор. 19.
- , *Пам'яті Василя Стуса* (Вірш). — «Нові дні», ч. 435-436, 1986, травень-червень, стор. 7.
- «Смерть Василя Стуса». — «Вісник репресій в Україні», випуск 9, 1985, стор. 3-6.
- Соколик-Бризгун Оксана, *Торонто вшанувало Василя Стуса*. — «Новий шлях», ч. 42, 1985, 19 жовтня.
- Солдатов Сергій, *Пам'яті Василя Стуса*. — «Сучасність», ч. 5, 1986, травень, стор. 122-125.
- Солончак Іван, *Ще одна трагічна подія*. — «Свобода», 1985, 1 листопада.
- «Справа Василя Стуса». Вирок і коментар. — «Сучасність», ч. 12, 1975, грудень, стор. 60-70; у кн.: «Погром в Україні 1972-1979», стор. 30-40.
- Стех Марко, *Смерть поета*. — «Термінус», ч. 1, Торонто, 1986, стор. 3-4.
- Строката Ніна, *Поет, який над усе поставив здатність чесно померти*. — «Мета», ч. 10, 1985, жовтень.
- , *Слово на смерть поета*. — «Віра», ч. 4, Нью-Йорк, 1985, стор. 22.
- «Стуса судитимуть за „антисоветську пропаганду“». — «Свобода», ч. 119, 1980, 23 травня, стор. 1.
- «Суд над Василем Стусом». — У кн.: «Українська Гельсінкська Група, 1978-1982», стор. 754-759.
- Тарнавська Марта, *На смерть Василя Стуса*. Вірш. — «Свобода», ч. 202, 1985, 22 жовтня; «Нові дні», ч. 435-436, 1986, травень-червень, стор. 7.
- Тарнавський Остап, *Знайомлення з поетом Василем Стусом*. — «Альманах УНС, 1983», стор. 134-147.
- Тесселінк Ганс, *Прокурору [УРСР] Глуху Ф. К.* [Лист на захист Василя Стуса]. — У кн.: «Українська Гельсінкська Група, 1978-1982», стор. 763-777.

- Хейфец Михайло, *В українській поезії тепер більшого нема...* — У кн.: Михайло Хейфец, «Українські силуети». «Сучасність», 1984, стор. 7-83.
- Царинник Марко, *Повернення Орфея*. — У кн.: Василь Стус, «Свіча в свічаді». «Сучасність», 1977, стор. 7-20.
- , *Поезія і політика*. — «Сучасність», ч. 9, 1986, вересень, стор. 33-40.
- Шевельов Юрій, *Трунок і трутизна*. Про «Палімпсести» Василя Стуса. — У кн.: Василь Стус, «Палімпсести», стор. 17-58.
- Шум Аріядна, *Поезія Василя Стуса*. — У кн.: Василь Стус, «Зимові дерева». Брюссель, «Література і мистецтво», 1970, стор. 1-8.

Англійською мовою

- Carynnyk, Marko, *Vasyl Stus: a Preliminary Bibliography*. — «Journal of Ukrainian Graduate Studies», No. 1, Toronto, Fall, 1976, pp. 72-74.
- , *Vasyl Stus*. — «Journal of Ukrainian Graduate Studies», No. 1, Fall, 1976, pp. 62-67.
- , *The Gulag Notebook*. — «The Washington Times», Washington, 1985, August 28.
- Cooper, Lettice, and others [Letter to the Editor]. — «Times», London, 1978, 19 July.
- «Death of Vasyl Stus, Ukrainian Writer and Member of the Ukrainian Helsinki Group». Statement by the External Representation of the Ukrainian Helsinki Group. — «Smoloskyp», Vol. 7, No. 27, Washington, 1985, Spring-Fall, pp. 1, 4.
- Fishbein, Moshe, *The Death of Vasyl Stus*. — «Radio Liberty Research» (RFE/RL), RL 320/85, Munich, 1985, September 24, 5 pg.
- «400 honor Vasyl Stus at Toronto memorial service». — «The Ukrainian Weekly», Jersey City, N.J., 1985, October 6.
- Havryliv, Lev, *Death of a Poet*. — «Australian-Ukrainian Review», Vol. IV, No. 4, Melbourne, 1985, pg. 10.
- Helsinki Group's Representation, *Statement and appeal*. Reaction to death of Vasyl Stus. — «Віра», ч. 4, Нью-Йорк, 1985, жовтень-грудень, стор. 15-16.
- Intrator, Genya, *Poet denied visit from his family*. — «The Sunday Sun», Toronto, 1985, February 17.
- Laird, Sally, *Four prisoners die in camp*. — «Index on Censorship», No. 2, London, 1986, February, pg. 35.
- Nahaylo, Bohdan, *The Soviet Writers who Led Dissent*. — «The Wall Street Journal», New York, 1985, September 9.
- «Poet, rights activist Stus died of emeciation following long illness». — «The Ukrainian Weekly», 1985, September 15.
- Solchanyk, Roman, *Trial of Ukrainian Helsinki Group Member Vasyl Stus*. — RFE-RL, Radio Liberty Research, RL 380/80, 1980, October 15, 2 pg.

- «Soviet publication likens dissident to John Hinckley». — «The Ukrainian Weekly», 1984, July 8.
- «Statements on Stus's death». — «The Ukrainian Weekly», 1985, September 15.
- Svitlychna, Nadia, *About Vasyl Stus*. — «Віра», ч. 2, 1981, квітень-червень, pp. 17-18.
- , *The death of Vasyl Stus*. — «Index on Censorship», No. 2, 1986, pp. 34-36.
- «„Those Against Tyranny — Stand Up!“ — Vasyl Stus». — «Australian-Ukrainian Review», No. 1, 1986, Autumn, pg. 2.
- [Trial of Vasyl Stus]. — «Herald of Repression in Ukraine», No. 10, New York, External Representation of the Ukrainian Helsinki Group, 1980, pp. 4-5.
- «Ukraine: Vasyl Stus». — «Pen International», Vol. XXXV, No. 1, London, 1985, pp. 58-59.
- Ulman, Michael, *Vasyl Stus, Ukrainian poet, dies in Soviet prison camp*. — «Вільна думка», ч. 40, Lidcombe, Australia, 1985, 6 жовтня.
- «Vasyl Stus». — «Amnesty International», Saskatoon Group, Saskatoon, 1980, November, 7 pg.
- «Vasyl Stus». — «The Ukrainian Weekly», 1985, September 15.
- «Vasyl Stus: A remembrance on the anniversary of his death». — «The Ukrainian Weekly», No. 35, 1986, August 31, pp. 8-9, 14.
- «Vasyl Stus Awarded Literary Prize in Holland». — «America», No. 155, Philadelphia, 1982, September 6.
- «Vasyl Stus: in Memoriam». [Editorial]. — «Smoloskyp», No. 27, 1985, Spring-Fall, pg. 2.
- «Vasyl Stus, USSR». Campaign for Prisoners of the Month. — «Amnesty International Newsletter», Vol. XI, No. 5, London, 1981, May, pg. 3.
- Verba, Lesya, *Vasyl Stus — an extraordinary person*. — «Smoloskyp», No. 11, 1981, Spring, pg. 9.
- «What others say about Stus». — «Smoloskyp», No. 11, 1981, Spring, pg. 10.
- «Writers honor Vasyl Stus». — «Smoloskyp», No. 17, 1982, Fall, pg. 5.
- Zyla, Wolodymyr T., «I have no fear of dying» — the late Vasyl Stus. — «The Ukrainian Weekly», No. 45, 1986, November 9, pg. 4, 14.

Німецькою мовою

- AHN, *Wassyl Stus*. — In: «Stus, Petkus, Rudenko, Lukjanenko, Niklus, Jakunin». Bern, Kuratorium Geistige Freiheit, Biographia Samisdata, 1981, pp. 2-3.
- Buch, Hans Christoph, *Kein Tropfen Morgenrot*. Wassyl Stus, Märtyrer der ukrainischen Literatur. — «Die Zeit», Hamburg, 1984, March 23.
- , *Weder Recht noch Gnade*. Zum Tode des ukrainischen Dichters Wassyl Stus in einen sowjetischen Straflager. — «Die Zeit», 1985, 13 September.

- «Die Gefangenen des Monats». Wasyl Stus (UdSSR). — «Frankfurter Rundschau», Frankfurt-am-Main, 1981, May 21.
- «Er wollte nicht aufgeben». Zum Tode von Wassyl Stuss. — «Menschenrechte», Frankfurt-am-Main, 1985, september-oktober, pg. 14.
- Fishbein, Moses, *Ein ukrainisches Schicksal*. Das Martyrium von Wasyl Stus. — «Neue Züricher Zeitung», Zürich, 1985, 5 september.
- H., A.-H., *Drei ukrainische Dichter der «1960er Gruppe»* [Switytschnyj — Swerstjuk — Stus]. — In: «Angst ich bin dich losgeworden». Ukrainische Gedichte aus der Verbannung. Hamburg, Gerold & Appel, 1983, pp. 117-124.
- Hejfeztz, Michail, *Wassyl Stus — ein dichter hinter stacheldraht*. — Bern, Kuratorium Geistige Freiheit, Literaria Ucraina. 1983, p. 41.
- List-Beisler, Sylvia, *Verurteilung als Bumerang*. — «Süddeutsche Zeitung», München, 1980, May 27.
- «Rückfall im „antisowjetische Agitation und Propaganda“». Der ukrainische Dichter Wassyl Stus wurde nach acht Jahren Haft und Verbannung verurteilt zu 15 Jahren verurteilt. Ein offener Brief von amnesty international. — «Frankfurter Rundschau», No. 242, 1981, 19 Oktober.
- Strauss, Wolfgang, *Stille Erde bei Perm*. Die Geisteselite der Ukraine unter massivem Druck. — «Die Welt», 1985, 2 Oktober.
- Switytschna, Nadja, *Wassyl Stus — Nachruf auf einen Bürgerrechtler*. Translated by Anna-Halja Horbatsch. — In: «Kontinent», No. 1, Bonn, 1986, Januar-März, pp. 94-99.
- Sz, *Ein Fall für ai*. — «Süddeutsche Zeitung», 1982, August 4.
- «Tod des ukrainischen Regimekritikers Stus». — «Neue Züricher Zeitung», 1985, 7 September.
- «Ukrainischer Dissident im Lager gestorben». Wassyl Stus — Dichter und Helsinki-Gruppen-Mitglied — Neue Urteile. — «Frankfurter Allgemeine Zeitung», Frankfurt-am-Main, 1985, 7 September.
- «Wassyl Stus» [Три вірши]. — In: «Jurij Badzio, Walerij Martschenko, Wassyl Stus». Drei ukrainische Gewissensgefangene. Bern, Kuratorium Geistige Freiheit, Literaria Ucraina Samwydaw. 1985, pp. 17-19; «Wassyl Stus: Skizze», pp. 24-26.
- Wolffheim, von Elsbeth, *Unsere Stimmen zu einer einzigen Klage vereint*. Ukrainische Gedichte aus der Verbannung. — «Neue Züricher Zeitung», 1984, December 21.
- «Zum Tode von Wassyl Stus». Ein Nachruf aus der Ukraine. Translated by Anna-Halja Horbatsch. — In: «Kontinent», No. 1, 1986, Januar-März, pp. 100-101.

Російською мовою

- «Арест Васыля Стуса». — «Новый американец». Нью-Йорк, 1980, 29-4 июнь-июль, стор. 7.
- «Арест Стуса». — «Хроника текущих событий», вып. 57. [Москва], самиздат, 1980, 3 августа. Передрук: Изд. «Хроника», 1981, стор. 57-58, 89-90.

- «В защиту поэта Василия Стуса». — «Хроника текущих событий», No. 58. 1980, стор. 106-107.
- Гинзбург Арина, *Памяти Василия Стуса*. — «Русская мысль», 1985, 13 сентября.
- Колосов Леонид, *Убийцы в тоге правозащитников*. Из блокнота публициста. — «Радуга», No. 6, Киев, 1984, стор. 137-138.
- Малинкович Владимир, *К аресту Василя Стуса*. — «Русская мысль», 1980, 30 октября.
- Плющ Леонид, *Жертвоприношение поэта*. — «Континент», No. 45, 1985, стор. 441-445.
- Свитлична Н., *Над гробом Василия Стуса*. — «Посев», No. 1, Франкфурт-на-Майне, 1986, январь, стор. 56-57.
- «Смерть Василия Стуса». — «Вести из СССР». No. 17. Мюнхен, 1985, 15 сентября, стор. 1.
- «Суд над Василем Стусом». — «Хроника текущих событий», вып. 27, 1972, 15 октября. Передрук: «Вольное слово», самиздат. Избранное. Документальная серия. Вып. 6, «Посев», 1972, стор. 8-10.
- «Суд над Стусом». — «Хроника текущих событий», No. 58, 1980, стор. 101-106.
- [Телеграма Л. Брежневу на захист М. Горбала]. — Інформація у: «Хроника текущих событий», вып. 54, 1979, 15 ноября. Передрук: Изд. «Хроника», 1980, стор. 40.
- Фишбейн Мойсей, *На смерть Василя Стуса*. — «Радио Свобода: Материалы исследовательского отдела», Мюнхен, 1985, 16 сентября, 5 стор.
- В СССР быть украинским патриотом — просто запрещено... На смерть Василия Стуса. — «Русская мысль», No. 3590, 1985, 11 октября.
- Хейфец М. Р., *Заявление начальнику ЖХ 385 [На захист В. Стуса]*. У кн.: Михаил Хейфец, «Место и время», стор. 29-30.
- В украинской поэзии сейчас нет никого крупнее. — У кн.: Хейфец Михаил, «Украинские силуэты». «Сучасність», 1983, стор. 7-100.

Французькою мовою

- «Vassyl Stous. 1938-1985». Збірник відгуків преси. — Paris, Club des Amis de l'Ukraine, 1985, 30 стор.
- B. Y., *Mort au goulag*. — «Présent», Paris, 1985, 11 Septembre.
- Malenkovitch, Vladimir, *En défense de Vassil Stus, poète ukrainien*. — «L'Alternative». No. 10-11, Paris, mai-aout, 1981, стор. 89-90.
- Sadūnaité Nijolé, *Le poète ukrainien V.S. Stus sauvagement piéiné*. — У кн.: Nijolé Sadūnaité, «Un sourire du Goulag». Paris, Aide a l'église en détresse, 1986, стор. 107-109.
- «Solidarité et le mouvement d'opposition urkainien». Notes de prison de Vasyil Stous. — «L'Alternative», No. 27-28, Paris, 1984, mai-aout, стор. 26.

- «Un dissident ukrainien est mort d'épuisement au camp de Perm». — «Le Monde», Paris, 1985, 9 septembre.
- «Un poète mort au goulag». — «Le Figaro», Paris, 1985, 10 septembre.
- «URSS: Morte d'un dissident ukrainien dans un camp». — «Force ouvriere hebdo», No. 1851, Paris, 1985, 10 octobre.
- «URSS: Morte d'un dissident dans un camp». — «Liberation», Paris, 1985, 7 et 8 septembre.
- «URSS: Mort d'un poète dissident». — «Le Quotidien de Paris», No. 1802, Paris, 1985, 7 et 8 septembre.
- «URSS: Mort d'un surveillant des accords d'Helsinki». — «Le Matin», Paris, 1985, 7 et 8 septembre.

Шведською мовою

- Вегензак фон, Томас, *Страта українського поета*. — «Дагенс нюгеттер», Стокгольм, 1985, 7 вересня.

V. ВІРШІ ВАСИЛЯ СТУСА В ПЕРЕКЛАДІ НА ІНШІ МОВИ

На англійську мову

- «Poems by Vasyl Stus» [Три вірші в перекладі Віри Рич]. — «The Ukrainian Review», No. 2. London, 1973, стор. 55-56.
- [Переклад одного вірша]. — У кн.: «Ukrainian Herald». Underground Magazine from Ukraine. Issue IV. Munich, ABN Press Bureau, 1972, стор. 30.
- «Untitled» [Один вірш в перекладі Володимира Грушкевича]. — «Smoloskur», No. 1, 1978, Fall, стор. 9.
- «Stus, the poet» [Три вірші в перекладі Володимира Грушкевича]. — «Smoloskur», No. 11, 1981, Spring, стор. 9.
- «Sleepless night» [Вірш у перекладі Віри Рич]. — «Віра», ч. 4. Нью-Йорк, 1985, жовтень-грудень, стор. 16; «Australian-Ukrainian Review», Vol. IV, No. 4. Melbourne, 1985, стор. 11.
- [П'ять віршів у перекладі Марка Царинника і Юрія Луцького]. — «The Washington Times», Washington, 1985, August 28.
- «The poetry of Vasyl Stus» [Десять віршів у перекладі Ірини Єви Мостович] — «Smoloskur», No. 30, 1986, Summer, стор. 11-12.
- «Four poems by Vasyl Stus» [У перекладі Марка Царинника]. — «The Ukrainian Weekly», No. 35, 1986, August 31, стор. 9.

На німецьку мову

- [Один вірш у перекладі Віри Вовк]. — У кн.: Wira Wowk (ред.) «Der Baum». Ukrainische kunst heute. Rio de Janeiro, Companhia Brasileira de artes gráficas, 1975.
- [Шістдесятдва вірші у перекладі Анни-Галі і Марини Горбач]. — У кн.: «Angst ich bin dich losgeworden». Ukrainische gedichte aus der verbannung. Hamburg, Gerold & Appel, 1983, стор. 47-116.

На російську мову

- «Палимпсесты» [Сім віршів у перекладі Наталії Горбанєвської].
«Континент», No. 37, 1983, стор. 55-59.
«Стихи разных лет» [Сім віршів у перекладі Василя Бетакі]. —
«Континент», No. 44, 1985, стор. 145-149.

На португальську мову

- [Один вірш у перекладі Віри Вовк]. — У кн.: Wira Wowk i Aíla de
Oliveira Gomes, «O Cântaro». A nova arte ucraniana. Rio de
Janeiro, Companhia de artes gráficas, 1973.

На чеську мову

- [Три вірші у перекладі Гани Врбової]. — У кн.: Orest Zilynsky
(ред.), «Mlada sovětska poezie». Ukrajinsti básníci. Praha, Svet
Sovětu, 1965, стор. 210-216.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Агатов-Петров А., 95
Адельгейм Євген, 146
Азерніков Б., 72
Айрікян Паруйр, 94, 149, 201, 204, 208, 209, 212, 232, 240, 246, 256,
260-263, 278
Аксьонова, 144
Александров, 232, 267
Амальрік Андрій, 88
Андієвська Емма, 65, 114, 319
Андрієвська В., 156, 158
Андріяшик Роман, 116
Андропов Юрій, 58, 87, 93, 110, 227, 236, 240
Антіох Марко, 415, 416, 422
Антонич Богдан, 282, 312
Антонович Володимир, 117, 189
Аппель Рольф, 13
Аржанов, 155
Аркас Микола, 289
Аршакян Азат, 95, 207, 265, 275
Ахмадуліна, 203
- Бабишкін Олег, 52
Бадзьо Юрій, 116, 155, 195, 436
Бажан Микола, 19, 21, 28, 39, 47, 48, 219, 303, 316, 318, 355
Базман І., 79, 195
Байрон Джордж, 377
Бакуменко Данило, 25, 38
Балахонов Володимир, 74
Балицький Всеволод, 52
Бальзак Оноре де, 359
Бандуренко Євген, 25
Бантиш-Каменський Дмитро, 117, 189
Барка Василь, 338
Бахманн Інгеборг, 83, 96, 97
Бачинський Г., 49
Беккарій Чезаре, 214, 215
Белль Генріх, 79, 98, 164, 165, 195, 366, 427, 435
Бенн Готфрід, 83, 352
Бергер, 217

Бердник Олесь, 118
Бердяев Микола, 65, 282
Берія Лаврентій, 65, 141, 153, 406
Бетакі Василь, 444
Бетговен Людвіг, 373
Белов В., 115
Белохов В., 75
Блок Олександр, 249
Бобровський Йоганнес, 79, 195
Бодлер П'єр, 80, 154, 382
Боднарчук, 49
Бойчук Богдан, 413, 435
Бокаччо Джованні, 230
Болонкін Олександр, 94, 263
Боннер Олена, 217
Боровий Василь, 26, 29, 37-39, 47
Борода, 207, 273, 274
Бравн, 217
Брайчевський Михайло, 65, 230
Брамс Йоганнес, 371
Брежнев Леонід, 121, 225-227, 236, 240, 434, 436, 442
Бремер Христина, 157, 158
Брехт Бертольд, 47, 70, 79, 195, 245, 261
Бризгун-Соколик Оксана, 435, 438
Бродський Йосип, 213, 249
Бруно Джордано-Філіппо, 202
Бунін Іван, 99
Бургардт Вольфрам, 431
Бургардт О. (Юрій Клен), 289
Бутченко Юра, 278
Бух Ганс Крістоф, 352

Ван Гог, 388
Вегензак фон, Томас, 443
Вергарн Еміль, 19, 316
Веретенченко Олекса, 8
Винниченко Володимир, 117, 189
Виноградський, 89
Вишня Остап, 53
Відкун, 226
Вільдрак, 289
Вільний Володимир, 24
Вінграновський Микола, 20, 57, 65, 79, 116, 203, 249, 387
Вірний (Француженко) Микола, 180, 428, 435
Вовк Віра, 65, 79, 85, 94, 143, 144, 443, 444
Вовчок Марко, 348
Вознесенський Андрій, 203, 249, 294
Войтенко А., 135

Войтович, 113
Волянська Людмила, 402, 429, 435
Вордсворт Вільям, 348
Воробйов Микола, 49, 195
Воронько Платон, 21
Воскрекасенко Сергій, 24
Врбова Ганна, 444

Гайдеггер Мартін, 97, 342, 364, 375
Гайне Генріх, 97, 254
Галан Ярослав, 220
Гамзатов Расул, 110
Гегель Георг Вільгельм-Фрідрік, 356
Гель Іван, 202
Гельдерлін, 84,
Гемінгвей Ернст, 19, 47, 244
Гершль Теодор, 259
Гессе Герман, 96, 97, 218
Гінзбург Арина, 442
Гітлер Адольф, 238
Глібов Леонід, 22
Глух Ф., 114, 438
Голобородько Василь, 19, 26, 49, 53, 54, 143, 195, 387, 407, 409-411
Гораций, 377
Горбаль Микола, 104, 105, 114, 155, 156, 158, 427, 432, 442
Горбаневська Наталія, 444
Горбач Анна-Галя, 83, 92, 158, 428, 433, 435, 436, 443
Горбач Катерина, 83, 85
Горбач Марина, 443
Горбачов Михайло, 15
Гончар Олесь, 219
Горинь Михайло, 118
Горська Алла, 49, 169, 172, 182, 190, 194, 247, 281, 287, 288, 297,
315, 374
Гох фон, 103
Грабовський Павло, 376, 399-401
Григоренко Петро, 95, 110, 156, 158, 217
Григор'єва, 215
Гринько В., 30, 46
Грімау, 40
Грушевський Михайло, 117, 144, 282
Грушецький, 110
Гугало П., 73
Гулик Стефанія, 137
Гурко Стефанія, 436
Гуртовенко Валерія, 34
Гуссерль, 215, 316

Галансков Юрій, 204
Гаяускас Баліс, 160
Гете Йоганн Вольфганг, 19, 21, 35, 79, 99, 100, 146, 149, 150, 154,
197, 254, 273, 299, 316, 318, 352-359, 365, 429
Глузман Семен, 89, 217
Гоген Поль-Ежен-Анрі, 30
Горький Максим, 65
Граур Ілля, 278
Грозний Іван, 253
Грюнберг-Солдатова Людмила, 276
Гумільов Микола, 244
Гуревич, 215, 216

Далматов, 117
Далько М., 49
Данкен Робер, 95
Даніель Юлій, 204
Данте Алігієрі, 92
Даугавієтіс, 74
Делякруа Фердінанд, 371
Демокріт, 214
Денікін Антон, 36
Джорджоне, 23
Дзюба Іван, 50, 57, 58, 65, 67, 69, 71, 89, 116, 136, 138-140, 144,
181, 185, 194, 222, 245, 246, 249, 261, 287, 289, 402, 403, 405, 406,
425, 432, 433, 435
Димшиц Марк, 204
Дишель Г., 66, 135, 146
Дідик Галина, 94
Дмитерко Любомир, 24, 56, 225, 432
Добош Ярослав, 64, 79, 220, 221, 225, 227
Довгань Борис, 315
Довгань Рита, 158
Довженко Олександр, 26, 42, 308, 336
Долматовський, 225
Донцов Дмитро, 258, 282
Доре Гюстав, 205
Дорошко Петро, 22
Досвітній Олесь, 53,
Достосвський Федір, 99
Драгоманов Михайло, 399
Драй-Хмара Михайло, 288, 289, 297
Драч Іван, 47, 65, 93, 116, 145, 203, 294, 356, 387, 391
Дрозд Володимир, 116
Дротенко, 211, 262, 273, 274, 279
Дюамель Жорж, 289

Едшід Казімір, 79, 144
Еліот Томас, 313

Емпірик Секст, 232
Енгельс Фрідріх, 52, 214
Ензе фон, Рагель Варгаген, 352
Енциенеберг Ганс Магнус, 79, 195
Епік Григорій, 52
Еренбург Ілля, 302
Еткінд, 236

Євграфов Микола, 118
Євдокименко В., 67
Євтушенко Євген, 65, 144, 203, 294
Єжов Микола, 65, 422
Єйст, 335
Єршов М., 73
Єсенін Сергій, 96, 97, 99, 244
Єфремов Сергій, 282

Жиленко Ірина, 21
Жипре Альгїрдас, 74
Жорстокий Селім, 229
Журба Кузьма, 23

Заборовський, 119
Заливаха Опанас, 51
Залмансон, 72
Зарицька Катерина, 235
Заславська І., 49
Захарченко Василь, 62, 140
Захарченко І., 73
Збанацький Юрій, 67
Зеров Микола, 53, 145, 183, 289, 376, 394, 404
Зіненко Олександр, 204, 232, 233, 237-241, 250-257, 260, 261, 266,
268-270, 272, 274, 419, 420
Зінкевич Осип, 432
Зограбян, 204
Зуб Іван, 436
Зуєвський Олег, 319, 391

Івасюк Володимир, 180, 190, 288
Ільницький Микола, 436
Іслямов, 252

Йофе, 254

Кавабата Ясунарі, 299, 400
Каганович Лазар, 53
Калиниченко Віталій, 74, 121, 122, 190
Калиниченко І., 67, 138, 146

Калинець Ігор, 65, 79, 228, 245
Калинець Ірина, 95, 138, 139, 197, 222
Калинці, 202, 227
Каллістратова Софія, 95
Камю Альбер, 19, 218, 292, 316, 335, 343, 344
Кандиба Іван, 118, 122, 190
Кант Іммануель, 214, 215, 316
Караванський Святослав, 12, 49, 50, 137, 181, 202, 222, 371
Карасєв, 153
Касіян Василь, 52
Каспрук А., 67, 144, 146
Кастро Фідель, 43
Кацнельсон Абрам, 29
Квазімодо, 19, 316
Квєцько Дмитро, 204, 263
Квіслінг Відкун, 226
Керч Оксана, 436
Керкегор, 97, 339, 340
Кириченко Світлана, 105, 155-158
Кирпонос Михайло, 41
Кисельов Леонід, 20, 407, 408, 411
Кислинський В., 66, 140
Китаста Лідія, 436
Кіплінг Редьярд, 149, 150, 252-254, 257
Кіркегард Соєрен, 364
Клагес, 84
Клебанов Володимир, 121
Клеманскіс, 267
Ковалик Софія, 92
Ковальов Георгій, 89, 152
Ковгар Борис, 68, 81
Ковтуненко А., 67, 144
Козаченко Василь, 58, 67
Козловський І., 73, 75
Колодка, 266
Коломієць Володимир, 29, 39, 45, 47
Колосов Л., 170, 174, 442
Коперник Микола, 23
Кордун Віктор, 49, 65, 79, 143, 195
Коренбліт, 268
Короленко В., 253
Корнійчук Олександр, 56
Коротич Віталій, 23, 24, 26, 29, 38, 42, 45, 47, 93, 203, 294
Корсунська Ірина, 94, 95, 433
Косинка Григорій, 53
Костенко Ліна, 21, 27, 49, 56, 65, 79, 116, 143, 203, 279, 302, 387,
391
Костомаров Микола, 117, 189, 282, 305, 306

Коцурова Ганна, 138
Коцюбинська Михайлина, 49, 109, 156, 157, 195
Кравців Богдан, 407
Кравцов Ігор, 243, 268
Красівський Зіновій, 68, 81
Красюк Микола, 30
Кржепівський С., 135
Кривда Григорій, 27
Кримський Агатангел, 229, 230, 312
Крищенко Вадим, 30, 43
Кудлик Роман, 29, 42, 43, 47
Кузнецов Едуард, 204
Косигін Олексій, 436
Кузюкін Володимир, 204, 205, 241, 262-265
Кукк Юрій, 115, 118
Кукушкін, 115
Кунгер Герберт, 97
Купчинський Роман, 432
Куравська Марія, 27
Курбас Лесь, 53
Курило Василь, 118
Куроедов В., 122, 123
Кухарська Т., 135
Кухарук, 251, 252
Куц Марія, 123
Кучер Михайло, 436
Кюв'є, 214

Лазарук В., 30, 35
Ланда Мальва, 148, 184, 197, 427, 436
Ле Іван, 53, 219
Левицький, 89, 138
Левітан, 206
Ленін Володимир, 52, 207, 214, 222, 228, 249, 254
Лепкий Богдан, 282
Лермонтов Михайло, 158, 394
Летюк Євген, 145
Липа Юрій, 282
Лисенко Віталій, 235, 252, 257, 275
Литвин Юрій, 104, 114, 171, 180, 200
Лиходід Микола, 29, 31, 42
Ліберда І., 26
Лісовий Василь, 202, 215
Лісовська Н., 155
Лозинський М., 253
Логвиненко Михайло, 436
Логінов, 144
Лук'яненко Левко, 110, 156, 158, 160, 436, 437

Лумумба Патріс, 43
Лупиніс Анатолій, 68, 81
Луцький Юрій, 443
Любавін, 110
Лютер Мартін, 373
Лященко С., 105
Ляшко Олександр, 61, 182, 425, 432
Льорка Федеріко Гарсія, 25, 39

Мазепа Іван, 214
Мазепа-Токаївський, 88
Мазуренко Галя, 16, 437
Макаренко, 66, 67
Максимович Михайло, 382
Маланчук Євген, 377, 394
Малий, 66, 67
Малинкович Володимир, 442
Малихін, 64, 220, 221, 223
Малишко Андрій, 21, 26, 318
Маллярме Стефан, 391
Мамайсур Борис, 29, 38, 39
Мандельштам Осип, 261, 274
Манн Томас, 99
Маркович, 117, 189
Маркосян Размік, 94, 95, 150, 278
Маркс Карл, 52, 65, 214, 309
Масютко Михайло, 432
Мартінов, 269
Марсель Габріель, 375
Марченко Алла, 105
Марченко Валерій, 171, 180, 200
Маршак С., 253
Мацкевич П., 66, 140
Маяковський Володимир, 25, 29, 244, 245
Медведчук В., 155
Межелайтіс Едуардас, 26
Мезеря, 144
Мерсеро, 289
Мертесгаймер, 164, 165
Метлинський Амбросій, 312
Мешко Оксана, 137
Микола І, 107, 186, 286
Мисик Василь, 21, 26, 39, 47, 305
Мільтон, 350
Мовчан Павло, 42, 230, 249
Моне Кльод, 371
Мороз Валентин, 58-60, 67, 69, 82, 136, 226, 437
Муха, 114
Мюссе де, 336

Нагайло Богдан, 315, 428
Нагорна Л., 67
Наливайко, 230
Недбайло П., 67
Незвал, 403
Некрасов Віктор, 117, 189
Неруда Пабльо, 47
Нестор, 383
Нечерда Борис, 21, 26, 27, 29, 32
Нікітченко Віталій, 52, 58
Ніклус Март, 115, 118, 121, 122, 190
Ньютон, 33

Овсієнко Василь, 102, 104, 114, 118, 122, 190, 204, 215, 219-221,
236, 243, 246, 250, 252, 259, 276, 278, 433
Овчаренко Федір, 61, 182, 432
Огуцов Ігор, 74
Озерний Михайло, 432
Олександр II, 107, 186
Олійник Борис, 29, 38-41, 46
Олійник Степан, 24
Ольжич Олег, 409-411
Оребан, 97
Ортега-і-Гассет Хозе, 65
Орхан, 403
Осадчий Михайло, 49, 67, 372
Осіпов Володимир, 201, 204, 225, 232, 233, 241, 242, 261
Острогляд, 118

Павличко Дмитро, 116
Павлов Іван, 34
Павлюс фон Фрідріх, 238
Павляйтис Пятрас, 267, 278
Параджанов Сергій, 194, 287
Парен-Віяль, 61
Пархоменко, 114
Паскаль Блез, 333
Пастернак Борис, 19, 65, 99, 236, 274, 316, 317, 320, 338, 390, 394,
432
Пелех Уляна, 437
Пенсон Борис, 72, 150, 205, 206, 266-269
Первомайський Леонід, 219
Переверзєв, 107, 109, 111, 113
Петкус Вікторас, 160
Петлюра Симон, 136
Петро I, 253, 286
Пилипенко Сергій, 53
Підгорний Микола, 426, 433, 434

Підгородецький Василь, 204
Підмогильний Валеріян, 53, 117, 189
Підпалій Володимир, 29, 44
Пікассо Пабло, 22, 26, 356
Пікулін, 240
Платон, 279
Платанов Андрій, 97, 99
Плахотнюк Микола, 68, 81, 227
Плужник Євген, 35, 318
Плющ Леонід, 68, 139, 285, 365, 428, 437, 442
Погорілий В., 66, 67, 135
Подолян Микола, 30, 38, 43
Полторацький Олексій, 49-55, 177
Полянський Дмитро, 225, 226
Померанц Г., 215, 216
Попадюк Зорян, 202, 203, 219, 220, 242
Попелюх Валентина, 6, 156, 158, 170, 194, 248, 407
Потебня Олександр, 40
Прикмета, 260, 261, 266
Проні, 272
Пронюк Євген, 202, 204, 215, 227
Пруст Марсель, 19
Пушкін Олександр, 35, 99, 212, 224

Райнголд Теодор, 267
Распутін Володимир, 100
Рахманний Роман, 437
Ребро Петро, 23
Ремарк Еріх Марія, 99
Рибак, 219
Рильський Максим, 19, 21, 26, 28, 47, 53, 54, 219, 220, 289, 316,
318, 322, 356, 359
Рич Віра, 443
Різос Янніс, 97
Рільке Райнер Марія, 19, 79, 84, 87, 101, 149, 150, 154, 195, 197,
218, 219, 254, 273, 278, 299, 303-305, 307, 314, 316, 317, 319, 320,
330, 335, 339, 340, 342, 350, 352, 357, 359, 360, 362, 363, 366, 394,
395, 429
Рождественський Роберт, 203
Розумний Петро, 114
Рольф Аппель, 435
Романов А., 74
Романюк Василь, о., 82, 202
Роллян Ромен, 289
Ронкін Валерій, 204
Рот Сесиль, 258, 259
Рубан Василь, 68, 81

Рубан Петро, 95
Рубчак Богдан, 315, 412, 413, 429, 437
Руденко Микола, 94, 155, 221, 242, 243, 371
Руденко Раїса, 155
Рудницький Леонід, 352, 429
Ружеви́ч, 47
Руссо Жан Жак, 333

Садовський Степан, 437
Садунайте Нійоле, 109, 197
Самсонов, 72
Самченко І., 135
Саложников, 66, 67, 146
Сартаков Петро, 236, 239
Сартр Жан-Поль, 325, 375
Сафонов, 111
Сахаров Андрій, 95, 102, 156, 159-161, 171, 202, 426, 427, 433, 435, 437
Сверстюк Євген, 57, 139, 155, 222, 227
Свідзінський Володимир, 19, 79, 139, 146, 195, 316, 365, 366
Свікланс, 75
Світлична Надія, 94, 137, 139, 172, 193, 352, 364, 409, 428, 431, 438, 442
Світличний Іван, 11, 57, 58, 119, 138, 139, 145, 171, 193, 194, 222, 249, 286, 287, 391, 402
Світличні, 227
Сев Люсьєн, 61, 62
Севрук Галина, 49
Селезненко Леонід, 66, 67, 137, 138, 139, 146
Селюк Анатолій, 155, 156
Селянська Віра, 438
Семенко Михайло, 303
Семенов Юліян, 253
Семенюк Роман, 234, 236, 239, 241, 246, 255, 257, 270
Семікіна Людмила, 49
Сенека, 279
Сеник Ірина, 197
Сенишин Галина, 438
Сенін О., 75
Сенченко Іван, 53
Сергієнко Олександр, 155, 208, 276
Сидоренко В., 26
Сидоров В., 66, 140
Симошенко Василь, 21, 23, 29, 38, 47, 65, 79, 143
Сингаївський Петро, 27
Сиротенко Олена, 94
Сімутіс Людас, 95, 267
Сірик, 114

Скаба Андрій, 67
Скалич Семен, 117, 118, 122, 123
Скляренко Семен, 54
Сковорода Григорій, 20, 214, 298, 299, 341, 350, 380, 381
Скрипчук, 221
Скунць Петро, 26
Слаутич Яр, 16, 438
Сліпчук П., 24
Снегірьов Гелій, 372
Соколов Віктор, 27, 171
Соколовський Борис, 257
Сокульський Іван, 118
Солдатов Сергій, 82, 94, 149, 150, 201, 211, 212, 241, 268, 275, 277,
315, 405, 429, 438
Солженіцин Олександр, 51, 58, 65, 210, 236, 372
Соловійов Володимир, 215, 279
Солончак Іван, 438
Сорока Михайло, 204, 231, 235, 251, 252
Спіноза, 272
Стадниченко Юрій, 23
Сталін Йосиф, 15, 145, 210, 254, 274, 286, 302
Стебун Ілля, 53, 54
Стенчук Богдан, 57
Стефанік Василь, 19
Стефанович Олекса, 412, 413
Стех Марко, 438
Стокотельна Ольга, 105
Стокотельний Павло, 105
Стрілець О., 30, 35
Строката Ніна, 8, 9, 67, 140, 175, 428, 432, 434, 438
Стус Василь, 6, 9-11, 13-16, 20, 28, 48, 55, 57, 60, 63, 66, 68, 71, 72,
77, 78, 80-82, 85, 90-93, 95-103, 105, 111, 122, 123, 133, 135, 136,
138-165, 169-190, 193-209, 215-217, 219-221, 223-225, 227-233, 235,
237-262, 264, 266-269, 271-281, 285-292, 294-305, 307-313, 315-323,
325, 326, 328-342, 344-348, 350, 351, 353-363, 365-392, 394-420,
422, 425, 427-429, 431, 432, 434-443
Стус Дмитро, син Василя Стуса, 6
Стус Марія, сестра Василя Стуса, 407
Стус Олена, мати Василя Стуса, 123, 170, 407
Стус Семен, батько Василя Стуса, 407
Сук Іван, 62, 181
Суперфін Габріель, 236
Супряга А., 111-113, 151, 152
Сутін, 388

Танюк Лесь, 65
Тарнавська Марта, 13, 438
Тарнавський Остап, 302, 428, 438

Тельнюк Станіслав, 33, 65, 139, 143
Тереля Йосип, 68
Тесселінк Ганс, 438
Тихий Олекса, 117, 118, 120, 122, 123, 160, 171, 180, 190, 200
Тичина Павло, 21, 25, 27, 28, 39, 79, 139, 146, 195, 196, 219, 220,
223, 224, 228, 289, 303-305, 307-309, 316, 318, 322, 327, 350, 365,
394
Ткаченко В., 23
Толстой Лев, 19, 99, 279
Торо Генрі, 245
Тракль, 83
Троцький Лев, 254
Трясоумов, 265, 266, 269

Українка Леся, 25, 29, 229, 279, 368, 397, 411, 418
Улеватий, 236, 237, 251
Унгаретті, 15, 19, 316
Ушаков Герман, 236, 260

Фальківський Дмитро, 53
Федоренко Василь, 118
Федоров Юрій, 118
Федорчук, 114
Федькович Юрій, 318
Фещенко П., 155
Филипович Павло, 289, 318
Фізер Іван, 412, 413
Фішбейн Мойсей, 442
Фльобер Гюстав, 46
Фльора Франческо, 391
Фолкнер, 19
Франк Леонгард, 70
Франко Зіновія, 139
Франко Іван, 26, 28, 29, 47, 48, 116, 353, 355, 378, 397
Фройд Зигмунд, 333

Хаустов В., 107
Хвильовий Микола, 117, 189
Хейфец Михайло, 150, 197, 201, 236, 240, 241, 247, 256, 260, 263,
265, 278, 285, 315, 316, 319, 374, 375, 384, 394, 405, 419
Хікмет Назим, 41, 47
Хмельницький Богдан, 230, 281
Ходорович Тетяна, 148, 184, 197, 427, 436
Холодний Микола, 49, 65, 67, 79, 140, 144
Хоменко Іван, 36, 37
Хрущов Микита, 233, 236, 302

Царинник Марко, 186, 316, 320, 391, 394, 431, 439, 443
Целян Поль, 79, 83, 195

Цинковський І., 30, 35, 38
Цімох Н., 155

Чекмарьов, 204, 205, 260, 261

Черкасов, 121

Черненко Костянтин, 164

Чижевський Дмитро, 282

Чинченко Іван, 91, 426

Чмара, 74

Чорновіл Вячеслав, 49-52, 67, 104, 114, 140, 181, 202, 204, 205, 207,
208, 212, 221-223, 225, 227, 228, 230, 232, 242, 245, 250, 261, 267,
276, 287, 406, 432, 435

Чубай Григорій, 65, 79, 143

Чумак Василь, 28, 35, 36

Чумак І., 41

Шабатура Стефанія, 67, 81, 94, 109, 138, 197, 211, 279, 280

Шаламов, 372

Шамота Микола, 54, 58

Шаповал М., 24

Шариков, 158

Шаховський Семен, 52

Шевельов Юрій, 193, 368, 429, 431, 439

Шевцов М., 73

Шевченко Тарас, 11, 19, 23, 25, 28, 30, 35, 48, 99, 176, 185, 194,
197, 237, 239, 279, 285, 286, 297, 299, 308, 318, 320-322, 326, 330,
333, 337, 339, 341, 344, 345, 347, 348, 355, 377, 378, 382, 386, 388,
394-400, 403, 407, 408, 411, 418

Шекспір Вільям, 13, 25, 33, 344

Шелепін Олександр, 226

Шелест Петро, 52, 136, 145, 226, 227

Шемякін Михайло, 213

Шептицький Андрій, митр., 260

Шеремет Микола, 23

Шолохов Михайло, 236

Штайн фон, Шарльотте, 357

Штуль Катерина, 176, 428

Шум А., 431, 439

Шумук Данило, 82

Шутько Я., 24

Шухевич Юрій, 81, 171

Щербицький Володимир, 226, 227

Юнг Карл, 65, 79, 144

Юринець Володимир, 322

Юськевич Артем, 150

Юхновець Н., 73

Ющенко Олекса, 30, 35

Яворівський Володимир, 116
Ягода Генрік, 422
Якобсен, 339
Яковлев П., 73
Янашкін, 264
Яновський Юрій, 53
Ясперс К., 79, 83, 143
Ярузельський Войцех, 121
Яшкунас Генрикас, 118

Показчик імен латинкою

Bachmann, Ingeborg, 364
Badzio, Jurij, 441
Bobrowski, Johannes, 364
Böll, Heinrich, 364, 360
Brecht, Bertholt, 364
Bremer, Christine, 431
Browne, Michael, 434
Buch, Hans Christoph, 364, 440

Carynnyk, Marco, 433, 439
Celan, Paul, 364
Classen, Eva, 92
Cooper, Lettice, 439

Enzensberger, Hans Magnus, 364

Fishbein, Moshe, 439, 441

Gomes, Aïla de Oliveira, 444

Havryliv, Lev, 439
Heidegger, Martin, 84,
Heine, Heinrich, 364
Hejftetz, Michail, 441
Hesse, Herman, 364
Hinckley, John, 440
Holthusen, Hans Egon, 367
Horbal, Mykola, 433
Horbatsch, Anna-Halja, 431, 441
Hruszkewycz, Volodymyr, 443

Intrator, Genya, 439

Jakunin, Gleb, 440

Kopelew, Lew, 431

Laird, Sally, 439

List-Beisler, Sylvia, 441

Luckyj, George, 433

Lukjanenko, Lew, 440

Malenkovitch, Vladimir, 442

Mann, Thomas, 364

Martschenko, Walerij, 441

Mostovych, Irena Eva, 443

Nahaylo, Bohdan, 439

Niklus, Mart-Olav, 440

Petkus, Viktoras, 440

Remarque, Erich Maria, 364

Rilke, Rainer Maria, 366, 367

Rudenko, Mykola, 440

Sadunaite, Nijole, 442

Solchanyk, Roman, 439

Straus, Wolfgang, 441

Stus, Wassyl, 364, 431, 433, 439-442

Svitlychna, Nadia, 440, 441

Svitlychnyj, Ivan, 441

Swerstjuk, Yevhen, 441

Trunz, Erich, 364

Ulman, Michael, 440

Verba, Lesya, 434, 440

Wolffheim von, Elsbeth, 441

Wowk, Wira, 443, 444

Yasen, Bohdan, 434

Zilynsky, Orest, 444

Zyla, Wolodymyr, 440

Zwarun, Andrew, 434

З М І С Т

- 6 Василь Стус (Коротка біографічна довідка)
- 7 Від Видавництва
- 9 Українському читачеві — *Ніна Строката*
- 11 В. Стусові (Вірш) — *Іван Світличний*
- 12 На смерть поета (Вірш) — *Святослав Караванський*
- 13 На смерть Василя Стуса (Вірш) — *Марта Тарнавська*
- 14 Некролог Василеві Стусові (Вірш) — *Рольф Анпель*
- 15 Безсмертники (Вірш) — *Галя Мазуренко*
- 15 Пам'яті Василя Стуса — *Яр Славутич*

РОЗДІЛ I

СТАТТІ, НОТАТКИ І ВИСТУПИ ВАСИЛЯ СТУСА

- 19 [1] Двоє слів читачеві
- 21 [2] На поетичному турнірі
- 29 [3] Най будем щирі...
- 49 [4] До Президії Спілки письменників України
- 56 [5] Місце в бою чи в розправі? Редакторів «Вітчизни»
Л. Дмитеркові
- 58 [6] До ЦК КПУ, до КДБ при Раді Міністрів УРСР
- 61 [7] Голові Президії Верховної Ради УСРС О. П. Ляш-
кові, секретареві ЦК КПУ Ф. Д. Овчаренкові
- 64 [8] Я обвинувачую
- 69 [9] Відкритий лист до Івана Дзюби
- 72 [10] Василь Стус про лікарні (3 інтерв'ю політв'язнів
мордовських таборів)
- 76 [11] До Президії Верховної Ради СРСР
- 78 [12] Голові Президії Верховної Ради СРСР Підгорному
- 79 [13] До ПЕН-Клюбу
- 81 [14] До Президії Верховної Ради СРСР

ЛИСТИ ДО ДРУЗІВ

- 83 [15] Лист до Анни-Галі Горбач
- 86 [16] Лист до приятелів

- 91 [17] Листи до Івана Чинченка
- 93 [18] Лист до невідомого адресата
- 94 [19] Лист до Ірини Корсунської
- 96 [20] Листи до Христини
- 102 [21] Телеграма А. Д. Сахарову
- 103 [22] Лист до члена Міжнародної Амністії в Західній Німеччині
- 104 [23] Лист на захист Миколи Горбала

ТАБОРОВІ ЗАПИСКИ

- 107 [24] З таборового зошита

РОЗДІЛ II

*СУДОВІ Й ПОЗАСУДОВІ РЕПРЕСІЇ, ВИСТУПИ НА ЗАХИСТ
ВАСИЛЯ СТУСА*

- 135 [25] Вирок у справі Василя Стуса (1972 рік)
- 143 [26] Коментар Василя Стуса на вирок суду
- 148 [27] Лист Мальви Ланди і Тетяни Ходорович
- 151 [28] Василь Стус на засланні
- 155 [29] Другий суд над Василем Стусом (1980 рік)
- 160 [30] Лист ак. Андрія Сахарова на захист Василя Стуса
- 162 [31] Лист Закордонного Представництва Української Гельсінкської Групи на захист Василя Стуса
- 164 [32] Виступ лавреата Нобелівської нагороди Генріха Белля на захист Василя Стуса (Радіоінтерв'ю)

РОЗДІЛ III

*ВИСТУПИ, СПОГАДИ І ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОСТИ
ВАСИЛЯ СТУСА*

НА СМЕРТЬ ВАСИЛЯ СТУСА

- 169 Звернення Закордонного Представництва Української Гельсінкської Групи
- 172 Над труною Василя Стуса — *Надія Світлична*
- 175 Слово на смерть поета — *Ніна Строката*
- 176 Василь Стус — *Катерина Штуль*
- 180 Смерть нездоланного — *Микола Вірний*

СПОГАДИ СУЧАСНИКІВ

- 193 Про Василя Стуса — *інтерв'ю з Надією Світlichною*

- 201 «В українській поезії тепер більшого нема...» — *Михайло Хейфец*
227 Пам'яті Василя Стуса — *Сергій Солдатов*
281 В листах про Василя Стуса

ДО ДжЕРЕЛ ТВОРЧОСТИ ПОЕТА

- 285 Вбивство поета Василя Стуса — *Леонід Плющ*
302 Знайомство з поетом Василем Стусом — *Остан
Тарнавський*
315 Перемога над прірвою (Про поезію Василя Стуса) —
Богдан Рубчак
352 Василь Стус і німецька література (Відношення поета
до Гете і Рільке) — *Леонід Рудницький*
368 Трунок і трутизна (Про «Палімпсести» Василя Стуса)
— *Юрій Шевельов*
402 «Прошай, Україно, моя Україно, чужа Україно, навіки
прошай!» — *Людмила Волянська*
- 425 Примітки
431 Бібліографія
445 Показчик імен
461 Зміст

Walter L. Macho